

2011
56, 3

EUSKERA

2011
56, 3

Euskaltzaindiaren lan eta agiriak
Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca
Travaux et actes de l'Académie de la Langue Basque
Work and Proceedings of the Royal Academy of the Basque Language

EUSKERA

Euskera 2011, 56, 3, 509 - 932, Bilbo. ISSN 0210-1564

E U S K E R A

2011
56, 3
BILBO
ISSN 0210-1564

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo

Telefonoa: 94 415 81 55 • Faxa: 94 415 81 44

e.posta: info@euskaltzaindia.net • web gunea: www.euskaltzaindia.net

Aldizkari hau beste agerkariekin trukutzen da
Esta revista admite el intercambio con otras publicaciones
Cette revue s'échange avec d'autres publications
This journal can be exchanged for others by agreement

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoa edo mekanikoa, fotokimikoa, elektrooptikoa, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen alde aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

ISSN 0210-1564

Lege Gordailua: BI-1244-58

Diseinua: www.ikedex.es

Preimpresioa: Composiciones Rali, S.A.

Particular de Costa, 8-10. 48010 Bilbo

Inprimategia: Baster, Talleres Gráficos, S.L.L.

Pol. Atxukarro, 2, 48480 Arrigorriaga (Bizkaia)

Euskera Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da, 1920. urtetik argitaratzen dena. Urtean hiru zenbaki argitaratzen ditu, lehena eta hirugarrena, Euskaltzaindiaren lana eta bizitza akademikoa biltzen dituztenak (sarrera-hitzaldiak, hizkuntza-arauak, jardunaldiak...), eta bigarrena, Akademiaren lan esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak jasotzen dituena.

Euskerako artikuluak banan-banan katalogatzen eta indexatzen dira *Azkue Bibliotekaren* katalogoan (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) eta erakundearen web guneko bilatzaile berezi batean (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), aldi berean formatu digitalean eskainiz. Orobat, *Inguma* (<http://www.inguma.org>), *Dialnet* (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) datu-baseetan eta *Latindex* katalogoan (<http://www.latindex.unam.mx/>) jasotzen dira.

La revista *Euskera* es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia y se publica desde 1920. Publica tres números al año, de los cuales el primero y el tercero recogen los trabajos y actos académicos de Euskaltzaindia (discursos de ingreso, normas lingüísticas, coloquios...), mientras que el segundo se dedica a publicar artículos de investigación originales en los varios ámbitos de trabajo de la Academia, reseñas de libros y similares.

Los artículos de *Euskera* son catalogados e indexados en el catálogo de *Azkue Biblioteka*, la biblioteca de la Real Academia de la Lengua Vasca (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) así como en un buscador específico disponible en su página web : (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>) donde además se ofrecen en formato digital. Asimismo se recogen en las bases de datos *Inguma* (<http://www.inguma.org>), *Dialnet* (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) y en el catálogo *Latindex* (<http://www.latindex.unam.mx/>).

La revue *Euskera* est la publication officielle de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia, elle paraît depuis 1920. Trois numéros sont publiés par an, dont le premier et le troisième rassemblent les travaux et activités académiques d'Euskaltzaindia (discours d'intronisation, normes linguistiques, colloques, etc.), tandis que dans le deuxième sont publiés des articles originaux de recherche portant sur l'un des différents domaines de travail de l'Académie, comptes rendus de livres et autres publications.

Chaque article d'*Euskera* est répertorié et indexé dans le catalogue de la *Bibliothèque Azkue*, la bibliothèque de l'Académie de la langue basque (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) ainsi que dans un moteur de recherche spécifique disponible sur son site Web : (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), où ils sont également proposés au format numérique. Par ailleurs, ils sont enregistrés dans les bases de données *Inguma* (<http://www.inguma.org>), *Dialnet* (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) et dans le catalogue *Latindex* (<http://www.latindex.unam.mx/>).

Euskera is the official journal of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia and has been published since 1920. Issues are published three times a year: the first and third contain the work and academic activity of Euskaltzaindia (induction speeches, language rules, symposia...), while the second is dedicated to publishing original research articles in the various areas of the Academy's work, book reviews and the like.

Euskera articles are catalogued and indexed in the Royal Academy of the Basque Language's *Azkue Library*, (<http://www.euskaltzaindia.net/azkue>) as well as on a specific search engine available on its website (<http://www.euskaltzaindia.net/euskera>), where they are also provided in digital format. They are also held on the *Inguma* (<http://www.inguma.org>), *Dialnet* (<http://dialnet.unirioja.es/>), ISOC (<http://bddoc.csic:8080/isoc.html>) data-bases and on the catalogue *Latindex* (<http://www.latindex.unam.mx/>).

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

IDAZKETA KONTSEILUA

Zuzendaria: ANDRES URRUTIA BADIOLA. Euskaltzaindia. Bilbo

Idazkari akademikoa: ANA TOLEDO. Euskaltzaindia. Donostia

Idazkari teknikoa: RICARDO BADIOLA. Euskaltzaindia. Bilbo

ADOLFO AREJITA.
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JEAN-BAPTISTE COYOS.
Iker (C.N.R.S., Bordele 3, UPPA). Baiona

JOSEBA ANDONI LAKARRA.
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANDONI SAGARNA.
Euskaltzaindia. Donostia

PATXI SALABERRI.
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

MIKEL ZALBIDE.
Eusko Jaurlaritzza, Hezkuntza Saila. Gasteiz

AHOLKU BATZORDEA

MIREN AZKARATE
Euskaltzaindia. Donostia

JOXE AZURMENDI
Euskal Herriko Unibertsitatea. Donostia

XARLES BIDEGAIN
Paueko eta Aturi herrialdeetako Unibertsitatea. Baiona

JOSU K. BIJUESCA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

GIDOR BILBAO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

IÑAKI CAMINO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANA ETXAIDE
Nafarroako Unibertsitatea. Iruñea

JOSE RAMON ETXEBARRIA
Euskal Herriko Unibertsitatea. Bilbo

MAITE ETXENIKE
Universitat de València. Valentzia

PATXI GOENAGA
Euskaltzaindia. Gasteiz

RICARDO GOMEZ
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

MANUEL GONZALEZ
Real Academia Galega. Coruña

JEAN HARITXELHAR
Bordeleko Michel de Montaigne Unibertsitatea. Baiona

ITZIAR IDIAZABAL
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

JOSEBA INTXAUSTI
Euskaltzaindia. Donostia

IÑAKI IRAZABALBEITIA
Elhuyar Fundazioa. Usurbil

JAZINTO ITURBE
Euskal Herriko Unibertsitatea. Leioa

JABIER KALTZAKORTA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

ALBERTO LOIZATE
Basurtuko Ospitalea. Bilbo

JUAN MADARIAGA
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

JOAN MARTÍ
Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica. Bartzelona

ENEKO OREGI
Eusko Jaurlaritzza. IZOko burua. Gasteiz

JON ORTIZ DE URBINA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

ROSA MIREN PAGOLA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JOSE ANTONIO PASCUAL
Real Academia Española. Madril

TXOMIN PEILLEN
Euskaltzaindia. Baiona

IBON SARASOLA
Euskaltzaindia. Donostia

JOAN MARI TORREALDAI
Euskaltzaindia. Donostia

MIRIAM URKIA
UZEI. Donostia

JUAN JOSE ZUBIRI
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

Batzorde teknikoa: JON ARTZA eta PRUDEN GARTZIA (Euskaltzaindia. Bilbo).

Aholkulariak: JOSEBA ZABALETA eta ERRAMUN OSA (Euskaltzaindia. Bilbo).

E U S K E R A

AURKIBIDEA

XVI. JAGON JARDUNALDIAK: ARABATIK ARABARA EUSKARAZ:

- [519-522] *Sarrera*
IÑIGO, Andres
- [523-538] *Izena, izana*
RUIZ URRESTARAZU, Manu
- [539-556] *Azken 25 urteotako euskararen bilakaera Araban*
AIZPURUA, Jon
- [557-576] *Euskararen kale erabilera Gasteizen*
ALTUNA, Olatz
- [577-588] *Arabako euskara eta herrigintza joan deneko 25 urtean*
ELUSTONDO, Miel A.
- [589-652] *Euskararen inguruko diskurtso berria Arabarako:
gogoeta eta proposamena*
MARTÍNEZ DE LUNA, Iñaki
- [653-656] *Azken hitzak*
ALEMAN, Sagrario

**AGOSTI CHAHO ETA ERROMANTIZISMOA
EUSKAL HERRIAN:**

- [659-662] *Sarrera*
KINTANA, Xabier
- [663-686] *Grammaire euskarienne delakoaz*
OIHARTZABAL, Beñat
- [687-696] *Agosti Chahoren hiztegiko aitzin solasean hitzen iturriak*
PEILLEN, Txomin
- [697-718] *Tubalengandik Aitorrengana*
TOLEDO, Ana
- [719-736] *Euskal Herria Chahoren begietan*
HARITSCHELHAR, Jean
- [737-788] *Agosti Chahoren obrax eta bere eraginaz*
URKIZU, Patri

BESTE IKERKETAK:

- [791-832] *Koldo Mitxelenak bere diskurtsoan estrategikoki integratzen ditu enuntziatu parentetikoak*
AZPEITIA EIZAGIRRE, Agurtzane
- [833-846] *Amorosen disputa*
HARITSCHELHAR, Jean
- [847-872] *Antonio Arrue, el carlista que colaboró en el relanzamiento de Euskaltzaindia*
MARTORELL, Manuel
- [873-904] *Los nombres vascos de los meses en una obra de 1621: Fabrica universal y admirable de la composición del Mundo*
ZULAIKA HERNÁNDEZ, Josu M.

* * *

[905-908] Aurkibidea / Índice / Index, 2011

* * *

[911-914] *Euskera* agerkariaren idazketa arauak

[915-918] Normas de redacción de la revista *Euskera*

[919-922] Normes de rédaction de la revue *Euskera*

[923-926] Writing guidelines for the journal *Euskera*

XVI. JAGON Jardunaldiak: Arabatik Arabara euskaraz

Gasteiz, 2011-XI-11

Euskera. 2011, 56, 3. Bilbo
ISSN 0210-1564

Sarrera

INIGO, Andres
Euskaltzaindiko Jagon Sailburua

Euskera. 2011, 56, 3. 519-522. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskaltzaindiari, bertzeak bertze, hizkuntza lantzea eta arautzea dagokio, euskararen erabilera indartuz eta hedatuz joan dadin. Inguruabar horretan, euskararen erabilera sustatzea eta indartzea da Jagon Sailaren helburuetako bat, bereziki, Jagon sailak barnebiltzen duen Sustapen batzordearena.

Horiek horrela, Sustapen batzordeak euskararen erabileraren nondik norakoa aztertzeko, urtero Jagon jardunaldia egiten du. 2011. urtekoa XVI.a izan zen, eta *Arabatik Arabara, euskaraz* goiburupean garatu zen, Gasteizen, Artiumen.

Aitzineko jardunaldiek ardatz gisa gai edo arlo zehatz bat hartu badute ere –*Gazteak, aisialdia eta euskara; Euskara, kontsumoa eta hizkuntza eskubi-deak; Euskararen legeak 25 urte Euskal Autonomia Erkidegoan*, errate baterako–, 2011. urtekoa lurralde bateko errealitatea aztertzeko baliatu da. Izan ere, Araban euskarak suspertze handia izan du, azken 40 urte hauetan, euskararen jakiteari, erabilerari eta presentzia areagotzeari dagokionez.

Arabako Foru Aldundiaren laguntzarekin, lurralde berean lanean ari diren elkarte eta erakundeekin lankidetzan antolatu zuen Euskaltzaindiak 2011. urteko jardunaldia. Egitarauari dagokionez bi zati izan zituen; goizean, Arabaren izaera euskalduna. Euskararen jakiteak eta erabilerak izan duen bilakaera. Euskara indarberritzeko elkarte eta erakundeek egindako lana, eta euskararen inguruan askotako indarrak biltzeko garatu beharreko diskurtso berria izan ziren, bertzeak bertze, hizpide; arratsaldean, berriz, Arabako herri-agintean ordezkaritza duten alderdiek euskararen sustapenerako planei buruz jardun zuten mahai-inguru batean. Era berean, Araban kokatu eta garatutako zenbait egitasmo ere aurkeztu ziren, era laburragoan –Mintzalaguna egitasmoa. Koadrilan bertsotan. Arabako euskarazko hedabideen oraina eta gerorako perspektibak. Euskararen erabilera areagotzeko planak aisialdian. Merkataritzan eta ostalaritzan euskara sustatzeko planak–. XVI. Jagon jardunaldiari egunak emandakoa laburbiltzen zuen ondorioen irakurketarekin eta Henrike Knörr euskaltzain zenari egindako omenaldiarekin amaitu zen.

Bihozkie guztiei, egitaraua ontzen lagundu zutenei, parte hartu zutenei zein txostenak-eta aurkeztu zituztenei esker oneko hitzak, Euskaltzaindiaren izenean, sarrera labor honetan.

Hona, bada, Euskaltzaindiaren *Euskera* barne-agerkariaren ikerketa-zenbaki honetan jasotako txostenen jatorria. Izan ere, XVI. Jagon jardunaldiko goizeko saioan aurkeztutako txostenak eta ondorioak dira ale honetan argitara ematen direnak, gogoetarako eta aitzina begira zenbait ildo eskainiko duten itxaropenarekin. Gainerako aurkezpenak, bai eta XVI. Jagon jardunaldietan jasotakoa ere, Euskaltzaindiaren webgunean aurki ditzake irakurleak.

Izena, izana

Nombre e identidad

Nom e identité

Name and identity

RUIZ URRESTARAZU, Manu
Euskaltzaindiaren Arabako ordezkaria

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 523-538. Bilbo
ISSN 0210-1564

Mendeetan zehar, euskarak Araban izenetan iraun du; leku eta landare izenetan batez ere, Euskal izen horien bitartez, Araba euskalduna izan dela agerian dugu. Horra hor Gasteiz hiria: XII. mendean Antso VI.ak Gasteizi Victoria izena ematen dionean, bertakoek Bitoria ahoskatzen dute euskaldunak zirelako. Araba osoa ere euskal izenen sorta ederraren jabea da eta izen horietan euskararen hitzen bilakaera ikus dezakegu.

Hitz-gakoak: Arabako izenak, historia; toponimia, fitonimia, hizkuntzen harremanak, euskararen iraupena.

Durante siglos, en Álava, el euskera ha perdurado en los nombres; sobre todo en los nombres de la flora y los topónimos. A través de estos nombres vascos queda constancia de que Álava ha sido euskaldun. Como ejemplo la ciudad de Gasteiz: cuando en el siglo XII Sancho VI da a Gasteiz el nombre de Victoria, los lugareños lo pronunciarán Bitoria, debido a que son euskaldunes. Toda Álava es dueña de un gran patrimonio de nombres euskaldunes y es mediante esos nombres que queda reflejada la progresión de los nombres vascos.

Palabras clave: nombres de Álava, historia, toponimia, fitonimia; relaciones entre lenguas, perduración del euskera.

En Alava la langue basque a survécu dans les noms pendant des siècles, surtout dans les domaines de la flore et de la toponymie. Ces noms basques ont fait que l'Alava est resté basque. Prenons pour exemple la ville de Gasteiz : lorsqu'au XIIème siècle Sanche VI donna à Gasteiz le nom de Victoria, les habitants du lieu étant basques le prononcèrent Bitoria. La province d'Alava possède un riche patrimoine de noms basques et c'est grâce à ces noms que l'on peut observer la progression des noms basques.

Mots-clés : noms d'Alava, histoire, toponymie, phytonymie, relations entre langues, survie de la langue basque

In Araba (Álava) down the centuries Basque has survived in names; in the names of places and flora, in particular. These Basque names confirm that Araba has been Basque. The city of Gasteiz is an example of this: in the 12th century King Sancho VI gave Gasteiz the name Victoria, which the local people pronounced Bitoria, because they were Basque speakers. The whole of Araba is also the owner of a beautiful collection of Basque names which bear witness to the evolution of Basque words.

Keywords: Araba names, history, toponymy, phytonymy, relations between languages, conservation of Basque.

«*Haec est Victoria quae vincit*». Garaipenaz garaipen, honela dio Gasteiz hiriko armarrak. Egia esan, Victoria honek ez zuen luzaro iraun. XII. mendean gaude, 1181ean, Nafarroako errege jakintsua den Antso VI.ak Gasteiz deitzen zen herriari hiri gutuna ematen dio eta honekin batera nafar erregeak hiri berri hori Nafarroako erresumaren gotorleku sendo bihurtu nahi du eta sendotasun horren aurrekari gisa Victoria izen baikorrarekin bataiatzen du Lautada mendaldeko honetan hegi estrategikoan kokatzen zen Gasteiz herri zaharra.

Victoria horrek ez zuen bide luzerik egingo. Ez bakarrik Historiari bagagozkio, hemeretzi urteren buruan arestian bataiatutako hiri berria Gaztelako Alfontso VIII.ak bereganatzen duelako, baina baita ere, eta erresumak erresuma, Victoria izen ozen hori bataiatze garaitik bertatik hemengo euskaldunen ahotan soinu aldutzen delako, itxura gotor hura, Victoria, guztiz arinduz, Bitoria eginez.

Dakigunez, euskaldunek atzo arte, beste hizkuntzetan trebezia lortu arte bederen, horrelako *-ct-* latin soinu horiek *-t-* egiten zituzten eta Victoria hanpatsu hura Bitoria xaloe emango ziguten betiko. Euskalduna zen Bitoria hori herritarren ahoskeratik eskribauen idazkietara pasatuko zen gero, usadio arruntaren poderioz.

Horrela, Erdi Aroan bertan, Gaztelako errege zen Johan II.ak XV. mendean, 1431n, Bitoriako hiriari ziutate titulua ematen dion dokumentuan hiriaren izena Vitoria forman agertzen da, *-c-* gabe baina *-v-*z, sorreraren etimologiari so eginez, ahoskera *-b-*rekin egingo bazen ere. Harrezkero gaurdaino mantendu zaigu idazkera hibrido hori, euskarazko ahoskera onartuz, grafian *V-* mantendu arren (orduko beste dokumentutan *B-*z ere agertzen da Bitoria; dakigunez, hemengo euskaldun eta gaztelaniadunei hitz bat *V-*z edo *B-*z hastea ahoskatzeko orduan berdina zaie).

Araba ere, neurri handi batean, Gasteizko ispiluan ikus genezake. Gasteizi zein Arabari euskara pol-pol zerien aspaldidanik. Orduko jario oparo hura, erromantzeen zabalkundearekin batera, pil-pil umil batetan bilakatu zen, mendez mendeko mintzo lehortze luzearen ondorioz.

Baina pil-pilean arituz ere, euskararen ura ez zen Araban pausatu, gelditu, ez zen agortzera iritsi. Guganaino mantenduko zen Araban euskara, zokoratutako euskaldun multzo batzuei esker.

Arabako hego-ekialdean eta hego-mendebaldean erromantzeen sorrera -sarrera gertatzen da eta sortutako erromantze berri horiek latinaren erreleboa hartzen dute. Administrazioak, Nafarroan zein Gaztelan, hizkuntzaren soroa erromantzeen ildotik goldatuko du eta euskararen muga, pausoz pauso eta mendez mende, estutzen joango da.

Baina, zorionez, euskara hemen ez zen airean desegin; lurrean finkatu zen, toki-izenetan, dokumentuen erreferentzia askotan eta lurraldean bizi ziren pertsonen esaldi zenbaitetan. Hor- hemen jauzika agertzen da euskara edonon.

Hizkuntza baten aztarna adierazgarria toponimian aurkitzen dugu sarritan eta Arabako eremu nagusiaren testigantza toponimikoak euskararen presentzia zaharrarenaz hitz egiten digu.

Landareak, beren aldetik, gizartearekiko aitzindari eta garaikide izaten dira, giza bizitzarako behar-beharrezkoak. Landarerek gabe gizakirik ez. Horregatik fitonimia edo landare izenak kultura baten ondorioak dira.

Euskararen presentziaren lekukotasunaz hitz egiterakoan toponimia eta fitonimia argigarri suertatzen dira maiz. Adibide esanguratsua ematearren, Euskaltzaindiak 1989an argitaratutako Gerardo López de Guereñu Galarragaren *Toponimia Alavesa, seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses* obra handian agertzen diren herrien izenen artean, landaredi baten euskal izena daramatenak emango genituzke orain, lehenengo aipamenaren antzinakotasunetik sailkatuz:

- Lixarzo (864)
- Bagoeta (925)
- Artazaha (Foronda) (1025)
- Artazaha (Lacozmonte) (1025)
- Ascarzaha (1025)
- Bahaeltu (1025)
- Elhorriaga (1025)
- Elorzahea (1025)
- Elhossu (1025)
- Hameçaha (Asparrena) (1025)

Hameçaha (Zuia) (1025)
 Harizavalleta (1025)
 Hillardui (1025)
 Hillarrazaha (1025)
 Lucu (1025)
 Ocariz (1025)
 Otazaha (Foronda) (1025)
 Otazu (1025)
 Zuazu (Donemiliaga) (1025)
 Zuhazola (1025)
 Zuhazu (Ganboa) (1025)
 Zuhazu (Gasteiz) (1025)
 Gorostiza (1067)
 Ozeta (1071)
 Iraza (1085)
 Arispaldizaca (1095)
 Aguinaga (1114)
 Urrecha (1138)
 Basabe (1175)
 Madaria (1199)
 Arechaga (1257)
 Çuaçu (Kuartango) (1257)
 Çumelçu (1257)
 Esquibi (1257)
 Oyardo (1257)
 Sarria (1257)
 Uñçaa (1257)

Herri horiek denek euskal izena daramate eta Araba osoan zehar barreiatzen dira.

Erdarazko landare izena zeramatenak ere baziren Araban, batez ere Gaztela izango zen aldera kokatzen zirenak; hala nola:

Pinedo (805)
 Salceto (873)

Alcedo (975)
 Frasceneta (1025)
 Bernedo (1257) edo Verrnedo (1292)
 Fayoeta (1257)

Aurreneko lau horiek Gaubea eta Lantaron eskualdeetan daude, mende-baldean. Bernedok, aldiz, nafar erromantzeko kutsua darama, Altzu, Al-tzaia edo Altzeta izango zen euskaraz eta Ega ibaiaren ondoko hiri hori Bernedo izenarekin bataiatzen dutenean Nafarroako erresumakoa zen oraindik. Fayoetaren kasua, Urizaharraren ondoan, gure gaurko Pagoetarena alegia, hizkuntzaren aldetik zalantzakoa da; hor ikusten dugun «fayo» izen hori latinezko *Fagus*-tik dator noski, euskarazko *fago*, *bago* eta *pag*o bezala, baina Araban arruntean aurkitzen dugun euskal toponimiaren erara *bago* edo *pag*o emango zuen, Mendialde horretan *bago* seguru asko, hor daukagu oraindik, inguruan gertu, Bagatza izeneko mendi amankomuna; «fayo»-k erromantzea dirudi («fayo» Asturietan, «faye» Frantzian, «faig» Katalunian).

Pentsa genezakeenez, erromantzeko mintzairak mende dezente izan ziren Araban euskarari guardia egiten, ezker-eskuin, euskarari gerria estutzeko zorian. Hala ere, euskararen mehetzea Araban astiro joan zen eta Arabako iparraldean eta baita Lautada eta Mendialde eskualdeetan ere mende askotan zehar lirain eta giharrez mantenduko zen euskara, gaztelania nagusitu arte. Bilakaera hori hor dago Historian; XX. mendera arte heltzen da prozesu hori, euskararen aldeko ahaleginak gorpuzten eta ofizialtzen diren arte.

Hala ere, toponimo asko eta fitonimo nahiko guganaino mantendu dira, lekuei itsatsita edo hiztunen hitz jarioan.

Landare izen batzuk luzaro gorde dira euskaraz Arabako eskualdeetan: horien artetik *hagin*, *ametz*, *zume* edo *zumaka* eta *ote* edo *otaka* adibidetzat hartuko ditugu, azken mendeetan erdaldundutako eremuetan euskal testigu iraunkor zaizkigulako.

Hagina lehen. Gure arbolen artean hagina dugu bizi luzeenetarikoak, Errioxako olibondoarekin batera. Aiaratik hasi, hor daukagu Aginaga he-

rria, eta Ega inguruko mendietaraino zabaltzen dena, *hagin* izena *hagin* arbola bezain bizi mantentzen delarik.

Ametza gero. Haritzaren bikario hau, ametza, Gorbeia inguruan, Elgea-Urkilako maldetan, Izkin eta Gaubeako Artzenan zabalduta dago, lur hareatsu higatueta bereziki. Artzenako ameztiak kentzen baditugu (han ametzari «roble» deitzen diote-eta) beste toki guztietan ametz izena ezagutzen dute, ahoskatze diferenteekin noski. Mendialdeko inguruan ametz izena itxuraldatu dute zerbait eta XX. mendean jadanik «almez» esaten zioten arbola honi, beharbada «el ame(t)z»-etik hartuta. Zuia eta inguru horretan ametzaz gain (Ametzaga herria eta Ametzola mendia hor daude), mendebaldeko *tokor* hitza erabiltzen da gaur ametz arbolari deitzeko, *tokorno* aldaerapean, agian eta euskararen eremuan bageunde *-no* atzizkiak tokor izenari txiki, heldu gabe edo antzeko zerbait gehitzen diolarik.

Ibarrondo eta lur hezeetan *Salix* generoa arrunta da. *Salix* izenetik datoz euskarazko *sahats* hitza eta horren aldaerak eta baita erdarazko «salce» eta gero «sauce» izenak ere. Euskal Herriko mendebaldean «Salcedo» izena eta deitura aspalditik daude barneratuta. Euskarazko toponimian Saratsu eta Sagatseta (1025ean Sagassaheta) herriak daude Trebiñun eta Saratxo Amurrio ondoan eta Saratsaga, Saratxaga, Sarasketa, Sarastuia barreatuta daude istinga inguru askotan. Sahatsaren sinonimoak *zuma* eta *mihimen* dira eta biak agertzen dira Araban, Aiaratik Kanpezuraino: Mimentza, Mimentzaga, Mimenduia, Mimintza, Miminduia, Mimitzaeta. Agian sahatsei deitzeko *zume* edo *zuma* izenetan sortutako toponimoak izango dira Araban gehien agertzen direnak eta erdarazko solasetan ere noizbehinka entzuten ditugunak: «las zumas». Zumaka, zumaren aldaera, Gasteizen bertan geldituko zen Zumakera toki-izen mistoan.

Ote eta otaka. Otorala deitura poetikoa Arabako deituren artean erakar-garrienerarikoa da, itxurosoa. Pagadipeko Araban edonon agertzen eta ikusten da otaka. Otaka izenarekin ezagutzen da *Ulex spp.* landare multzoa Araban, erdaraz hitz egiterakoan ere. Hain sartuta dago izen hori, ze orain urte batzuk Barrongo herriko batek hango mendietan nonahi agertzen den *Genista hispanica* L. landarea nolakoa zen azaltzeko hauxe esan zuen: «es como una otaquilla». Barrongo hitzun harentzat otaka hitza eta izaera ta-

maina horretako landareen artean erreferentzia nagusia zen, euskara Lacozone inguru hartan aspaldi galduta edo galdukotzat izan arren.

Belaunez belaun, euskal toponimiak jantzi polit eta iraunkorrez bezitu zituen Arabako lurralde zabala eta haren haran menditsu asko. Hori ikusteko adibide batzuk azalduko ditugu orain.

Mendialdea hartuko dugu lekuko. Goiko lur horrek, Gasteizko Mendietako tontorrek eta Iturrieta-Entziako pagadiak iparraldetik eta Toloñoko harkaitzen sistemak hegoaldetik bildutako eskualde horrek ordoki, haran eta ibar ederrak gordetzen ditu eta haien erliebean euskal toki-izen argigariak azken mendeetako izkribuetan eta baita gaurko herritarren deskribapenetan ere aurkitzen ditugu, batzuetan euskal izen horiek zerbait aldatuta bizi arren.

Lagrango lurretako iparraldean eta Trebiñu konterriko mugan, Lañu, Basauri eta Obekuriko herri trebiñuarrekin batera Lagrango hiriak osatzen dituen lau mendi komunitateak daude, Erdi Arotik hona heldu zaizkigunak, lauak Arabako lurraldean, Lagran izanik komunitate horien burua, aipatutako lau herriren artean hiri bakarra Lagran da-eta. Villaverde herri arabarra ere mendi komunitate horien kidea da, Lagran hiriko barrutian aurkitzen delako. Lau mendi komunitateak hauek dira: Jaunden (Lañurekin), Artekozila (Basaurirekin), Intuzpea-Ameztuia (Basaurirekin) eta Erramutza (Basauri eta Obekurirekin).

Mendi amankomun horiek beren osotasunean mantentzeko mendien mugak bisitatzen ziren aldiz aldi. Mugak egoki deskribatzeko izen adierazgarriez bataiatzen ziren usu, segituan ikusiko dugunez.

Adibidez adibide, 1760an (ekainaren 14an) Jaundengo mugetako bisitatik ateratzen ditugunak: Vagacederra (Bagatzederra), Bujeta, la cubalza (Lakubaltza), la cogurria (Lakugorria), la coluna (Lakuiluna), Christaran, Goicogana eta Goycogana (Goikogana). Lañu herria Lañu eta Laño formetan agertzen da XVIII.eko dokumentu horretan. Dagoeneko ikusten dugu eskribauaren edo herritarren euskararekiko zalantzak hasten direla.

XVII. mendean euskarazko izenak errotuagoak agertzen ziren. 1647ko ekainaren 30ean eta uztailaren 1ean Artekozilako mugetara egindako ikus-

ketatik hartzen ditugun izenak: Artia (Artea), Zornosteguietalaqua eta laguna de Zornosteyeta (Zornoztegieta lakua), Biolanda, fuente de Guipuzturri (Giputziturri), Lañusabela (1725erako la anisabela idatziko dute eta gaur Lanisabela diote), lacucusolo (Lakukosolo), Bialdapeta (orain Valdiápeta esaten dute), Lezeta (gaur Lécetas), Zapatarana, Acharvina (Atxarvina), Azpiligorta.

Intuzpea-Ameztuia zeritzan mendian (Intuzpea hori Antuspia bihurtu zuten gero) eta egun berean (1647ko uztailaren 1ean) egindako mugen deskribapenean izen hauek ikus ditzakegu: Martinnarria (Martíñarria), Baxauribidea, menditua, Larrasoleta.

Azkenean eta laugarren mankomunitatean, Erramutza delakoan (Ramuza esaten dute gaur), 1735ean (maiatzaren 31n) muga ikustalditik izen hauek ateratzen ditugu: Rottarana (Errotarana), Abadesolo (1920rako Abadesolo eta Abaisolo, gaur Abaisolo), fuente de Turrizarana (Iturritzarana).

Lehen Artekozila mendian ikusi dugun Bujeta toponimotik aparte, bada-go oraindik Lagrango beste mendi batean Bujumendia leku izena; mendi horretan bertan Goikozabala bat aipatzen da 1671n (gaurko Huecozabala delakoa). Buju hori da Arabako hegoaldean ezelari deitzeko erabiltzen zen izena (horra hor Bujanda). Ekialde eta iparralderago, aldiz, Ezpeleta toki-izena Kanpezuko Durruman, Musitun eta Aramaioko Arexolan aurkitzen dugu.

Lagrandik Izkira igaroko gara orain. Izki inguru honek misterio antzeko zerbait gordetzen du, bere izen laburretik hasita. Mapari begiratzen badiogu, Izki irla bat dirudi, Araba osoan herrietatik, populazioarengandik, irilatue-na, isolatuena, urrunduen. Isolamendu hori dela-eta Izki Naturak nahiko naturala ematen du eta hori izan zen arrazoiren bat Izki Natur Parkea deklaratzeko. Hala ere, gizonak, zentzu orokorrean (gizon eta emakume), Izki goitik behera eta aspalditik zeharkatu du. Handik ibili eta hura erabili egin ditu gizonak, berak zuzen edo beraren ganaduen bitartez. Gizakiek Izki erabili eta ustiatu dute modu askotan eta aspaldian.

Izki aldeko euskaldunek aztarna toponimikoa utzi ziguten hango mendi eta basoetan. Mapan kokatuta, ezkerretik eskuinera, sartaldetik sortaldera,

hiru mendi komunitate topatzen ditugu Izkin: Axkorri, Ezkerran eta Iratzagorria.

Axkorritik hasita eta 1688. urteko mugarritze batean, honako toki-izenak irakurtzen ditugu: Arasolua (Arasoloa, Axkorri, Ezkerran eta Trebiñuko Bosturia mendi komunitateak bereizten zituen hirimugakoa), Mitxilarra, Gazteluaran, Sarrussa (Sarrutza?, Zarrutza?), Pradozuia (Pradozuria 1846an).

Ezkerrango mendietan 1569an egindako mugen bisitatik ateratako toki-izenak: Barregibea, Belabea, Iturrigaiztua (Iturrigaiztoa), Larrautia edo Larragurena, Sarruchostea (Sarrutzostea?, Zarrutzostea?), Sarruchia (Sarrutxua?, Zarrutxua?), Padurazuria (lehengo Pradozuia edo Pradozuria noski), Orimendiostea, Belaustegigana, Zorroztarri, Mandazaibidea (gaur Mandazibidia deritzate), Durrutegieta, Berroztegieta, Urgazi, Arrugaça (Arrugatza), Eskibileta, Mendiokelu, Landaluzea, Katamendi, Katamendizorrotz, Usteça (Ustetza), Laquandur (Lakuandur, orain Lakanduz edo Alkanduz esaten diote, lehengo esanahi garbia «laku andur», «laku ziztrin» hura estalduz; beharbada hor *-qu*-ren grafiak lagunduko zuen Lakuandurretik Lakandur lehen eta Lakanduzera gero pasatzeko), Arlarangorri, Mendizorrotz, Aretxandia, Arangatx, Arathegieta eta Arateyeta (Latayeta 1757an, Lataeta gaur), Zubibihurtua, Sagarnabarra, Errekagatxa, Sanctasoloa, Sanchogochina (Santxogotxina gaixoak Salsacochina eman du sasi-erdarazko bilakaeran), Kintarabidea.

Azkenean eta Izki mendietako koroa toponimikoa biribiltzeko Iratzagorria mendi komunitatea dago. Egungo egunean lehengo iratza gorri hori oihan eginda, haritz, ametz, pago, urki, haltz eta bestez berez zuhaiztuta. Mendi honetako toponimoak 1757ko mugarriketa batetik hartzen ditugu: Errecacaskan (Errecagasgaña 1707an, berez Errekagatxgaña; Errekagatxa edo Rekatatxa erreka toponimoak bizirik dirau), Galzarra (Galtzarra), Acharabitana (Atxarabitana, gaur Txarabitana), Lezetea, Sagarmingorri, Ipurtica (Ipurtika), Quimisugaña (Kimisugaña), Madurazurieta, Larrineta (gaur Larraneta), Chinquirringaina (Txinkirringaina), Pasadazarra, Ategorria, Solaluzea, Alzandicomadura (Altzandikomadura), Piparduya (Piparduia), Lezaguibel (Lezagibel), Otegui (Otegi), Anzargaray (Antzargarai),

Larrabiribila, Gastanzulo coadana (Gaztanzulokoadana), Urdanterrieta («en el sacón» dagoela diote), Urquiza (Urkitza edo Urkitzaia, Urquizaia bezala agertzen da 1375ean), Ascarza (Azkartza), Llaurta, Astuya (Astuia), Zurrunbarralde, Galbaliturri.

Euskal izenen letania Izkikoa. Izkitik ekialdera igaroz Korresko mendiak diren Artadoia eta Ikalardoia daude. Artadoia garbi dago artez osatutako basoa dela eta hala da. Ikalardoia, berriz, ikalaharrez josita izango ote da?

Izkitik iparraldera Kapildui mendia jaikitzen da. Kapildui kapilez osatutako landareduia izango zen. Eta zer da ba kapil hori? Okarizen, Lautadako ekialdean, badago mendi bat Gabilamendi dena. Kapil(a), gabila. Arabako Lautada eta Mendialdeko hizkeraz, «abillurri» eta baita «abilarri» ere (Kontrastan) deritzate arantza edo elorri zuri landareari (*Crataegus spp.*); «abillurri» edo «abilarri» horiek «ahabi-elorri» konposaketatik ote datoz? Kapil izenera bueltatuz, antzeko edo sinonimo litezkeen gabila, kabila izenak, izen horien erabilpen batzuetan egur multzo edo mota batekin erlazionatuta agertzen zaizkigu. Naturan, elorri edo arantza zuriz osatutako basotxoak (*Crataegus monogyna* zein *Crataegus laevigata*-koak) harizti eta pagadi basoen alternatiba edo laguntzaileak izaten dira. Azken mendeetako espezieen distribuzioan elordiek atzerapen nabarmena izan dute; orain mende batzuk eta ganadua edonondik ibiltzen zenean, elorria nahikoa ondo defendatzen zen bere arantza mingarriak zirela medio; basogintza modernoa sortzen denean, XVIII. eta XIX. mendeetan eta orduetik hona, gizonak baso-basoak nahiago izan ditu, zur eta egurretan ekoizpen handiagokoak direnak, zuhaiznoz betetako basotxoak baino eta elorri asko moztuak izango ziren azken bi mendeetan; horrez gain, baso itxietan, harizti eta pagadietan, azken hauetan batez ere, arbolen itzala lagun txarra da basoko arbola mota nagusia baino tamaina txikiagoa duten espezieen bizitzarako. Baina hala eta guztiz ere, basoa irekitzen zen guneeetan eta larreetan elorriak landare arruntak ziren Kapilduin, baita Gabilamendin ere. Berroztegietak hariztietan Kapilduia toponimoa bi tokitan topatzen dugu eta hor ere elorri zuriak agertzen dira multzoka. Litekeena da ba, nire ustez, gabila, kapil(a) izen hori egurrari lotuta izatea edo espezifikoki elorri zuriari zuzenduta izatea aipatu ditugun Arabako oikonimo hauetan.

Arantza edo elorri zuria (*Crataegus spp.*) hosto polit eta lore ederrekoa da, baina fruitua, gorria eta deigarria izan arren, ez da gozoa gizakiek jateko. Elorri beltzak (*Prunus spinosa* L.), aldiz, lore politaz gain fruitu gozoa ere badakar, aran more-briolet hori, bidondo, landa eta mendietan zehar jendeak gogoz bilatzen duena. Hori dela-eta, elorri izenetik eratorritako toponimoak, gehienak beharbada, elorri zurikoak izango lirateke, elorri beltzekoek aukeran aran izena eraman lezake-eta. Badira, kasu, Arangozo toki-izenak Arriñiz eta Zumeltzun (hau 1740an). Dena dela, Aranduia, Araneta, Arantzeta eta abar elorri zuriko edo beltzeko den zuzen jakiteko tokira joan behar da ea batekoa ala bestekoa den argitzeko. Horrez gain, -h- gabeko grafiapean aran hitza daraman toponimo baten aurrean aurkitzen garenean, haran edo arhan-etik datorren erabakitzeko, dokumentu fidagarriarik ez balego, ingurura begiratu behar dugu arreta handiz. Aran izenak, bere aldetik, Arabako erdaraz bizirik dirau elorri beltzaren fruituari deitze-ko: «el arán» singularrean, «los aranes» pluralean.

Berriro Izkira itzuliz, Markina edo Markiniz herriari dagokion Izki basoaren harizti-pagadian badago gaur egun oraindik Magazarra toki-izena, horrela esandakoa. Magazarra Bagazaharra da, bagoaren -b- letra -m- bezala ahoskatuta. Hor, inguru horretan, Euskal Herriko leku askotan bezala, azpil deritzate *Sorbus torminalis* (L.) Crantz arbolari.

Fitonimia euskalduna Kontrastan luzaro gorde da eta hor agertzen zaigu izen bat, agustai, *Sorbus aria* (L.) Crantz-i deitzeko; espezie honetarako izen arrunta euskaraz hostazurikoa da, hostoen beheko aldea zuria duelako; pagoen ondoan bizi da askotan agustai edo hostazuria eta hego haizea dabilenean eta arbolak hostoz direnean, nabari ikusten dira hostazuriak basoan adaburu zuria dela seinale. Kontrastan bada Agustai leku-izena, hango ur-biltokiarena, alegia. Laminorian ere ezaguna omen zen agustai izen hori. Arluzean ustain eta Apinaiz eta Korresen ustai zeritzaten hostazuriari.

Acer generoaren espezie diferenteei deitzeko bi euskal izen bereziak erabiltzen ziren Kontrasta inguru horretan: azkar eta ihar. Azkar *Acer campestre* L.-ri izendatzeko eta ihar *Acer opalus* Miller-i deitzeko. Azkar izena oso zabaldua dago euskal toponimian Euskal Herrian zehar eta baita honen inguru gertuan, antzeko izen erdaldunak erabiltzen zirelarik (Gaztela, Errio-

xa, Aragoi, Biarno). Ihar eta igar izenak ere euskal toponimian gorde dira (horra hor Igartza, Ihartza eta abar), baina izen arrunta gisa ihar izenetik eratorritako astigarra (asto-igar edo asto-ihar) nagusitu da gero, azkarraren pareko, *Acer campestre* L.-ri deitzeko.

Arbolen artean badago bat bere hostoen mugieraz nabari egiten dena: *Populus tremula* L. espeziea, Araban ikara, lertzun eta zuzun edo susun izenekin ezagutzen zena. Espezie honetan hostoa eta hostoa sostengatzen duen txortena bi plano perpendikularretan zabaltzen dira eta hostoa eta txorteenaren arteko lotura ez da egiten lerro batean zehar, beste espezieetan gertatzen den bezala, puntu soil batean edo ia puntu batean baizik. Hori dela-eta, haize goxoa ibili arren lertxunaren hostoak berehala hasten dira dardaratzen, ikaratzten, eta zuzunak mendian urrutitik nabarmentzen dira. Toponimoetara joz, Arabako Mendialdean bagenuen Ikaradua bat Musitun, 1732an aipatzen zena eta horrez gain eta bizirik oraindik Zuzuluri Erroetan eta Zunzuri Korresen (Artadoia mendian). Iparraldera bagoaz, hor ditugu Lertzundi Legution, Zuzundui Okoiztan (gaur Susundi esaten dutena), beste Susundi bat Zaraten, Susuneta Letonan, Susubieta Landan. Erribera Goitian eta 1763an, Susuntza toki-izena Anuntzetan aipatzen da.

Gure oihan edo basoetan, huntzaz aparte, liana nabarmenena *Clematis vitalba* L. da. Lianek beti basoaren misterioa gehitzen dute; hori dela-eta, Kontrasta aldean *Clematis* horri bildurri deritzate; Orotariko Euskal Hiztegian beldurre hitza Ultzamakotzat ematen da, «madreselva» landareari deitzeko (gauzak horrela, han *Lonicera periclymenum* L. zuhaixka malguari emango liokete izen beldurgarria). *Clematis vitalba* L. lianari deitzeko Arabako Mendialdeko beste herri batzuetan «birigaza» edo «girigaza» derizkiote.

Kanpezu aldean *Erica lusitanica* L. ilarrazkiari deitzeko «giri» hitza erabiltzen dute; Elgea-Urkilan estilarra edo astilarra izango zen. «Giri» horrek lehengo «girigaza, birigaza» harekin antza baduela ematen du, soinuaren aldetik bakarrik, zeren Botanikaren ikuspegitik nahaste-borraste baten aurrean gintezke antza ahaidetasunean gauzatuko balitz.

Arabako Nerbioi isurialdean, Gaubean eta Kanpezu inguruan, egutere-tan batez ere, *Arbutus unedo* L. zuhaitz txikia usu agertzen da. Mendebaldean «borto» deritzate; Kanpezu aldean, berriz, «burrubiote»; kurioa da

izen hori, hipokoristiko dirudiena. Gernika aldean zuhaitz potolo horri berari gurguxa edo gurguxe izena ematen diote.

Azkenean eta fitonimian zehar egin dugun txango berezi honi amaiera atsegina emateko basoetako lurretan hazten diren fruitu gozoko bi landare xume hartuko ditugu aztergai: fruitu morea duen *Vaccinium myrtillus* L. eta fruitu gorrikoa den *Fragaria vesca* L.. Lehenengoa ahabia da euskaraz eta horrela deritzate Arabako alde euskaldunetan eta «abis» euskarak erdara nahastuz dirauenetan; guztiz marratzekoa da, nire ustez, Gaubean gertatzen dena: mendebaleko eskualde autrigoi horretan «amabias» deitzen diete ahabiei. Holako izen zahar hori oraindik han bizi izatea harrigarria da oso. Marrubi edo mailukiaren kasua ere kontuan hartzekoa da. Mendialdean eta ekialdeko Lautadan marrubia izaten zen landare txipi honen izena; horrela «marrubias» eta «marrubial» toki askotan erabili dira erdarazko solasaldietan esandako eskualde horietan; mendebalderago etorri, eta oraindik Lautadan bertan, Aberasturin hain zuzen, mailuki hasten zen entzuten; gauza bera Gorbeia inguruan; Laudio alderantz joanez gero mailugi eta mailugin barianteak agertzen ziren. Berriro ere eta Gaubean kausitzen garela, «amayetas» izena gordezten da mailugiei deitzeko; «amayetas» izen horrek euskarazko kutsua duela dirudi, baina beste aldetik Kantabrian eta Asturiasen «mayueta» hitza marrubiari deitzeko erabiltzen da, maiatzekoak direla adierazteko-edo.

Hor dabilta izenak bueltaka, izanei itsatsiz izanak azaltzen.

Ikusten dugunez, euskara Araban bere etxean izan da eta da. Izenetan eta izanetan.

Izena, izana, izango dena.

Bibliografia

ARABAKO MENDI ZERBITZUA, 1980, *Arabako Onura Publikoko Mendi Katalagoa / Catálogo de Montes de Utilidad Pública de Álava*. Vitoria-Gasteiz (argitaratugabea).

ARABAKO MENDI ZERBITZUKO ARTXIBOA, 1647-1920, Lagran hiriko mendi komunitate batzuen mugapen eta ordenantzak: *Artekozila* (1647-1725), *Intuzpea-Amextuia* (1647), *Erramutza* (1735-1920) eta *Jaunden* (1760). Vitoria-Gasteiz.

GONZÁLEZ MÍNGUEZ, C., 1977, « La etapa medieval », *historia de una ciudad. VITORIA I, el núcleo medieval*. Vitoria: bankoa, 23-44

GONZÁLEZ SALAZAR, J. A., 2005, *Montaña Alavesa. Comunidades y pastores*. Vitoria-Gasteiz: AFA / DFA, Colección OHiTURA nº 11.

LÓPEZ DE GUEREÑU GALARRAGA, G., 1989, *Toponimia alavesa, seguido de Mortuorios o despoblados y Pueblos alaveses*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, 1998 (1956), *Voces alavesas*. Bilbo: Euskaltzaindia, 2ª edición.

MARTÍNEZ DE MADINA SALAZAR, E. eta KNÖRR BORRÀS, H., 2009, *Gasteizko Toponimia II. Malizæxa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

MITXELENA, K., 1955 (1953), *Apellidos Vascos*. San Sebastián: Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, 2ª edición.

MITXELENA, K., SARASOLA, I. ETA BESTE, 1987-2005, *Diccionario General Vasco / Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbao: Euskaltzaindia.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, 1992, *Diccionario de la Lengua Española*. Madrid: RAE, 21ª edición.

RUIZ URRESTARAZU, M.M., 1973, *Especies Forestales Arbóreas en la Toponimia Vasca*. Madrid, E.T.S. de Ingenieros de Montes (doktore tesia, argitaratu gabea).

Azken 25 urteotako euskararen bilakaera Araban

La evolución del euskera en Álava en los
últimos 25 años

L'évolution de la langue basque au cours des
25 dernières années en Araba

The evolution of Basque in Araba
over the last 25 years

AIZPURUA, Jon
Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 539-556. Bilbo
ISSN 0210-1564

Araba izan da euskararen indarberritzeari dagokionez bizitasun handien erakutsi duen lurraldea. Euskararen ezagutzari, transmisioari eta, zeresanik ez, erabilerari dagokionez, abiapuntua oso apala izan bada ere, Arabako biztanleen euskalduntzea erritmo bizian ari da hazten azken urteotan.

Euskararen ezagutzari dagokionez, azken 25 urteotan Arabak bizi izan duen aldaketa nabarmena izan da. Hala ere, aldaketarik esanguratsuen adinaren arabera gertatu da. Elebidunak gero eta gehiago dira adin-talde guztietan, baina hazkundera gazteen artean gertatu da bereziki. Araban euskara transmititzeko bide nagusia hezkuntza-sistema eta helduen euskalduntzea izan da. Hortaz, gaur egun Arabako elebidun gehienak euskaldun berriak dira. Arabako elebidunek dituzten ezaugarrien artean, azpimarratzekoa da harreman-sarea, bereziki gertukoa, erdalduna dutela eta, oro har, hobeto moldatzen direla erdaraz euskaraz baino. Ezaugarri horiek erabat baldintzatuko dute euskararen erabilera.

Hitz-gakoak: Araba, euskara, erabilera, transmisioa, bilakaera

Álava ha sido el territorio que mayor dinamismo ha mostrado en cuanto a la recuperación de dicha lengua. Aunque es cierto que el nivel de conocimiento, transmisión y, sobre todo, de uso del euskera era muy bajo, la euskaldunización de los habitantes alaveses está creciendo a un gran ritmo en los últimos años.

El conocimiento del euskera presenta un cambio destacable en Álava en los últimos 25 años, siendo éste aún más significativo en determinadas franjas de edad. Pero el crecimiento se ha producido especialmente entre los jóvenes. El sistema educativo y la euskaldunización de adultos son las principales vías de transmisión del euskera; por tanto, en la actualidad la mayoría de los euskaldunes de Álava son euskaldunberri. Entre los rasgos que caracterizan a los euskaldunberri alaveses es reseñable que su entorno, especialmente el más cercano, es erdaldun y que se desenvuelven mejor en castellano que en euskera. Dichas características condicionan de manera determinante el uso del euskera.

Palabras clave: Álava, euskera, uso, transmisión, evolución.

L'Araba est le territoire qui a fait preuve de plus de dynamisme en matière de réappropriation de la langue basque. Il est certain qu'en matière de connaissance, de transmission et d'usage du basque, l'Araba avait une base très fragile, pourtant l'euskaldunisation des habitants d'Araba croît à un rythme très rapide ces dernières années. Au cours des 25 dernières années l'Araba a connu une évolution très significative en matière de connaissance du basque, elle est d'autant plus importante dans certaines tranches d'âge. Les personnes bilingues sont de plus en plus nombreuses dans toutes les tranches d'âge mais l'augmentation se fait surtout sentir chez les plus jeunes. Sur ce territoire le plus important vecteur de trans-

mission du basque est le système éducatif et le réseau d'alphabétisation des adultes. C'est ainsi que la plupart des bascophones d'Araba sont des euskaldunberri (ou nouveaux bascophones). Les principales caractéristiques des bascophones alavais est que leur environnement immédiat est erdaldun (non bascophone) et qu'ils s'expriment mieux en espagnol qu'en basque. Ces caractéristiques vont conditionner de façon très significative l'évolution de l'usage de la langue basque.

Mots-clés : Araba, langue basque, usage, transmission, évolution.

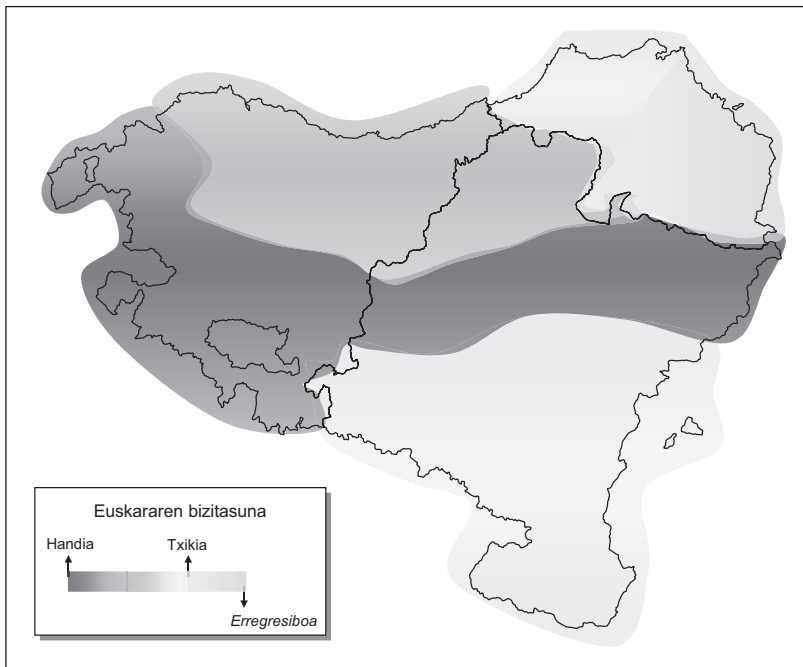
Araba has been the province that has displayed the greatest vitality with respect to the revival of Basque. Even though the starting point has been very modest with respect to the knowledge, transmission and use of Basque, the Basquisition of the inhabitants of Araba has, however, been expanding at a lively pace over the last few years.

With respect to knowledge of Basque, the transformation Araba has undergone over the last 25 years has been considerable. Nevertheless, the most significant change has taken place as far as age is concerned. There are more and more bilingual people across all age groups, but growth has taken place mainly among young people. In Araba the main channel for transmitting Basque has been the education system and the Basquisition of adults. So today most of the bilinguals of Araba learnt Basque as a second language. The most salient feature of Basque bilinguals is the network of relationships, in particular the close one, which is Spanish-speaking and, on the whole, they manage better in Spanish than in Basque. These features determine the use of Basque completely.

Keywords: Araba, Basque, use, transmission, evolution.

Duela bi edo hiru urte, IV. Mapa soziolinguistikoaren irakurketa bukatzen ari ginela, galdera bat sortu zen lan-taldean. Lanean ohituta gaude gu, esparru edo eremu geografiko jakin batean euskararen egoera nolako den azaltzen duten kopuruak irakurtzen. Horietako batzuk egiten ditugunean, haien artean erkatu egiten ditugu, eta horrela, bilakaerak nolakoak diren ezagutzeko aukera izaten dugu. Baina, prozesu horretan gertatzen diren aldaketa horiek non dira biziagoak, non apalagoak? Galdera horri erantzuteko, Pablo Sagardoy lankideak bi/hiru oinarriko aldagai hartu, azken urteotan zer nolako bilakaera izan duten aztertu eta emaitza mapa batean irudikatu zuen.

Euskararen bizitasuna. Euskal Herria

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritza.

Emaitza horri euskararen bizitasuna deitu genion (zalantzak izan genituen izendatzeko orduan). Agian, begi aurrean daukazuen mapan irudikatzen de-

nak ez du erabateko berme zientifikorik, eta zalantzak sor daitezke gunen jakin batean prozesua agertzen dena baino biziagoa edo apalagoa izaten ari den. Baina nik uste ez gabiltzala oso oker adierazten badugu euskararen eremu osoan, Araba izan dela euskararen indarberritzeari dagokionez bizitasun handien erakutsi duen lurraldea. Euskararen ezagutzari, transmisioari eta, zeresanik ez, erabilerari dagokionez, abiapuntua oso apala izan bada ere, Arabako biztanleen euskalduntzea erritmo bizian ari da hazten azken urteotan. Saio honetan, euskarak Araban zer ibilbide egin duen azaltzen saiatuko gara.

Baina zeregin horretan hasi aurretik, kontuan hartu behar dugu hizkuntzaren egoera eta bilakaera ez direla gertakari isolatuak. Hizkuntza gizartearen berezko zatia da, eta gure irakurketa hankamotz geratuko litzatekeen gizartearen baitan gertatzen ari diren aldaketei eta jokabideei begiratuko ez bagenie. Beraz, lehenik eta behin, gizarte arabarraren oinarrizko deskribapena egingo dugu.

2009ko datuen arabera, Arabak 317.000 biztanle ditu. Horietako %75 hiriburuan bizi dira eta %11 Kantauri arabarrean. Gainontzeko eskualdetan arabarren %14 baino ez da bizi. Hortaz, Arabari buruzko irakurketak egitean, Gasteizek duen pisua erabatekoa da. Duela 30 urte egoera antzekoa zen, baina urteekin Gasteizek pisua irabazi du eta gainontzeko eskualdeek galdu.

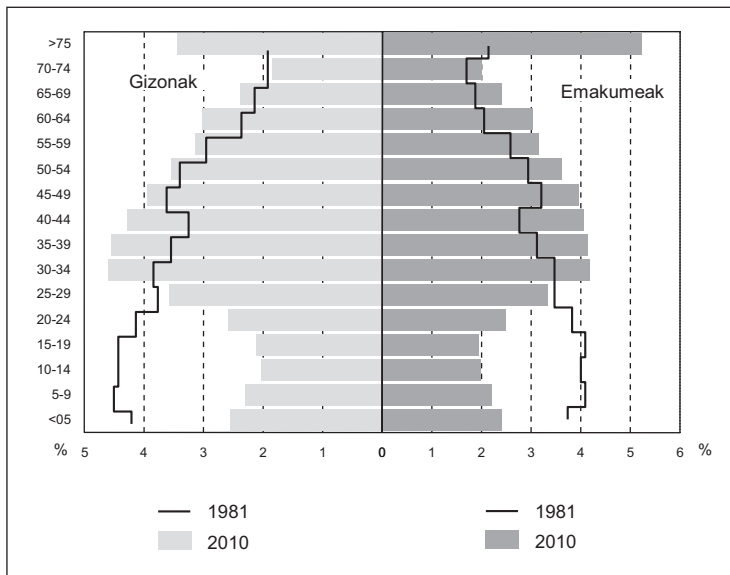
Biztanleriaren bilakaera. Araba, 1981 -2009

	1981		2009	
		%		%
ARABA	257.850	%	317.016	%
Arabako Ibarrek	4.267	1,7	5.905	1,9
Arabako Lautada	200.600	77,8	253.511	80
Arabako Mendialdea	3.645	1,4	3.203	1
Errioxa Arabarra	9.559	3,7	11.594	3,7
Gorbeia Inguruak	5.696	2,2	8.556	2,7
Kantauri Arabarra	34.083	13,2	34.247	10,8
Vitoria-Gasteiz	189.533	73,5	237.150	74,8

Iturria: EUSTAT. 2011.

Biztanleriaren adinari begiratzen badiogu, Euskal Herri osoan bezala, aldaketa begien bistakoa izan da azken 30 urteotan. Biztanleria asko zahartu da eta jaiotza-tasak behera egin du nabarmen. Egia da azken 10 urteotan jaiotza-tasak gora egin duela zertxobait eta, horren ondorioz, adin-talde gazteenetan hazkundera izan dela. Hazkunde hori etorkinen seme-alabei esker gertatu da gehienbat, eta ikusi beharko da datozen urteotan, krisiak krisi, eutsi ahal izango zaion. 1981ean, egoera oso bestelakoa zen. Jaiotza-tasaren beherakada nabaritzen hasita bazegoen ere, 30 urtetik beherako arabarrak biztanleria osoaren erdia baino gehiago ziren (%51), eta 65 urtetik gorakoak %12. Gaur egun, 30 urtetik beherako gazteak biztanleria osoaren %30 inguru dira, eta 15 urtetik beherakoak %14. 65 urte baino gehiago dituzten arabarrak, aldiz, %17 dira.

Adin-piramidearen bilakaera. Araba, 1981-2010 (%)

Iturria: EUSTAT. 2011.

Arabako biztanleria jatorriaren arabera aztertuko dugu jarraian. Gaur egun, Araban bertan jaiotakoak %54 dira eta Euskal Herriko gainerako lu-

rraldeetan %12. Halaber, Arabako biztanleen laurdena (%24) Estatuko lurralderen batean jaio da eta %10 atzerrian. Biztanleen jatorriari dagokionez, azken 10 urteotan izan den gertakaririk esanguratsuena atzeritik etorritakoen hazkundera izan da. Izan ere, 2000. urtean, Araban 3.800 atzeritar bizi ziren (%1,3), eta urterik urte kopurua handituz joan da, 2010ean 28.000 (%8,9) izatera iritsi arte.

Atzeritarren bilakaera. Araba, 1981-2010 (%)

Urtea	Araba		
	Biztanleria	Atzeritarrak	
		Kop.	%
1998	284.595	2.460	0,9
1999	285.748	2.801	1
2000	286.497	3.818	1,3
2001	288.793	5.462	1,9
2002	291.860	8.031	2,8
2003	294.360	10.445	3,5
2004	295.905	12.058	4,1
2005	299.957	15.141	5
2006	301.926	16.857	5,6
2007	305.459	19.392	6,3
2008	309.635	22.840	7,4
2009	313.819	26.021	8,3
2010	317.352	28.210	8,9

Iturria: Instituto Nacional de Estadística INE. 2011.

Atzeritarren multzorik handiena (%40) Hego eta Ertamerikatik (%40) etorri da. Afrikatik etorri direnak %28 dira eta Europatik %26. Europatik etorritakoen artean, portugaldarrak (%36) eta errumaniarrak (%22) dira

gehienak. Atzerritar gutxi batzuek euskara ikasi badute ere, gehienek gaztelania ekarri edo ikasi dute. Eskolatu direnen artean, Helduen Hezkuntza Iraunkorrean (EPA) dihardutenak A ereduari ari dira, baita derrigorrezko hezkuntzan ari diren gehienak ere (2005ean, %76).

Atzerritarren bilakaera, nazionalitatearen arabera. Araba, 1998-2007 (%)

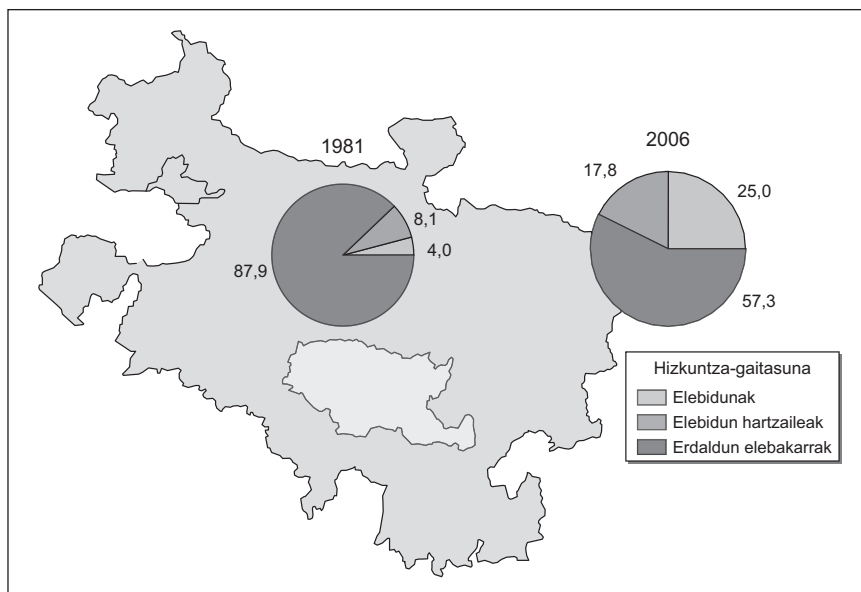
Nazionalitate-taldeak	Araba	
	1998	2007
Europarrak	41,6	26,2
Portugaldar	44	35,8
Frantziar	8,8	5,3
UEko gainontzekoak (15)	35,7	16,5
Errumanar	0,9	21,7
Besterik	10,4	20,7
Afrikarrak	24,8	27,6
Hego-Erdialdeko amerikarrak	24,5	39,9
Besterik	9,1	6,3
Guztira	2.460	19.392

Iturria: EUSTAT. 2011.

Orain arte Arabako gizartearen deskribapen xumea. Hemendik aurrera hizkuntza-aldagaiak jorratuko ditugu.

Zenbat elebidun dago Araban? Eta nolakoak dira elebidun horiek? 2006ko Erroldaren arabera, Araban 72.000 elebidun bizi dira, biztanleriaren laurdena. Horietatik, 53.349 (%74) Gasteizen bizi dira. Araba lurralde erdalduna izaten jarraitzen du. Eskualde gehienak 1. gune soziolinguistikoan daude. Gorbeia Inguruak (%40) eta Kantauri Arabarra (%27) baino ez daude Arabako ehunekoaren batez bestekoaren gainetik. Salbuespena, noski, Aramaio da. Aramaioko elebidunen ehunekoa %80tik gorakoa da, baina lurraldearekiko duen pisua oso txikia da (Arabako biztanle guztiekiko %0,5 eta elebidun guztiekiko %2).

Hizkuntza-gaitasuna. Araba, 1981-2006 (%)

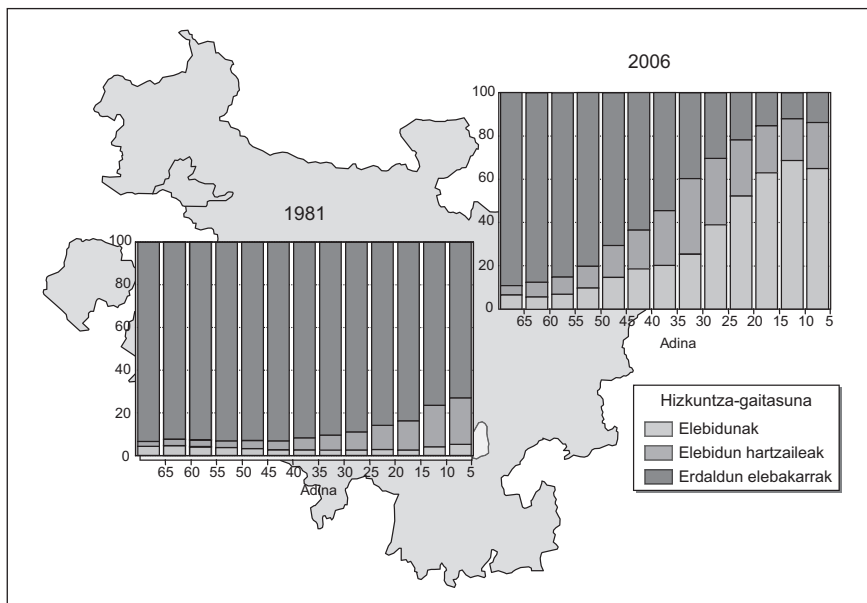

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritza.

Euskararen ezagutzari dagokionez, azken 25 urteotan Arabak bizi izan duen aldaketa nabarmena izan da. Kontuan izan behar dugu 1981ean Araban 9.600 elebidun bizi zirela (biztanleriaren %4). Arabako Lautadan, Ibarretan, Mendialdean eta Errioxan elebidunak ez ziren %1era iristen, eta Gasteizen %3 pasatxo ziren. Sasoi hartan, gaur egun bezala, Gorbeia Inguruak eta Kantauri arabarra ziren eskualderik euskaldunenak, baina horietan ere ehunekoa dezente txikiagoa zen (%28 eta %4, hurrenez hurren).

Hala ere, aldaketarik esanguratsuena adinaren arabera gertatu da. Izan ere, 1981ean elebidunen ehunekoa %6 baino txikiagoa zen adin-talde guztietan. 25 urte beranduago egoera oso bestelakoa da. Elebidunak gero eta gehiago dira adin-talde guztietan, baina hazkundera gazteen artean gertatu da bereziki.

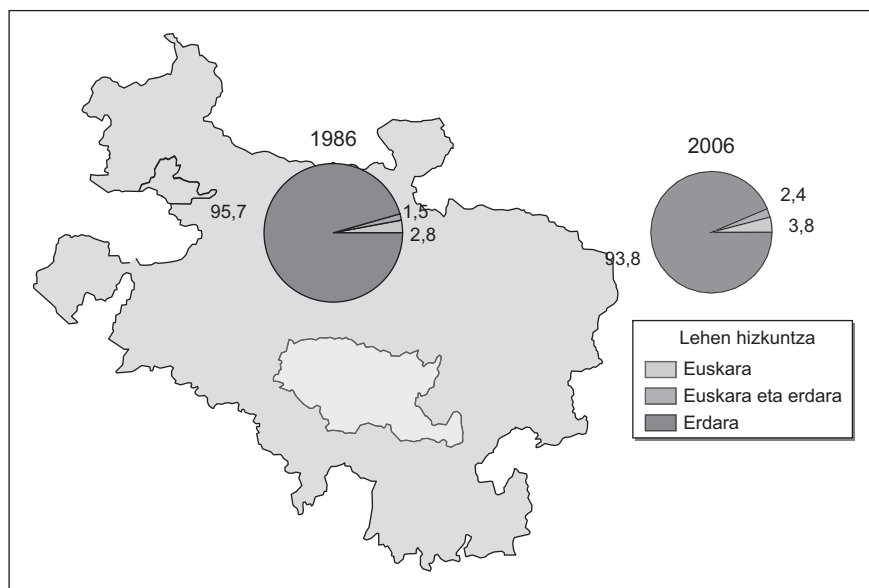
Hizkuntza-gaitasuna adinaren arabera. Araba, 1981-2006 (%)

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritzia.

Nondik atera dira, bada, elebidun horiek guztiak? Galderari erantzuteko ikus dezagun jarraian belanez belan nola transmititu den euskara. Bide nagusiak bi dira: sinple esanda, familia eta eskola edo euskaltegia. Arabarren lehen hizkuntzari begiratzen badiogu, %4k euskara izan du eta %2k euskara eta erdara. Hortaz, arabar gehienek (%94) gaztelania jaso dute gurasoengandik.

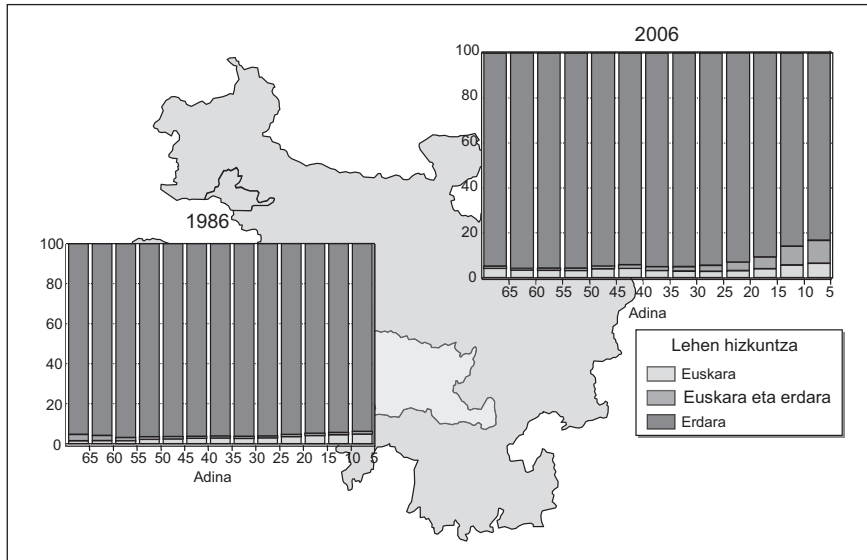
Lehen hizkuntza. Araba, 1986-2006 (%)

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritzak.

Lehen hizkuntza denboran zehar oso gutxi aldatzen den aldagaia da, eta bizitza osorako da gainera. Hortaz, normala denez, Araban euskara transmititzeko bide nagusia ez da familia izan azken 25 urteotan, hezkuntza-sistema eta helduen euskalduntzea baizik.

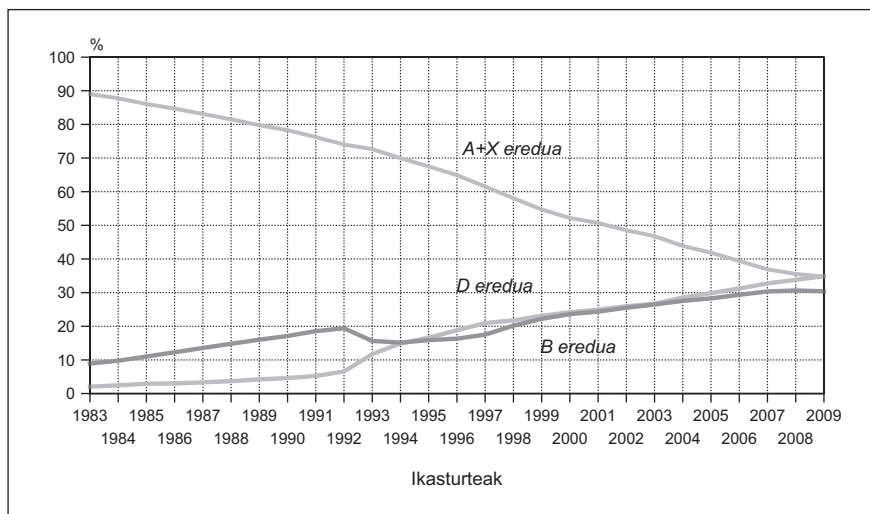
Lehen hizkuntza. Araba, 1986-2006 (%)

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritzia.

2009/10 ikasturtean, unibertsitatez kanpoko irakaskuntzak 55.300 ikasle zituen Araban. Horietako %35 D erduan aritu dira eta beste horrenbeste A erduan. D erdua nagusi da Arabako mendialdean, Arabako Errioxan, Gorbeia aldean eta Kantauri arabarrean. Arabako ibarretan, aldiz, B erdua da nagusi eta Arabako lautadan eta Gasteizen bertan A erdua.

Irakaskuntza ez unibertsitaria, ereduaren arabera.
ARABA, 1983-84/2009-2010 (%)

Iturria: EUSTAT. 2011.

Ikasmilari dagokionez, ikasmila zenbat eta txikiagoa orduan eta handiagoa da D ereduaren pisua. Haur Hezkuntzan, esaterako, dagoeneko D eredia da nagusi (%50). Lehen Mailako Hezkuntzan D ereduaren izena eman dutenak %40 dira, eta ikasle gehienek B eredia aukeratu dute (%45). DBHn, hiru ereduak oso parekatuta daude: %35 D ereduaren, %33 B ereduaren eta %31 A ereduaren. Batxilergoan, aldiz, A ereduaren ikasleen %62 matriculatu dira eta D ereduaren %38. Azkenik, Erdi eta Goi mailako Lanbide Heziketan A ereduaren nagusitasuna erabatekoa da (%91). Gainerako %9ak D ereduaren dihardu.

Irakaskuntza ez unibertsitaria, ereduaren eta mailaren arabera.
ARABA, 2009/2010

Ereduak	Araba			
	Guztira	A+X	B	D
Haur Hezkuntza	13.659	5,0	44,4	50,6
Lehen Mailako H.	16.479	15,0	44,6	40,4
DBH	10.163	31,4	33,2	35,5
Batxilergoa	4.420	62,4	0	37,6
EGLH	4.665	90,9	0	9,1

Iturria: Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Saila.

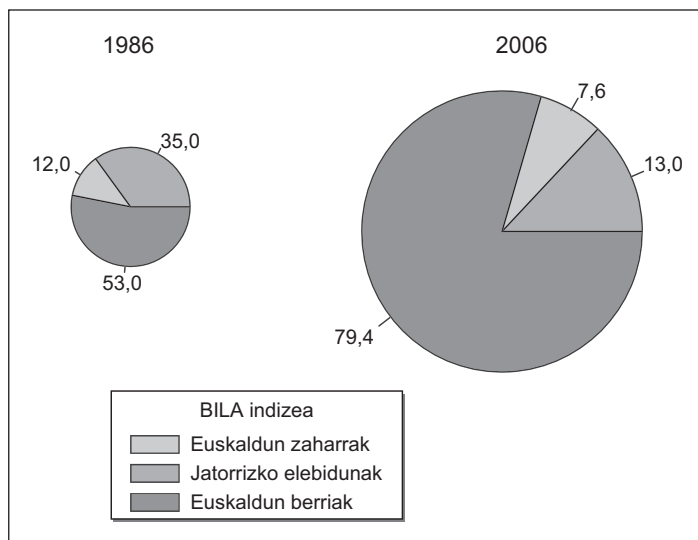
Ez dakit helduen euskalduntzeari merezi adina arreta jarri zaion beti. Baina euskara berreskuratzeko prozesuan ezinbesteko tresna izaten ari da. Adin bate-tik gorako hainbat eta hainbat euskal herritarrek jaso du euskara euskaltegian edo hizkuntza-eskolan. Azken hamarkadan, esaterako, euskaltegian aritutako 6.000 arabarrek gainditu dute 9. urratsa, hau da, gainditu dute B2 maila.

Lehenago esan dut azken 25 urteotan Araban euskara transmititzeko bide nagusia ez dela familia izan. Horrekin adierazi nahi nuen euskarak izan dituen irabazi-kopuru handienak ez direla familia bidezko transmisioaren bidez lortu. Baina horrek ez du esan nahi inondik inora Araban gurasoek seme-alabei euskara transmititzen ez dietenik. Izan ere, azken 25 urteotan jaiotako seme-alaben %90etik gora euskara bakarrik jaso du etxean guraso biek euskara dakitenean; eta gainontzeko ia guztiak euskara eta gaztelania. Euskara gurasoetako batek bakarrik dakienean, euskara jaso duten seme-alabak %65etik gora dira, gehienak gaztelaniarekin batera. Bide batez esan, transmisioa handiagoa dela euskara dakiena ama denean.

Euskara nola transmititu den ezagutu ondoren, jarraian datorren galdera honakoa da: nolakoak dira azken bi hamarkadatan Arabak irabazi dituen elebidun horiek? Ba al dago desberdintasunik orduko eta gaur egungo elebidunen artean? Horretarako ariketa erraz bat egin dugu. Badakigu nola jaso duten euskara eta elebidunak direla. Hortaz, bi aldagai horiek gurutzatu eta BILA izeneko indizearen arabera sailkatu ditugu. 1986an, Arabako euskaldunen er-

dia pasatxo (%53) euskaldun berriak ziren, hau da, etxetik kanpo ikasi zuten euskara. Etxean euskara jaso zuten elebidunak %35 ziren eta euskara eta erdara jaso zutenak %12. Hogei urte beranduago, asko hazi dira hiru multzoak. Hau da, askoz euskaldun berri, jatorrizko elebidun eta euskaldun zahar gehiago dago, baina euskaldun berrien eta euskaldun zaharren proportzioak dezentente aldatu dira. Izan ere, gaur egun Arabako elebidun guztien ia %80 euskaldun berriak dira eta euskaldun zaharren proportzioa %13koa da. Euskaldun berrien ezaugarriak ondo zehaztuta daude. Elebidun guztien batez bestekoa baino gazteagoak dira, harreman-sarea, bereziki gertukoa, erdalduna dute eta, oro har, hobeto moldatzen dira erdaraz euskaraz baino. Ezaugarri horiek erabat baldintzatuko dute euskararen erabilera, jarraian ikusiko dugun bezala.

BILA indizea. Araba, 1986-2006 (%)

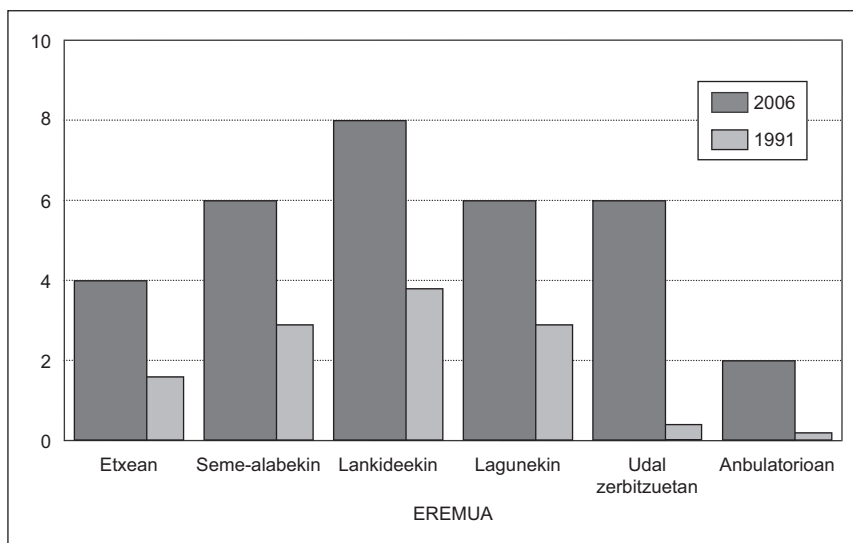

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritzza.

Euskararen erabilera txikia da erabilera-eremu guztietan. Irudiaren eskalari begiratzen badiogu (Otik 10era bitartekoa), berehala ohartuko gara

%8tik beherakoa dela eremu guztietan. Erabilera handiagoa da etxetik kanpo eta eremu formaletan, etxe barruan baino. Hala ere, azpimarratzekoa da azken 15 urteotan, euskararen erabilerak izan duen gorakada.

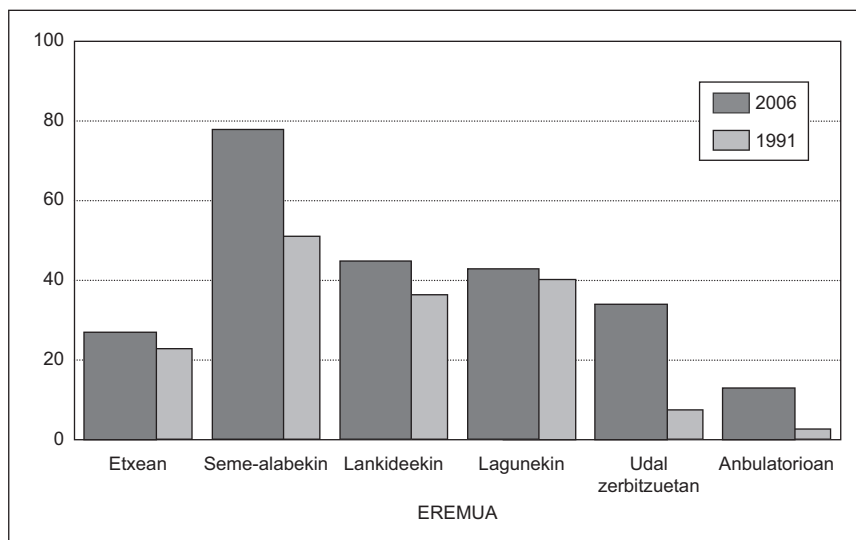
Euskara gaztelania beste edo gehiago erabiltzen dutenen bilakaera eremuaren arabera. ARABA, 1991-2006 (%)

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritzza.

Batek pentsa dezake gorakada hori elebidunen hazkundeari berari esker izan dela. Hau da, gaur egun euskaraz dakien pertsona gehiago daudenez, normala da euskara gehiago erabiltzea. Eta hori egia da, baina ikus dezagun egia osoa den. Horretarako, elebidunen erabilerak baino ez ditugu kontua izango. Hasteko esan erabilera-tasa askoz handiagoa dela (eskala 0tik 100era bitartekoa da). Etxetik kanpoko erabilera etxekoa baino handiagoa da, seme-alabekikoa izan ezik. Seme-alabekin familiako gainerako kideekin baino askoz euskara gehiago erabiltzen dugu. Azkenik, elebidunak bakarrik kontuan hartuta ere, azken 15 urteotan euskararen erabilerak gora egin du aztertu ditugun erabilera-eremu guztietan.

Euskara gaztelania beste edo gehiago erabiltzen duten ELEBIDUNen bilakaera eremuaren arabera. ARABA, 1991-2006 (%)

Iturria: Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza. Eusko Jaurlaritza.

Laburbilduz

Euskararen berreskuratze-prozesua bizitasun handikoa izan da azken 25 urteotan.

Euskarak izan dituen irabaziak batez ere hezkuntzari eta helduen euskalduntzeari esker etorri dira, familia bidezko transmisioari esker baino.

Arabako elebidun gehienek harreman-sare erdalduna dute (bereziki etxekoa) eta erraztasun handiago dute erdaraz euskaraz baino.

Horrek, nahitaez, eragina du euskararen erabileran. Euskararen presentzia txikia da erabilera-eremu guztietan.

Hala ere, azpimarratzekoa da gaur egun euskara gehiago erabiltzen dela duela 15 urte baino.

Euskararen kale erabilera Gasteizen

El uso del euskera en las calles de Vitoria/Gasteiz

L'usage de la langue basque dans les rues de
Vitoria/Gasteiz

Basque as spoken in the streets of Gasteiz

ALTUNA, Olatz

Soziolinguistika Klusterra

Helbide elektronikoa: o.altuna@soziolinguistika.org

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 557-576. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskararen Kale-Erabileraren Neurketa ibilbide luzeko ikerketa-lan zabala da, Siadecoren eskutik abiatu, eta gaur egun, hogeita bi urteren ostean, Soziolinguistika Klusterrak egiten duena.

Neurketaren I. edizioa 1989an egin zen, eta azkena, VI.a, 2011n burutu da. Hogeita bi urtetan sei argazki atera zaizkio euskararen erabilerari Euskal Herri osoan. Argazki horiek aukera ematen dute une jakin bateko egoera zertan den jakiteko, eta, batez ere, urteotako bilakaera nolakoa den ezagutzeko.

Bilakaerari erreparatuz gero, joera bat nabarmendu behar da: oro har goraka egin du euskararen erabilerak, baina oso modu apalean. Gainera, ez da antzematen gorakako eboluzio hori bizkortzeko joerarik. Herrialdez herrialde, Gipuzkoan indartu da gehienbat euskararen erabilera. Hego Euskal Herriko beste herrialdeetan egonkor dago. Iparraldean, berriz, behera egin du.

Gasteizi gagozkiola, euskararen erabilera bere horretan mantendu da gorabehera esanguratsurik gabe. Bilbon edo Iruñean jasotako datuen antzerakoak dira Gasteizkoak: euskararen erabilera %3 ingurukoa da hiru hiriburuetan gaur egun. Haurren eta gazteen artean nabaritu da gorakako joera, eta horrek esperantzarako leiho bat irekitzen du. Edonola ere, joera hori eten egin da azken urteotan, gaztetxoek gero eta azkarrago egiten baitute erdararen aldeko hautua.

Hitz gakoak: soziolinguistika, kale-erabilera, ahozko erabilera, neurketa-metodologia.

La medición del uso del euskera, es un amplio y profundo trabajo de investigación. Comenzó de la mano de Siadeco, y hoy en día lo realiza el Cluster de Soziologia.

La primera medición se realizó en 1989, y la última, la VI, se ha culminado en 2011. En 22 años se han tomado seis fotos al uso del euskara en toda Euskal Herria. Dichas fotografías nos dan la oportunidad de saber cuál es la realidad actual y cuál ha sido su evolución.

Si nos fijamos en la evolución, una tendencia es clara: en general ha aumentado el uso del euskera, pero de modo muy modesto. Y lo que es peor, no parece que se pueda acelerar ese crecimiento. Por territorios, es en Gipuzkoa donde el aumento es más significativo, en el resto de Hego Euskal Herria se mantiene estable y en Iparralde decrece.

En lo referido a Vitoria, el uso se ha mantenido estable, sin muchos sobresaltos. Los datos son parecidos a los de Bilbao o Pamplona, es decir alrededor del 3 % habla euskera en las calles de estas ciudades. El mayor uso se da entre los niños y jóvenes, lo que abre una puerta a la esperanza, si bien es cierto que esta tendencia se ha ralentizado los últimos años, debido a que los jóvenes apuestan por el castellano a una edad cada vez más temprana.

Palabras clave: Sociolingüística, uso del euskera en la calle, uso del euskera hablado, metodología de la medición.

Mesurer l'usage du basque représente un vaste et profond travail de recherche. Ce travail a été commencé par le Siadeco et aujourd'hui le Cluster de Sociologie a pris le relais.

La première enquête a été réalisée en 1989 et la dernière – la VIème– date de 2011. En 22 ans on a pris six photos de l'usage du basque dans tout le Pays Basque. Ces photos nous donnent la possibilité de connaître la réalité actuelle et quelle a été son évolution.

Si nous observons cette évolution, une tendance se révèle clairement : de manière générale l'usage du basque a progressé mais de façon très modeste cependant. Et le pire est qu'il ne nous semble pas que cette croissance puisse s'accélérer. Selon les territoires c'est au Guipuzcoa que la croissance est la plus significative, sur le reste du Pays Basque Sud la croissance est stable et en Iparralde l'usage du basque décroît.

En ce qui concerne Vitoria, l'usage du basque reste stable, sans trop de sursauts. Les données sont les mêmes que pour Bilbao et Pampelune où environ 3% des personnes parlent en basque dans la rue. L'usage le plus important se constate chez les enfants et les jeunes, ce qui laisse entrevoir un espoir, bien qu'il soit certain que cette tendance a ralenti ces dernières années, les jeunes glissant à l'espagnol à un âge de plus en plus précoce.

Mots-clés : Sociolinguistique, usage du basque dans la rue, usage du basque parlé, méthodologie de l'enquête.

The Measurement of Street-use of Basque is a long-standing, broad piece of research begun by Siadeco and today, twenty-two years later, is conducted by the Sociolinguistics Cluster.

The 1st Edition of the Measurement was carried out in 1989 and the most recent, the 6th, was done in 2011. Over twenty-two years six photos have been taken of Basque use all over the Basque Country. These photos provide an opportunity to find out what the situation is at a specific moment and, in particular, to know how Basque use has evolved over the years.

As regards the evolution, a trend needs to be highlighted: on the whole, Basque use has increased but only very slightly. What is more, it is not possible to spot any trend in the speeding up of that upward evolution. By province, it is in Gipuzkoa where Basque use has intensified the most. It remains steady in the other provinces of the Southern [Peninsular or Spanish-administered] Basque Country. In the Northern [Continental or French-administered] Basque Country, it has fallen.

As far as Vitoria-Gasteiz is concerned, Basque use has remained the same without any significant changes. Data for Gasteiz are similar to those gathered in Bilbao or Iruñea-Pamplona. Current Basque use is about 3% in the capital cities. There has been a significant upward trend among children and young teenagers, and that opens up a window of hope. However, that trend has stagnated in recent years, because teenagers earlier and earlier opt for Spanish first.

Keywords: Sociolinguistics, street use, oral use, measurement methodology.

1. Sarrera

«Zenbat erabiltzen da euskara kalean? Zenbat, Araban eta Gasteizen?». Galdera hori izan zen Euskaltzaindiaren XX. Jardunaldian egin genuen aurkezpenaren muina. Galdera horri erantzun nahiak eraman zuen 1989an EKB, Siadecoren eskutik, kale-erabilera neurtzen hastera, eta halaber ekarri gaitu, neurraldiz neurraldi, VI. neurketara.

«Zenbat» da, hortaz, hartu den galdetzailea, eta ez «noiz» edo «nola». Izan ere, datu kuantitatiboak jasotzera jo baita ikerketan. Iritziak eta jarrerak alde batera utzita, zenbatekoari erreparatu zaio.

«Zenbat erabiltzen da» diogu, nabarmentzeko ezagutzak ez, baizik erabilerak duela garrantzia aurkezten dugun ikerketa honetan. Ahozko erabileran ari gara, edozein pertsonak edozein pertsonarekin komunikatzeko erabiltzen duenaz. Erabileraren argazki kuantifikatu bat jaso da horrela.

Ikerketa honek Euskal Herri osoa du aztergai, baina txosten honetara, batez ere, Gasteizko (eta, zeharka bada ere, Arabako) datuak ekarri ditugu. Egungo egoera ez ezik, azken hogeit bat urteko bilakaera azalduko dugu, aurrera begirako joera antzematen lagundu dezakeelakoan.

Iaz egindako VI. Neurketako datuen analisi estatistikoa ez da guztiz bukatu oraindik. Uda baino lehen amaituko da datuen prozesamendua eta analisi. Ezin izan dugu, beraz, emaitzen argazki orokor bat artikulu honetara ekarri, eta, zehazki, Arabako azken hogeita bi urteotako bilakaera erakutsi. Hala ere, jakin badakigu Arabaren bilakaera estuki lotuta dagoela Gasteizen gertatzen denarekin, bertan bizi baitira arabarren hiru laurdenak. Orain arteko neurketek garbi erakusten dute: Gasteizko egoera nolakoa den, antzekoa da Arabako egoera. Hori horrela izanda, ahalegina egin dugu Gasteizko datuak analizatzeko eta beste inon baino lehen hemen argitaratzeko.

Honela egituratu dugu artikulu hau: bigarren atalean hizkuntza-erabilera neurtzeko Euskal Herriko Kale-Neurketen nondik norakoak azalduko ditugu; hirugarren puntuan Euskal Herri mailako eta herrialdekako datu nagusien gainbegiratua egingo dugu; laugarren puntuan Gasteizera mugatuko gara, bertako datuen aurkezpen zehatuagoa egiteko; eta bukatzeko, bosgarren puntuan ondorio nagusiak bilduko ditugu.

2. Hizkuntza-erabileraren neurketen ibilbidea

Euskal Herriko Kale-Erabileraren Neurketak hogeita bi urteko ibilbide luzea du dagoeneko. 1989an lehenengo aldiz egin zenetik, lau edo bost urteren tartearekin errepikatu da. Azkenekoz 2011n neurtu dira kaleko elkarriketak, nahiz eta oraindik argitaratu gabe dauden azken neurraldi horretako emaitzak. Horren aurretik, 2006ko neurketaren berri BAT aldizkariaren 64. alean argitaratu zen (Soziolinguistika Klusterra, 2007). Hori da, beraz, Euskal Herriko Kale-Erabilerari buruz dugun azken erreferentzia osatua eta argitaratua.

Ikerketa honen berezitasuna, inon egotekotan, metodologian dago. Izan ere, behaketa bidezko datu-bilketan datza; alegia, normalean erabilerari buruzko datuak inkesta bidez jasotzen badira ere, esate baterako, erroldan edo Inkesta Soziolinguistikoa (Eusko Jaurlaritza, 2008), ikerketa honetan zuzeneko behaketa erabiltzen dugu. Beste modu batera esanda, inkesta bidez, norberak bere buruari aitortzen dion erabilerari maila jasotzen da; hau da, *erabilerari aitortua edo subjektiboa* deitu ohi dena. Kale-Neurketan, berriz, inkestetan ez bezala, mintzatzen ari denari ez zaio ezer galdetzen, entzun eta hizkuntza jasotzen da modu objektiboan.

Horrez gain, honako beste irizpide metodologiko hauek ere nabarmentzekoak dira:

- Euskal Herri osoa hartzen da ikerketa-eremu gisa. Neurketaz gain, Inkesta Soziolinguistikoa da Euskal Herri osoa aztertzen duen ikerketa bakarra. Azkena, 2006an burutu zen (Eusko Jaurlaritza, 2008) Beraz, bi ikerketok batera aztertuz gero, aukera paregabea dugu erabileraren egoera ongi ezagutzeko.
- Eremu publikoan –kalean– neurtzen da hizkuntzen ahozko erabilerari.

Espazio publikoa aztertzen dugu, hau da, kalea. Kalea baita espazio neutralena, hizkuntza-gaitasuna, hizkuntza-joera, eta pentsaera ezberdinetako jendea topatuko dugun espazioa, hain zuzen. Beraz, leku irekiak neurtuko ditugu: kalerik jendetsuenak, plazak, parkeak, jolastokiak, karrikak, etab. Toki itxiak: tabernak, bizilekuak, zerbitzu publikoak, lantegiak, ikastetxeak etab. neurketatik kanpo geratuko dira.

- Hortaz, kalean entzuten diren elkarrizketak neurtzen dira, eta neurtzaileek jasotzen dituzten datuek entzun eta zenbatu diren pertsona horiek leku eta une horretan zein hizkuntza zerabilten adierazten dute, ez besterik. Horrek ez du esan nahi horiek bakarrik direnik euskaraz egiten dutenak, baizik eta hori dela euskararen erabilpenaren proportzioa; alegia, ez dugu jakingo zenbatek egiten duen, baizik eta batez beste zenbat egiten den euskaraz une eta leku bakoitzean.

Kale-Neurketan jasotako datuek zera adierazten dute: neurketa egin den tokian eta unean (egunean eta orduan) zenbat lagun ari den euskaraz (edo erdaraz) hitz egiten.

- Udalerrri bakoitzean ibilbide bat (edo gehiago) zehaztuko da (dira) herri-tamainaren arabera. Oro har, 15.000 hiztunetik beherako udalerrrietan ibilbide bakarra neurtuko da, hortik gora 10.000 biztanleko ibilbide bat gehituko da.

Neurtzaileak datuak biltzen aritzen dira ibilbideetan zehar neurketak irauten duen orduetan. Fitxa-orri batzuk betetzen dituzte entzundako elkarrizketen informazioarekin. Normalean, ibilbideak neurketa batetik bestera errepikatu egiten dira, lau urtetan herriko kale jendetsuenei dagokienez aldaketarik ez bada behinik behin. Gune berriak sortu badira –espazio urbanizatu berriak eraiki direlako–, ibilbideak egokitu egiten dira.

- Datuak jasotzean hiztunen eta elkarrizketa-egoeraren zenbait aldagai biltzen dira: adina, sexua eta haurren presentzia, hain zuzen. Erabilera-datuak ezaugarri hauen arabera aztertzen dira.

2011n burutu den VI. Kale-Neurketan 97 udalerrri neurtu dira, eta orotara 300.000 pertsonatik gora behatu dira.

VI. edizio honetan emaitzen akats-tartea kalkulatu dugu lehen aldiz. Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikaren Sailburuordetzaren laguntzarekin, Kale-Neurketarako laginketa-eredu bat sortu dugu¹. Eredu horretaz baliatuz, Euskal Herriko eta eremu txikiagoko erabilera-emaitzen errore-tartea kalkulatu ahal izango dugu.

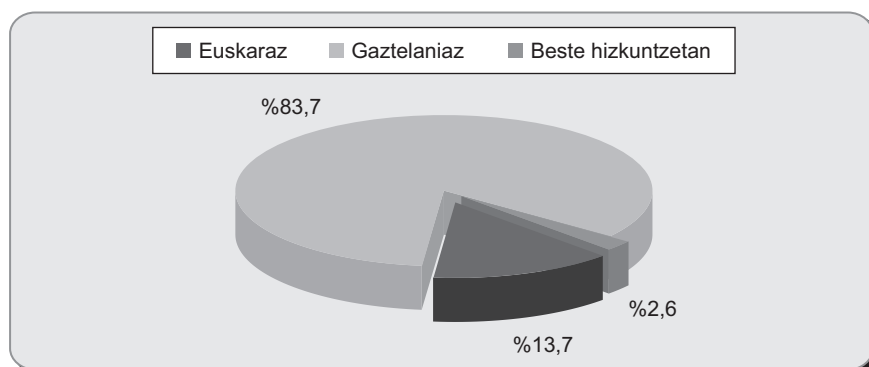
¹ Helbide honetan ikus daiteke eredu horren formalizazioa: <http://www.soziolinguistika.org/erabileraneurtzekometodoak>

3. Euskal Herriko eta lurraldekako erabilera-datuak 2006a bitarte

2006an Euskal Herriko kaleetan entzundako elkarrizketetan, hiztunen %13,7 euskaraz ari ziren. Denera 185.316 hiztunen jarduna jaso zen, eta horietatik 27.172 ari ziren euskaraz, 153.969 gaztelaniaz, eta gainontzeko 4.175 beste erdal hizkuntzetan².

1. irudian ikus dezakegu hizkuntzen erabilera-proporzioa zenbatekoa izan zen: euskaraz %13,7, gaztelaniaz %83,7 eta beste hizkuntzetan %2,6.

1. irudia. Hizkuntzen kale-neurketa. Euskal Herria, 2006 (euskaraz, %)

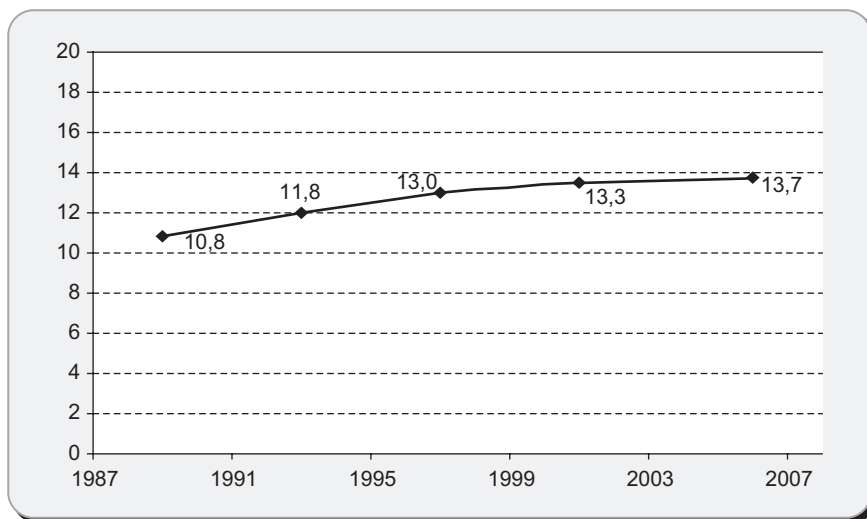
1. taula. Hizkuntzen kale-neurketa. Euskal Herria, 2006 (euskaraz, %)

	Kop.	(%)
Euskaraz	27.172	%13,7
Gaztelaniaz	153.969	%83,7
Beste hizkuntzetan	4.175	%2,6
GUZTIRA	185.316	100,0

² Erabileraren portzentajeak ateratzeko hainbat kalkulu estatistiko egiten dira, ehunekoak ez dira zuzenean kalkulatuak.

Hala ere, aurrera begira, interesgarriagoa eta esanguratsuagoa da erabilera-datuaren bilakaera aztertzea, momentu jakin bateko datuen argazki estatikoarekin geratzea baino. Hala, hamazazpi urtetan (1989tik 2006ra bitartean) euskararen kale-erabilerak 2,9 puntu egin du gora. Hortaz, euskara gehiago erabiltzen da, baina, oraindik ere oso gutxi euskal gizartearen zonalde gehienetan. Nabarmenezkoa da, gainera, azken urteotan abiadak, azkartzeko baino, moteltzeko joera hartu duela, 2. irudian ikus daitekeenez.

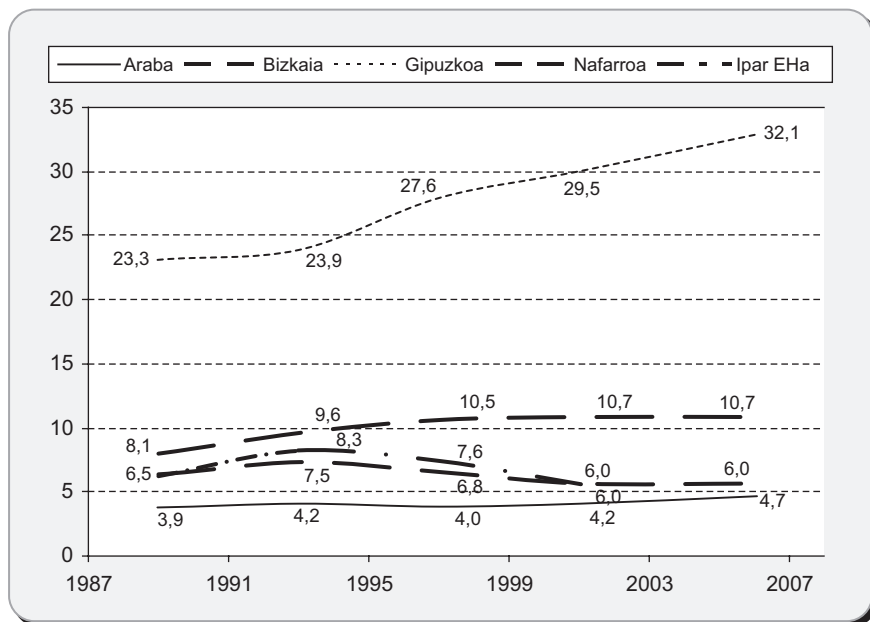
2. irudia. Kale-erabileraren bilakaera. Euskal Herria, 1989-2006
(euskaraz, %)

Erabileraren eta ezagutzaren datuak erkatuz gero, esan behar da erabilera ez dela ezagutzaren erritmo berean hazi. Ezagutza bizkorrago hazi da erabilera baino. Halaz guztiz, ezagutza maila kontuan izanda eta Txillardegiren eredu matematikoan oinarrituta (Txillardegi, 2001), azpimarratzekoa da espero zitekeena baino gehiago hitz egiten dela euskaraz. Oro har, gure hizkuntzarekiko atxikimendu handia eta fideltasun maila altua dugu euskaldunok. Horrela ez balitz, baldintza demolinguistikoek oraindik eta erabilera maila txikiagoetara eramango gintuzkete.

Kontuan izan behar dugu, bestalde, Euskal Herri osoko argazki orokor eta bakunak ez duela lurraldekako errealitate askotarikoa erakusten. Izan ere, alde handiak baitaude lurralde batetik bestera. Gipuzkoa da erabilera-indize altuena duen lurraldea, %32,1. Gipuzkoan hamazazpi urtetan erabilerak 8,8 puntu egin du gora. Bizkaian, erabilera %10,7koa da, lehen neurketa hartatik 2,5 puntu gorago. Araban, aldiz, Bizkaian eta Gipuzkoan baino trabatua goa da gorakako joera; azken neurketan %4,7ko erabilera jaso da, eta horrek esan nahi du 1989tik 2006ra 2,6 puntu egin duela gora. Nafarroan, hamazazpi urtetan erabilerak bere horretan dirau, eta bost neurketetan erabilera-indizea %6 ingurukoa da. Iparraldean³ euskararen erabilerak behera egin du: 2006ko indizea %6koa zen, lehen neurketakoa baino 0,5 puntu txikiagoa. 3. irudiko grafikoan eta taulan adierazi dira bilakaera-datuok.

3. irudia. Kale-erabileraren bilakaera herrialdeka, 1989-2006 (euskaraz, %)

³ Iparraldeko erabilera-portzentajea hiru lurraldeak batuta eman da.

2. taula. Kale-erabileraren bilakaera herrialdeka, 1989-2006 (euskaraz, %)

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Nafarroa	Ipar EHa
1989	3,9	8,1	23,3	6,5	
1993	4,2	9,6	23,9	7,5	6,5
1997	4,0	10,5	27,6	6,8	8,3
2001	4,2	10,7	29,5	6,0	7,6
2006	4,7	10,7	32,1	6,0	6,0

Adinaren araberako datuei erreparatuz gero, hizkuntza normalizazio-prozesu batean gerta daitekeen hurrenkerarik onena lortu da, alegia, haurrek egiten dute gehien, eta gero gazteek, helduek eta adinekoek ordena horretan. Beraz, zenbat eta gazteago, orduan eta gehiago egiten da euskaraz. 2006ko neurketa aurrekoekin konparatuz, haurren eta gazteen artean handitu da gehien erabilera (%19,7 eta %13,4), helduek ere hiru puntutuen hobetu dute (%12,0) eta adinekoek etengabeko jaitsieran jarraitzen dute (%10,6).

2006ko datuen analisitik beste ondorio hauek ere azpimarratzekoak dira:

- Haurren presentziak nabarmen eragiten du euskararen erabileran, hau da, elkarrizketetan haurrak tarteko direnean euskara gehiago erabiltzen da haurrik ez dagoenean baino. Dena dela, hiriburuetan eragin hori ahulagoa izan da 2006an, 2001ean baino.
- Sexuaren araberako emaitzei dagokienez, Hego Euskal Herriko hiriburuetan (gainontzeko eremuetarako ez dugu lagin nahikorik) emakumezkoek gizonezkoek baino erabilera-maila altuxeagoak izan dituzte.
- Oro har, zonalde linguistiko guztietan erabilerak gora egin du, batez ere zonalde euskaldunenetan, hau da, ezagutza %75-100 bitartekoa den zonaldeetan.

4. Gasteizko erabilera-datuak, 1989tik 2011ra

Aurreko atalean hamazazpi urteko bilakaera erakutsi digute 2006a bitarteko datuek. Azken bost urteetako erabilera-indizeak laster argitaratuko

dira, eta interesgarria izango da aurretik deskribatu dugun bilakaera hori mantentzen den edo joera-aldaketarik badagoen jakitea.

Azken bosturtekoari dagozkion Gasteizko datuak bai, horiek analizatu ahal izango ditugu. Kontuan izan behar dugu, gainera, Gasteizko joerak Arabakoa guztiz baldintzatzen duela, populazioaren hiru laurdena Gasteizen bizi delako. Azter ditzagun, beraz, Gasteizen 1989tik hona jaso ditugun erabilera-datuak.

Lehenik eta behin, 2011ko azken neurketaren landa-lanaren berezitasunak deskribatuko dugu:

- Gasteizen hogeita bat gune edo zonalde neurtu dira: Abetxuko, Adurtza, Alde Zaharra, Aranbide, Arana, Gazalbide, Errota, Arriaga-Lakua, Zaramaga, Zentroaldea, San Martin, Sansomendi, Txagorritxu, Irubide, El Pilar, Aranbizkarra, Ariznabarra, Lakua, Judimendi, Zabalzana eta Salburua (azken bi hauek edizio honetan neurtu dira lehenengo aldiz).
- Gune gehienetan ibilbide bakarrean egiten dira neurketak, baina badi-
ra ibilbide bat baino gehiago dituzten zonaldeak ere, adibidez, Alde Zaharra edo Txagorritxu.
- Orotara Gasteizen 28.142 pertsona behatu dira, eta 13.219 elkarrizke-
ta. Lagina eta emaitzen adierazgarritasuna (akats-tartea) kalkulatzeko erabili dugun eredu matematikoaren arabera, akats-tartea +0,9koa da lagin osoarentzat, %95eko konfiantza mailan.

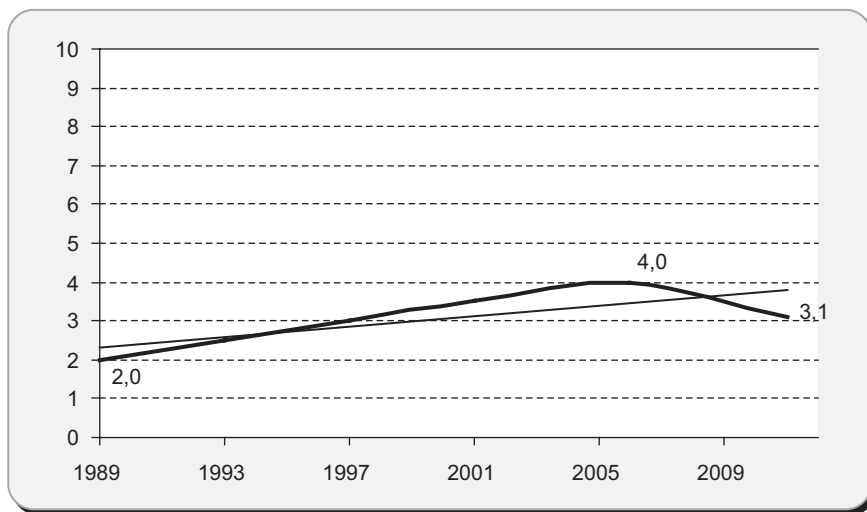
2011n Gasteizen ehun hitzunetatik hiru (%3,1) entzun ditugu euskaraz. Bilbon ere kopuru bera dugu (%3,2). Iruñean zertxobait gutxiago, %2,7. Eta Donostian ehun hitzunetatik hamasei entzun ditugu euskaraz (%15,9).

Erabileraren bilakaera

Euskararen erabileraren bilakaera aztertzen badugu Gasteizen, 1989tik hona erabilera %2,0 izatetik %3,1 izatera pasa da; beraz, hogeita bi urtetan puntu bat igo da. 2006an %4ko erabilera jaso genuen, gorakako joera baten adierazle izan zitekeena, baina 2011ko datuak aurreko neurketako (2001) indizera eraman gaitu. Kontuan izanda Gasteizen akats-tartea 0,9koa dela,

2006an jasotako puntu bateko igoera apal hori akats-tartearen barruan koka dezakegu. Beraz, 1989tik honako bilakaerari erreparatuta, Gasteizen hogeita bi urtetan erabilera %3 inguruan dagoela esan dezakegu, gorabehera esanguratsurik gabe. 4. irudiak erakusten du grafikoki bilakaera hori.

4. irudia. Kale-erabileraren bilakaera Gasteizen, 1989-2011 (euskaraz, %)

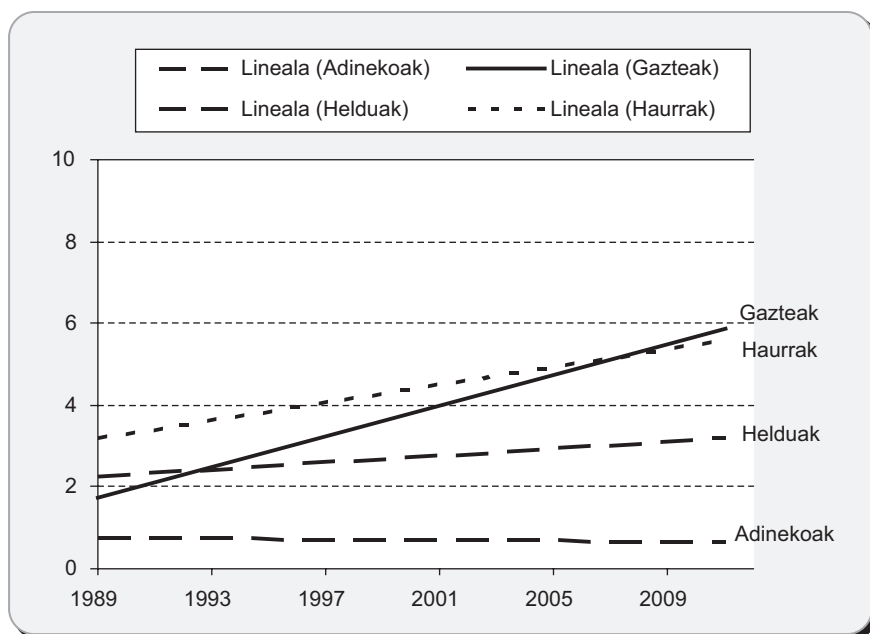
Erabilera, gutxi gorabehera, bere horretan dago azken hogeita bi urteotan. Aldiz, elebidunen kopuruak gora egin du, baina euskaraz hitz egiteko gai diren gasteiztarren igoerak ez du bere horretan ahozko kale-erabileran eraginik izan. Esan behar da elebidunen igoera batez ere belaunaldi gazteenetan gertatu dela. Azter dezagun, bada, zein izan den erabileraren bilakaera biztanleen adinaren arabera.

Adin-taldeak

Lau taldetan banatzen dira hiztunak: 2-14 urte bitartekoak, haurrak; 15-24 bitartekoak, gazteak; 25-64 bitartekoak, helduak, eta 65 urtetik gorakoak, adinekoak.

5. irudian ikus dezakegu gazteen adin-taldean gertatu dela gorakadarik handiena, 3,2 puntukoa: 1989an erabilera %2,0 zen eta 2011n %5,2 izan da. Haurren adin-taldean puntu bateko igoera izan dugu: %4,2tik %5,3ko erabilerara pasa da. Helduen eta adinekoen taldean erabilerak ez du ez gora ez behera egin, hurrenez hurren %2,6 eta %0,9 inguruan dago erabilera hogoita bi urte hauetan.

5. irudia. Kale-erabileraren bilakaera adin-taldeka Gasteizen, 1989-2011 (euskaraz, %)⁴

⁴ Irudiko grafikoan bilakaeraren joera-marra lineala adierazi da. Sei neurketetako datuen tendentzia islatu da, eta datu zehatzak irudiko taulan jaso dira.

3. taula. Kale-erabileraren bilakaera adin-taldeka Gasteizen, 1989-2011 (euskaraz, %)

	Haurrak	Gazteak	Helduak	Adinekoak
1989	2,7	2,0	2,0	0,7
1993	4,2	2,0	2,6	0,9
1997	4,6	3,4	2,4	0,9
2001	3,5	3,4	2,9	0,3
2006	5,8	6,3	3,7	0,6
2011	5,3	5,2	2,6	0,8

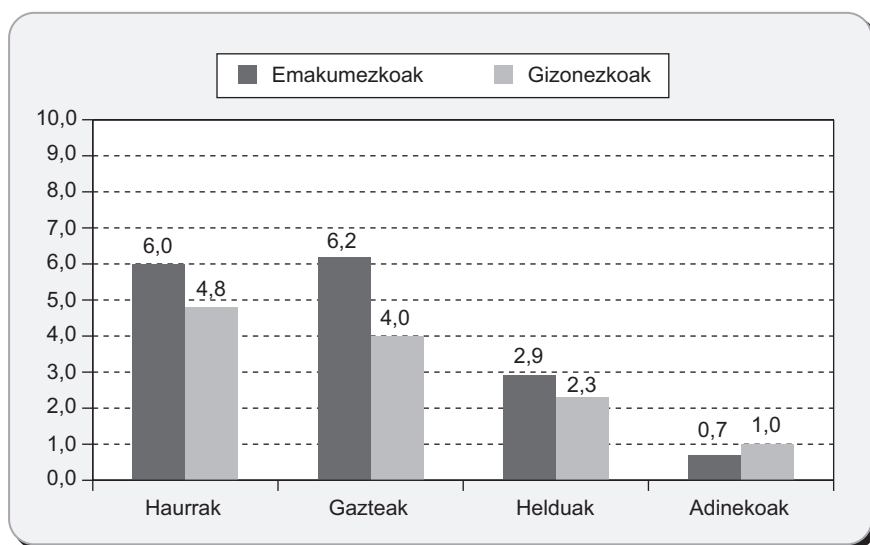
Haurren eta gazteen erabileran gertatu den igoerak ez du erabilera orokorrean eragin handirik izan, 25 urte bitartekoak biztanleria osoaren %21 besterik ez baitira. Baina, garrantzitsua da haurren eta gazteen erabilera batez bestekoaren gainetik egotea eta belaunaldi gazteenetan igoera gertatzea. Mezu baikor honi datu ilun bat ere gehitu behar diogu, ordea: 2006tik hona haurren eta gazteen erabilerak apur bat behera egin du. Neurketan sumatu dugunez, eta beste zenbait fenomeno sozialetan ere igarri denez (adibidez, alkoholaren kontsumoan edo sexu-harremanetan), joera goiztiarra areagotzen ari da; alegia, gurera etorrira, badirudi geroz eta lehenago egiten zaiola uko euskarari komunikazio-hizkuntza gisa, eta haur-gazte txoek lehenago egiten dutela erdararako jautzia. Lehen hamalau-hamabost urterekin egiten bazen erdararako hautua (gazteen adin-taldean), gaur egun jauzi hori hamar-hamaika urterekin antzematen da (haurren adin-taldean).

Sexua

Sexuari dagokionean, oro har, emakumezkoek gehiago egiten dute euskaraz gizonzkoek baino (%0,6 gehiago). Alde hori ez da oso esanguratsua, ordea. Datuen arabera, interesgarriagoa da sexuaren aldagaia adin-taldeka

aztertzea. Haur, gazte eta helduen artean emakumezkoek gizonzkoek baino gehiago hitz egiten dute euskaraz; adinekoen artean, aldiz, gizonzkoek zertxobait gehiago. Alde nabarmenena haurrengan eta gazteengan jaso dugu. 6. irudian ikus daiteke adin-talde bakoitzaren erabilera-maila sexuaren arabera.

6. irudia. Kale-erabilera adin-taldeka eta sexuaren arabera Gasteizen, 2011 (euskaraz, %)

Nabarmentzekoa da joera hori Hegoaldeko lau hiriburuetan⁵ gertatzen dela; alegia, Donostian, Bilbon eta Iruñean ere adin-talde guztietan emakumezkoek gizonzkoek baino zertxobait gehiago hitz egiten dute euskaraz, adinekoen adin-taldean izan ezik. Baina, Gasteizen bi sexuen arteko aldea handiagoa da beste hiriburuetan baino, batez ere haurren eta gazteen adin-taldean.

⁵ Iparraldeko hiriburuetan ez dugu nahikoa elkarriketa behatu, adin-taldeka eta sexuaren arabera erabilera-datu sendoak izateko.

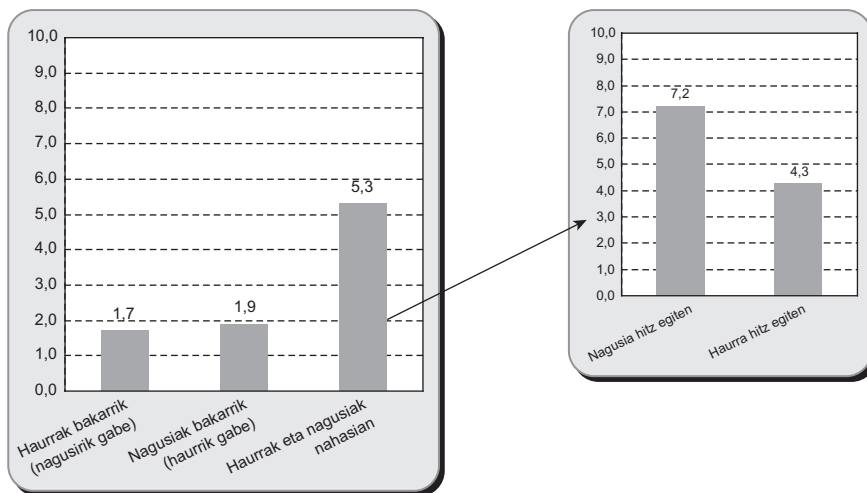
Haurren presentzia

Lehen ere aipatu dugu haurren presentziak baldintzatu egiten duela solaskideen arteko hizkuntza-hautua. 2011ko Gasteizko datuek baieztapen hori berresteko aukera eman digute.

Hiru kategorია nagusitan bereizi ditugu solas-taldeak: haurrak baizik ez daudenekoak, nagusiak baizik ez daudenekoak (nagusitzat hartzen dira gazteak, helduak nahiz adinekoak), eta haurrak eta nagusiak nahasturik daudenekoak.

Joera nagusia hauxe da: haurrak bakarrik (nagusirik gabe) edo nagusiak bakarrik (haurrik gabe) ari direnean, erdarara jotzen dute batzuek zein besteek nagusiki. Haurrak bakarrik egonda, %1,7koa izan da euskararen erabilera eta nagusiak bakarrik egonda, %1,9koa. Bi kasuetan datuak erabilera orokorraren batez bestekoaren azpitik daude (%3,1).

7. irudia. Kale-erabilera haurren presentziaren arabera Gasteizen, 2011 (euskaraz, %)

Haurrak eta nagusiak elkarrizketa bereko partaide direnean, aldiz, erabilerara %5,3raino igotzen da. Elkarrizketa hauetan, nagusiek hitz egiten dutenean erabilerara %7,2 da, eta haurrak ari direnean %4,3.

Alde esanguratsuak aurkitu ditugu, hortaz, euskararen erabileran solasaldearen osaeraren arabera. Azpimarratzekoa da gure ikerketan aztertutako aldagai guztien artean haurren presentzia dugula, alde handiarekin gainera, aldagairik diskriminatzaileena, hau da, herritarren hizkuntza-portaeran gehien eragiten duena.

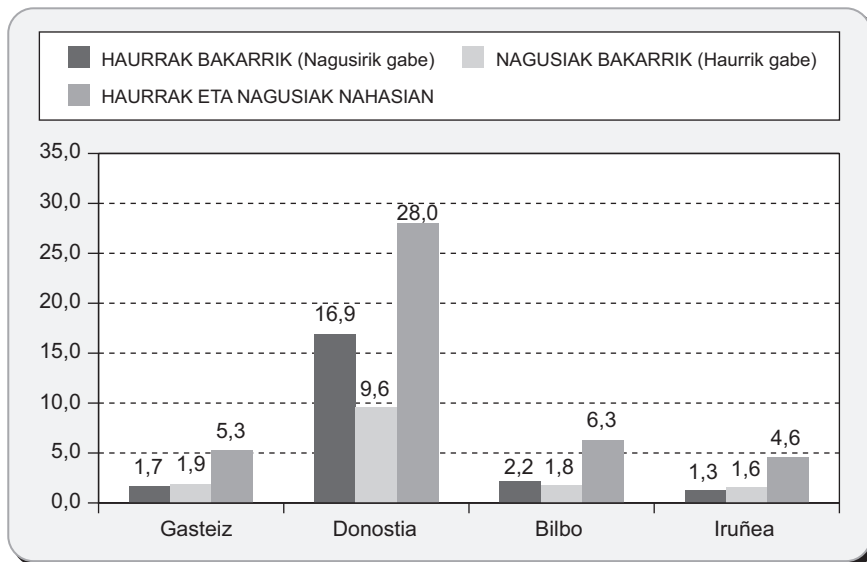
Bai hurrek bai nagusiek, bakarrik daudenean, erdarara jotzeko duten joera horren atzean, besteak beste, arrazoi pragmatikoak egon daitezke. Gasteizko euskaldun gehienak (haur zein nagusi) gaztelaniaz hobeto moldatuko dira ziur aski euskaraz baino, alegia, errazago eta egokiago komunikatzen dira gaztelaniaz. Salbuespenak salbuespen, horixe izango da euren hautu praktikoa gehien-gehienetan. beraz, zeharka bada ere, hizkuntza-gaitasunean ahulgune bat dagoela adieraziko ligukete datu horiek.

Bestalde, haurrak eta nagusiak elkarrekin daudenean euskarak hartzen duen presentzia handiagoan beste funtzio eta motibazio batzuk badirela adierazten du. Nolabait, Gasteizko euskaldunek belaunaldi berriei euskara transmititzeko duten gogoaren eta konpromisoaren adierazgarri izan daitezke datuok. Izan ere, nagusi horietako gehienei hurrekin ere gaztelaniaz aritzea errazagoa litzaieke, baina euskararen aldeko hautua egiten dute egunerokoan.

Haurrak eta nagusiak elkarrekin egon edo ez, alde handia antzematen da euskararen erabileran, baina ez Gasteizen bakarrik. Euskal Herri osoko ezaugarria da hori (ikus 8. irudia). Bereziki adierazgarria da alde hori euskarak nabarmen atzera egin, eta berreskuratze-lanetan ari diren inguruetan. Habitat soziolinguistikoko horietako euskaldunek, oro har, badute ondorengoei euskara transmititzeko borondatea, eta ahaleginak egiten dituzte horretan, euren seme-alabei (eta gainerako hurrei) euskaraz eginez. Praktikoki, ordea, errazagoa zaie gaztelaniaz jardutea, eta halaxe egiten dute gehienek nagusien arteko elkarrizketetan. Inguru horietako haur euskaldunek ere euskaraz jarduteko gaitasun mugatuagoa dute. Horrez gain, euren gurasoen eredutik ere ikasten dute (euskaraz jakin bai, baina askotan gaz-

telaniaz jardun), eta euren artean daudenean, haur euskaldunek ere gaztelaniara jotzen dute, nagusiki.

8. irudia. Kale-erabilera haurren presentziaren arabera Hegoaldeko hiriburuetan, 2011 (euskaraz, %)

Beste hizkuntzak

Amaitzeko, euskara edo gaztelania ez diren beste hizkuntzen erabilera ere behatu dugu, eta emaitza oso interesgarriak jaso ditugu. 2011ko neurketaren arabera, beste hizkuntzen erabilera %5ekoa da. Duela bost urte jasotako erabilera bikoiztu egin da beste hizkuntzei dagokienean; 2006an %2,5ekoa izan baitzen. Deigarria da 2011n beste hizkuntzen erabilera euskararena baino altuagoa dela Gasteizen.

Euskara edo gaztelania ez diren beste hizkuntzetako hiztunak helduak eta gizonezkoak dira, batez ere. Bost urtetik hona, dena den, beste hizkuntzen erabilera gehien igotzen den adin-taldea gazteena izan da.

Oraintsu arte uste zen etorkinen presentziak hizkuntza-ohituren aldaketa sakon bat ekar zezakeela, baina krisi ekonomikoaren eraginez etorkinen fluxua eten baita, ikuskizun dago zer-nolako bilakaera izango duen beste hizkuntzen erabilerak.

5. Ondorioak

Artikulu honetan Euskararen Kale-Erabileraren neurtzeko erabiltzen den metodologiaren ezaugarri nagusiak aurkeztu dira.

Dagoeneko badira hogeita bi urte erabileraren datuak jasotzen hasi zirenetik Euskal Herriko geografiaren luze-zabalean. 2011n jaso dira azkenekoz erabileraren datuak. Zoritxarrez, oraindik ez da azken datu horien lanketa estatistikoa burutu. Alabaina, Hego Euskal Herriko hiriburuetakoz zenbait datu ekarri dugu hona, bereziki arreta jarritz Gasteiz dagozkion datuetan. Hiru aldagai nagusiren arabera aurkeztu ditugu erabileraren datuak: adina, sexua eta haurren presentzia.

Esan dezakegu Gasteizko erabileraren orokorrean ez dela gorabehera handirik antzeman 1989tik hona. Bertako euskaldunen kopurua aintzat hartuta, bistakoa da urruti dagoela %30eko mugatik, eta, erabileraren eta gaitasunaren korrelazioek diotenez, zaila da atalase horretatik beherako herrietan erabilerak gorakada handirik izatea. Horrelakoetan ez da aski oinarririk aurkitzen harreman-sareak euskaraz egiteko eta zabaltzeko. Zailtasun horretan legoke arrazoi bat erabileraren emendatze trabatua justifikatzeko.

Arazo kuantitatibo horri gehitu behar zaio, gainera, hiztunen gaitasun kualitatiboak eragindako zailtasuna. Nahiz euskaraz nolabaiteko gaitasuna lortu, eta ondorioz euskaldunen kopuruak gora egin, hiztun horien komunikazio-hizkuntza berezkoa eta naturala erdara da gehienetan. Horra hor bigarren arrazoi bat euskararen erabileraren haztea eragozten duena.

6. Eskerrak

Euskararen Kale-Erabileraren VI. Neurketa aurrera eramanez ahal izateko ezinbestekoa izan da Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikaren Sailburuor-

detzaren, Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako Foru-Aldundien eta hainbat udalen laguntza.

7. Bibliografia

ALVAREZ ENPARANTZA, J. L., TXILLARDEGI, 2001. *Hacia una Socio-Lingüística Matemática*. Donostia: Euskal Soziolinguistika Institutua Sortzen.

EUSKO JAURLARITZA, 2008. IV. *Inkesta Soziolinguistikoa*. Vitoria-Gasteiz.

SOZIOLINGUISTIKA KLUSTERRA, 1991. *BAT Soziolinguistika aldizkaria*, 3-4. Andoain.

———, 2002. *BAT Soziolinguistika aldizkaria*, 28. Andoain.

———, 2007. *BAT Soziolinguistika aldizkaria*, 64. Andoain.

Arabako euskara eta herrigintza joan deneko 25 urtean

El euskera como movimiento popular en Álava en los últimos 25 años

La langue basque, mouvement populaire en Alava au cours des 25 dernières années

Basque and collective organization in Araba over the last 25 years

ELUSTONDO, Miel A.

Idazlea eta argazkilaria

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 577-588. Bilbo
ISSN 0210-1564

Ondoko artikulua euskarak Araban 60ko hamarkadatik hona egin duen bideari begiratzeari du helburu. Gerra ondoren hasitako mugimenduak gaurdaino irauten du, era batera zein bestera, eta hainbat modu ezberdinetan. 50eko hamarkadaren hastapeneko euskarazko eskolak, Andoni Urrestarazu «Umandi» eta Peli Presaren eskutik etorri zirenak. 60ko hamarkadako lehenbiziko ikastola eta lehenbiziko andereñoa, hau da, Izaskun Arrue; 70eko hamarkadako Euskaltzaindiaren babespeko eskolak Henrike Knorren ingurukoak, eta Alfabetatze-Euskalduntze mugimenduaren abiatzea Araban. Olabide ikastolaren sorrera eta, 80ko hamarkadan eta Arabako Ikastolen Elkartearen eraginez, ikastola sarearen hedatzea lurralde osoan. HABE, AEK eta IKAreneko lana. Euskara Elkartearen ekimena, Bertsozale Elkartearen jarduna eta, finean, hezkuntza sistemak eta euskalgintzak ekarri duen elebidun kopuruaren emendatze azkarra. Horien gaineko panorama eskaintzen du artikulua, gaurko datuen argitan.

Hitz-gakoak: Euskarazko eskolak, Andoni Urrestarazu, Ikastolak, Izaskun Arrue, Alfabetatze-Euskalduntze mugimendua, Henrike Knorr.

El objetivo de este artículo, es realizar una mirada retrospectiva al camino que ha hecho el euskera en Álava desde la década de los 60. El camino emprendido en la posguerra llega hasta hoy de muy diferentes maneras. Las primeras clases de euskera de los años 50, que vinieron de la mano de Andoni Urrestarazu «Umandi» y de Peli Presa. La primera ikastola y la primera andereño, Izaskun Arrue, en la década de los 60. En los 70 Henrike Knörr y Euskaltzaindia impulsaron clases para aprender euskera, y se puso en marcha en Álava el movimiento de alfabetización de adultos. En los 80 en cambio surge la Ikastola Olabide y la red se expande por todo el territorio. HABE, AEK, IKA, las asociaciones para el fomento del euskera, la asociación de bertsozaleak, y en general, el sistema educativo y la red de apoyo al euskera es lo que ha impulsado el rápido crecimiento del número de euskaldunes. Este artículo analiza todo esto, al albor de los datos actuales.

Palabras clave: clases de euskera, Andoni Urrestarazu, Ikastolas, Izaskun Arrue, Movimiento de alfabetización de adultos, Henrike Knörr.

L'objectif de cet article est de proposer un regard rétrospectif sur le chemin parcouru par la langue basque en Alava depuis les années 60. Le chemin emprunté à l'après-guerre parvient jusqu'à nous de différentes manières. Les premiers cours de basque des années 50 furent dispensés par Andoni Urrestarazu «Umandi» et Peli Presa. La première ikastola et la première andereño, Izaskun Arrue, datent des années 60. Au cours des années 70 Henrike Knörr et Euskaltzaindia lancèrent des cours de basque et en Alava le mouvement d'alphabétisation des adultes se mit en marche. Au cours des années 80 naquit l'Ikastola Olabide et le réseau s'étendit sur tout le territoire. HABE, AEK, IKA, les associations pour la pro-

motion de la langue basque, l'association des bertsolaris, et de façon générale le système éducatif et le réseau d'aide à la langue basque ont tous participé à la croissance rapide du nombre de bascophones. Cet article analyse tout cela à la lumière des données actuelles.

Mots-clés : cours de basque, Andoni Urrestarazu, Ikastolas, Izaskun Arrue, Mouvement d'alphabétisation des adultes, Henrike Knörr.

This paper sets out to look at the progress made by Basque in Araba (Alava) since the 1960s. The movement begun during the years following the Spanish Civil War [1936-39] in one way or another persists until today: the first Basque classes of the 1950s run by Andoni Urrestarazu aka «Umandi» and Peli Presa; the first *ikastola* or Basque-medium school in the 1960s, and its first teacher Izaskun Arrue; the schools set up by Henrike Knörr under the auspices of the Euskaltzaindia in the 1970s; and the start of the Literacy-Basquisition movement in Araba. The 1980s saw the founding of the Olabide *ikastola* and the network of *ikastolas* spread throughout the province as a result of the work of the Federation of *Ikastolas* of Araba. The work of HABE, AEK and IKA. The initiative of the Associations in Favour of Basque, the activity of the Association of Extempore Verse Making Devotees, and last, but not least, the rapid increase in the number of bilinguals brought about by the education system and activities fostering the Basque language and culture... In the light of current data the paper offers an overview of all these things.

Keywords: Basque-medium schools, Andoni Urrestarazu, *Ikastolas*, Izaskun Arrue, the Literacy-Basquisition movement, Henrike Knörr.

«San Martinen estutasuna» du izena ipuinak.

San Martin errementaria zen. Behin, kolpe txarren bat jo, nonbait, eta dioska hasi zen, Jainkoaren kontra, deabruari hoska. Eta, ohi denez, deabrua etorri, eta San Martin damutu! Eta hasi omen da San Martin, aitzakia beti merke bila. Ernegatuta zegoelako ekin omen zion Jainkoaren kontra. Ez zela benetan ari. Deabruak, orduan, gaizki esanen ordainetan, kristautasunaren misterioak esateko agindu omen zion.

Eta deabruak: «Errak bat!», eta San Martinek, santu naizen honek...

arantxa aretxandietea, andoni perez cuadrado, izaskun arrue, beheko harrisiak, ikastola, aranzabal, eusebio osa, arantxa ulibbarri, ezoz leturiondo, pako eizagirre, iñaki oregi, kepa mallea, felix placer, gonzalez salazar, esther aramendi, jose mari rekarte, ramon basaras, lurdes arrieta, amaia visa, txutxi muro, iñaki mendiguren, laudio, amurrio, alex vadillo, okon corres, roberto madrid, euskal herrian euskaraz, jon zabala, mailu lasarte, udalak, ikerne oiarzabal, mikel escudero, aek, ika, bagare, geu gasteiz, iñaki martinez de luna, estitxu breñas, piztidze, txus arrieta, euskaltzaindia, kepa mendia, maite mendiburu, txipi ormaetxea, txerren, mauri, aramaio, oleta, joxemari berasategi, lapuebla labarka, argantzun, henrike knorr, begoña ariznabarreta, manuel iradier elkartea, olabide, armentia, koldo zuazo, diputazioaren euskara zerbitzua, andoni umandi, teresa urrestarazu, peli presa, euskaltzaleen elkargunea, errezil, urrestilla, iñigo castresana... eta gehiago eta gehiago, arabako herri-ekimena euskararen normalizaziora bidean.

Eta deabruak: «Errak bi!»

Eta nondik hasi. Hor ikusten dut neure burua, bizikletan, ero. Odontologo, oftalmologo, dermatologo, psikologo... Gasteizen barna bizikletan, noiz kaminoan, noiz espaloian, pedalei eragin eta eragin. Horretan, Izaskun Arrue bizi den kalean gertatu naiz. Kalearen izenik ez dakit. irakurri behar izan dut: «Joakin Jose Landazuri». Jakina, bada! Landazuri... Jakina, bada, Izaskun Arrue, ikastolak Araban izan duen lehen andereñoa...

«Guraso batzuk hasi ziren Gasteizen lanean. Ni ez nintzen hasi, esanez: "Orain ikastola irekiko dut". Guraso haiek euskaraz ez zekiten. Gogo hori

sortu zitzairen eta bila hasi ziren. Eta ni aurkitu ninduten. Guraso haiek izan ziren fundatzaile, haiek.

Esaten dute gerra aurretik ere bazela ikastola Gasteizen. Pilar Landaburu zela tartean, Arabak Madrilen zuen diputatuaren arreba. Apenas ezagutu nuen Pilar hura. Esaten dute euskaraz ez zekiela, baina ahal zuena ikasi eta ikastola antzeko zera txiki bat zeukala.

Ni 1960an etorri nintzen Gasteiza, ezkondata. Arte eta Lanbide Eskolan hasi nintzen lanean. Handik hiru urtera, zenbait gurasok beren umeek euskaraz ikastea nahi zutela, eta Donostiatik bueltan, Oñatibia anaiak tarteko, nirekin harremanetan jarri ziren. Eta euskarazko eskola hasi nuen, etxean, Zerka Barren kalean, dozena bat umerekin. Bigarren urtean, ume gehiago. Hirugarrenean, gehiago. Hogeita hamalau bat. Saltoka ibili behar haien artean. Ez zegoen horrela segitzerik, gero eta ume gehiago ari ziren-eta izena ematen. Orduan, batzar bat egin zen Estibalitzen, monasterioan. Tartean zen bertako abata Ixidro Baztarrika. Norbaitek esan zuen iragarki bat jarriko zuela egunkarian, lokal batzuk behar zirela adieraziz. Eta, nonbait, berehalaxe erantzun zuen moja batek. Afrikan zegoen, misiolari, baina txalet txiki bat zuen Estibalizko etorbidean, Gasteizen bertan. Errentan eman ziguten etxe hura eta hantxe hasi ginen, 67an».

Izaskun Arrue. Oñatibia anaiak. Pilar Landaburu. Isidor Baztarrika 1967

«Errak hiru!»

Horra bizikletan ni, Andra Mari Zuria plazan, Mendia Optikara itsu. Keparekin hitz egin beharra daukat. Garai batean, noizbait, *Jakin* aldizkarian idatzi zuena irakurri nahi dut berriz. Kepak ez du ahantzia: «Juanjo Urangarekin batera idatzi nian. Arabako alfabetatze-euskalduntzeari buruz». Etxean, jo dut apaletara, hantxe *Jakin*. 1981eko alea da. Hogeita hamar urte dira joanak. Irakurtzen hasi naiz...

«60ko hamarkadaren hastapenean, euskal borroka osoaren pizkundearekin batera koka genitzake oraingo euskalgintzaren lehenengo saioak. [Gerra ostetik 1960ra doan aro beltzaren aipua tartean, eta, jarraian, euskaltzale handi batena] Urrestarazu' tar Andoni jauna, Araiako euskaldun berria, geroago erabili den «Umandi» izeneko gramatika-metodoaren egile. 1953an,

frankismoa bide, Pariseko erbestera jo behar du Urrestarazuk. Ondoko urtean, haren ikasle Peli Presak lehenengo maila irakasteari ekiten dio. (...) 60ko hamarkadaren bukaeran, Arabako lehenengo ikastola sortuko da, Aita Olabide. Une berean, helduen euskal eskolak ugaltzen ari dira. Peli Presak ageri-agerian erakusten du euskara Arte eta Lanbide Eskolan. Administrazioa, gogoz kontra bada ere, egoera onartzera beharturik dago.

1970an, «Joan Bautista Gamiz» lehenengo irakasle taldea sortuko da. Eragileen artean dira Juanjo Uranga, Ima Murgoitio, Aingeru Ibisate, Gonzal Fontaneda eta Pako Eizagirre. «Manuel Iradier» elkartearen babesean ari dira. Horietarik gehienak gaurko AEKn ari dira eta, batzuek, zuzendaritza osatzen dute.

Urte batzuk geroago, talde berri bat sortuko da Euskaltzaindiaren babesean, Henrike Knorren inguruan. Maite Mendiburu, Imanol Leturiondo, Kepa Mendia... dira. (...) 1977ko udan, Araban hasten da lanean ordurako beste herrialdeetan lanean ari zen Alfabetatze-Euskalduntze Koordinakundea. 38 lagunek osatzen dute irakasle elkarte Araban».

Andoni Urrestarazu. Peli Presa. Izen eta irakasle mordoxka, eta Kepa Mendia eta Juanjo Uranga berriemaile. *Jakin*-en ale eder berean, hainbat abiapuntu euskarak Araban izan duen historia idazten hasteko.

«Errak lau!»

Josu Zubiaur ari da *Jakin*-en. «Arabako ikastolen bilakaera» du izena haren lanak. Hiru aroren berri ematen du. Lehen aroa, 1967-71, Olabide Ikastola. Bigarren aroa, 1971-1976. Zazpi dira ikastolak herrialdean: Laudion, Aramaion, Agurainen, eta Olabide, Durana, Ali eta Umandi Gasteizen. Hirugarren aroa, 1977tik hona datorrena. Zubiaurri irakurri diogu: «Arabako Ikastolen Elkarteak ikastolak ezartzeari ekiten dio probintzia osoan, argi eta garbi, baita urte batzuk lehenago euskarazko irakaskuntza eskatzea pentsaezina zen eskualdeetan ere».

«Diputazioko buru Kaietano Ezkerrak Ikastolen Elkarte ezagutu zuen ofizialki. (...) Diputazioak, Euskararen Zerbitzukoak ziren ikastolak bultzatu eta indartu zituen, [Abendaño, Arantzabela, Barrutia, Ikasbidea, Umandi, batetik, eta, bestetik, Ikastolen Elkarteak sortu nahi zituenak lagundu

zituen. Ikastola berriak ireki zituzten Amurrion, Araian eta Dulantzin, Langraizen eta Abetxukon, eta Legution».

Eta ikastolen ugaritzeari dagokionez, sententzia Josu Zubiaurrek: «Baina, batez ere, [ireki diren ikastola guztien artean], bi dira aipagarrienak: Kanpezuak eta Oiongoa, Arabako Errioxan biak. Horrenbestez, ikastola ezarria gelditzen da Arabako haran guztietan».

Zubiaurrek ezin jakin Lapuebla Labarkan, Lantziegon eta Bastidan ere irekiko zituztela ikastolak. Eta euskarazko gelak Mainuetan eta Billarren... Eta, Argantzunen.

Eta euskararen irakaskuntza, eta euskarazkoa, Araba osora iritsiko zela Euskararen Normalizazio Legea eta hezkuntza elebidunaren bitartez...

Dena dela, eragileen izenik ez digu Josu Zubiaurrek ematen, Kaietano Ezkerra ahaldun nagusi hura aipatu ezik. Izaskun Arrueren hitzak beti burrunban nire buruan:

«Guraso batzuk hasi ziren hemen lanean. Ni ez nintzen hasi, esanez: "Ikastola irekiko dut Gasteizen". Guraso haiek euskaraz ez zekiten, baina beren umeez euskaraz jakitea nahi zuten. Guraso haiek izan ziren fundatzaile, haiek».

Guraso haiek, eta eragile zenbait, Joxe Mari Rekarte, Ramon Basaras eta irakasle eta andereño andana handia. 1980-81ean Errezilen eta Urrestillan ikasitakoak, edo ondoko ikasturtean euskarazko tituluaz jabetzeko ikastaroa, larunbatetan egin zena Gasteizko Irakasle Eskolan. Eusebio Osa, Iñaki Elustondo, honen anaia eta Patxi Marigorta ziren irakasleetan

«Errak bost!»

1979an, EAEko Estatutuak euskara hizkuntza ofizial izendatu zuen, gaztelaniarekin batera.

1982an, Euskararen Erabilera Normalizatzeko Oinarrizko Legea onartu zuen Legebiltzarrak.

80ko hamarkadan badira ikastolak, badira helduentzako euskara eskolak, bada –ikastolaz kanpo ere eta estatutu eta legeen babesean–, euskararen

irakaskuntza derrigorrezkoa gure hezkuntza-sisteman... Horrek, ageriko denez, fruituak eman zituen eta hortik, 90eko hamarkadaren amaieran, Koldo Zuazo irakasleari adierazgarria iruditzea 1998-99 ikasturtean, hiru urteko haurren aurrematrikulazioaren datuak Araban: A eredia, % 22.7. B, % 43.1. D, % 34.2.

Gatozen oraingo Arabara. 2011koak dira aurrematrikulazio datuak: «2.653 ikaslek eman dute izena denera, eta haietatik 1.514k aukeratu dute euskarazko eredia. Ikasleen %57ren irakats eredia izango da, beraz, D eredia. B ereduak gora egin du zerbait, eta A ereduak, behera, nabarmenago –73 ikasle, aurreko ikasturtean–. Araban, ehunetik hiru ikasle berrik ere ez dute gaztelania hutsezko ereduaren alde egiten. D eredia iaz baino are nabarmenago gailendu da herrialdean, eta kontu berria da hori: orain bi urte arte, B eredia aukeratzen zuten hezkuntza sisteman sartzen ziren gehienak».

Gurasoak, fundatzaile, kanpaina guztiak lagun.

«Errak sei!»

1999an, zioen Koldo Zuazok:

«Helduentzako alfabetatze-euskalduntze eskolak ere Araba osoan hedatu dira. Sare nagusi bi daude Araban, AEK eta IKA». 3.805 ikasle, 98-99 ikastaroan, Zuazo ari zenean. Egun, 4.571 ikasle dira euskaltegietan, eta 319, berriz, autoikaskuntza-zentroetan.

AEKk sei euskaltegi ditu: Agurainen, Amurrión, Gasteizen (hiru) eta Laudion. Euskaltegi horien bidez ondoko herrietan ere ematen dituzte klaseak: Arespalditzan, Argantzunen, Artziniegan, Asparrenan, Dulantzín, Luiaondón, Okondon, Trebiñun, Urkabustaizen, Zigoitian eta Zuian.

IKAk hiru euskaltegi ditu, hiruak Gasteizen. Euskaltegi hauen bidez Duranan eta Kuartangon ematen dituzte eskolak.

Euskaltegi horiez gain Gasteizen beste lau zentro daude (Hegoalde eta Udaberria euskaltegiak, Bai&By eta Mondragon Lingua). Araban, gainera, udal-euskaltegi bana Laudion eta Oionen. Oiongoak eskolak ematen ditu Bastidan, Guardian eta Lapuebla Labarkan.

«Errak zazpi!»

Herri-ekimenari loturik, bestelako gizarte mugimendu bat jomugan har-turik, honela esango du Zuazok:

«Arabán ere badira Euskara Elkarteak: *Baietz* Agurainen, Aspiltza Amu-rrion, *Euskara Añanan mingainean* Añanan eta Koartangon, Asparrengo Euskara Taldea Araian, *Bagare*, Euskal Herrian Euskaraz, Euskeraz bizi, Euskharan eta Geu Gasteiz hiriburuan, Laudioko *Basalarrina*, eta Ttiki-Ttaka Lapuebla Labarkan. Denetan ezagunena eta indartsuena Geu Gasteiz da, eta beronek plazaratzen du elkartearen izen bera duen euskara hutsezko aldizkaria. (...) Euskara hutsezkoa da, era berean, Ttiki-Ttaka Elkarteak urtean birritan ateratzen duen aldizkaria, non eta Lapuebla Labarkan».

Euskara taldeak Araban gaur egun ere ez dira gutxi. Oraingoan, antola-tzen dituzten euskararen aste edo egunak non eta non egiten diren begira jarri gara, eta zerrenda osatu. Aiara, Okondo, Artziniega, Zuiako Koadrila, Zigoitia, Zuia, Urkabustaiz, Aramaio, Legutio, Barrundia, Asparrena, Agu-rain, Zaldondo, Dulantzi, Argote, Añana, Kuartango, Iekora...

Joan den azaroan, *Berria* egunkariak Gipuzkoako bertsolari-txapelketa-ren harira zekarren puntura joan zitzaidan ihesi begia, joan belarria: «Ezin bizi gintezke, aterkirik gabe...»

Non da Arabako euskara taldeak biltzen dituen aterkia?

«Errak zortzi!»

Ezin bizi gintezke, aterkirik gabe...

Txosten bat dut esku artean. *Arabako Bertsolaritzaren egoera 2011*. Eta dio: «Arabán, Aramaio inguruan salbu, apenas ezagutzen da bertsolaritzak inolako historiarik izan duenik XX. mende bukaera arte. Euskara ia erabat galdu zen eta berarekin batera Arabako euskararen eta euskarazko ahozko kulturaren historia ilunpean geratu ziren. Baina 80ko hamarkadan euska-raren berreskurapen prozesua eta bertsolaritzaren prestigio mailari esker bertsolaritza Arabako lurraldean hedatzen hasi zen eta, horrela, 1982an Aiarako eta Gasteizko bertso-eskolak sortu ziren.

Arabako Bertsozale Elkartea 1993ko maiatzean sortu zen eta lanerako egiturak finkatu ziren. Ondorengo urteetan batez ere, hezkuntza eta bertso eskoletan egin dira ahaleginak».

«Errak bederatzil!»

Liburu bat, 2002koa, euskarak Araban egin duen historia biltzen duena. *Arabako Euskal Hotsak*. Estitxu Breñas eta Jabi Otsoa de Alda dira egile. Henrike Knorrek behin eta berriz eta askotan esana irakurri dugu bertan. Alegia, euskarari dagokionean, Araba aitzindari izan dugula zenbait gauzatan: «Lehen hiztegia, lehen antzezlan, lehen almanaka, Kixoteren lehen itzulpen osoa, Fisika eta Kimikako lehen liburuak, lehen komikia...» Euskararen iraganari begiratu ikusgarria, etorkizunari begirako aldarria, ondoan irakurri dugunez:

«Euskara haziz Araban.

Gaur egun, zorionez, euskarak Araban bizia du, eta egunik egun gora doa ehunka haur, gazte, eta euskalduntzen ari diren helduren ahotan. Baita egunetik egunera aberatsagoa eta anitzagoa den literatur ekoizpenean ere (...) Arabarron ia %25ek euskara-gaztelania elebitasuna erabiltzen dugu. Oinarri garrantzizkoa da, ziurrenik handituz joango dena, une batean edo bestean euskaraz komunikatzea hautatzen duenak bere burua inguru natural batean sentitzeko. (...) euskara ezagutzen duten pertsonak zenbat eta gehiago izan, orduan eta errazagoa eta erosoagoa gertatuko zaio euskara hautatu duenari naturalki hitz egitea. Antza denez, bide horretan gaude. (...) Milurteko berri honetan inor ez da harritzen Gasteizko eta Arabako gazteei euskaraz mintzatu eta erantzuna euskaraz ere jasotzea...»

«Errak hamar!»

«Euskararen egoera aztertzen denean, euskal hiztunek zenbat (eta zein maiztasunez) erabiltzen duten euskara izan ohi da kezka nagusia. Inork gutxi jarriko du zalantzan euskararen ezagutzan urrats nabarmenak egin direla, baina euskararen erabilerari buruz dagoen iritzia oso bestelakoa da».

Iritzia besterik ez ote da?

«Egoera argitze aldera, komenigarria da hizkuntzaren erabileran eragiten duten faktore nagusiak zein diren ezagutzea. Hizkuntza bat erabiltzeko

hainbat faktore egon daitezke, baina bi dira nagusi: erraztasuna, hau da, hiztunak hizkuntza hori zailtasunik gabe erabiltzeko gaitasuna, eta harreman-sarea, hau da, hiztunak norekin hitz egin izatea. Horrek ez du esan nahi bi baldintza horiek betez gero hizkuntzaren erabilera ziurtatua dagoenik, baina bai bi baldintza horiek gabe hiztunak nekez erabiliko duela hizkuntza».

Eta hau eta hura, eta irudi bat, «Euskararen erabilera lurraldeka. EAE. 2006 (%)». Arabari dagozkion datuak, «euskara erdara beste edo gehiago» erabiltzen du %3.4k; «euskara erdara baino gutxiago», %7.3k; «erdara bakarrik, %89.3k. Mapan, Trebiño zuriz jantzia. Bertan hasi zen iaz Korrika. Galdetu Roberto Gonzalez Viñaspreri...

«Errak hamaika!»

Arabako herri-ekimenaren lana euskararen normalizaziora bidean. Eta bagoaz, eta bagabiltza, baina ez gara denok batera ari, ez norabide berean. Diru murrizketak heldu dira, ekarri ditu dena delako krisiak. 49 milioi euro dituzte Hizkuntza Politikarako 2012 honetan. Horixe bera, baina bestela irakurri genuen iaz egunkarian: «Urgellek hiru milioi euro gutxiago emango du hizkuntz politikarako». Herri Lan eta Etxebizitza Sailak, aldiz, «iaz baino hirurogeita hamabost milioi euro gehiago izango ditu AHTa eraikitzeko». Iñaki Arriola sailburuaren hitzak orduko hartan: «Euskadi iraunkorragoa eta lehiakorra izatea nahi dugu».

Ez alferrik, bizikletan gabiltza euskaraz, gaztelaniaz abiadura handiko trenean dabiltzanean.

Horra, jakin dugu zertan den ditzosozko «normalizazioa». Diru murrizketak heldu dira. Hezkuntza hirueleduna heldu da. Ikasgaien erdiak euskaraz ikastea nahikoa izango da euskara mailarik frogatu behar ez izateko. Olabide ikastolan ikasia da Laura Garrido. Non ikasi zuten Araban agintari ditugunak? Baskonia – Caja Laboral. Liquidación. Liquidación total. Liquidación total por jubilación. Análisis. Ferretería. Persianas. Taberna. Electricidad. El número marcado no existe. Inténtelo otra vez. ETA no - ETA ez. donde el verde es capital bertan berdea nagusi where the green is capital.

Arabako herri-ekimenaren lana, euskararen normalizaziora bidean... 1967an, 2067an. Euskarari guztiz bizkar emanda bizi dira. «Euskararen kontrakoek egina dute euskara suntsitzeko plangintza». Sagrario Alemanek esan zidan orain hiruzpalau urte elkarrizketan. Huraxe izan zen titularra. Nafarroatik ari zen, Nafarroaz, baina gurean, hizkuntza politikarik ez egi-teak hizkuntza hiltzeko politika egitea dakar.

«Errak hamabi!»

Koldo Zuazok dio: «Arabaren iraganarekin alderatu behar da Arabaren oraina. Euskararen Herriari bizkarra erakutsita ibili da mende luzeetan Araba. XVI. mendez gero ibili da horrela. Eta une honetan, berriz, 40.479 arabar daude Euskararen Herri horretan, eta beste 54.366 arabar ere Euskararen Herri horretarantz doaz urratsez urrats. Horixe da kontuan izan behar dena, eta horretantxe datza arabarren meritua. Eta arabarrek eurek ez ezik, arabarrak ez diren gainerako euskaldunek ere oso kontuan izan beharko lukete Arabako lana eta ahalegina».

2006ko datuen arabera, 72.248 dira elebidunak Araban, (%25.0); 51.519 (%17.8) elebidun hartzaileak –«Euskararen Herri horretarantz doazenak», Zuazorekin batera esatera–, eta 185.759 (%57.3) erdaldun elebakarrak.

Hiztun asko euskarak, erabilera bila. Euskarak bakarrik balitu hiztunak!

Askoz ere hiztun gehiago, ugaltze etengabea, gaztelaniak.

«Errak hamahiru!»

Hamahirugarrenik ez dago
Oilarrak kantatzen du munduan
Aingeruak zeruan
Jesu Kristori ipintzen diogu
Gure arima eskuan.

Euskararen inguruko diskurtso berria Arabarako: gogoeta eta proposamena

**Un nuevo discurso en relación al euskera en Álava:
reflexión y propuesta**

**Un nouveau discours à propos de la langue basque
en Alava: réflexion et proposition**

**New points of view about basque in Araba:
reflections and proposals**

MARTÍNEZ DE LUNA, Iñaki
Euskal Herriko Unibertsitatea
i.martinezdeluna@ehu.es

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 589-652. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskarak aurrera egingo badu gizartearen babesarekin izango da, orain arte izan dituen babesguneak sendotuz eta uzkur izan zaizkion sektoreak ere bereganatuz, bereziki Araban. Horretarako euskararen inguruko diskurtso berri eta egokia eraikitzea ezinbestekoa da, oraindik indarrean dagoen diskurtsoaren mugak gainditu ahal izateko. Besteak beste *Hizkuntzen Ekologiak* oinarri sendoak eskaintzen ditu asmo hori aurrera eramateko, baina egungo planteamenduetatik ere badago zer gorde eta erabili.

Hitz-gakoak: Euskara, hizkuntzen ekologia, Araba.

Resumen: Si el euskera ha de avanzar, será gracias al apoyo social. Reforzando su presencia en áreas donde se ha mostrado históricamente fuerte, y a su vez, insertándose en aquellos sectores no muy propicios hasta la fecha, sobre todo en Álava. Para ello, es necesario construir un nuevo y adecuado discurso, que supere los límites del actual discurso. *Hizkuntzen Ekologiak* nos ofrece una buena base para llevar a cabo este deseo, pero reconociendo a su vez la validez de ciertos aspectos de los planteamientos actuales.

Palabras clave: Euskera, ecología de las lenguas, Álava.

Si la langue basque doit progresser ce sera grâce à une volonté sociale, en renforçant sa présence dans des zones où historiquement elle s'est toujours montré forte mais également en investissant des secteurs jusque là peu propices, surtout en Alava. Il est pour cela nécessaire d'élaborer un discours neuf et adéquat, qui dépasse les limites du discours actuel. L'écologie des langues nous offre une bonne base pour mener à bien ce souhait tout en reconnaissant la validité d'une partie des discours actuels.

Mots-clés : Langue basque, écologie des langues, Alava.

If Basque is to progress, it will be with the support of society, through the consolidation of the spheres of protection it has had so far, and by attracting the sectors that have resisted it, in Araba (Alava), in particular. For this purpose, it is crucial to build a fresh, appropriate discourse around Basque to be able to overcome the limits of the discourse in force until now. Among other things, *Language Ecology* offers firm bases for taking this project forward, but there are things that can be preserved and used from today's approaches.

Keywords: Basque, language ecology, Araba (Alava).

1. Aurrekariak

Beste lan batean¹ idatzi genuen, XX. mendeko 80-90 hamarkadetatik aurrera EAEko gizartean zegoen euskarekiko lilura –*Framing Aldarrikatzai-leak* bultzatua– lurruntzen hasia zela, batez ere abertzaletasunaz kanpoko sektoreetan, eta hizkuntza horren aldeko jarrera eta atxikimendua zalan-tzan jartzen hasiak zirela.

Giro hori baliatuta, euskararen errealitatearen hautematea eta irudika-tea gidatzen eta bideratzen zituen egitura kognitibo (*framing*) jakin bat garatu zuten nortasun espainiarduneko zenbait sektore sozialek eta senti-sibilitate identitario bereko alderdiek. *Framing Uzkur*² horren baitan euska-raren aldeko hizkuntza-politikari kutsu politizatua eta ideologikoa zein era-bilera partidista leporatu zaizkio. (Martínez de Luna, 2010: 53-57)

Ingurune horretan, «EAE n 16 urte edo gehiagoko hiru lagunetik bi (%64,7) euskararen erabilera sustatzearen alde» dauden arren (Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza, 2008: 221), aldekotasun zabal horrek funts ahula du. Izan ere, suspertze horretan ezinbestekoak diren neurriak zehatz-mehatz aipa-tzen hasi bezain pronto, zalantzak eta kontrako jarrerak agertzen dira euskal gizartearen hainbat sektoretan. Hori ohikoagoa da erdaldunen artean, euskararen mundutik kanpo izateak hizkuntza horrekiko jarrera kritikoa edo uzkurra hartzea errazten baitie. Amorrortu eta Ortega *Bai-bainako* deitzen duten jende-multzoa bete-betean sartzen da esandako *Framing Uzkur* ho-rretan: «*Bai-bainakoek, euskararen eta bere aldeko politikaren kontra egon gabe, azken horri mugak ipintzen dizkiote eta jarrera epela, konplexua eta batzuetan kontraesankorra dute.*» (Amorrortu eta Ortega, 2011: 4) Amorrortu, Ortega, Idiazabal eta Barreñaren arabera, *Bai-Bainako* erdaldun horiek adierazten duten euskararekiko aldekotasuna azalekoa baino ez da: «*Hor amaitzen da aldekotasuna, izan ere EAEko erdaldunen lautik hiruk (%75) bat egiten dute hainbat kritiketan.*» (Amorrortu, Ortega, Idiazabal eta Barreña, 2009: 302)

¹ Martínez de Luna, I. (2010). Framing: komunikazio-teorietatik euskararen beharrianetara. *Bat Soziolinguística aldizkaria* 76 (53-67).

² Arestian aipatutako lan hartan *Framing Herabe* izendatu genuen bera da orain *Framing Uzkur* birbataiatu duguna, egokiagoa delakoan.

Pentsatzekoa da euskaldunen artean hedatuak dauden euskararen inguruko iritziak erdaldunenak baino baikorragoak edo aldekoagoak direla, betiere erdaldunen artean euskaltzale sutsuak egon badaudela ahaztu gabe. Dena den, pisu demografikoaren arabera euskaldunak gutxiengoa dira askogatik euskal gizartean, eta, beraz, erdaldun askok partekatzen duten hizkuntza-politikaren interpretazioak pisu erlatibo handia du gizartean.

Hortaz, nagusiki bi *framing* ezberdin eta kontrajarri aurkitzen ditugu gaur egun, EAEn, arestian aipatutako lanean azaltzen zen bezala:

- a) *Framing Aldarrikatzailea*, abertzaletasunaren magalean aspaldian sortua da eta, egokitzapen batzuk tartean, gaur arte iraun du. Horren arabera, euskara bertako zinezko hizkuntza bakarra eta euskal izaeraren ardatza da; aldiz, erdara biak –gaztelania zein frantsesa– hizkuntza arrotz eta inposatuak dira. Euskara egoera gutxituan dagoenez, interbentzio eraginkorraren eta neurri babesgarrien premia du –diskriminazio positiboa, alegia–, halakorik aplikatu ezean, desagertzeko zorian baitago. Gizarte osoa euskalduntzea da diskurtso mota honen jomuga, batzuek euskara gustukoa izan ala ez. Ikuspegi hori, euskal kulturaren eta euskalgintzaren sektore gehienetan jaun eta jabe da.
- b) *Framing Uzkurra*: euskarak biziraun dezan interbentzioa eta neurriak hartzea beharrezkoa dela ez badu ukatzen ere, halakoak proposatzean edota aplikatzean berehala arbuiatzen ditu, inposiziotzat edo diskriminaziotzat joz eta erdaldunen hizkuntza-eskubideen kontrakoak direla argudiatuz. Gehienbat nortasun espainiardun herritarrengan nagusitzen da, baina diskurtso horren ale batzuk euskaltzaleak diren edota sentimendu abertzalea dutenengana ere hedatu dira. Oro har, euskararekin kezka handirik ez dago, eta kasu batzuetan aurkako jarrera ezkututzen da. Horregatik, hizkuntza-liberalismoa defendatzen du –nahi duenak euskara ikasi edota erabil dezan–, hori posible egiteko erakunde publikoen interbentzioa eta diskriminazio positiboa ezinbestekoak direla zalantzan jarriz edo errefusatu.³

³ *Framing Uzkurra* berrelikatzen da Estatuko hainbat komunikabide eta iritziemaileren bitartez ere; hona hemen adibide bat: «Y mientras los nacionalistas catalanes avanzan en la imposición de la

Bi *framing* horiek gidatu dute ukipen egoeran dauden hizkuntzen –euskararen eta erdararen– arteko harremana, *hizkuntza-nazionalismoaren* eske-matik abiatuta, Moreno Cabrera-k argi uzten duen bezala (Moreno Cabrera, 2008); alegia, *nazio bat / estatu bat / hizkuntza bat* hirukotea ardatz hartuta. Horregatik, elkarren kontra aritzen diren *framingak* dira eta begi bistakoa da zein zaila zaien biei oinarri-oinarrizko adostasun puntu batera iristea:

Adostasun-maila bat lortzeko [ikerketako eztabaida-taldeetan egin-dako] saiakerak ez du fruitu askorik eman, euskararen aldeko printzipio orokorren adierazpen bat edo oso orokorrean egin diren balorazio positi-boak izan ezik. (Amorrortu et al., 2009: 302)

Bistan da, halaber, bi *framing* kontrajarri horiek gizarte berean eta une berean agertzea ez dela baldintzarik egokiena hizkuntza-politika eraginkorra aurrera eraman ahal izateko. Izan ere, edozein hizkuntzak duen bermerik handiena txertatuta dagoen komunitatearen babeseta eta atxikimendua da; ez, ordea, sektore kontrajarriek sortzen duten testuinguru gatazkatsua. Horregatik, euskarak euskal gizarte osoaren laguntza *behar* du, ez soilik sektore euskaltzalearena edo euskaldunarena.

Egia da euskal iritzi publikoaren beste zati handi bat bi *Framing* mota horien artean kokatzen dela; gizartearen multzo zabala –EAEen zabalena dena, seguru asko–, zeinak pasiboki bada ere –arestian aipatu bezala– euskara onartzen duen (Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza, 2008: 221). Izan ere, EAEko gizartean euskarari leku berezia aitortzen dioten ideiek (adibidez: «*niretzat euskara da euskal herritarren berezko hizkuntza*») pisu handiagoa dute (%54) leku berezirik aitortzen ez dioten tankerakoek (adibidez: «*Niretzat, euskara euskal herritarren hizkuntzetako bat da, ez euskal herritarren hiz-*

lengua regional, los vascos se lamentan por no poder imponer su idioma a los funcionarios. El lehendakari, Patxi López, ha decidido no exigir el vascuence en las próximas oposiciones. Se tendrá en cuenta positivamente, pero no será imprescindible el conocimiento de euskera. El PNV se ha mostrado muy disgustado y ha aludido a los tiempos de Franco. También han comentado que supone <impedir una plena normalización lingüística, rompiendo, así, un consenso social y político que duraba más de 30 años>. (...) Exigir un elevado conocimiento es casi equivalente a pedir que el solicitante sea nacionalista, puesto que la mayoría de los vascos hablan lo son.» (Giménez, 2011-08-19)

kuntza bakarra») baino (%34) (Prospekzio Soziologikoen Kabinetea, 2011: 9). Hala ere, gizaratearen erdiko kokagune horretan badaude esandako bi *framing* horien azarnak; batzuetan nahasian. Adibidez, euskararen aldeko jaietara joan ohi den pertsonak berak bere haserrea adieraz dezake lanpostu publiko batera aurkeztu den seme/alabari euskarazko nahikotasunik duen frogatzea eskatu diotelako. Horregatik, euskal gizarteko multzo zabal bateko jarrera epel hori zaurgarri edo kaltebera izan liteke *Framing Uzku*raren erasoaren aurrean eta, horren ondorioz, diskurtso horren multzorantz erraz lerratu.

Hizpide ditugun bi *frame* horien ikuspuntuak jasota daude nolabait Euskadiko Autonomia Erkidegoko legedian. Zehatzago, *Euskararen erabilera normalizatzeko Legeak*⁴ horrela dio, bere 5. eta 4. artikuluetan:

- Euskal Herriko herritar guztiek dute hizkuntza ofizialak jakiteko eta erabiltzeko eskubidea, bai ahoz eta bai idatziz.
- Herri-aginteek Euskal Autonomia Erkidegoan hizkuntza dela-eta inor diskriminatu ez dadin zainduko dute eta neurri egokiak hartuko dituzte..

Bi asmo horiek zilegiak eta, banan-banan hartuta, desiragarriak izanik, gakoa da horiek biak nola ekarri planteamendu bakar batera; adibidez, euskaldunek duten euskara erabiltzeko eskubidea ez da besterik gabe ezkon-tzen jendaurreko lanpostuetara aurkezten diren hautagai erdaldunak ez diskriminatzearekin. Legearen artikulua horietatik aipatu dugun lehenengoak *Framing Aldarrikatzailearen* ikuspuntua babestuko luke; bigarrenak, aldiz, *Framing Uzku*rarena.

Horregatik, euskararen gaineko hizkuntza-politika eraginkor batek aurrera egingo badu eta, horrek lagunduta, euskara biziberrituko bada, euskal gizaratearen gehiengo zabalak dituen hautemate eta ulertzeko bi modu kontrajarri horiek gainditu beharko dira. Horrela baino ez da posible izango sortzea hizkuntza normalizatu ahal izateko behar den aldeko giro orokortua.

⁴ 1982ko azaroaren 24ko 10/1982 Legea, *Euskeraren Erabilpena Arautzekoa* (1982-12-16ko EHAako 160. zk.).

Horregatik, hasieran aipatutako beste idazlan hartan honako eginkizun hau aipatzen zen: «*iritzi publikoak duen euskararen hautematea eta irudikapena aldarazteko eta aldekoagoa bihurtzeko bide batzuk proposatzea.*» (Martínez de Luna, 2010: 54) Iritsi zaigu, hain zuzen, erronka horri aurre egiteko unea; alegia, *Framing Berrirako* lehenengo pausoak ematen hasteko unea, ahalegin horren bidez sentsibilitate eta jarrera ezberdinek edota kontrajarriek bat egin dezaten laguntzeko asmoz. Hori bai, euskara normaltzeko antzua litzatekeen *onkeria* inozoaren arriskuaz ongi jabetuta abiatu behar dugu ibilbide horretan.

2. Framing Berria lantzeko premia

Hasteko, ongi jabetu behar da *Framing Berria* sortzeak duen garrantziaz, izan ere, Canel eta Sanders-ek (2005) esan bezala, egiten den gertaeren edo egoeraren interpretazioa (*framinga*) hiru modutan erabil daiteke errealitatea sortzeko: a) iraganaren zein etorkizunaren ulermena eraikitzeko; b) agenda finkatzeko; c) jendea jarduerara bultzatzeko.

2.1. Aurkakotasuna gainditu beharra

Bestalde, euskararen geroari buruzko hausnarketa eginez, EAERI dagozkion hiru puntu jasotzen ditu Patxi Baztarrikak, benetan gogoan eduki beharrekoak: lehenbizikoa, «*adostasun sozial eta politiko zabala*»; bigarrena, «*hizkuntza-politika eraginkorra, zilegia eta sustatzailea*»; hirugarrena, «*aurrekoarekin loturik, gizartearen eta herritarren borondatea*». (Baztarrika, 2010: 82-83) Ados, baina hizkuntza-politika eraginkorra, zilegia eta sustatzailea abian jarri ahal izateko, aurretik beste bi pauso horiek eman beharko dira: *euskararen inguruan adostasun zabala ehuntzea eta gizartearen borondatea eskuratzea*, hain zuzen. Adostasun eta borondate horiek erdiestea ezinezkoa da egungo *Framing Aldarrikaitzailea* euskararen komunikaziorako oinarri hartuta, eta hortxe sortzen da *Framing Berri* baten premia.

Izan ere, gaur egun *Framing Aldarrikatzailetik* begiraturaz erraza da *Framing Uzkuraren* ajeak salatzea. Esan liteke, adibidez, ele zuri dariola edo itxura-

keriatan dabilela eta haren hitzen atzean euskararen aldeko bene-benetako konpromisorik ez dagoela:

Hitzetik hortzera dabiltza, han eta hemen, tolerantziaren eta pluraltasunaren aldeko hitz arranditsuak pertsona elebakarren artean. Onik one-nean, tolerantziaren eta diferentziaren aldeko politika horren emaitza jendeak «bere etxean» berezko hizkuntzan berba egiteko aukera eduki-tzean datza. (Odriozola, 2011: 63)

Informazio enpirikoak berresten du Odriozolaren salaketa hori; alegia, *Framing Uzkur*rean bete-betean kokatzen diren gizarte sektore batzuen us-tezko aldekotasunaren atzean ezkutatzen den benetako epelkeria. Adibidez, Donostiako gazteekin egindako ikerketa baten emaitzetatik hurrengo on-doriora iristen zen:

Kontrako eta Indiferentzia diskurtsoak dituztenek inplikazio praktiko-rik ez dute nabarmendu; ez gazte bezala, ez etorkizuneko guraso bezala. Euskara ez da galdu behar baina beste batzuen -ez norberaren- inplika-zioaren bidez salbu egongo da. (Jausoro, Martínez de Luna eta Dávila, 1998: 80)

Baina, aldi berean, baliteke ere *Framing Aldarrikaitzaileak* behar bezain ongi ez ezagutzea *Framing Uzkur*rak dituen sakoneko eta zinezko arrazoiak eta, horren ondorioz, planteamendu hori sasi-arrazoibidetzat jotzea. Dena den, *Framing Uzkur*ren argudioak hutsalak edo zurrumurru hutsak balira ere, sinesgarria izan daitezke eta, horren ondorioz, jendearengan eragin. Horregatik argudio horiek ongi ezagutu eta aztertu behar dira, bestela ezi-nezkoa litzateke euskararen inguruko balizko faltsukeriei aurre egitea.

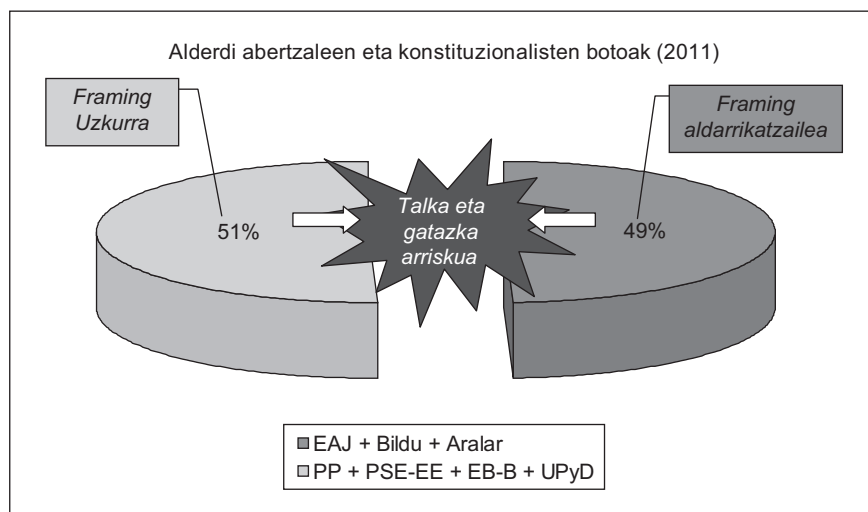
Bestalde, pentsatu beharko da ere *Framing Aldarrikaitzaileak* duen utopia ez ote den *Framing Uzkur*ren asimilazio hutsa; hau da, azken horrek bere planteamenduak baztertu eta *Framing Aldarrikaitzailearekin* bat egin dezala; hots, *etsaiaren fede-aldaketa* lortzea. Horrela balitz, jai du *Framing Aldarrikaitzaileak* beste ideia horiek gainditzeko ahaleginetan, gizatalde ahulak –eus-kaltzaleak– ezarpena baliatuz sektore boteretsuaren sinesmenak aldarazteko duen aukera (ia) hutsaren hurrengoa delako. Horregatik, beste estrategia bati ekin beharko zaio euskararen inguruan duda-mudatan dauden gizarte sektore horiek hizkuntza ahularen defentsara bildu daitezten.

2.2. Arabako hizkuntzen iritziak eta jarrerak

Euskararen inguruko *Framing Uzkurra* sendotu eta hedatu da EAEn azken hamarkadetan eta, horregatik, zentzuduna da pentsatzea Araban nagusitzen den interpretazio eta ikuspuntua hori bera dela: baldintza soziolinguistikoak zein atxikimendu ideologikoak eta alderdikoiak Gipuzkoan eta Bizkaian baino egokiagoak dira *framing* mota hori heda dadin.

Adibidez, 2011ko Biltzar Nagusietako hauteskunde emaitzei erreparatuta begi bistan gelditzen da Arabako gizartean dauden *Framing Aldarrikatzaile* eta *Framing Uzkurra*ren balizko oinarri sozialek tamaina berdintsua dutela (2. irudia).

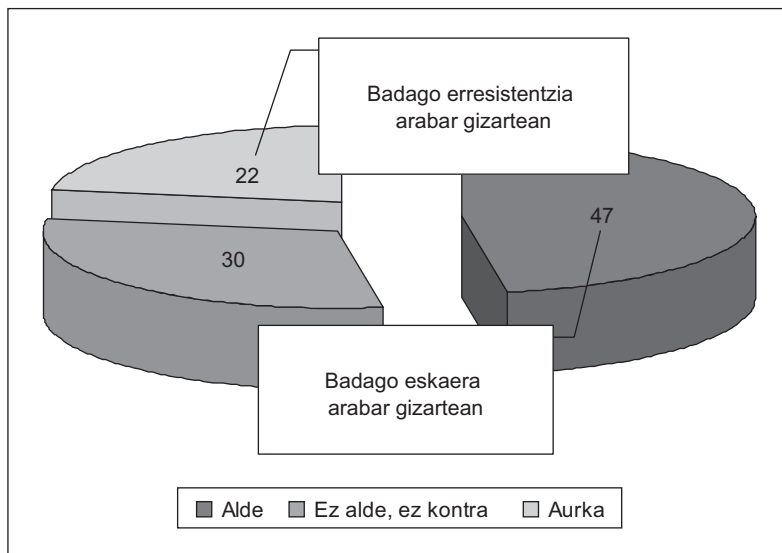
2. irudia. *Framing Aldarrikatzaile* eta *Framing Uzkurra*ren oinarri elektoralak

Egia da hauteskunderaz hauteskunde proportzio horiek zerbait aldatzen direla, baina funtsean emaitza horietatik atera daitekeen ondorioak bere horretan dirau: Arabako gizartean oso zaila litzateke bi *framing*etako bat –edozein– erabat nagusitzea.

Ikus ditzagun 2006ko beste datu batzuk (Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza, 2008: 65), Araban dauden euskara sustatzearen aldeko jarreraren berri ematen digutenak, hain zuzen (3. irudia).

3. irudia. Euskara sustatzearen aldeko jarrerak (2006)

Euskararen erabilera sustatzearen inguruko datu horiek esanguratsutzat jo daitezke. Izan ere, ia biztanleriaren erdia (%47) halako neurrien alde agertzen bada ere, beste laurden bat (%22) horien kontra dago, inolako ezbairik gabe. Hortaz, aldekotasuna egon badagoela adierazten duen kopurua bezain garbia da inongo zalantzarik gabe kontrako jarrera adierazten dutenena. Araban aurka agertzen direnen proportzio hori, gainera, Bizkaian (%12) edo Gipuzkoan (%6) aitortzen direnak baino handiagoa da. Bestalde, ezin da inolaz ere ahaztu ezeren alde egiten ez dutenen beste herena (%30), zeina, balizko hizkuntza-gatazka bat piztuz gero, errazago lerratuko litzateke neurriak hartzearen kontra dauden multzora –*Framing Uzkurrrera*– alde daudenenera –*Framing Aldarrikatzailera*– baino. Hortaz, Araban badago eskaera euskararen erabilera sustatua izan dadin, baina horren aurkako erresistentzia ere bai.

Informazio horrek, gainera, bi *framingen* arteko auzia eraikitzen duen he-
sia erakusten du, izan ere, euskararen inguruko oinarritzko adostasun batetik
aurrera, argi dago hizkuntza hori suspertzeko neurrien inguruan ez dagoela
bat egiterik. Horregatik, informazio horren argira uler daiteke zein zaila izan
daitekeen, bereziki Araban, *Framing Uzkuraren* gaintik euskararen bul-
tzadan arrakasta izatea. Horregatik, jarrera hori geldiarazi eta, ahal izanez
gero, birbideratzeko baldintza berri batzuk sortu beharko dira, besteak bes-
te hizkuntzen inguruko hautemate eta diskurtsotan.

2.3. Alternatiba bila

Horregatik guztiagatik, euskal gizartean eta, kasu honetan, Arabakoan
dauden planteamendu nagusi biak (*Framing Aldarrikatzailea* eta *Framing
Uzkurra*) gainditu eta gizartearen gehiengo zabal-zabalak bere egingo duen
Framing Berri bat eraikitzea proposatzen da. Horretarako beharrezkoa da bi
ikuspegi horiek ongi ezagutzea elkar, bi-biek gure hizkuntzen gaineko elkar-
rriketa irekitzea eta hausnarketa egitea.

Horrela baino ez da posible izango ohiko bi hizkuntza-ikuspegi ezberdi-
nen arteko zubia eraikitzea eta, aldi berean, euskararen biziberritzeko bi-
dean bi sentsibilitateak bidaide izan daitezen lortzea; alegia, egungo bi *fra-
ming-en* jarraitzaileek elkarri entzun diezaioten eta elkarlanean has daitezen
lortzea. Halakorik egin ezean, ez da lortuko hizkuntzaren biziraupenerako
behar diren –Baztarririk aipatutako– oinarritzko baldintzak eskuratzea:
«euskararen inguruan adostasun zabalak ehuntzea» eta «gizartearen borondatea
eskuratzea»; ezta, halakorik lortu ezean, «hizkuntza-politika eraginkorra, zile-
gia eta sustatzailea» abian jartzea ere.

Argi dago, beraz, euskara biziberrituko bada, egoera bideratu behar dela.
Baina, euskararen unibertsoa urruti dago eginkizun horri taxuz ekitetik:

*Hartara, non daude euskararen aurka garatzen diren estrategien ibil-
bidea mozteko estrategiak? Nola zatituko ditugu estrategia horien baitan
gizentzen diren jendarte taldeak? Ez daude! Nonbait pentsatzen dugu bo-
rroka bat irabazi daitekeela etsaia ahuldu gabe, etsaiaren oinarri moral eta
filosofikoak zurlatu eta indargabetu gabe. (...)*

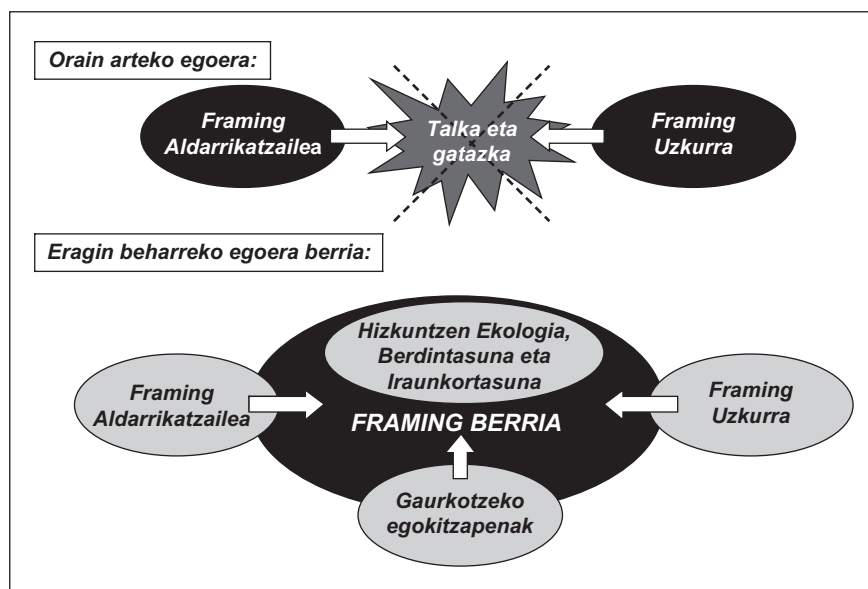
Beraz, euskalgintzak taktikak behar ditu, eta bat ere ez du plazaratzen, nik dakidala. Bere komunikazio-lan bakarra egia ideologikoa zabaltzera mugatzen da: euskaldunak gara eta euskaraz jakin/hitz egin behar dugu. Kitto. Mezu edo estrategia hori balekoa da hainbatengana iritsi eta horiek mobilizatzeke, eta oso ondo dago hori, emaitzak ere begi-bistakoak direlako, baina ez du balio denengana iristeko une oro. Taktika soziolinguistikoak behar dira, eta horien arabera komunikazio-estrategiak behar dira. Eta premiazkoa da hori egitea. (Kamio, 2011)

Jakina, Euskal Herriko mugez gaindi ere jabetu dira hizkuntza gutxituen militanteak beren diskurtsoa edo *framing*-a gaurkotzeko beharraz. Katalunian bide horretatik egin dutena aipatzen digu Josep-Anton Fernández-ek:

Aunque la Plataforma per la Llengua ha conseguido un buen número de éxitos en sus más de quince años de existencia, probablemente su proyecto actual de renovación de los discursos a favor del catalán es su contribución más notable. (Fernández, 2011: 3)

Hortaz, euskararen inguruko *framing*aren edo diskurtsoaren berrikuntzari ekarpen bat egin nahirik landu dira hurrengo lerrook. Aurrerakin gisa esan dezagun *Framing Berriaren* proposamena lantzeko osagai ezberdinak erabiliko direla: lehenik, *Hizkuntzen Ekologiaren*, *Berdintasunaren* edota *Iraunkortasunaren* mamia; bigarrenik, *Framing Aldarrikatzailearen* eta *Framing Uzkuraren* oinarritzko balio batzuk; eta, hirugarrenik, *euskara gaurkotzeko egokitzapen* batzuk (1. irudia).

1. irudia. Oraingo egoera eta eragin beharreko egoera berria zein Framing Berrirako osagaiak

3. Framing Aldarrikatzailearen mugak

Esana dugu euskalgintzak euskararen defentsan erabiltzen duen Framing Aldarrikatzailearen diskurtsotik kanpora ere bide-zidor berriak arakatu behar direla. Era berean, arestian aipatu da Framing Uzkurri zer-nolako ahulezia leporatzen zaion. Baina egoki izan liteke Framing Aldarrikatzailearen mugak zein diren ere zehatz-mehatz aztertzea; hau da, zergatik euskararen defentsa ezin den ikuspegi horretan bakarrik oinarritu.

3.1. Planteamendu identitarioa

Arestian esan bezala, Framing Aldarrikatzailea euskal abertzaletasunean dago sustraituta, batez ere, eta haren muina gehienbat «euskara, euskal na-

zioaren hizkuntza», «gaztelania eta frantsesa inposatutako hizkuntza arrotzak» eta antzeko leloek osatzen dute. Egia da, espainiar edo frantziar sentitzen diren euskal herritar askoren kasuan badagoela euskararekiko bestelako atxikimendu mota bat; hots, kutsu kultural, etniko edota komunitario hutsezkoa (alegia, ez politikoa): «bertako eta berariazko hizkuntza».... Baina, jatorri etno-kulturaleko planteamendu hori bigarren mailan gelditzen da, jatorri abertzaleko diskurtsoaren indarrak lausotua:

Lengua y nacionalismo se alían y, ahora [1960-1983], el euskera comparece como la frontera que delimita dos comunidades, dos conciencias; como el elemento desde el que se dota de consistencia al nombre de la vasquidad... (...) Desde la lengua se marca el espacio, la historia y también el sujeto modelo de la vasquidad, su hombre normal: el <vascoparlante con conciencia de pertenencia a una comunidad...> (Gatti, 2007: 46-47)

Gaur ere, iragan hurbilean bezala, euskararen biziberritzearen eta normalizazioaren alde egiteko aldarrikapen abertzale hori batzuentzat guztiz balekoa eta nahikoa da. Gainera, abertzaletasunaren ikuspuntutik begiratuta, ulergarria da nazio/hizkuntza binomioaren argudiatze hori erreakzio eta autodefentsa gisa sortu izana, estatu espainiarrak zein frantziarrak haien nazio-estatuen hizkuntza bakarra inposatu dutelako, lekuan lekukoak zokoratu. Azken finean, Phillipson-ek landu zuen *Linguistic Imperialism* delakoaz ari gara (Phillipson, 1992) edota Moreno Cabreraren *Nacionalismo Lingüístico*-az (Moreno Cabrera, 2008)

Hala ere, euskal aberrian oinarritutako *Framing Aldarrikatzaileak* sorrera ulergarria izateak ez du esan nahi duen argudiatze-mota gaur egun egokia denik euskal gizartearen sentsibilitate ezberdinak euskarara bildu ahal izateko, arestian aipatu den gazte donostiarren ikerlanak dioen bezala: «...talde bateko ikur berezia izatea mugatzailea da hizkuntzarentzat talde horrekin identifikatzen ez direnak hizkuntza bera ere alde batera utziko dutelako.» (Jausoro, Martínez de Luna eta Dávila, 1998: 63)

Izan ere, euskararen aldeko aldarrikapen abertzaleak gizarteko hainbat esparrutan euskararentzat lekua irabazteko balio izan badu ere, aldi berean, beste sektoreetan kontrako erreakzioa piztu du. Alegia, abertzale sentitzen ez denari *Framing Aldarrikatzailea* lekutan gelditzen zaio; *framing* horrek ez

du erakargarritasunik euskal herritar ez abertzaleentzat. Aitzitik, kontrako jarrera sortaraz dezake pertsona horrengan, silogismo honen eskutik: *abertzaleek etsaitzat dituzte Espainia (edo Frantzia) zein bere hizkuntza, eta euskara euskal aberriaren benetako hizkuntza bakartzat dute; hortaz, hizkuntza hori Espainia eta Frantziaren aurkako arma da. Beraz, euskara nire identitate nazionalarentzat kaltegarria izan daitekeenez, nik hori gaitzetsi eta gaztelania (edo frantsesa) bultzatu behar dut. Hori bera da, hain zuzen, Framing Uzkurretik baliatu eta elikatu den Framing Aldarrikatzailearen kontrako argudioa.*

Horregatik, une honetan bestelako ikuspegi etikoei eta ideologikoei erreparatu gabe, euskara biziberritzeko ahaleginetan euskalgintzak ezin du bere burua mugatu *Framing Aldarrikatzailea* erabiltzera, ondoko arrazoi pragmatikoengatik: a) horrekin gizartearen zati handi bat bere planteamenduetara biltzerik ez duelako; b) harreman gatazkatsuetan boteretsuaren logika bera erabiliz gero, boteretsuenak garaile ateratzeko dituen aukerak handiagoak direlako; c) *Framing Aldarrikatzaileari* neurria ongi hartuta, *Framing Uzkurra* haren aurkako erantzuna arrakastaz bultzatzen eta zabaltzen ari delako.

Hori dela eta, bistan da identitate nazionalaren –abertzaleetasunaren– ize-nean egiten den euskararen aldarriak nortasun mistoan (euskal herritar bezain espainiar sentitzen den horretan) lekurik ez duela. Psikologiatik abiatuta ere, Ferran Suay eta Gemma Sanginés-ek argi uzten dute euskal nazioaren izenean egiten den euskararen defentsarako ohiko diskurtsoa antzua izan daitekeela:

... ja hem vist més amunt que un dels mecanismes d'extinció lingüística més eficients és el d'associar un idioma amb una determinada tendència ideològica. És per això que quan entrem en la trampa d'explicar en termes històrics (la llarga tradició de la cultura basca) o polítics (els irrenunciables drets lingüístics), ingressem en un espai en què –en qualsevol cas– hem perdut la discussió. (Suay eta Sanginés, 2011: 16)

Horren orde, egile horiek beste estrategia batzuk proposatzen dituzte hizkuntza horrekin distantzia edo epelkeria adierazten dutenen jarrera eta interesa aldarazteko: hurbilpen subjektiboak eta, bereziki, sedukzioa.

Baina euskararen izaera identitarioak dakartzan mugak ez dira gorago esandakoarekin agortzen. Hizkuntzek nazionalitateen ikur gisa duten ga-

rrantziaz ederki jabetuta, *nazionalismo* eta *nazionismo* kontzeptuak bereizi zituen Fishmanek, Fasold-ek dioskun bezala. Lehenengoa *–nazionalismoa–* nazioari eta horrek duen dimentsio identitateari dago lotuta; bigarrena *–nazionismoa–*, aldiz, gobernuaren edo herri-administrazioaren eginkizun formalei. Horrela, hizkuntzak ere bi multzotan sailka daitezke: *hizkuntza nazionalistak* (edo *nazionalak*) eta *hizkuntza nazionistak*:

Hizkuntza nazionalistek (edo nazionalek) alderdi simbolikoa nabarmentzen dute. Hizkuntza nazionistak (hizkuntza ofizialak), ostera, gobernu-eginkizunak betetzeko erabiltzen diren hizkuntzak dira; zerga-agiriak idazteko, Kongresuan eztabaidatzeko, armada zuzentzeko eta haurrak hezteko, adibidez. (Fasold, 2010: 403)

Egia da bereizketa kontzeptual hori sortua dela botere koloniala jasan duten Afrika zein Asiako herrialdeen egoera ulertzeko, baina, aldeak alde eta egokitzapen batzuk tartean, gurean ere aplikatu daitezke. Horrela, *Framing Aldarrikatzaile*arentzat *hizkuntza nazionala* euskara da eta *hizkuntza nazionista* erdara, alegia, ofizialki ezinbestez jakin eta hainbatetan erabili beharrekoa. *Framing Uzkur*arentzat, aldiz, gaztelania *–edo frantsesa–* da *hizkuntza nazionala* eta euskarak izaera bikoitza du: bata, *hizkuntza erregionala*, Euskal Herria Espainia eta Frantziaren erregiotzat hartzen duelako eta horrela euskarari bigarren mailako kutsu identitarioa ematen dio, betiere hizkuntza nazionalaren azpikoa; horrezaz gain, *Framing Uzkur*arentzat euskara *hizkuntza nazionista* da EAEn zein Nafarroako eremu euskaldunean, non administrazioaren zenbait ataletan eta hezkuntza sisteman *–ez bizitzako gaintzeko egoeratan–*, neurri batean edo bestean, onartu beharrekoa den. Bat dator, oro har, planteamendu hori Donostiako gazte batzuek *–Framing Uzkur*ean koka daitezkeenek– euskararen inguruan adierazten zuten irudiarekin:

Euskarak bi ezaugarri ditu: bata, Autonomi Erkidegoko «beste hizkuntza» da, hots, lehenengo hizkuntza gaztelania dela; euskara ere bertako hizkuntza da, baina batzuk bakarrik ezagutzen dute. Bigarren ezaugarria, eskolako ikasgaiarena eta onartu beharrekoa bertako hizkuntza delako; euskaldunen ondarea delako.

Halere, ez dago euskararekiko nortasun sentimendu berezirik eta «vasco» izatea ez dago euskarari lotuta; (...) (Jausoro et al., 1998: 55)

Gainera, baliteke, Faseldek dioen bezala, euskara hautemateko modu horiek hizkuntza horren erabileran eta horrekiko atxikimenduan eragitea:

Azken batean, hizkuntza nazionala ez dago erabili beharrik ere, nahikoa da jendearen identitate-ikurra izatea. Hizkuntza ofiziala ez dago zertan maitatu, nahikoa da bere lana betetzen badu, hots, gobernuaren funtzionamendua ahalbidetzea. (Fasold, 2010: 403)

Alegia, euskararen eragile guztien kezka nagusietako bat da, gaur egun, hizkuntza horren erabilerak duen hazkunde apala. Hizkuntza-erabilera gertaera korapilatsua izanik, espero/nahi den baino erabilera apalago horren arrazoiak asko izan daitezke, baina horietako bat *hizkuntza nazionalista* (edo *nazionala*) eta *hizkuntza nazionista* kontzeptuetan koka liteke, Faseldek esandakoa gurean ere betez gero; Donostiako gazteengan badaude aukera horren zantzu garbiak:

Gazte euskaradunek [euskaraz badakitenek] euskararekiko nortasun balioak azpimarratzen dituzte bereziki. Euskararen erabilerarik eza barikatzen dute euskararekiko maitasuna, errespetua, sentimendua baldin badago; zentzu honetan, gazte euskaradunak ez du hizkuntza komunitatea azpimarratzen, atxikimendu komunitatea baizik. Hau, euskararen erabileraren normalkuntzarako oztopo bat izan da, azken finean, euskararen ezagutza eta erabilpena praktikan ez direlako azpimarratzen (nahiz eta horien garrantzia maila ideologikoan onartu), euskararen aldeko sentimendua izatea baizik. (Jausoro et al., 1998: 80)

3.2. Hizkuntzen bortizkeria sinbolikoa

Hala ere, identitatean oinarritutako diskurtsoaren muga horiek ez dira euskararen aldekotasuna gizartean hedatzeko dauden bakarrak; ezta, seguru asko, nagusienak ere. Baliteke beste bat izatea euskararen defentsan aurrki daitezkeen oztopoetatik handiena: euskararen komunitateak berak pairatzen duen *bortizkeria sinbolikoa*. Hots, Pierre Bourdieu soziologo frantziarrak botere-harremanen ondorioz gertatzen den eta kontzeptu horrekin izendatu zuen bortizkeria:

Se trata de una forma <suave> de violencia, <una violencia que se ejerce sobre el agente social con su complicidad> (Bourdieu y Wacquant,

1992: 167). (...) *El lenguaje, los significados, el sistema simbólico de los que están en el poder se imponen al resto de la población.* (Ritzer, 2002: 496)

...*Pierre Bourdieu, quien la considera indispensable [bortizkeria sinbolikoaren ideia] para explicar fenómenos aparentemente tan diferentes como la dominación personal en sociedades tradicionales o la dominación de clase en las sociedades avanzadas, las relaciones de dominación entre naciones (como en el imperialismo o el colonialismo) o la dominación masculina tanto en las sociedades primitivas como modernas.* (Fernández, 2005: 8)

Bestela esanda, bortizkeria sinbolikoa pairatzen duten egoerak ez dira berezkoak, baizik eta mendekotasun-harreman jakin baten aurrean eraikitzen diren *framing* mota bat; izan ere, mendekotasun egoera baten aurrean bi erantzun mota sor daitezke: aurkako *irakurketa askatzailea* ala egoeraren mendean jartzen den *bortizkeria sinbolikoa*. Hortaz, halako egoerak gertatzeko, menderatzaileek beraien mundu-ikuskerara, gizarte rolak, ezagutza-kategoriak eta buruko egiturak ezarri behar dizkiete menderatuei. Era horretan, *bortizkeria sinbolikoa* jasaten duenak menderatzailearen ikuspegi orokorra barneratu eta, ohartu gabe, bere egiten du, horren baitako botere-harremanak ere barne.

Halako egoera pairatzen duten hizkuntza gutxituen hiztunak dituzte mintzagai Suay eta Sanginés-ek, psikologiatik abiatuta: hizkuntza gutxituaren komunitateak men egiten dio hizkuntza nagusiarenari bere planteamenduetan eta sumisio horrek hizkuntza gutxituaren hiztuna hizkuntza nagusiarekin bat egitera –erabiltzera– darama, joera hori portaera automatiko bihurtzeraino. Gainera, joera eta portaera horiek iraultzea, nahi izanda ere, zaila da. (Suay eta Sanginés, 2011: 11) Hizkuntza-sumisio hori nabaria da euskararen kasuan, gazte donostiar euskaldunek pairatzen duten *borondate oneko asimilazio* mekanismoak erakusten digun bezala:

Euskaradunen eta erdaradunen arteko harremanak aztertzean ezin dugu aipatu gabe utzi Indiferentzia diskurtsoan hedatu den «borondate oneko asimilazioaren» mekanismoa. (...) Hizkuntza bietan harreman simetrikoak izateko denek elebidunak izatea ezinbestekoa da, eta bitartean, gazte euskaradunek oztopo bati aurre egin behar diote: euskara aldarrikatzen denean (kolektibo bezala) «diferentziaren» eskubidea exijitzen da «asimilazioaren» aurrean (topagune propioak edo berezituak...); baina,

beste diskurtsoetan kokatzen diren gazteek «bereizketa» bezala ulertzen dute «diferentzia» eta horrek eragina du euskaradun gazteen jarreran, azken finean, «bereizkeria» ez dute eurek ere onartzen. Orduan, «diferentzia/asimilazio» dikotomiaren arabera euskaradun gazteak «bakarrik» eta kontraesanetan «galduak» sentitzen dira. (Jausoro et al., 1998: 76)

«Borondate oneko asimilazioaren» mekanismoa euskararekiko arriskutsua da gizarte legitimitatea [euskaraz egiteko] baztertzen duelako «komunikazio» eta «errespetu» ideiak aldarrikatuz. (...) ...euskararen normalkuntzarako oso diskurtso arriskutsua bihurtzen da, integrazioaren izenean ezberdina dena ukatzen duelako, hots, gehiengoak gutxiengoaren tensten du berdintasuna aldarrikatuz. (Jausoro et al., 1998: 62)

Jone Miren Hernándezek, bere aldetik, ematen digu *bortizkeria sinbolikoaren* baitan ongi egokitzen den feminismoaren eremuko beste adibide bat, hizkuntzen eremura ekarrita:

Generoa sexuan oinarritutako irakurketa edota interpretazio soziala litzateke, eta horren arabera emakumezkoei eta gizonezkoei hainbat funtzio, betebeharrak, balio, ezaugarri eta abar atxikitzen eta ezartzen zaizkie. (...) Sistema horren arabera (...) gizonezkoei atxikitzen zaienak, beti prestigio gehiago izango du. (...) emakumei atxikitzen zaiena ordea, bigarren maila batean egongo da. Eskema hau hizkuntzaren kasuan aplikagarria dela uste dut. (...) ...adibidez, hizkuntzak alde aurretik ezarritako eskema baten arabera kokatzen ari garela, esate baterako «high» eta «low» (maskulinitatea eta feminitatearekin gertatzen den antzera). (...) Nire ustez hizkuntz identifikazio sistema batean ari gara murgiltzen uneoro, non identifikazioak behartzen gaituen (...) toki batean edo bestean kokatzera eta dinamika horretan sartuta, ez gara gai, sistema osoa bera kritikatzeko eta apurtzeko. (Hernandez, 2011: 18-19)

Euskal gizartearen hizkuntza-hierarkia jakin bat dago ezarrita eta herritar gehienek, euskaldunak izan ala ez, barneratua dute eskema hierarkiko hori⁵. Horren arabera bi erdarak (frantsesa Iparraldean eta gaztelania Hegoaldean) dira legitimotasun osoa duten bakarrak eta, aldez, euskararen ones-

⁵ Horren adibide polita eskaintzen du Jone Miren Hernándezek berak beste lan batean, non, 12 urteko umeek hizkuntzekiko duten pertzeptzioaren bitartez, euskara –maitatua izan arren– bigarren mailako hizkuntza bezala agertzen den. (Hernández, 2000: 31-35)

pena zenbait (g)unetara mugatua dago; euskara onartua bai, baina ez edozein gizarte egoeratan edota erdararen pare, ez aurretik. Horregatik *Framing Aldarrikatzaileak* zailtasun handiak ditu euskararentzako lekua eskatzean, halakoetan zalantza eta gaitzespen ugariarekin erantzuten baitzaio:

Zenbat eztabaida antzu inon euskara eskakizuna egin denean. Zenbat konplexu eta amore emate euskaldunon aldetik. Europako estatuek ordea argiago daukate auzia. (...) ...Europar Batasuneko 27 estatuetatik 23k nolabaiteko hizkuntza eskakizuna ezartzen diete beren biztanleei, gutxieneko eskubide batzuk lortu ahal izateko. (...) ...denek dute oinarri bera: hizkuntza eskakizuna egitea zilegia du estatuak. (...) Eta gu, gaixo euskaldunak artatu behar dituen medikuak euskara jakin behar ote duen eztabaidatzen, oraindik ere. (Amezaga, 2011: 22)

Horregatik hain zuzen, *bortizkeria simbolikoa* gertatzen ari dela ohartu eta hori iraultzeko ahaleginak egiten direnean, *Framing Uzku*raren baitatik *Framing Aldarrikatzailearen* exijentziei intrantsigentzia leporatu eta euskaraz ez dakitenentzako *errespetua*, *jarrera malgua* eta *tolerantzia* eskatzen dira. Hona hemen nazioarteko adibide bat euskararen kasura ekarria, non argi ikusten den *borondate oneko asimilazioa* asumitu ezean *Framing Uzku*rretik nola erantzun ohi den:

Hace unos meses, el profesor de la Universidad de Lovaina Philippe Van Parijs, al ser preguntado sobre la convivencia lingüística en Bélgica, decía «En la mayoría de los encuentros entre flamencos y valones se habla francés. Este pequeño proceso que nace de la amabilidad tiende a llevar a la agonía de las lenguas más débiles. La amabilidad de la gente, que quiere comunicarse entre sí, lleva al exterminio de las lenguas». Lo sostenido por nuestro profesor, la teoría del maleducado como salvaguarda de la lengua, podríamos decir, ha hecho fortuna por estos lares, donde no es raro escuchar palabras parecidas. Se trataría, en definitiva, de ser un grosero para ser un buen euskaltzale. (Gutiérrez, El País: 2011-06-28)

Lovaina-ko irakasleak esan bezala, hemen ere gaztelaniaz egiten duen euskaldun euskaltzalearen malgutasun hori epelkeriatzat jo daiteke, euskararen kaltetan dela argudiatuz. Baina, jarrera *epel* hori ulergarria izan, bada, gizartearen gehiengo zabalak barneratutako *bortizkeria simbolikoa* oinarritzen delako. Azken buruan, euskararen aldeko ahalegina eta militantzia

izen ona galtzen ari dira *Framing Uzku*rren eragin pean, baita hizkuntza horrek babesgune eta gotorleku dituen giro batzuetan ere.

3.3. Denborak utzitako beste ajeak

Bestalde, egungo euskal gizarteak dituen zenbait ezaugarri berri batzuei ere erreparatu behar diegu. Izan ere, *Framing Aldarrikaitzailea* hedatu eta indartu zen garaietatik (XX. mendearen erditik) gaurko gizartera alde handia dago, hainbat arlotan. Horregatik, arestian esandakoez gain, *Framing Aldarrikaitzaileak* baditu beste ezaugarri desegoki, gaurko gizartera ongi egokitu ahal izateko. Soziolinguistikari dagokionez, batez ere hauek dira *Framing Aldarrikaitzailea* sortu zeneko gizartearen aldeak gaurko gizartearekiko:

1. Kultura eta hizkuntza handien nagusitasuna ezbairik gabe onartzen zen eta mundu mailan gaur dagoen aniztasunaren eta eleaniztasunaren aldeko korronterik ez zegoen.
2. Euskal gizartearen baldintza sozio-demografiko eta politikoak oso ezberdinak ziren.
3. Euskal gizartean ezjakintasun soziolinguistikoa handia zegoen.
4. Euskararen aldeotasuna lantzeko marketin aurreko eskema erabili zen.

Ezberdintasuna horietatik hemen bigarrena eta laugarrena baino ez ditugu landuko, beste biak ulerterrazak direlakoan.

Baldintza sozio-demografikoen aldaketa ilustratzeko egokiak dira Hernándezek aipatzen dizkigun kasuak: familia erdalduneko seme-alaba asko euskaldundu izana eta etorkin berrien presentzia (beren kultura eta hizkuntza propioak barne). Bestalde, post-modernotasunaren eraginez, euskara norbanakoen identitate-marka gisa ere zalantzan jarri behar da:

Ezin dugu pentsatu gure identitatea hizkuntzarik gabe eta hizkuntzak –uste dugu– ez du bizirik iraungo identitatearen sostengurik gabe. Nik uste dut egun errealitatean eskema hori, gañdituta dagoela, besteak beste hizkuntza erdigumean ez dagoelako; aldiz hiztuna da zentroa bereganatu duena. (...) Baina ezin dugu ahaztu hiztuna ez dela hizkuntza, hiztuna hizkuntza baino gehiago dela, hiztunak bizitzaren osotasuna biltzen du bere

baitan, eta hiztunaz gain (edo hiztuna izatearekin batera) emakumea edo gizona dela, gaztea edo heldua, langilea, kirolaria, eta abar eta abar.

Hizkuntza eta hiztunaren arteko harremana bat izango da, baina hor ez da identitatea agortzen, are gehiago, askotan identitatea abiatu baino ez da egiten hortik. Honekin batera, kontuan hartu behar dugu identitatea osatzen duten pusketa guztiak elkarrizketan daudela, elkar eragiten dutela. Horregatik gazteak, esate baterako, ezin ditugu aztertu hiztun hutsak izatetik, gazte izatetik ere ulertu behar ditugu. Hori egin ezean gure hausnarketek huts egingo dute. (Hernández, 2011: 17-18)

Gazteen aipu hori egokia izan daiteke hainbat gazte euskaldun-euskaltzalek izan ohi duten jarduna ulertzeko, haien arteko harremanetan erdara barra-barra erabiltzen dutenean. Baliteke egungo gazteen nortasuna –zein beren taldearena– eraiki eta zedarritzerako euskara ez, baizik beste hainbat osagai garrantzitsutzat jotzea. Hori horrela, euskara osagaietako bat baino ez litzateke, beste askoren artean, eta ez legoke hori erabili beharrik nork bere buruaren izaera eraiki edota berresteko.

Laugarren ezberdintasuna, *Framing Aldarrikatzailearen* sorrera marketin aurreko eskeman edo eredian oinarritua izatea da. Marketina sortu aurretik, lehenbiziko ahalegina ekoizpenaren ingurukoa zen: produktu edo zerbitzu bat sortzea. Horren ondoren etorriko zen ekoiztutakoa merkaturatzeko saioa. Marketinarekin, aldiz, merkatuan dauden premiak identifikatzen dira, beste ezer baino lehen, eta, ondoren, bakarrik ekoizten da eskaera hori asebate beharko duen produktu edo zerbitzua. Hona hemen marketinaren egokitasuna azpimarratzen duen aipamen bat:

...iruditzen zait herri mugimenduek goitik behera ezagutu beharko litzaketela marketinaren eskutik datozen ikuspegi eta estrategia operatiboen nondik norakoak. Hori horrela balitz, aukera minimo bat izango lukete ulertzeko nondik datozkien erasoak, non-nola zulatu daitezkeen eta non-nola eraiki daitezkeen gure kausarako estrategia emankorrak. (...) Marketina oso azkarra izan da hainbat eta hainbat ezagutza-esparruk eman dutena eskema analitiko eta operatibo simple batera ekartzen, batetik; bestetik, jarrera eta enfoko egokia definitu ditu mota guztietako antolakundeentzako: kanpotik barrurako jarrera behar dute antolakunde guztiek eraginkor izan nahi badute. (...) ...badakit praktikan hor dagoela gure akatsik handienetakoak: jendearekin ahaztu egin gara. (Kamio, 2011)

Hiru dira, nagusiki, marketinaren metodologiaren pausoak, modu errazenean azalduta: merkatuak eskatzen duena zer den edo zeren gabezia dagoen (edukia) zedarritzea. Gure xede-taldeak *nortzuk/zeintzuk* diren edo merkatuan zer sektore edo kolektibo ezberdin dauden bereizi eta finkatzea (merkatuaren segmentazioa). *Nola* helarazi edukiaren berri (komunikazioa) xede-taldetzat aukeratu den kolektiboari.

Euskararen egoera soziolinguistikora itzuliz, gogora dezagun *Framing Aldarrikatzailea* (edukia) abertzaletasunaren eskutik sortu zela, gizarteak zer-nolako premiak zituen ezagutzeke (merkatu-analisirik egin gabe), mezu hori bere horretan gizarte osora hedatuko zelakoan (merkatu segmentaziorik gabe). Euskararen inguruko planteamendu hori erein zen eta lur mugatu baina emankorra aurkitu zuen –abertzaleen artean, batez ere– eta hortik uzta oparoa jaso da; horren ondorioz, euskarak aurrerapauso garrantzitsuak eman ditu. Baina, ez zen aintzat hartu (merkatuaren analisirik eta segmentaziorik ez zen egin) gizartearen zati handi batek –ez-abertzaleak– euskarari buruz beste *eduki* mota bat nahi/espero zuela eta *Framing Aldarrikatzailea* ez zen sektore horretan errotu. Hori da, hain zuzen ere, *Framing Berriak*, marketin estrategiaren eskutik, asebate beharko lukeen merkatuko xede-talde berria, betiere orain arte ongi erantzun duen gizarte sektorea ahaztu edo baztertu gabe.

3.4. Euskaltzale zintzoa nora ezean

Aurreko ataletan esandako guztiaren eraginez, euskaltzale zintzoa bere jarduna zalantzan jartzera iritsi da hainbat egoeratan, *Framing Uzkkurraren* aurrean euskaltzale hori –betiko planteamenduetan iltzatua eta argumentuz biluzik– egoera deserosoan eta erantzun eraginkorrik gabe gelditu baita. Halakoetan, euskaldun euskaltzaleak zaila du koherentziari eustea, alegia euskara erabiltzen saiatzea edota horren aldeko neurriak defendatzea.

Pasadizo deseroso horiek ugaritu eta denboran irauteak pertsona horren euskaltzaletasuna ahultzea lekarke, koherentziaren izenean. Bestela esanda, Leon Festinger-ek *disonantzia kognitibo* bezala izendatu zuen egoeran ez erortzea bilatuko luke; alegia pentsamoldearen eta jardunaren arteko kon-

traesanetan ez erortzen saiatuko litzateke eta, horretarako, pentsamoldez aldatzea litzateke irteera posibleena, Festingeren arabera. Horren ondorioz, euskaltzalearen egoera ez omen da oso sendoa, Imanol Minerek idazten zuen bezala:

Ez gara gure baitakoak: Euskaraz bizitzea ez dago gure harrotasunaren erdigunean. Autoestima lurretik daukagu: ez dugu gure ahalmenean sinesten eta, ondorioz, ez dugu begirada berariazko bat geureganatu oraindik. (Miner, 2010)

Azken finean, arestian aipatu dugun *bortizkeria simbolikoaren* menpe daude euskararen komunitatea zein euskaltzale asko, eta hori irauli ezean ez da euskara normalterik izango. Hortaz, euskaltzale horrek ere *Framing Berri* baten premia du, zeinak euskararen inguruko argudio eta euskarri sendoak eskainiko dizkion. Era berean, *Framing Berriak* lagundu beharko dio gizarteko hizkuntza-hierarkiaren menpe dagoela jabetzen, ondoren, buru-mendekotasun horretatik aska dadin. Euskaltzale zintzoak horrela baino ez du posible izango tinko aurre egitea *Framing Uzkuurrari*.

4. *Framing Uzkuurraren* oztopoak

Arestian esan dugu (2.2 azpiatalean) Arabako lurraldea edo, hobeto, gizartea bereziki emankorra izan daitekeela *Framing Uzkuurreko* hazia lora dadin, baieztapen hori zenbait datutan oinarrituz. Baldintza horietan euskarak normalkuntzaren bidetik aurrera egitea oso zaila izango denez, komenigarria izango zaigu baldintza horiek nolakoak diren hobeto ezagutzea.

4.1. *Framing Uzkuurrari* aurre egiteko estrategia

Euskararen aurkako estrategiak lehenik geldiarazi eta ondoren irauli ahal izateko, aurretik *Framing Uzkuurreko* sentsibiltate ezberdinak eta ezaugarriak ongi ulertu behar dira. Izan ere, euskara salbatuko bada, euskal gizartearen gehiengo zabal baten babesari esker izango da, ez soilik euskaldun euskaltzaleen eskutik. Euskaldunak eta euskaltzaleak ez diren beste horiek ere –erdaldunak eta euskararekin axolagabekoak direnak, hain zuzen–

zehatz-mehatz ezagututa baino ez da posible izango hizkuntza-motibaziorik beraiengan piztea eta, horrela, euskararen defentsara bildu daitezten lortzea:

Guk geuk euskaldimen (euskal hiztumen) gizartea lortu nahi baldin badugu (...) gizarte sektore guztiei euskara egiteko aukera eman behar diegu, edozein izan daitekeelarik ere haien motibazioa. Baina guk, euskal gizartea eraikitzea nahi dugun heinean, detektatu behar ditugu motibazio haiek, erantzun oso diferenteak eta egokiak eman behar ditugu, eta kasu askotan motibazioa sortu ere bai. (Elser, 2011: 3)

Ezagutu behar ditugu, ongi ezagutu ere, gizarte sektore edo sentsibilitate bakoitzak dituen euskararen inguruko plantamenduak, ondoren euskararen aldeko baldintza berriak bultzatu ahal izateko; azken buruan eta marketinaren terminologian, eginkizunak hauek dira: *merkatu azterketa* egitea xedetatalde ezberdinak zedarrizteko (*merkatuaren segmentazioa*) eta horietako bakoitzaren premiak (eskaini behar zaien *edukia*) ezagutzeko. Hori guztia, lau helburu zehatz hauekin:

- a) *Euskararen mamuak* uxatzea: aurreiritziei, esamesei eta uste okerreirei aurre eginez, informazio zuzenaren eskutik.
- b) *Framing Uzkuurraren eragina indargabetzea*: diskurtsoari eta bere motibazioei aurre eginez eta bere ideologia hedatzailea (bortizkeria sinbolikoaren funtsa dena) deslegitimatuz, arrazoibide eta argudio *onargari*en bitartez.
- c) Euskararen *aldekotasuna piztu* edota *indartzea*: diskurtso eta motibazio mota berriak eraikiz edo jada existitu litezkeenak sendotuz eta hedatuz, era horretan euskararentzako eremu sozial berriak lortu ahal izateko.
- d) Euskararen komunitatea *bortizkeria sinbolikotik aska dadin* eta euskaltzale zintzoak *auto-estimua berreskura dezaten* lortzea.

Lau maila horien lanketarako beharrezkoak diren hurbilpen eta edukiak *Framing Berritik* eratorri beharko liriateke. Horretarako guztirako, beharrezkoa da hurbilpen sistematikoren bat erabiltzea; adibidez, ikerlan soziolinguistikoek eskaintzen dituen informaziotik abiatzea eta, ondoren, *marketin*-ko teknikak erabiltzea.

Euskal gizartearen izaera plurala ongi ezagutzeko eta ulertzeko lehenengo urratsa egin nahirik hainbat informazio-iturri erabiliko dugu hurrengo lerroetan; batez ere, *Framing Uzkkurraren* edukiez informazio interesgarria eskaintzen diguten ikerlanak eta beste lurralde batzuetan egindako zenbait esperientzia.

4.2. *Framing Uzkkurraren* elikagaiak

Zorionez, euskal gizartearen ezaugarri soziolinguistikoek berri ematen dituzten hainbat lan burutu dira honezkero. Horiei esker, euskal gizartearen –batez ere, EA Eren– euskararekiko motibazioak zein jarrerak ezagunak zaizkigu, neurri handi batean. Lan horietako batzuen informazioa eta emaitzak baliatuko ditugu *Frame Uzkkurra* hobeto ezagutzeko eta, *Framing Berri* bat osatzea ipar hartuta, erabilgarriak izan daitezkeen ideiak biltzeko. Hala ere, lan batzuen ideiak ez ezik, kasuan kasu gure ekarpen propioa ere txertatuko dugu, ikerlanek eskaintako edukiak osatze aldera. Beraz, *Framing Uzkkurra* ren osagaiak edo *priming*-ak zedarrizten ahaleginduko gara hurrengo lerroetan. Zer da, baina, *priming* delako hori?

Priminga agenda eta iritzi publikoen osagaietako bat da. Izan ere, albisteak zabaltzean komunikabideek zenbait erreferente gako ezartzen dizkiote audientziari eta horrek, gertaerak edota eragileak baloratzerakoan eta iritzi bat osatzerakoan, erreferente horiek (*primingak*) makulu gisa erabiliko ditu; horietan oinarrituko ditu audientziak gai jakin baten gaineko dituen usteak eta iritziak. Izan ere, *priming* efektuaren atzean dagoen premisa hau da: pertsona, egitate edo gertaera jakin batez jendeak garatzen dituen balorazioak eta iritziak ez dira eraikitzen informazio osoaren gainean, baizik eta eskura duen informazio ale bakan batzuk baliatuta.

Euskal herritar gehien-gehienek ere *Framing Aldarrikatzailearen* zein *Framing Uzkkurraren* mezuez jabetzerakoan mezu filosofiko eta arrazoibide osoak ez, baizik eta horien ideia gako batzuk baino ez dituzte jasoko eta barneratuko. *Priming* horiek baldintzatzen dute euskara albisteetan zeri lotuta agertzen den, alegia *framing* bakoitzak erabiltzen dituen ohiko lelo edota informazio aleak. Azken buruan, *primingek* ezartzen dute pertsona bati zer datorkion

burura *euskara* entzuten duenean; alegia, zer-nolako irudi, sentsazio, sentimendu, ideia, jarrera eta abar, kontrakoak izan ala aldekoak izan.

Priming efektua ongi ezagutzea eta baliatzea, beraz, garrantzitsua da bi asmo hauetarako: a) euskarak gizartean lortzen duen atxikimendua edo gaitzespena zertan oinarritzen den zehatz-mehatz ezagutzeko; b) ezagutza horretatik abiatuz, euskararen aldeko interbentziorik eraginkorra diseinatu ahal izateko.

Hurrengo tauletan laburbildu dira, beraz, *Framing Uzkurak* baliatu ohi dituen *primingak* edo aurrerantzean baliatu litzakeenak, edukien, esanahien edo izaeraren arabera zortzi mailatan sailkatuta⁶. Sortutako taula horietan txertatu dira, halaber, mezu horien balizko xede-taldeak edo jasotzaileak, hiru multzotan banatuta: edozein herritar, herritar erdaldunak eta, azkenik, herritar euskaldunak. Era horretan, marketinak erabili ohi duen segmentaziorako lehenengo hurbilpena, xume bada ere, egin nahi izan da.

1. taula. Euskararen egoeraren gaineko irudikapenaz

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– <i>Euskara eta gaztelania kontrajartzea</i> . (Siadeco-AED, 2010: 64) – <i>Ereduen arteko haustura honelakoa da: A-B // D, hau da, gaztelaniaren mundua eta euskararen mundua: A/B-koak «españolitos» eta «los castellanos» omen ziren D-koentzat; hauek, berriz, «los vascos» A/B-koentzat</i> . (Jausoro et al., 1998: 59)	x		
– [A/B eredutako gazteek] <i>Euskara, bigarren mailako hizkuntza dela sinestea: hizkuntza erregionala, folklorikoa</i> . (Jausoro et al., 1998: 53, 59) – <i>Euskaldun askok eta erdaldun gehienek erdararen nagusitasuna bameratua izatea eta horren aurrean men egitea</i> . (Suay eta Sanguinés, 2011: 11)	x		

⁶ *Priming* edo ideia gako horietako batzuk sailkapenaren atal batean baino gehiagotan koka litezke, baina hemen bakar batean –ustez egokienean– sartu dira, informazio ale horiek ez errepikatzearren.

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– Euskalki batzuen irudi ahula, prestigio gutxiko sentimenduak. (Siadeco-AED, 2010: 37)			x
– Euskararen erabilera ideologiko-politikoa edota bizi-estilo zehatz bateko taldeekin lotzea. (Siadeco-AED, 2010: 55) – [B ereduko gazteentzat] D eredukoak bi ezaugarritan ezberdintzen dira: «itxiak» eta «politizatuak». (...) D-ko batzuek (halere, irudi istilutsua D-ko guztiei eranstean zaie) euskara «instrumento político» gisa erabiltzen dute. (Jausoro et al., 1998: 59)	x		
– [Indiferentzia diskurtsoko gazteentzat] Funtzio Mitikoa: Gaztelaniak betetzen du bere «zabaltasunaren» inidiagatik (ia ate guztiak irekitzen ditu...): lanaren esparrua dela, komunikazio esparrua, etab. (bere ezaugarri pragmatikoengatik). Euskarak, funtzio mitiko mugatua du (...) bere «berezitasunak» eranstean diola (jatorri ezezagunak eta berezitasun morfologikoak). (Jausoro et al., 1998: 60)	x		
– [Indiferentzia diskurtsoko gazteek] Transmisioko hizkuntzari [hiri giroan] hiru kontzeptuok eranstean dizkiote gizarte interakzioa aurreira eramateko: «edukazioa», «errespetua» eta «komunikazioa». Eta balio hauek hizkuntza komun eta inor baztertzen ez duenari bakarrik errekonoiztzen zaizkio (gaztelaniari). (Jausoro et al., 1998: 61)	x		
– [Indiferentzia diskurtsoko gazteek] Erreferentzia Funtzioa: Gaztelaniak betetzen du: kultura euskaraduna ez zaie bereziki interesatzen, gainera, ezagutu ere ez dute ezagutzen... (rocka euskaraz eta bertsoaritzza dira aipatuak: batzuei gustatzen zaie eta beste batzuei ez). (...) kultura euskaraduna banakako «kontsumo» hautaketari dagokiolako. (Jausoro et al., 1998: 61)	x		
– A ereduko ikasle batzuek «euskara eskolaz kanpo ez dute ia inon ikusten». (Jausoro et al., 1998: 52) – Aquí nunca se ha hablado vasco. (Llosa, 2011: 8) ⁷		x	

⁷ Hona hemen horren adibide bat goi-malako arduradun politiko baten ahotik: *XL Semanal* 1174 (2010-04-25). 12 preguntas indiscretas a Patxi López: «**XL**. Y usted, lehendakari, ¿qué tal lleva las clases de euskera? **P.L.** Lo estoy estudiando, lo estoy estudiando. Yo es que soy de la margen izquierda, una zona donde no se ha hablado euskera nunca. Y el euskera es complicado. Además, hago muchas piras ('pellas') [rie].»

2. taula. Euskal hiztunaz

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [A eta B ereduetako] ...gazte hauek euskara profil mota batzuekin erlazionatzen dute: «ikastolakoekin», «herrietakoekin» eta «borrokarekin/ erradikalekin». (...) tribu urbano horrekin ez bada nahasterik nahi ezin dela euskararen aldeko jarrera sutsurik adierazi (Jausoro et al., 1998: 59)	x		
– Euskara norberarekin, norberaren bizitzarekin lotua ez izatea. (Siadeco-AED, 2010: 51)			x
– Euskararekiko motibazio afektiboa eta efektiboaren arteko desoreka. (Siadeco-AED, 2010: 63)			x
– Euskararen erabilera maila baxua azaltzeko errazegi jotzen dugu proiektziora, zein hizkuntzatan egiten dudan neure buruarekin galdetu ordez. (Siadeco-AED, 2010: 64)			x

3. taula. Euskara eta nortasunaz

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [Indiferentzia diskurtso gaztentzat] [Indiferentzia diskurtsoko gazteentzat]...»vasco» izatea ez dago euskarari lotuta; nortasunaren harreman horretan euskara «beste batzuek» (abertzale erradikalek) sartzen dute desoreka gatazkatsua sortuz. (...) Euskara ez da nortasun komuneko eragile funtsezkoa, «gu» bat erakitzen laguntzen duena, «bereizketa» baizik, hots, batzuk dakitena eta beste batzuk ez. (Jausoro et al., 1998: 55, 56)	x		
– [Gazte euskaltzaleentzat] ...euskara gatazkatsua da denek ez dakitelako eta berarekiko jarrera ezberdinak daudelako (kontrakoa ere bai); orduan, [Euskal Herrian] euskara identifikazio elementua da gizarte multzo batena [ez guztiena]. (Jausoro et al., 1998: 66)			

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [Gazte euskaltzaleek] <i>Euskara «sentimenduen», afektibitatearen munduan kokatzen dute (...) Euskal nortasuna, «gu» berezi bat, ez dago «hizkuntza komunitatean» (hizkuntza bera erabiltzen duten subjektuak) bereziki oinarrituta, «atxikimendu komunitatean» (sentimendu berezi bat erkidetzen duten [euskaldun zein erdal-dun] subjektuak) baizik. (Jausoro et al., 1998: 66)</i>		x	

4. taula. Euskara ikasteaz eta jakiteaz

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– <i>Euskara zaila da eta heldutan ikastea ezinezkoa. (Amorrortu eta Ortega, 2011: 6)</i> ⁸		x	
– <i>Elebitasuna ez da posible. (Amorrortu eta Ortega, 2011: 8)</i>	x		
– [Eskolan] <i>ama-hizkuntzan ikasi behar da arrakasta akademikoa izateko. (Amorrortu eta Ortega, 2011: 9)</i>		x	
– [A eta B eruedetako gazteentzat] <i>Euskaraz zertxobait baino ez jakitea (zerbait hitz egin/ulertu) ez da arduratzeko motiboa; ezta lortutako maila mugatua aurrerago galtzea ere. (Jausoro et al., 1998: 56, 58) [B ereduok] ...euskara erdi maila batean eta hitz egiteko arazoekin [bada ere], gaitasun desoreka honek ez ditu bereziki arduratzen.... (Jausoro et al., 1998: 58)</i> – <i>Euskararen ikasketa prozesua, prozesu jarraitua den kontzientziarik ez dago; ezta euskarazko hizkuntza erregistro guztiak (euskalkia, hitanoa...) barneratu beharraren inguruko kontzientziarik ere. (Siadeco-AED, 2010: 63)</i>	x		

⁸ Ikus aurreko oin-oharreko aipua.

FRAMING UZKURRA ELIKATZEKO ERABILI OHI DIREN HIZKUNTZAREN INGURUKO PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
<ul style="list-style-type: none"> – Euskara etengabe hobetu eta erabiltzeak exijitzen duen autodizi- plina eta autosatisfakzioaren arteko oreka falta. (Siadeco-AED, 2010: 63) – [A ereduko gazte] Euskaradunen artean ere badaude kexa ba- tzuk (...) euskara batua ikasi behar dutenez, idatzi mailan berezi- ki esfortzua egin behar dute eta (...) esfortzu horren saria ez dute ikusten. (Jausoro et al., 1998: 57) 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – Euskara hobetzeko egin behar den ahaleginaz ez dira jabetu eus- kara «esfortzurik gabe» ikasi duten elebidunek. (Siadeco-AED, 2010: 75-76) – [Gazte] euskaradun ez osoek oztopo berezia dute euskaradun osoeekin (...), ez dutelako euskarazko interakzioa bultzatzen be- raientzat aspergarria delako. (Jausoro et al., 1998: 70) 			x
<ul style="list-style-type: none"> – Euskara ikasteko modu bakarra sistema «arautu» baten bidez dela pentsatzea (euskaltegira egunero joan beharra). (Amorrortu eta Ortega, 2011: 13) – Eguneroko bizimoduarengandik erabat aldentuta dauden, eta ba- tere erakargarriak eta praktikoak ez diren ikasketa-prozesu kultu- ralak antzematen dira. (Siadeco-AED, 2010: 63) 	x		

5. taula. Euskaraz egiteaz

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
<ul style="list-style-type: none"> – Ondo hitz egin behar da (batzuek ondo hitz egiten dute, baina gehienek txarto: euskaldun berriek, bantu, euskara berria, eskolako; euskaldun zaharrek, etxekoa, landu gabekoa; zaharrek, etxe-etxekoa, alfabetatu- gabea; gazteek, euskano) (Amorrortu eta Ortega, 2011: 8) – Euskaraz hitz egiterakoan akatsak egiteko beldurra eta lotsa sen- timenduak. (Siadeco-AED, 2010: 42) – [B eredukoek] ez dute euren burua ziur sentitzen (...) euskaraz hitz egin behar dutenean eta (...) azkenean beti gaztelaniaz egiten dute. (Jausoro et al., 1998: 57, 70) 			x

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal-dunak	Euskal-dunak
<ul style="list-style-type: none"> – Heziketa txarrekoa da parekoak ez badaki euskaraz egitea. (Amorrortu eta Ortega, 2011: 10) – Solaskide gehienak euskaldunak diren egoera komunikatiboetan, euskaraz ez dakiten pertsonak egoteak, izugarri murrizten du euskararen erabilera, eta gaztelaniaz egitea «kortesia» edo «adeitasun» seinale bihurtzen da. (Siadeco-AED, 2010: 65) – [Gazte] Erdaldunek ez dute onartzen euskaraz egitea beraiek tartean egonda, euskara denontzako komunikazio hizkuntza izatea onartzen ez dutelako. (Jausoro et al., 1998: 55) – [A eta B eredueta] Gazte hauen eguneroko kale giroa gaztelaniaz da (...) dendak eta zerbitzuak batez ere. Esparru horietan ez dute onartzen bestearen erantzuna euskaraz (...) ...»probokazio» gisakoa zaie... (Jausoro et al., 1998: 59) – [Indiferentzia diskurtsoko gazteek] kexa bat agertzen dute euskaradunetikiko, hauek euskara «bereizketa» gisa erabiltzen dutela: erdaradunen aurrean daudenean euskaraz egiten dute eta gero bakarrik daudenean gaztelaniaz. (Jausoro et al., 1998: 62) 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – [Indiferentzia diskurtsoko gazte erdaldunek] «euskaradunetikiko errespetuaren» kontzeptua ez dute ez ulertzen ezta onartzen ere: euskaradunak elebidunak direnez, bi hizkuntzatan hitz egiteko aukera dute: interakzio mailan euskaradunak -elebidunak- amore eman behar du erdaradunaren -elebakarraren- aurrean, eta horretan kokatzen dute «hizkuntz errespetua». (Jausoro et al., 1998: 62) – Guztiei euskaraz egiten die beti, berdin zaio besteek nola erantzuten dioten; talibana da! (Gazte euskaldun euskaltzale bati 2010ean entzundakoa). 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – Gaztelania denok dakigu eta hori izan behar du denontzako eta komunikazio publikorako hizkuntza; euskara borondatezkoa, esparru pribatukoa eta ez gizarte osoarena. (Jausoro et al., 1998: 53, 54) – Hizkuntza bakarra hobe. (Amorrortu eta Ortega, 2011: 9) 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – Koadrilan euskaradunak eta erdaradunak elkartzen direnez hizkuntza komuna aukeratzen da hitz egiteko (gaztelania) (...) adiskidetasuna beste edozein balore baino garrantzitsuagoa da. (Jausoro et al., 1998: 60) 	x		

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [D ereduko gazteen] <i>Ezezagumekin, beti lehenengo hitza gaztelaniaz izango da. Joera honek argi adierazten du euskararen gizarte legitimitate falta; «besteari» ez baldin bazaio euskaradun irudia sumatzen...</i> (Jausoro et al., 1998: 69-70)			x
– [Gazteen artean] <i>Indiferentzia diskurtsoa «ezagupenaren» diskurtsoa da; honek esan nahi du euskararen oinarritzko irudia ezagupenean kokatzen dela (eta ez euskaraz bizitzean), bigarren hizkuntza ofizial gisa.</i> (Jausoro et al., 1998: 65) – <i>Erabilerak duen garrantziaren inguruko kontzientzia praktikoa falta da. Ez dago euskara erabiltzeko beharraz kontzientzia-haritzea eragiten duen «presio sozial naturalik».</i> (Siadeco-AED, 2010: 63)			x

6. taula. Euskararen premiaz eta erabilgarritasunaz

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [A eredukoentzat] <i>Euskaraz ikasteak ez du abantaila handirik eta oztopoa izan daiteke unibertsitate edo lanean behar den gaztelaniazko gaitasuna lortzeko.</i> (Jausoro et al., 1998: 57)		x	
– [Kontrako diskurtsoko gazteentzat] <i>Euskarari ez diote zentzurik, interesik edo balio pragmatikorik ikusten: lanpostu ospetsuetarako euskarak ez du baliorik eta, zerbait balio baldin badu ere, EAEra mugatzen da eta lan publikora; kanpoan ez du ezertarako balio.</i> (Jausoro et al., 1998: 52) – <i>Maila profesionalean euskarak beste hizkuntza batzuk baino garrantzi operatibo eskasagoa du.</i> (Siadeco-AED, 2010: 52) – [A ereduko] <i>Lanbide heziketako gazteek ez diote ezta abantailarik ikusten euskaraz ikasteari, euren ikuspegi bakarra pragmatikoa denez. (...) [laneko testuinguruan] gaztelania da nagusi.</i> (Jausoro et al., 1998: 57)	x		

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [D ereduko gazteentzat euskaraz ikastearen] ... <i>abantaila, bereziki, lana bilatzeko aukera zabalagoak aipatzen dira; halere, ñabarburak daude abantaila horren inguruan: lanaren munduan euskararen tokia mugatua delako (lan publikoetarako bereziki) (...): oso enpresa gutxi dira euskara eskatzen dutenak.</i> (Jausoro et al., 1998: 69)	x	x	
– [Kontrako diskurtsoko gazteentzat] <i>Euskarak hedatzen duen kultura dimentsiora ez dira heltzen (ideologikoki, ez dute nahi) (...)</i> Azpi-kultura batena [da dimentsio hori]: <i>gizarte garaikidean ematen diren azpitaldeen artean beste azpi multzo bat... banakako eta borondatezko aukera (euskara <kultura produktua>) da nahi duenak <kontsumitzeko> (jaialdiak, erakusketak, etab.).</i> (Jausoro et al., 1998: 54) – [Indiferentzia diskurtsoko gazteentzat] ... <i>euskal kultura (cultura vasca) bi hizkuntzez osatzen da eta gaztelania jakinda ezagutzen duzu kultura hori.</i> (Jausoro et al., 1998: 55)		x	

7. taula. Euskararen aldeko neurriez

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal- dunak	Euskal- dunak
– [Kontrako diskurtsoko gazteek] <i>Erakundeen euskararen aldeko ekimenak gaitzesten dira euskararen koofizialtasuna eta elebitasuna onartzen ez direlako.</i> (Jausoro et al., 1998: 53) – [Indiferentzia diskurtsoko gazteengan] <i>Euskararekiko ikuspegia estatikoa da, hots, (...) egoera finkatua da eta horrela onartzen dute, ez dute aldatetaren beharrik ikusten edo aldarrikatzen.</i> (Jausoro et al., 1998: 55) – [Indiferentzia diskurtsoko gazteentzat] ... <i>euskarak eskolaz gain baditu beste gizarte esparru batzuk bereganatuta, orduan, ez dago beste ezer egin beharrik; horregatik, ez datoz bat euskara «gaizki» dagoela esaten dutenekin balorapen horren azpian motibazio politikoak daudelakoan.</i> (Jausoro et al., 1998: 64)	x	x	

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal-dunak	Euskal-dunak
<p>– [Indiferentzia diskurtsoko gazte batzuek] ... erabilera falta aipatzen denean, hori banakakoa, borondatezko aukeratzat hartzen dutenez ez dute onartzen ezer egin daitekeenik, bestela, inposizioa izango litzateke eta. (Jausoro et al., 1998: 64) Euskara inposatzen ari da (Amorrortu et al., 2009: 90, 193, 195, 263-264)</p> <p>– A ereduko gazte batzuek derrigorrezko ikasgai bezala ikusten dute euskara, bestelako ezaugarririk gabe. (Jausoro et al., 1998: 52)</p> <p>– Euskara ikastera derrigortzen, behartzen ari dira (Amorrortu et al., 2009: 72, 195)</p>		x	
<p>– [Onartezina] da jendaurrean lan egiten duten funtzionarioek euskaraz hitz egin dezaten eskatzea. (Amorrortu, Ortega, Idiazabal eta Barreña, 2009: 302)</p> <p>– ...erakunde pribatu batek lanpostuetarako euskara eskakizunak zehazteak, (...) ikuspegi profesional batetik, ez dauka zentzu handirik. (Zaloña, 2011: 72)</p> <p>– Ulergaitza egiten da lan postu publikoetarako euskararen gaitasunari ematen zaion lehentasuna profesional erdaldun egokien kaltetan. (Zaloña, 2011: 73)</p> <p>– Lan eremuan euskara lehenestea edota prestigioa ematea baztertzailerik da eta erdaradun elebakarren eskubideak urratzen ditu. (Zaloña, 2011: 82)</p>	x		
<p>– El que quiere forzar la maquinaria... causa rechazo... (Zaloña, 2011: 72)</p> <p>– Euskara azkarregi berreskuratu nahi izan da. (Amorrortu et al., 2009: 302)</p>	x		
<p>– Ez litzateke euskararen erabilera Euskadiko biztanleria guztiarengana zabaltzen ahalegindu behar. (Amorrortu et al., 2009: 302)</p> <p>– Euskara erabili «beharrarekin» zerikusia duten estrategietan oinarritzea kalterako da. (Siadeco-AED, 2010: 54)</p>	x		
<p>– ... la promoción del euskera. (...) ... fomentar y mantener nuestra cultura. Es un tema sobre todo cultural. (Zaloña, 2011: 73)</p> <p>– Euskararen sustapena ez da gizarte dinamikarekin eta eguneroko bizimoduarekin lotzen; euskararen sustapena, euskararekin bakarrik lotzen da: «euskaraz gehiegi hitz egiten da euskarari buruz, eta ezer gutxi bizitzari buruz». (Siadeco-AED, 2010: 66)</p>	x		

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal-dunak	Euskal-dunak
<ul style="list-style-type: none"> – Euskara planak euskara gaztelaniari gailentzea bilatzen du enpresaren hizkuntza amiztasuna aintzat hartu gabe. (Zaloña, 2011: 59) – Euskararen normalizazioaren azken helburua euskara gaztelaniari gailendu eta inposatzea da. (Zaloña, 2011: 82) 	x		

8. taula. Euskararen etorkizunaz

PERTZEPZIO, USTE, AURREIRITZI, EGOERA EDOTA GABEZIA OZTOPATZAILEAK	Xede-taldeak		
	Edonor	Erdal-dunak	Euskal-dunak
<ul style="list-style-type: none"> – Oso etorkizun ona aurreikusten diote euskarari zalantzarik gabe erakunde publikoek derrigortasuna ezartzen dutelako. (Jausoro et al., 1998: 53) – Euskarak arrosa koloreko etorkizuna dauka (egungo dinamika eta neurriak kontuan hartuta, egoera gutxitua berez konponduko da). (Amorrortu eta Ortega, 2011: 7) 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – Euskararen galera ekidinezinaren diskurtso katastrofista: euskarak ez du konponbiderik. (iritzi hau ez da inon jaso, baina ezagutzen ditugu hori pentsatu eta konfiantzako giroan aitortzen duten pertsonak) 	x		
<ul style="list-style-type: none"> – Euskara poliki-poliki eta bortxatu gabe normalizatuko da, irakas-kuntzari esker. (Zaloña, 2011: 82) – Euskara, nahi bada, hiztunek borondatea badute, berez garatu eta normalizatuko da. (Zaloña, 2011: 82) 	x		

Aurreko taulen edukiak *Framing Uzku*raren ale edo *priming* ohikoanak dira, alegia diskurtso horrek izan duen hedapenaren gakoak. Era berean, euskaldun euskaltzaleen artean oso hedatuta dauden beste batzuk ere jaso dira. Batzuek eta besteak ugariak dira eta ez nolana hikoak, batzuetan euskararen izaera eta geroa kolokan jartzen baitituzte. Hala ere, ez da lan honen helburua horien analisisan murgiltzea, baina eskainitako materialek horretarako atea irekitzen dituzte.

Tauletako eduki horien atzean dagoen *Framing Uzkuurrari* modu egokian aurre egin eta bere eragina neutralizatzeko balio beharko du; ez ordea *Framing Berria* osatzeko, horren lanketak erabat autonomia izan beharko baitu indarrean dauden *framing* biekiko. Goazen, bada, hurrengo lerroetan *Framing Berrirako* proposamena azaltzera.

4.3. Araba jomugan

Esana dugu, batetik, euskararen defentsaren eta bultzadaren abiapuntu nagusia den *Framing Aldarrikatzailea* ez dela egokiena Arabako giro sozio-politiko zabal batentzat; bestetik, euskalgintzak marketinaren estrategia jarraitzeari jaramonik egin ez diola. Hortik abiatuz, ezinezkoa da ongi ezagutzea arabar askok zer planteamendu mota duten euskararekiko, zertan oinarritzen dituzten *Framing Uzkuurrerantz* jotzeko dituzten arrazoiak. Are urrutiago gelditzen da oraindik jakitea euskararekiko dituzten hautematea eta irudikapena aldatu ahal izateko zerbait egiterik ote dagoen. Gauzak horrela, orain arte ez da landu planteamendu egoki bat euskararen inguruan arabar horien sentsibilitatearengana hurbiltzeko.

Mugak muga, hala ere, azken hogeita hamar edo berrogei urteotan aldaketa soziolinguistiko handia gertatu da lurralde horretan, hiriburua barne, eta, duela gutxi idazten nuen bezala, horren lekuko eta bidaide izan naiz:

Nací en Vitoria a mediados del s. XX eta orain Vitoria-Gasteizen bizi naiz. Bistan da, denbora tarte horretan aldaketak gertatu direla, nigan zein nire jaioterrian. Izan ere, hiria bezalakoa nintzen garai haietan, erdaldun petoa eta gaur egun, aldiz, biok elebidunak. Elebitasunerako bide bera jorratu dugu, 2006ko gazte gasteiztarren datuek argi uzten duten bezala [18-25 urte bitarteko gazte gasteiztarren %55 euskaldunak dira, %28 ia-euskaldunak eta %17 erdaldunak].

Egia da gasteiztar euskaldun horien artean motak eta motak daudela: euskaraz gaitasun osoa dutenak zein hizkuntza hori kamuts dutenak; euskara sarri erabiltzen dutenak zein erdarazko harremametan erabat murgildurik daudenak. Egia da, halaber, multzo koskortu bat –ia euskaldun delakoa– erdibidean gelditu dela euskalduntzeko ahalegimetan. Hala eta

guztiz ere, Vitoria erdal eta ilun hartatik bokazio elebiduna duen egungo Vitoria-Gasteizera alde ederra dago. (GEU elkarte, 2012)

Aldaketa hori, batez ere *Framing Aldarrikatzailearen* eskutik gertatu da. Hortaz, gizarte arabarraren sektore zabal batentzat hizkuntza hautemateko eta ulertzeko modu hori ez zaio urruti gelditzen; aitzitik, berarekin bat egingen du.

Aldaketak aldaketa, hala ere, euskarak bide luzea du aurretik lurralde horretako gizartearen leku nabarmena lor dezan, mendekotasun egoeratik aska dadin. Lan horren tamainaz ez dute zalantzarako tarterik uzten, oraindik orain kaleratu diren datuek:

...euskara erdara beste edo gehiago erabiltzen dutenak, hau da, euskararen erabilera trinkoa egiten dutenak %39 dira Gipuzkoan, %12,8 Bizkaian eta %4,3 Araban. Horietaz gain, euskara erabiltzen dutenak, baina erdara baino gutxiago, %11,3 dira Gipuzkoan, %7,7 Bizkaian eta %8,3 Araban. (Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza, 2012: 16)

Hau da, euskararen erabilera ez da %13ra iristen, datu horietan erabilera solteak edo bakanak ere pilatuak izan diren arren. Hizkuntza baten bitzita, azken buruan, erabileran gauzatzen denez, euskarak Araban bizi duen berpizkundera behin-behinekoagoa izan daiteke pospolo baten sugarrak urakan betean daukan irauteko itxaropena baino. Berpizkundera etena izateko arriskua begi bistakoa da, baldin eta Araban egun indarrean dauden baldintza soziolinguistikoak atzean utzi eta egokiagoak diren beste batzuetara jauzirik egiten ez bada.

Esan dugunez, Araban eraldatu beharreko egoera soziolinguistikoaren alderdietako bat «*iritzi publikoak duen euskararen hautematea eta irudikapena*» da. Izan ere, lehentxeago (4.2 azpiatalean) osatu diren 8 tauletako eduki guztiak edo ia guztiak aurki litezke Arabako sektore erdaldun petoen, ia-elebidunen edota euskaldunen artean banatuta. Euskarak diskurtso mailan topatzen dituen zailtasun horiek guztiak ez dira, ordea, modu berdintsuan banatzen arabar guztiengan, baizik eta gizarte sektore bakoitzak dituen berriazko ideologia, sentimendu, bizipen eta abarren arabera.

Taula horietan jasotako uste, iritzi eta jarrerak aldatu ahal izateko, oinarrian dituzten hautemate eta irudikapenetan alde aurretik eragin behar

da; bereziki Arabako gizartearen muinetaraino sartuta dagoen *bortizkeria simbolikoan*, zeinak hizkuntza-zilegitasun osoa eta bakarra gaztelaniari onarzen dion; adibidez, lelo hau (1. taulan jasota) oso zabaldua dago, batez ere adinekoen artean: *Aquí nunca se ha hablado vasco*. Izan ere, iragan hurbileko egoera demolinguistikoaren inertziak euskararen presentzia publikoari (ia) ate guztiak ixten dizkio eta mendekotasun horretan euskaldunak ere –gehienetan, konturatu gabe– erabat harrapatuta daude: *Euskaldun askok eta erdaldun gehienek erdararen nagusitasuna barneratua izatea eta horren aurrean men egitea* (1. taulan).

Horregatik guztiagatik, *Framing Berri* baten premia handia da, hori baita ezinbesteko baldintza Arabako gizarte sektore gehienek, lehendabizi, euskararen normalkuntza onartu eta, ondoren, bultza dezaten.

5. Hizkuntzak ulertzeko paradigma berri baten bila

5.1. Paradigma zaharrak gainditu beharra

Esana dugu euskarak beste funts diskurtsibo baten premia duela, zeinak *Framing Aldarrikatzailea* eta *Framing Uzkurra*, bi-biak, gaindituko dituen. Ikuspegi berri horrek ez du zertan gaitzetsi euskararen inguruan osatu eta erabili diren ikuspegien osagai guztiak, ez *Framing Aldarrikatzailearenak*, ezta *Framing Uzkurarenak* ere. Hala eta guztiz ere, oso garrantzitsua da *Framing Berriak* berariazko oinarria osatu eta balia dezan eta, era horretan, aurreko bi ikuspegiekiko autonomia osoa lor dezan. Pixka bat aurrerago argituko dugu hori guztia.

Arestian esan bezala, Euskal Herrian bertako hizkuntzen arteko harremanak antolatu eta gidatu ohi dituen *hizkuntza-nazionalismoaren ideologia* da, Moreno Cabrera (2008) hizkuntzalariaren kontzeptua gure eginez. Hor-tik sortuak dira elkarren kontra diharduten *framing* biak: hizkuntza-inperialismoaren *Framing Uzkurra* eta horren aurkako erresistentzia gisa sortu den periferiako nazionalismoaren *Framing Aldarrikatzailea*. Hortaz, eskema gisa, bata eta bestea txanpon beraren bi aldeak dira: *Framing Aldarrikatzailea* *Framing Uzkuraren* ifrentzua edo binperra baino ez da; alegia, *espainiar na-*

zioa/estatua/hizkuntza hirukoteari aurre egiten dion *euskal nazioa/estatua/hizkuntza* hirukotea.

Baina, gogoeta honen proposamena ez datza egun ditugun hizkuntza-harreman hierarkikoak iraultzean, egungo hizkuntza nagusiak eta menderatuak dituzten kokapenak bihar-etzi elkarrekin truka ditzaten, mendekotasun-harreman berri bat ezartzeko asmoz. Harreman hierarkikoak irauli ordez, asmoa litzateke harreman mota hori gainditzea. Hori bera da Sánchez Carrión «Txepetx»-ek ezin argiago aipatzen duen abiapuntua, Erizek gogorarazten digun bezala (Erize, 2012)⁹:

...lo que esta Teoría propone no es mayorizar la lengua minoritaria, minorizando a la mayoritaria, términos a los que la perspectiva estatalista –de uno y otro signo– intenta llevar reiteradamente el problema. (Sánchez Carrión, 1999: 282)

Pero esa articulación [de la comunidad lingüística minorizada], para que sea posible, debe ser cualitativamente superior al modelo al que se aspira a sustituir, porque difícilmente atraerá a su seno las adhesiones que necesita si provoca miedos y celos (capitalizables por el estado) a exclusiones y discriminaciones más virulentas ... (Sánchez Carrión, 1999: 77.).

Gure gizartean nagusitzen ari diren mundu globalizatuko parametro berrien poderioz, *Framing Aldarrikatzailearen* eta *Framing Uzkuurraren* planteamenduak malgutzen joan dira poliki-poliki bertako hizkuntzen izaera eta erabilera ulertu eta interpretatzerakoan, arerioaren ikuspuntua, neurri batean eta itxuraz behintzat, onartu arte. Baina sakonean, bi *framing* horiek tinko darraite, oraindik ere, elkarren kontra egiten.¹⁰ Horren ondorioz, ezinezkoa gertatzen zaie bi diskurtso horiei beste planteamendu irekiago eta adosgarri

⁹ Xabier Erizeren testuko orri zehatzik ez da aipatuko idazlan hori oraindik argitara bidean da goelako.

¹⁰ Eusko Legebiltzarrak 2011n abian jarri duen Kontsumitzaileen Legea aldatzeko ekimenak erabat berresten du euskara antzemateko eta ulertzeko bi moduen arteko talka indarrean diraula. Gogoratu behar da Legebiltzarraren aldaketa horren ondorioz euskaldunok ez dugula euskaraz artatuak izan beharko saltoki handietan (Eusko Legebiltzarra, 2011ko urriaren 5eko *Osoko Bilkuraren Erabakiak*).

batera jauzi egitea. Hortaz, aurreko ikuspegi gatazkatsu horrekin erabat apurtuko duen beste paradigma bat behar denez, horren lanketari ekiteko kome-nigarria da mundu mailako soziolinguistikan egiten ari den bideari errepara-tzea. Ahalegin horietaz gogoeta argigarria utzi digu Xabier Erizek:

Hizkuntza ekologia da oraingo soziolinguistikan hizkuntzen arteko ha-rremanez erabiltzen ari den kontzeptu nagusietako bat (Ricento, 2000; Hult 2010). Indargune garbiak ditu, baina ahulguneak ere bai. (Erize, 2012)

Hizkuntzen ekologiaren mugak zorrotz aztertu eta gero, proposamen bi-koitza egitera iritsi da egile hori:

- Hizkuntzen ekologiaren kontzeptua koherentzia etikoan sakonduz berrindartzea. (...) (Horretarako) Irtenbiderik egokiena, nire ustez, Txepetxen *Berdintasunaren Diskurtsoa* da. (Sanchez Carrion, 1987, 394. or.). *Hizkuntza gutxitu batek, bere normalizazio proze-suan arrakasta lortu ahal izateko, hizkuntza nagusiak ez duen funtzio kualitatibo berri bat eskuratu behar du* (Sanchez Carrion, 1999, 280-281. or.). *Funtzio kualitatibo berri hori Berdintasunaren Dis-kurtsoa bereganatu eta bere izenean jardutea da...* (...) Helburua, beraz, bikoitza da: (a) hizkuntza gutxituaren komunitatea trinko-tzea, eta (b) eragina lortzea gizarte orokorrean, hizkuntza nagusia-ren hiztunak areriotzat jo gabe. (Erize, 2012)
- *Hizkuntza ekologiaren ordeztu, iraunkortasuna (ing. sustainability) kontzeptu zabalagoa ikertu eta erabili. (...) Iraunkortasuna, ekologia ez bezala, gizarte zientzietan sortutako kontzeptu eta diziplina da eta giza komunitateen iraupen orokorra bermatzea bilatzen du, hiru di-mentsio kontuan hartuta: sozio-kulturala, ekonomikoa eta ekologi-koa; ez bakarrik alde ekologikoa (Nazio Batuen Erakundea, 1987). (Erize, 2012)*

Funtsean ados gaude Erizek atera dituen ondorioekin eta egin dituen proposamenekin, hala ere, zalantza bat dago tartean: *Hizkuntzen Ekologia* kontzeptuak komunikaziorako dituen adierazgarritasuna eta indarra ea mai-la berean aurkitzen ote diren *Berdintasunaren Diskurtso* edota *Hizkuntzen Iraunkortasun* kontzeptuetan. Izan ere, euskararen komunikazio eraginkorra xede dugun lerro hauetan, kontzeptuaren zorrotzasunari eta egokitasun

zientifikoari ez ezik, duen komunikaziorako gaitasunari ere erreparatu behar diogu, ezinbestez.

Ikuspuntu komunikatibotik begiratuta, egungo gizartean bada *filosofia ekolinguistiko* kontzeptuaren alde jokaten duen zerbait: natura zaintzearen aldeko aldarrikapena ezaguna da gizartean eta, hortaz, logika zein *marka* berdinarean pean aurkezten den hizkuntzen ekologiak eginik du bide erdia; hots, ideia horren nondik norakoak ez dira erabat berriak edo arrotzak gizartearentzat, baizik eta ezagunak eta neurri handi batean partekatuak, iritzi mailan behinik behin. Ondoko lerroetan jorratuko ditugu gure asmorako balekoak diren hiru hurbilpen horietatik eratorritako zenbait ideia.

5.2. Framing Berriaren ardatza

Ekologiaren ideia hizkuntzen mundura ekarri zuen lehena Einar I. Haugen (1906-1994) izan zen *The Ecology of Language; Language science and national development* liburuarekin. Hizkuntza orok bere ingurunearekin dituen elkar eraginaren azterketa bezala definitu zuen hizkuntzaren ekologia egile horrek (Haugen 1972: 325). Hizkuntzak izaki biziduntzat jotzea, biologiaren mundutik hartutako metafora da. Ikuspegi horretatik abiatuta, hizkuntzen ekologiak honako bi hurbilpen nagusi lantzen ditu: a) ukipen egoeran dauden hizkuntzen arteko harreman ekologikoa; b) hizkuntza bakoitzak bere ingurune sozialarekin duen harreman ekologikoa (Vork Steffensen, 2007).

Hizkuntzen arteko ukipen egoeraren ikuspuntutik, hizkuntza handien eta txikien arteko harremanak aztertzen dira, eta hizkuntzen arteko orekari zein hizkuntza gutxituen biziraupenari ere erreparatzen zaie. <*Hizkuntza handiek txikiak jaten dituztela eta, hortaz, indartsuek baino ez dutela denboran irauten*> motako ideiak (*hizkuntzen darwinismo* eta planteamendu liberale-nak) gainditzea eta hizkuntzen gaineko interbentzio planifikatua egitea aldarrikatzen da, hizkuntzen arteko harreman horiek zaindu eta arautu beharra azpimarratuz. Horretarako, aniztasunaren balioa oinarri hartuta, etika eta balio berriak bultzatu behar dira:

Biodibertsitatearen aldekoen irizpideekin bat gatoz askotan, kultur eta hizkuntza aniztasunaren alorrean. Biek ondarea babestu beharra dagoela

diote. Eta hori esateko arrazoia ez da etikoa bakarrik: bai aniztasun biologikoaren alde egitea, bai kultur eta hizkuntza aniztasunaren alde egitea ezinbestekoa da gizakiak ongi izateko, bizia babesten duen orekari eusteko eta nahi dugun bizi kalitatea eskuratzeko. Gaur egun badakigu badela erlaziorik biodibertsitatearen eta hizkuntza aniztasunaren artean. (Martí et al., 2005: 17-18)

Balio horiek XX. mendearen bukaeran hasi ziren hedatzen gurean ere, besteak beste Sánchez Carrión «Txepetx», Juan Carlos Etxegoien «Xamar» eta Jon Sarasuaren eskutik:

Lurra ere bakarra da, baina ez da uniformea. Batasun bat duen bio-dibertsitatea da. Arlo simboliko eta linguistikoa gauza bera gertatzen dela ulertzen badugu, ohartuko gara ez dela apustu zoro bat, gizaki bezala bizitzearen baldintza baizik (Sarasua, 1997: 32).

Balio horiek direla-eta, Maria-Jose Azurmendirentzat *Hizkuntzen Ekologiaren* paradigmak, honako arloak errespetatzen ditu: giza eskubideak, berdintasuna komunikazioetan, eleaniztasuna eta kulturak mantentzea, atzerriko hizkuntzak ikasteko sustapena (Azurmendi 2010: 146). Belen Urangaren ustez, hiru dira ekologiaren ikuspegitik kontuan hartu beharreko balio nagusiak: hizkuntza-aniztasuna, hizkuntza-berdintasuna eta hizkuntzen sistema orekatua (interdependentzia) (Uranga, 2011, 19-20). Battittu Coyosentzat, hizkuntza denek, *txikiek* barne, aberastasuna ematen diote gizadi osoari. (Coyos, 2010)

Baina, balio batzuk ez ezik, *Hizkuntzen Ekologiak* badarama bere baitan zenbait arrisku eta alde nahasgarri ere, Erizek ohartarazten duen bezala; horien artetik bi ekarri ditugu hona, gure argumentuaren hariari ongi egokitzen zaizkiolako:

- a) *Biologiaren eta hizkuntzen arteko paralelismoa irristakorra izatea.*
- b) *Bere ekarpenak (aniztasuna, holismoa, interakzioa, berdintasuna) aldeaz aurretik existitzea eta hizkuntza ekologiaren berezkoak ez izatea. (Erize, 2012)*

- a) Biologiaren eta hizkuntzen arteko paralelismo irristakorraren arriskua honetan datza: a) darwinismoa: alegia, espezie bizidunetan bezala, hizkuntza boteretsuek hizkuntza ahulak ezinbestez akabatzen dituztela

onartzea; b) bizidunek bezala, hizkuntzek ere biziraupen mugatua dutela asumitzea: jaiio, bizi eta hiltzen direla. Bi gertaera horiek ez dute hizkuntzen kasuan derrigorrez gertatu behar, eta *Berdintasunaren Diskurtsoak* edota *Hizkuntzen Iraunkortasunak* ez dute *Hizkuntzen Ekologiak* duen halako interpretazio arriskutsuetan erortzeko arriskurik.

- b) Erizek dioskun bezala, hainbat balio (*aniztasuna, holismoa, interakzioa, berdintasuna*) partekatzen dituzte *Berdintasunaren Diskurtsoak*, *Hizkuntzen Iraunkortasunak* zein *Hizkuntzen Ekologiak*; hortaz, hizkuntza gutxituen defentsari dagokionez, hiru hurbilpen horietan aurki daitezke balio interesgarri bertsuak.

Adibidez, Albert Bastardas-ek *Hizkuntzen Garapen Jasangarritik* funtsezko bost puntuok eratoritzen ditu, ekintzak eta ekimenak hizkuntza-garapen iraunkorraren alde nola zuzendu beharko lirатеkeen argitzeko (Uranga, 2011: 26-27):

1. interlingua handien gehiegizko erabilpenak mugatu eta hizkuntza-berdintasunaren zein elkartasunaren ideologia zabaldu;
2. gehiengo ez diren eta menperatuta dauden talde linguistikoen autoirudi duina berreskuratu;
3. aukera eman talde horiei, beren komunikazio esparrua kontrola dezaten eta modu autonomoan hizkuntza-erabilera publikoak erabaki ditzaten;
4. funtzio komunikatiboak banatu, gaur egun besteen menpe dauden talde linguistikoen kodeei funtzio eskusiboak eta eraginkorrak eman;
5. gobernuak, enpresak eta, oro har, gizartea ohartarazi hizkuntza-garapen iraunkorra lortzearen garrantziaz, eta erabakiak hartzeko prozesuetan eragin soziolinguistikoko azterlanak erabiltzeko ohitura hartze-
ra gonbidatu.

Beraz, hiru diskurtso horiek elkarrekin dituzten balioen arabera, *Framing Berriak* defendatuko du hizkuntzen ekosistemako osagai guztiak –hizkuntza guztiak– baliotsuak eta zaindu beharrekoak direla. Behin hori onartuz gero, aurrerago argitu beharrekoak hauek lirатеke: funtzioak nola banatu hizkuntzen artean; hizkuntza bakoitzak bizirauteko bete behar dituen gutxieneko

funtzioak ezarri; transmisioa ziurtatzeko mekanismoak diseinatu eta aplikatu eta abar. Hizkuntzen arteko funtzio-banaketa horretan funtsezkoa den beste planteamendu bat subsidiaritatearena litzateke; alegia, hurbileko hizkuntza txikiak bete ditzakeen funtzioak hizkuntza horretarako gorde, hizkuntza handiak funtzio horiek jan ez ditzan. Azken planteamendu honek badu zerikusirik nazioarteko hizkuntza boteretsuei dagokienez ere: lekuan lekuko hizkuntzak bete ditzakeen funtzioetan, kanpoko hizkuntzaren bat ez erabiltzea.

Framing Berriak ez ezik, *Framing Uzkurak* ere aintzat har lezake printzipio hori. Adibidez, katalanaren edota euskararen aldeko aldarrikapenen aurrean gaztelaniaren defentsan ateratzen direnek aukera paregabea dute, subsidiaritate printzipio hori oinarri hartuta, zenbait funtzio bertako hizkuntzentzat gorde daitezela eskatzeko, horietan ingelesa erabili edo bultzatu ordez.¹¹

Bestalde, *Framing Berria* ezin egokiagoa izan daiteke hizkuntza boteretsuen ideologia hedatzailea deslegitimatuzko, eta hizkuntza hedatuen komunitateak ere hizkuntza gutxituen defentsara biltzeko:

Baina ezin gara geratu aipatu gabe, hizkuntza hedatuetako hiztunak bereziki sentiberak izan beharko luketela hizkuntza-arloan, jakin baitakigu gaur egun hizkuntza jakin baten irautpenak garai bateko egoeretan baino ahalegin handiagoa eskatzen duela, eta hizkuntzak bizirik irautea nahi bada, aldeko praktikak jarri behar direla abian [Bastardas 2005:43].
(in Uranga 2011: 21)

Kontuan hartu behar da, halaber, gehienbat aniztasunaren defentsan oinarritzen direla nazioarte mailan landu eta garatzen ari diren kulturaren eta hizkuntzaren inguruko irizpideak¹². Horrek balio erantsia ematen dio *Fra-*

¹¹ Hegoaldean ingelesaren mehatxu hori (oraindik) lekuz kanpoko delatzen pentsa liteke; dena den, gogoan izan behar da Iparraldean eragiten duen Frantziako legedia aldatua izan zela (1994ko abuztuaren 4ko 94-665 Legea), batez ere ingelesaren eraginari aurre egiteko eta frantsesaren erabilera bermatzeko.

¹² Hala nola, *Kultur Aniztasunari buruzko UNESCOren Deklarazio Unibertsala* (2001), *Aniztasuna eta kultura-adierazpideak babesteko eta sustatzeko UNESCOren hitzarmena* (2007), *Europako Kontseiluko Gutxiengo Nazionalen Babeserako Hitzarmen-markoa* (1994), *Eskualdeetako edo Ereku Urriko Hizkuntzen Europako Gutuna* (1992), *Hizkuntza Eskubideen Deklarazio Unibertsala* (Bartzelona, 1996).

ming Berriaren planteamenduari, euskararen defentsak nazionalisten kontu hutsa izan behar duela sinesten dutenen aurrean.

Bestalde, arestian esan bezala, hizkuntza bere ingurune sozialetik hartuta ere lantzen da; hala nola egoera demografikoa, botereekiko harremanak, hizkuntzaren gaineko irudikapenak eta abar; azken buruan, Giles, Bourhis eta Taylor-ek (1977) garatu zuten hizkuntzaren *bizindar etnolinguistiko* –objektibo zein subjektibo– kontzeptuko osagaiak daude tartean, neurri handi batean.

Ohartarazi behar dugu, hala ere, *Berdintasunaren Diskurtsotik, Hizkuntzen Iraunkortasunetik* eta *Hizkuntzen Ekologiatik* eratorritako ideia horiek modu egokian landu beharko lirakeela komunikazio eraginkorra ahalbidetzeko eta, horrela, baliagarriak izan daitezzen *Framing Berriaren* eraikuntzan. Izan ere, gaur egun nagusi den sentsibilitate motatik hizkuntza-aniztasunaren ideiaraino jauzi egin ahal izateko, lan pedagogiko handia behar da, eta egin-kizun horretan komunikazioak zeresan handia du. Asmo horrekin, *Framing Berrian* jaso beharko lirakeen *priming* batzuk aipatuko ditugu, labur-labur eta adibide xume gisa:

- a) *Askotariko sistema*: Hizkuntza guztiek sistema bakarra osatzen dute, askotarikoa, non hizkuntza bakoitzak bere lekua duen.
- b) *Berdintasuna*: Sistema horretan hizkuntza guztiek balio berdina dute, horien hiztun-komunitateak txikiak izan ala handiak izan, botere-tsuak ala txiroak.
- c) *Ekosistema*: Hizkuntza bere ingurumarian ulertu behar da, alegia ingurune sozialaren kudeaketa soziolinguistiko egoki baten bitartez, horrela eginda, ekosistema horretan gehiegizko desantolaketarik gerta ez dadin.
- d) *Oreka*: Ukipen egoeran dauden hizkuntzen arteko oreka bilatu behar da, subsidiaritate printzipioa erabiliz eta hizkuntza gutxitukoei ezinbestekoak zaizkien oinarrizko funtzioak gordez.
- e) *Aberastasun unibertsala*: Hizkuntza denek, txikiak barne, aberastasuna ematen diote gizadi osoari eta, hizkuntza horiek, guk geuk jakin ala ez, guztion ondare ditugu.

5.3. Framing Aldarrikatzailearen eta Framing Uzkuurraren egokitzapena

Arestian esan bezala, euskalgintza orain arte saiatu da, itsu-itsuan saiatu ere, gizarte sektore eta sentsibilitate guztiak *Framing Aldarrikatzailearen* planteamenduetara biltzen. *Framing Uzkuurrak*, bere aldetik, ez du ahalegin nahikorik egin euskarari bizirauteko beharrezkoak zaizkion neurriak ulertzen eta bultzatzen. Hemen landu nahi den estrategiak, aldiz, ohiko dinamika horiek gainditu nahi ditu, betiere norik bereari eusteko duen berezko joeraz jabetuta. Horregatik, hemen dugun asmoa ez da *Framing Aldarrikatzailea* ordezkatzea edota *Framing Uzkuurra* gure artetik ezabatzea, besteak beste, nahi izanda ere, ezinezkoa litzatekeelako.

Gogoeta honen asmoa, arestian esan bezala, hauxe da: euskararen inguruan dauden bi sentsibilitateak mugiaraztea eta, bi-biak biltzea hizkuntza horren aldeko elkarlana egin ahal izango duten baldintza berrietara. Horretarako, lau helburu zehatz ezarri genituen (4. atalaren hasieran): a) *Euskararen mamuak* uxatzea; b) *Framing Uzkuurraren eragina indargabetzea*; c) Euskararen *aldekotasuna piztu* edota *indartzea*; d) Euskararen komunitatea *bortizkeria sinbolikotik askatzen* hastea eta euskaltzale zintzoak *auto-estimua berreskuratzea*. Lau maila horien lanketarako beharrezkoak diren edukiak *Framing Berriaren* ardatz nagusitik eratorri beharko dira, gehienbat, baina baita *Framing Aldarrikatzailetik* eta *Framing Uzkuurretik* ere.

Zalantza bat piztu daiteke puntu honetara iritsita: *Framing Aldarrikatzailea* eta *Framing Uzkuurra* elkarren kontrakoak izanda, posible ote da bi-biak *Framing Berriaren* altzora biltzea? Auzi hori argitzeko badugu Erizek arestian proposatzen zuen *Garapen Jasangarriaren* planteamendua, zeinak kontzeptualizazio integratzaile batean –aurkakoak direnak elkartzeko borondatean– duen abiapuntu; alegia «*elkarren aurkako izan daitezkeen kontuen sintesia*», Albert Bastardasen ideia gogoraraziz (Uranga, 2011: 30). Soziolinguistikara ekarrita, aurkarien arteko integrazioa honako hau litzateke: hizkuntza handien hedapen glotofagikoa *versus* hizkuntza-aniztasunari eustea eta bere garapena bultzatzea.¹³

¹³ Abel Irizarren lan berritzaile bat (Irizar, 2007) adibide egokia da elkarren aurkakoak izan litezkeen ikuspuntu ekolinguistikoa eta arrazionaltasun ekonomikoa batera jartzeko ahaleginen

Gure kasuan, hedapen glotofagiko hori *Framing Uzkuurrearen* baitan agertzen da, baina gaur egun zailago zaio halako planteamendu bati eustea, nazioarte mailan dagoen aniztasunaren aldeko korrante kementsuaren aurrean. Are zailago, oraindik, euskararekiko axolagabekeria adieraztea ondo ikusita ez dagoen une honetan, EAEko datuek erakusten duten bezala: *Euskara galtzea niri ez zait arazoa iruditzen* bezalako baieztapenak biztanleriaren %82 aurka dauka (Prospekzio Soziologikoen Kabinetea, 2011: 11). Gizartearen aldekotasun horrek, epela bada ere, *Framing Berriaren* magalean aurki dezake diskurtso onargarri eta lasaigarria.

Horrezaz gain, *Framing Berriak* inongo kulturarik edo hizkuntzarik baztertzen ez duenez, alegia gaztelania/frantsesaren auka ez doanez, ikuspuntu filosofiko horretatik egiten diren euskararen aldeko planteamenduek ez dute asaldatu *Framing Uzkuurrearen* inguruan kokatzen den biztanleria.

Framing Aldarrikatzaileak ere ez darama bere baitan hizkuntzen aniztasunaren defentsa, egoera soziolinguistiko gutxituan aurkitzen den euskararena baizik. Elebakartasun hori egunerokoan gainditua den eztabaida litzateke. Izan ere, gogoeta edo planteamendu teorikorik gabe gertatu bada ere, *Framing Aldarrikatzaileak* barneratuta dauka euskara ez ezik, erdarak ere beharrezkoak direla. Arestian aipatu den *Nazioa/Estatua/Hizkuntza* hirukotea globalizazioak eta egunerokotasunak hautsi egin dute, eta hasierako irudikapen horren egungo bertsioa beste hau litzateke: *Nazioa/Estatua/Hizkuntzak*, non Euskal Herriko berezko hizkuntza denak –euskarak– kanpoko beste batzuekin osatua izan behar duen: gaztelania/frantsesa (Hegoaldean eta Iparraldean, hurrenez hurren), gehi ingelesa, alemana, txinera eta abar.¹⁴

Badirudi, bada, *Framing Berria* gizarte osora hedatzeko aukera egon badagoela; *Framing Aldarrikatzailearen* zein *Framing Uzkuurrearen* sektoreetara ere bai, praktikan bi *framing* horietako oinarri sozialak norabide horretan

berri izateko. Lan horretan hizkuntzen ekologiaren planteamendua ekonomia errearen bihotzean –lantokian– txertatu nahi da, estrategia hori baliatuta, euskararen etorkizuna eremu horretan bermatzeko asmoz. Hortaz, Irizar bi izaera-mota, bi balio-sistema eta bi indar-maila ezberdin dituzten ikuspuntuak harremanetan jarri eta bat etorrarazten saiatzen da.

¹⁴ Aurreko aipuan jasotzen den Abel Irizarren lanak, adibidez, enpresaren eleaniztasuna du oinarri.

pausoak ematen hasiak dira-eta; hau da, posible omen da berezko aurkariak direnak kontzeptualizazio integratzaile berri baten aterkiperara biltzea.

Posible ez ezik, beharrezkoa ere bada ongi bideratzeko etorkizuna, herri bezala, aniztasunaren ukazioak kolore iluneko etorkizuna margotzen baitu:

Hala da hori guztia (aniztasunaren ukazioa), bai, errazagoa, sinpleagoa eta atseginagoa, alegia; baina pobreagoa eta gatazkatsua ere bada, ikuspegi etikotik guztiz arbuiagarria gainera, ez baita bidezkoa ez eta eraginkorra ere bizikidetzat harmoniatsu bat hezurmamitzeko. (Baztarrika, 2009: 35)

Hala ere, orain arte esandakoagatik pentsa litekeenaren kontra, egungo *Framing Aldarrikatzailearen* eta *Framing Uzkuraren* eduki guzti-guztiak ez dago zertan baztertu. *Framing Aldarrikatzaileak* badu *Framing Berrirako* jaso behar den ikuspuntu garrantzitsu bat, gutxienez: euskara hemengo eta gure hizkuntzat hartzea, beste inon existitzen ez dena. Pizgarri hori *Framing Uzkurreko* jarraitzaileek ere onar dezakete, baldin eta planteamendua euskal komunitate etno-kulturalaren izenean eta horren nortasunaren osagai gisa erabiltzen bada; hots, euskara ez planteatzea denek onartu beharreko euskal nazioaren hizkuntza legitimo bakartzat. Komunitate etno-kulturalaren izenean aurkeztuta, euskal herritar sentimendua duten guzti-guztiek (*euskal herritar baino ez gehi euskal herritar bezain espainiarrek*) denon ondare den euskara defendatzea zilegi bezain logikoa da.

Framing Uzkurak ere badu *Framing Berrirako* harri koxkor baliotsua. Izan ere, hiztun guztiak berdintasunean eta diskriminaziorik gabe tratatuak izateari inork ezin dio muzin egin, ezta askatasun osoz hizkuntza-hautua egiteari ere. Horrela izan dadin, halere, ezinbesteko baldintza da exigentzia hori bi norabidekoa izatea; alegia, euskaldunentzat zein erdaldunentzat berdinerdin balio izatea.

Egia da, adostasun bila ibilita ere, bi hiztun multzo horien interesak kontrajarriak izango direla hainbat egoeratan; horregatik, asmo desiragarri horretara iristeko bi sentsibilitate ezberdin eta kontrajarri horiek elkarrekin hausnartu, negoziatu eta adostu beharko dituzte denontzako onurarik handienak eta kalterik txikienak dakartzaten neurriak eta funtzionamendu arauak. Eskaera horiek gainera bat datoz *Euskararen erabilera normalizatze*

Legearen 4. eta 5. artikuluek jasotzen dutenarekin¹⁵; baita *Berdintasun Diskurtsoarekin*, *Hizkuntzen Jasangarritasun* edo *Iraunkortasunarekin* eta *Hizkuntzen Ekologia*aren filosofiarekin ere.

Azken buruan, egungo bi *Framingak* egokitu beharko dira *Framing Berria*ren filosofiaren aurrean, bakoitzak bere ekarpen propioa eginez, bai, baina aldi berean filosofia horrekin talka egin lezaketen plantamenduak baztertuz.

5.4. Gizarte aldaketek dakarten gaurkotu beharra

Arestian azaldu ditugun *Framing Aldarrikatzaile*aren mugek ez dute jaso hurrengo lerroetan jorratuko den ikuspuntua, horren eduki batzuk lehenago azaldu ditugun batzuekin erraz lotu daitezkeen arren. Izan ere, Kataluniako *Plataforma per la Llengua*-k landu duen hizkuntzaren aldeko diskurtsoaren berrikuntzatik ere badugu zer ikasi euskararen *Framing Berria* osatzeko dugun asmo honetan. Josep-Anton Fernándezek, 2011n Lasarte-Orian emandako *Nuevos discursos y nuevas estrategias a favor del catalán* izeneko hitzaldian horrela deskribatzen zuen aldaketa horren abiapuntua:

...los discursos sobre los cuales se apuntalaba la política lingüística oficial y el activismo lingüístico se basaron, hasta finales de los años 90 e inicios de la década siguiente, en el concepto de «recuperación». (...) Sin embargo, el discurso de la recuperación empezó (...) a mostrar signos de cansancio y claras muestras de sus limitaciones. Este discurso, centrado alrededor de la experiencia y el punto de vista de los catalanohablantes de origen (el catalán como primera lengua o lengua familiar), presentaba una considerable fuerza legitimadora para con este segmento de la población. No obstante, a medida que se iban incorporando nuevos hablantes a la comunidad lingüística catalana y que se intensificaba la manipulación política de la cuestión de la lengua, se empezaron a hacer evidentes las limitaciones... (Fernández, 2011: 3)

¹⁵ Gogora dezagun horrela dioela lege horrek, 4. eta 5. ataletan: «Euskal Herriko herritar guztiak dute hizkuntza ofizialak jakiteko eta erabiltzeko eskubidea, bai ahoz eta bai idatziz...» «Herri-agintek Euskal Autonomia Erkidegoan hizkuntza dela-eta inor diskriminatu ez dadin zainduko dute eta neurri egokiak hartuko dituzte.»

Ikuspegi hori aintzat hartuz, egin beharreko galdera da ea euskara berreskuratzearen aldeko planteamenduarekin beste horrenbeste gertatzen ote den. Bestela esanda, euskaldundu berriek beren burua ongi islatuta ikusten ote duten ohiko aldarrikapen euskaltzaleetan.

Lerro batzuk lehenago ere (3.3 atalean) Jone Miren Hernándezek euskal gizartean gertatu diren zenbait aldaketaren berri jasotzen bazuen ere (euskara bigarren hizkuntzatzat duten euskaldun berriez eta etorkinen kasuez), horietan ez da agortzen *Nuevos discursos y nuevas estrategias a favor del catalán* delakoak azaltzen duen aldaketa osoa. Kataluniako egoerak eta Euskal Herrikoak, berdin-berdinak izan gabe, badute antza eta, katalanaren inguruko diskurtso aldaketaren muinari (Fernández, 2011: 5-6) gertutik erreparatuz gero, hobeto baloratuko dugu hango esperientziak noraino balio duen euskararen kasurako ere.

Honako hau da aldaketa horren zioa: «*crear nuevos consensos mediante la incorporación del punto de vista de los nuevos hablantes al centro de los discursos sobre la lengua*» (Fernández, 2011: 4) eta egindako berrikuntza puntu haue-tan gauzatu da: 1) Berreskuratetik irabaztera; 2) Hizkuntzaz aldatzetik norberak aukeratutako eta gidatutako eleaniztasunera; 3) Integraziotik adopziora; 4) Biziraupenetik ongizatera; 5) Sakrifiziotik saritutako ahaleginera; 6) Kataluniako berariazko hizkuntzatik katalan guztien hizkuntzara.

Idea horiek abiapuntu, ekin diezaiozun euskararen inguruko diskurtsoak beharko lukeen aldaketaren analisiari, ahalegin horretan Kataluniatik eskuratutako gogoeta euskal gizartearen ezaugarri eta baldintzen argira aztertuta.

1) *Berreskuratetik irabaztera*: Berreskurapena gertatu ahal izateko, aurretik zerbait galdu behar da. Baina gaurko gazte gehienek ez dute ezer galdu, ez dute ezer galdutzat ematen. Batzuek, euren aitona-amonei entzunda edo, Francok ezarritako euskararen gaineko debekuaren berri izango dute, baina berariazko eta zuzeneko bizipenik ez dute; aitona-amonen kontuak dira horientzat. Beste gazte batzuek, aldiz, ez dute halako aztarnarik ere izango; bertako zein kanpoko familien ondorengoak izanda, euskara eskolan *deskubritu* dute eta ez dute hizkuntza hori galdutzat ematen; ez dute berreskuratu beharrik; behar bakarra *euskara ikasgaia* gainditzea dute.

Lurralde batzuetan euskara aspaldian –XIX. mendean edo XX. mendearen hasieran bada ere– galdua izanik, litekeena da bertakoei entzutea *hantxe ez dela inoiz euskaraz hitz egin, oroimen historikoa* norberaren edota gurasoen historia laburrera mugatzen baita maiz. Ez dute zer berreskuratzerik, beraz. Antzekoa edo are gordinagoa da etorkin berrien kasua; ez dira ukituak sentituko beraiena eta beraien sorterrikoa ez den zerbait berreskuratzeko aldarrikapena entzutean; ezta hurrik eman ere, nahikoa dute-eta egunerokoan aurrera egin ahal izatearekin.

Hala ere, bertako erdalduna izan edo harrera-gizartean txertatzeko irrikan dagoen etorkina izan, bi-biek *badute zer irabazi* euskararekin. Izan ere, *euskara berreskuratzerik ez duten* horiei, herritar gisa dituzten aukerak zabal-tzen eta areagotzen zaizkie elebiduna den gizarteko bi hizkuntzak erabili ahal izatean; eremu eta giro mota gehiagotara sartzeko aukerak areagotzen dituzte. Horrela ikusita, bi aldeak dira irabazle: euskararen komunitatea zein erdaldunak beraiek.

Euskararekin *irabazi* egiten dela esate hori gutxi landu eta hedatu da, salbuespenak salbuespen.¹⁶ Baina ideia hori, *Framing Berriko priming* gisa balekoa litzatekeelakoan gaude, hartzailea edonor izanda ere, nola bertakoa hala etorkina, nahiz euskalduna nahiz erdalduna. Azken buruan, eta Fernándezek dioen bezala, jokoan dagoena hizkuntzarako hitzun berriak eta osagai aberasgarriak lortzea da:

...para la comunidad lingüística, lo que está en juego no es la recuperación de ámbitos perdidos, sino la ganancia de nuevos miembros que le aseguran el futuro y proporcionan a la lengua nuevos acentos y matices expresivos. (Fernández, 2011: 5)

2) *Hizkuntzaz aldatzetik norberak aukeratutako eta gidatutako eleaniztasu-nera*: Arestian esana dugu *Framing Aldarrikatzailea* zein *Framing Uzkurra*, bi-biak, elkarren ukatzaileak eta baztertzaileak direla. Gauzak horrela, euskararen alde egiteak teorikoki nolabait gaztelaniari uko egitea dakar, prak-

¹⁶ Adibidez, Arabako Kuadrilla eta Udaletako Euskara Biziberritzeko Plan Nagusian (EBPN) kokatzen den «*Elebiduna naiz, aberatsa naiz*» kanpainak ildo horri heltzen dio (azken kontsulta: 2012-01-10): <http://www.euskaraba.com/euskara/albisteak/elebiduna-naiz-aberatsa-naiz>

tikan horrela ez bada ere. Hizkuntzaz aldatzearen ideia horrek eleaniztasuna ukatu eta pertsona bidegurutze baten aurrean kokatzen du: bata ala bestea hautatu beharra. Kataluniako *Plataforma per la Llengua*-k, ukipen egoeran dauden bi hizkuntzen arteko aurkakotasun horrezaz jabetuta, eleaniztasunaren eta hizkuntza-aberastasunaren alde egin du:

...hablar catalán y adoptarlo como lengua habitual se describía como un «cambio», lo cual sugería también una transformación a nivel subjetivo que no siempre es deseada, y que puede percibirse como la necesidad de renunciar a la lengua de origen; nosotros preferimos describir esta experiencia como la incorporación de una nueva lengua al repertorio del hablante, que no requiere una renuncia a los orígenes ni a la propia identidad, sino aprender a compatibilizar las diversas lenguas que se hablan según los espacios, ya sean privados o públicos, en que se usan. (Fernández, 2011: 5)

Framing Berriak ere eleaniztasunaren aberastasuna bere egiten du, betiere hizkuntza gutxituaren biziraupen duina eta osasuntsua bermatzeko premia argi utzita.

3) *Integraziotik adopzioara: Integratzea eta parte izatea* ez dira berdin-berdinak. Gu ez bezalakoak gurean integratzea eskatzen denean, beren izaera utzi eta gurea har dezatela eskatzen da; eskuarki etorkinekin erabiltzen dugun kontzeptua da. Baina ohiko adiera hori hedatuz, integrazioaren zantzuak aurki daitezke bertako erdaldun elebakarrak euskarara bil daitezela eskatzen denean ere, ikuspuntu beretik abiatzen delako: «*<integrarse> supone entrar en una constelación discursiva, de representaciones y de prácticas que exige la desintegración de la propia.*» (Fernández, 2011: 5)

Horrela ulertuta, integrazioaren ardatza gu geu gara, gure komunitatea, integratzeke dagoen horrek mendeko hierarkia-maila du gurekiko eta, hortaz, aldatu behar du gu bezalakoak izan dadin; gurean integratu ahal izateko ezin du den bezalakoak izan, horri uko egin behar dio neurri batean:

...el énfasis de este concepto se halla sobre la sociedad de acogida, y no sobre la voluntad y el esfuerzo de la persona que se incorpora a la comunidad lingüística y nacional. (Fernández, 2011: 5)

Ikuspuntua iraultzea da gakoa. Gu ez bezalakoak den horren lekuan jarri, ikuspegi horretatik guk uler dezagun euskararekin eta euskal komunitatearekin bes-

te horrek izan lezakeen harremana nolakoa litzatekeen; beste horrek nahiko lukeena hauxe da: gure hizkuntza onartu eta adoptatu, bereari uko egin gabe:

Desde nuestro punto de vista, el nuevo hablante no es el objeto de la integración, sino el sujeto de la adopción: es él quien adopta la lengua y la sociedad que le acoge, estableciendo con ellas una relación afectiva de carácter permanente. (Fernández, 2011: 5)

Hortaz, beste horren izaera propioari begirunea zor zaio eta den berbera izaten jarrai dezala onartu beharra dugu, batetik. Bestetik, euskararen komunitateak ulertu eta eskertu beharko dio hurbiltzen zaigunak egiten duen ahalegina, ez nahitaezko eginkizuntzat hartu.

4) *Biziraupenetik ongizatera*: Hau da katalanaren egoerarekin distantziarik handiena duen dimentsioa. Izan ere, Kataluniako hizkuntza euskara baino askoz egoera hobean dago, nola hitzun kopuruari hala gizartean betetzen dituen funtzioei dagokienez. Hala ere, euskararen geroari begira, ideia hori hemen jasotzeari interesgarri deritzogu:

Preferimos, pues, la metáfora del bienestar del catalán, que se corresponde mucho mejor con su estatus de lengua mediana: los retos que tiene planteados el catalán actualmente no pasan por evitar el riesgo de extinción, sino por conseguir un nivel de uso social y de reconocimiento legal y político que la homologuen a otras lenguas de la Unión Europea con un número parecido de hablantes. (Fernández, 2011: 5)

Alde ederra, beraz, euskararen egoerarekin. Hala ere, euskarak bizirautea ezinbesteko helburua den arren, irautearen aldeko aldarri hori ez ote da bizitza arriskuan duenarena? Bizitza oparo baten itxaropena galdua duenaren orroa, nonbait? Euskara arrisku horretatik erabat libre ez izan arren, hobera egiten ari delakoan gaude, larritasun egoeratik ateratzen eta zainketa intentsiboetako gunetatik at, infekzio hilkorrez kutsatzetik guztiz libre ez dagoen arren.

Horregatik, eman beharreko pausoa beste modu batera izendatu beharko genuke, euskarak duen egoera baino are irudi ezkorragorik ez emateko. Izan ere, egoerak deskribatzeko erabiltzen diren hitzak garrantzitsuak dira euskara hautemateko eta ulertzeko erak (*framingak*) hizpide ditugun lerro hauetan, *framing* orenen *primingak* horiek baliatzen dituztelako. Beraz, *euskararen biziraupenaren* ordez zer beste hitz eman daiteke? Dagoeneko erabi-

lia den *euskararen biziberritzea* izan liteke? *Euskara berpiztea*, agian? *Euskara sendotzea* edo *bizindartzea*...? Lerro hauetan puntua jartzea baino ez dagokigu, eta eztabaidagai jarri dugun horri modu egokian erantzun diezaioketen aditu trebatuak eta gaituak baditu euskal filologiak. Kontua zera da: lehen-dabizi, euskararentzat nahi dugunaren inguruan termino egoki bat aurkitzea, itzaropentsu eta liluragarri gerta litekeena; ondoren, aukeratutako terminoa euskararen inguruko komunikazioan erabiltzea.

5) *Sakrifiziotik ahalegin saritura*: Sakrifizioa eta nekea omen dira euskara ikasi, erabili eta bizi-indartzeko saioen ezinbesteko oinarria. Hori zein gizarteratua dagoen ikusteko, gogoratu besterik ez dago orri batzuk atzerago (1-8 tauletan) jaso diren eta euskara ikasi eta erabiltzeari buruz gizartean dauden usteak eta hautemateak. Euskararen aldeko saio horiek klabe horretan ulertuz gero, asmo horiek bereganatu eta aurrera eramateko pertsona orok behar dituen adorea eta motibazioa izugarriak dira; askotan, erdaldun elebkarrek euskara ikasteko eta euskaldun epelek hizkuntza hori erabiltzeko dituztenak baino handiagoak. Auzi hori irauli egin nahi izan dute Katalunian, beste ikuspuntu hau erabiliz:

Nosotros ponemos el énfasis en la noción de esfuerzo: el del nuevo hablante que gana acceso a nuevos espacios y oportunidades y culmina el esfuerzo de sus padres o abuelos al establecerse en Cataluña, y el de la sociedad catalana, que se garantiza un futuro de bienestar al incorporar nuevos ciudadanos y nuevos hablantes a su comunidad lingüística.
(Fernández, 2011: 6)

Hau da, ikasteko eta erabiltzeko ahaleginaren premia egon badagoela ukatu ordez, azpimarratzen da ahalegin hori saritua izango dela eta onurak ekarriko dituela, norbanakoentzat zein besoak zabaltzen dizkion hizkuntza-komunitatearentzat. Bistan da, arestian jorratu den *irabazte* ideari lotuta dagoela ahalegin sarituaren kontzeptua.

6) *Bertako berariazko hizkuntzatik herritar guztien hizkuntzara*: Ideia hau gurean ere erabili izan da, euskarak herritar guztien lotura izateko duen aukera aipatzeko edo amesteko; hona hemen adibide bat:

Euskara identitatea oinarrizko baimo gehiago identitatea osatzeko erabiliko da. Hizkuntza kare-mortero bilakatuko da. Identitateak gero eta

konplexuagoak, malguagoak, likidoagoak, zatituagoak izango direnez, espazioak hurbiltzeko, genealogiak lotzeko eta aniztasuna kudeatzeko, kare-argamasa beharko dugu. Hortik aurrera, nire ustez airean geratuko zaigun galdera hauxe da: zein osagairekin gorpuztu kare-mortero hori? (Hernández, 2011: 19)

Nortasun konplexuak eta askotarikoak ohikoak zaizkigun une honetan, herri bat osatzen dugun aldetik zerbait partekatu beharra dugu: lurraldea, erakunde publikoak, elementu sinbolikoak eta abar. Hizkuntzak nortasun-ikur gisa indar handia dutenez, euskara izan liteke gure herriaren lokarrieta-ko bat, sendoenetakoa dudarik gabe.

... aquella lengua que estructura la vida pública en un contexto de multilingüismo, que reconcilia la individualidad de cada persona con la pluralidad necesaria en toda sociedad democrática y con la necesidad de compartir referentes y valores para poder convivir y asegurar la cohesión social. En este sentido estamos desarrollando un discurso plenamente liberal. (Fernández, 2011: 6)

Arestian esaten genuen bezala, herritar gisa edozein sentimendua izanda ere (euskalduna baino ez / euskal herritar bezain espainiar / euskalerriratu-tako kanpotarra), herritar guztiena den ondarea eta lokarria –euskara– guzti-guztiek defendatzea zilegia bezain logikoa litzateke.

6. Azken gogoetak: *Framing Berria Arabarako*

Ezagunak dira euskaltzaleen ohiko diskurtsoak dituen zailtasunak eta mugak euskara zalantzan jartzen duen planteamenduari aurre egin eta hizkuntza horren aldeko giroa birsortzeko eta hedatzeko. Izaera kulturala eta ezaugarri demolingüistiko eta soziologikoak direla medio, Araban zailtasun horiek are nabarmenagoak dira. Horregatik, euskarak lurralde horretan aurrera egingo badu, jauzi kualitatibo bat egin behar da hizkuntzekiko ohiko planteamenduetatik haratago; alegia, euskararen aldeko *Framing Berri* bat eraikitzea ezinbestekoa da. Planteamendu berri horrek euskararen aldeko den *Framing Aldarrikatzailearen* eta hizkuntza hori zalantzan jartzen duen *Framing Uzkuraren* arteko *aurkarien jokoa* gainditu behar du; baita lekua

sortu ere bi ikuspegi kontrajarri horiek euskarara bil daitezzen. Hori lortzeko *Framing Aldarrikatzailearen* hainbat alderdiri pentsatu bat eman behar zaie, hala nola, gaur arte gehienbat klabe nazionalistan ulertzen den dimentsio identitarioari, gizarteak pairatzen duen bortizkeria sinbolikoari eta diskurtso zaharkituaren gabeziei. Era berean, bestalde, *Framing Uzkurra*ren hedapenaren aurrean *Framing Berriak* estrategia jakin bat ere ahalbidetu behar du, jomuga hauekin nagusiki: euskararen mamuak uxatzea; *Framing Uzkurra*ren eragina indargabetzea; gizarte sektore horietan euskararen aldekotasuna piztu edota indartzea. Estrategia horren baitan ere aztertu beharko da *Framing Uzkurra* zer-nolako ideia-gakoak erabiltzen dituen euskararekiko zalantzak edo ukazioak suspertzeko (horretarako, 4.2 azpiataleko taulen bilduma abiapuntu egokia izan daiteke).

Pauso bat gehiago emanda, *Framing Berriaren* ardatz nagusia osatzeko hiru planteamendu hauen oinarri filosofikoak proposatzen dira: *Berdintasunaren Diskurtsoa*, *Hizkuntzen Iraunkortasuna* eta *Hizkuntzen Ekologia*. Filosofia horiek partekatzen dituzten zenbait balioen gainean (aniztasuna, holismoa, interakzioa eta berdintasuna, batez ere) hizkuntzen –ez soilik, euskararen– inguruko planteamendu berria eraikiko litzateke, era horretan egungo bi diskurtso nagusien funtsa (*nazionalismo linguistikoa*) gaindituz. Oinarri horrekin posible litzateke euskararen inguruko bi sentsibilitate kontrajarriak mugiaraztea eta, ondoren, bi-biak hizkuntza horren aldeko elkarlanean has daitezzen ahalbidetzea.

Oinarri filosofiko horiek euskararen aldeko defentsan inon lagungarri gerta daitezke, baina Arabako gizartean are zutabe sendoagoa osa dezakete. Izan ere, Euskal Herriko beste lurralde batzuetan euskarak *Framing Aldarrikatzailearen* makulua balia dezake normalkuntzaren bidetik aurrera egiteko, baina euskarri dirkurtsibo horren audientzia Araban ahulagoa da eta, gainera, beste gizarte sektore zabal baltzuk uxatzen ditu; adibidez, halako uste hedatuaren eskutik: *euskararen erabilera ideologiko-politikoa da*, edo *euskararen normalizazioaren azken helburua gazteleari gailendu eta inposatzea da* (1. eta 7. taulak).

Era berean, kutsu politizatuko iritzietatik aparte badaude, arabar askorengan, euskarekiko distantzia sinboliko eta kultural handia eta interes

pragmatikorik eza; esaterako: *euskal kultura (cultura vasca) bi hizkuntzez osatzen da eta gaztelania jakinda ezagutzen da kultura hori* edo *euskarari ez zaio zentzurik, interesik edo balio pragmatikorik ikusten: lanpostu ospetsuetarako euskarak ez du baliorik...* (6. taula).

Horrela jarrai genezake adibide-sorta luzea eskaintzen, arrazoi bategatik: Arabako gizartearen hainbat sektoretan, *Framiming Aldarrikatzaileak* betetzen ez duen hutsunean ez dago bestelako argudiorik euskarari buruz estimu berezirik sentitzeko. Asmo horrekin proposatu dira *Framing Berriaren* funtsarako oinarri filosofiko horiek; alegia, hizkuntza aniztasunaren izenean, gaztelaniarekin batera, euskarak ere lekua izan dezan.

Baina oinarri hori ez ezik, *Framing Aldarrikatzaileak* zein *Framing Uzku*rrak egin ditzaketen ekarpenak ere aintzat hartu behar dira *Framing Berrian*. Alegia, gainditu behar da euskararen defentsa *Framing Aldarrikatzailearen* eskuetan soilik gelditzea. Euskara batzuentzat hizkuntza nazionala edo beste batzuentzat hizkuntza *nazionista* –Fasolden terminologian– izanik ere, helburua da arabar guzti-guztiek euren ondare identitariotzat –pisu ezberdinarekin, seguru asko– jo eta, hortaz, denok defendatu beharreko hizkuntzat har dezatela. Era berean, *Framing Uzku*rrak egun defendatzen dituen balio batzuk herritar guztiengana hedatu beharko dira; adibidez, euskararen edo erdararen hiztunak izan, guztiek berdintasunean eta diskriminaziorik gabe tratatuak izatea eta askatasun osoz hizkuntza-hautua egitea. Urteak joan, urteak etorri, zaharkituta gelditu diren euskararen inguruko ohiko zenbait ikuspunturi ere gaurkotu bat eman beharko zaie, *Framing Berriaren* osagaietara gehitzeko, era horretan planteamendu hori gizarte sektore zabalagoen izaerara eta sentsibilitatera irekiko delakoan.

Hala ere, esandako edukiez osatuta, inork ez dezala pentsa *Framing Berriak* indar nahikorik izango duenik euskararen presentzia Arabako gizarte osora zabaltzeko eta suspertzeko, besterik gabe. Eragin mugatua izan dezake soilik oinarri filosofiko eta kontzeptualen gainean eraikitzen bada. Horregatik, oinarri hori ez ezik, egunerokotasunak dituen premiei ere erantzun *ukigarri* bat eman beharko lieke *Framing Berriak*. Buruan darabilgun osagai eraginkor bat *gizarte sariarena* litzateke; hau da, gizarteak saritzea hizkuntza gutxituaren alde egiten duena, itzal handiko soziolinguistek aholkatzen duten bezala:

Nolanahi ere, abisu latza ematen digu Fishmanek. Garrantzitsua dela, oso, euskara eta bere kultura gizarteko ordainsarien markoan (zentzu zabalean) ongi txertatzea. Behar-beharrezkoa duela hori euskaldungoak, belaunex belaun bizirik iraungo badu. (...) Gomendio zehatza da berea: <Social reward> eta <sanction> sistema ez dezagula begien bistatik galdu, benetako euskalgintza osasuntsua aurrera atera nahi badugu. (Zalbide, 2008: 24)

Nolanahi ere, gizarte sektore batzuen ustez, egungo egoera soziolinguistikoak ez dio euskarari abantaila handirik eskaintzen hizkuntzen merkatuan lehiatzeko, jasotako iritzien bildumak erakusten duen bezala (4.2 azpiataleko 1-8 taulak). Hortaz, *gizarte-sariaren* ideiak ez du Araban lekurik, gaur egun, *Framing Berriko* osagaietako bat izateko. Izan ere, komunikazio-estrategia batean transmititu nahi den mezuak sinesgarria izan behar du lehenik eta behin, bestela kontrako efektua eragin lezakeelako. Hortaz, *Framing Berri*an oraingoz *gizarte saririk* erabiltzerik ez dagoen arren, baliteke gizarte baldintza berri batzuek halako helduleku sendo baten aukera ahalbidetzea aurrerago.

Gabeziak gabezia, *Framing Berriak*, bere horretan ere, badu zereginik, eta bide horretatik abiatzeko oharren bat eman behar diogu komunikazioaren trikimailuekin ohituta ez dagoen irakurleari. Ohartarazi behar dugu *Frame Berriaren* edukiak kaleratu aurretik *sukaldaritza elaboratu eta planifikatu* baten premia dagoela, eta horretan marketinoko estrategia baliatu beharko dela. Bide horretatik eman beharreko pausoak, labur aipatuta, honako hauek lirateke:

1. Euskararen inguruko *Frame Berriaren* balizko *merkatua* arabar gizarte osoa izanik, sektore ezberdinek euskararen inguruan dituzten premiak, iritzia eta jarrerak zehatz-mehatz ezagutzea (*merkatu ikerketa*), hizkuntza-merkatuaren mapa osoa izateko.
2. Sektore bakoitzaren premiak, iritzia eta jarrera horiek aintzat hartuta, xede-talde ezberdinak finkatzea (*merkatuaren segmentazioa*) eta horietako bakoitzarentzat *Frame Berriaren* eduki egokiena (*mezua*) zehaztea.
3. Herritarrek *Framing Berriaren* planteamendu osorik eta zehatzik barnetatuko ez dutenez, errazago jaso eta ulertuko dituzten diskurtsoaren alegako batzuk (*priming-ak*) lantzea eta xede-taldearen arabera sailkatzea.

4. *Framing Berriaren* informazioa helarazteko komunikazio-estrategia orokorra prestatzea, zeregin horretan erabilgarriak diren baliabide eta aukera mota guztiak aintzat hartuz.
5. Aurreko pausoetan aipatzen diren elementuak (xede-taldeak, *priming*-ak eta komunikaziorako aukerak) konbinatu eta sailkatzea, hartzaile mota bakoitzari hobekien egokitzen zaion konbinazioa zedarrituz.
6. Interbentziorako aukerak (beti) nahi baino mugatuagoak direnez, xede-taldeak lehentasunaren arabera antolatzea, eraginkortasun eta efizientzia printzipioen arabera.
7. Komunikazio saioen eragina eta emaitzak balioesteko prozedura eta mekanismoak diseinatu eta martxan jartzea.
8. Balioespenak esango du zertan asmatu den eta zertan ez; horren arabera *Framing Berriaren* komunikazioa hobetzeko edo birbideratzeko neurriak finkatu eta hartzea.

Bukatzeko, gogorarazi behar dugu arestian jada esan dena, alegia, *Framing Berria* hiru modutan erabil daitekeela errealitatea sortzeko: a) euskararen aldeko iraganaren zein etorkizunaren ulermena eraikitzeko; b) gizartearen, komunikabidearen eta herri-agintarien agendetan euskara finkatzeko; c) herritarrak euskararen aldeko jarduerara bultzatzeko. Hori guztia lortzea da, hain zuzen ere, gogoeta hauen zioa.

6. Bibliografia eta erreferentziak

AMEZAGA, J. (2011-09-18). Hizkuntz eskakizunak. *Argia* 2290.

AMORRORTU, E., ORTEGA, A., IDIAZABAL, I. eta BARREÑA, A. (2009). *Erdaldunen euskararekiko aurreritziak eta jarrerak*. Vitoria-Gasteiz. Eusko Jaurlaritza. http://www.euskara.euskadi.net/r59-738/eu/contenidos/informacion/argitalpenak/eu_6092/ikerketak_soziolinguistikoak.html#ikerketak (azken kontsulta: 2011-09-02).

AMORRORTU, E. eta ORTEGA, A. (2011). Euskarara hurbiltzeko jarrera mesedegarri eta oztopatzaileak. *Udaltop. Euskara zerbitzuen III. topaketak*. (Lasarte-Oria, 2011/04/08). <http://www.udaltop.com/dokumentazioa/ponentziak> (azken kontsulta: 2011-08-23).

AZURMENDI, M. J. (2010). Hizkuntza ekologia eta jasangarritasuna, globalizazioan: euskarari begira. *Bat Soziolinguistika Aldizkaria* 75: 145-164.

BASTARDAS, A. (2003). Ecodinámica sociolingüística: Comparaciones y analogías entre la diversidad lingüística y la diversidad biológica. *Revista de Llingua i Dret* 39 (119-148).

BAZTARRIKA, P. (2009). *Babeli gorazarre*. Irun (Gipuzkoa). Alberdania.

——— (2010). Euskararen ibilia, etsipenetik itxaropenera. *Bat Soziolinguistika aldizkaria* 76 (69-86).

CANEL, M. J. eta SANDERS, K. (2005). *Political communication in times of crisis: framing a response to the March 11 Madrid Bombings*. ICAREN kongresuan aurkeztutako komunikazioa, 2005/05/26-30, New York.

COYOS, B. (2010). Soziolinguistika. Ondorio gisa: hizkuntzen ekologia, lehen ikuspegia. *Auñamendi Eusko Entziklopedia* (on line). <http://www.euskomedia.org/auñamendi/ee152063/137089> (azken kontsulta: 2011-09-02).

ELSER, P. (2011). Euskara, guztiontzako lekua. *Udaltop. Euskara zerbitzuen III. topaketak*. (Lasarte-Oria, 2011/04/08). <http://www.udaltop.com/dokumentazioa/ponentziak> (azken kontsulta: 2011-08-23).

ERIZE, X. (2012). Hizkuntza ekologiatik iraunkortasunera: indarguneak, ahulgu-neak eta proposamenak. *Bat Soziolinguistika aldizkaria* (?) (argitara bidean).

EUSKO LEGEBILTZARRA (2011-10-05). *Osoko Bilkuraren Erabakiak*. (http://www.parlamento.euskadi.net/pdfs_acuerdos/2/09/000115.pdf) (azken kontsulta: 2012-01-02).

FASOLD, R. (2010). Hizkuntzaren inguruko politika. In Fasold, R. eta Connor-Linton, J. (Arg.): *Hizkuntza eta hizkuntzalaritza: hastapenak*. Bilbao. Euskal Herriko Unibertsitatea-Universidad del País Vasco (399-428).

FERNÁNDEZ, J. A. (2011). Nuevos discursos y nuevas estrategias a favor del catalán. *UDALTOP: Udaletako euskara-zerbitzuen III. topaketak* (2011/04/08). Lasarte-Oria. <http://www.udaltop.com/dokumentazioa/ponentziak> (azken kontsulta: 2011-08-23).

FERNÁNDEZ, J. M. (2005). La noción de violencia simbólica en la obra de Pierre Bourdieu: una aproximación crítica. *Cuadernos de Trabajo Social*, Vol. 18 (7-31).

GATTI, G. (2007). *Identidades débiles. Una propuesta teórica aplicada al estudio de la identidad en el País Vasco*. Madrid. CIS.

GEU ELKARTEA (2012). *Hiri.net* aldizkari digitala. <http://www.geuelkartea.com/> (laster kaleratutak den egitasmo komunikatibo multimedia).

GILES, H., BOURHIS, R. eta TAYLOR D. M. (1977). Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations, in H. Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations* (307-348). New York. Academic Press.

GIMÉNEZ, P. (2011-08-19). *La Voz Libre*: <http://www.lavozlibre.com/noticias/ampliar/311019/la-generalitat-y-su-plan-para-fomentar-la-literatura-catalana-> (azken kontsulta: 2011-08-23).

HAUGEN, H. (1972). *The Ecology of Languages*. Stanford University Press. California.

HERNÁNDEZ GARCÍA, J. M. (2000). Gaztetxoek hizkuntzekiko diskurtsoak eta bizipenak. In Martínez de Luna, I. eta Berrio-Otxoa, K. (zuz.): *Etorbizuma Aurreikusten 99: Euskal Herriko gazteak eta euskara*. Vitoria-Gasteiz-Martínez de Luna (argitaratzailea).

——— (2011). Eta hizkuntza kare-morteroa izango balitz? Euskara eta identitatearen inguruko hainbat hausnarketa. *UDALTOP: Udaletako euskara-zerbitzuen III. topaketak* (2011/04/07). Lasarte-Oria.

HIZKUNTZA POLITIKARAKO SAILBURUORDETZA (2008). *IV. Inkesta Soziolinguistikoa 2006*. Vitoria-Gasteiz. Eusko Jaurlaritza.

——— (2012). *Euskal Autonomia Erkidegoa. V. Inkesta Soziolinguistikoa* (laburpena). Vitoria-Gasteiz. Eusko Jaurlaritza.

IRIZAR, A. (2007). Proposamen Ekolinguistikoa Bat Fagor Etxetresna Elektroko Kooperatibaren Nazioartekotzerako. *HIZNET Hizkuntza Plangintza Ikastaroko saio kontze ikerlana* (2006-2007 ikasturtea) (argitaratu gabe). http://hiznet.asmoz.org/index.php?option=com_content&view=article&id=88&Itemid=69

JAUSORO, N., MARTÍNEZ DE LUNA, I. eta DÁVILA, A. (1998). Gazte Donostiarren hizkuntzarekiko harremanak. *BAT Soziolinguistika aldizkaria* 27 (51-81 orr.).

KAMIO, J. (2011/06/06). Ostegunez salbatu genuen euskera. *neure (h)egitik* bloga. <http://neurehegitik.wordpress.com/2011/06/06/ostegunez-salbatu-genuen-euskera/> (azken kontsulta: 2011-08-29)

MARTÍ, F., ORTEGA, P., IDIAZABAL, I., BARREÑA, A., JUARISTI, P., JUNYENT, C., URANGA, B. eta AMORRORTU, E. (2005). *Hizkuntzen mundua: Munduko hizkuntzei buruzko txostena*. Unesco Etxea. Bilbo.

MARTÍNEZ DE LUNA, I. (2010). Framing: komunikazio-teorietatik euskararen beharrianetara. *Bat Soziolinguistika aldizkaria* 76 (53-67). <http://www.soziolinguistika.org/eu/node/5374> (azken kontsulta: 2012-01-11)

MINER, I. (2010). *Euskara Elkarteen Topagunea*. 2010eko gogoeta-saioretako lan-materialak (argitaratu gabeak).

MORENO CABRERA, J. C. (2008). *El nacionalismo lingüístico. Una ideología destructiva*. Madrid. Península.

NAZIO BATUEN ERAKUNDEA (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (azken kontsulta: 2012-01-04).

ODRIOZOLA, J.M. (2011). *Estatu etnozidaren kontra*. Donostia-San Sebastián. Elkar.

PHILLIPSON, R.T (1992) *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

PROSPEKZIO SOZIOLOGIKOEN KABINETEA [Eusko Jaurlaritza] (2009). 41. *Euskal Soziometroa*. (azken kontsulta: 2011-09-28). http://www.lehendakaritza.ejgv.euskadi.net/contenidos/informe_estudio/sociometro_vasco_41/eu_soc41/adjuntos/09sv4111.pdf

PROSPEKZIO SOZIOLOGIKOEN KABINETEA (2011). *Euskara: erabilera, jarrerak, politikak*. http://www.lehendakaritza.ejgv.euskadi.net/contenidos/informe_estudio/o_10tef3_euskera/eu_10tef3/adjuntos/10tef3_euskera_eu.pdf (azken kontsulta: 2011-08-25).

RITZER, G. (2002). *Teoría sociológica moderna*. México, etc., McGraw Hill.

SÁNCHEZ CARRIÓN, J. M. «TXEPETX» (1987). *Un futuro para nuestro pasado*. Donostia. Sánchez Carrión (arg.).

——— (1999). *Aplicación sociolingüística de la territorialidad: márgenes de encuentro, Bilbao y el euskera*. Bilbo: Bilboko Udala.

SARASUA, J. (1997). *Txepetxekin solasean. Biziazen hizkuntzaz*. Gara argitaletxea. Bilbo.

SUAY, F. eta SANGINÉS, G. (2011). La seducción de les llengües o el llenguatge de la seducción. *Udaltop. Euskara zerbitzuen III. topaketak*. (Lasarte-Oria, 2011/04/08). <http://www.udaltop.com/dokumentazioa/ponentziak> (azken kontsulta: 2011-08-25).

VORK STEFFENSEN, S. (2007). Language, ecology and society: An introduction to dialectical Linguistics, in Jørgen Christian Bang, Jørgen Døør: *Language, Ecology and Society*. Continuum. London.

XLSEMANAL 1174 (2010-04-25). 12 preguntas indiscretas a Patxi López. http://xlsemanal.finanzas.com/web/articulo.php?id=55018&id_edicion=5147&salto_pagina=3 (azken kontsulta: 2011-12-14).

URANGA, B. (2011). Hizkuntza-ekologiaz. *Hiznet-Hizkuntza Plangintza Graduondoko ikastaroa*. UPV-EHU eta Asmoz Fundazioa. <http://hiznet.asmoz.org/> (1.5 irakasgaia).

ZALBIDE, M. (2008). Hizkuntza gutxituen berreskurapenerako hainbat hurbilpen teoriko. *Hiznet-Hizkuntza Plangintza Graduondoko ikastaroa*. UPV-EHU eta Asmoz Fundazioa. <http://hiznet.asmoz.org/> (1.3. irakasgaia).

ZALOÑA, J. (2011). *Euskararen gaineko diskurtsoak lan munduan. Debagoienan lanean ari direnen zazpi kontakizun*. Hiznet-Hizkuntza Plangintza Graduondoko ikastaroa. UPV-EHU eta Asmoz Fundazioa (argitaratu gabeko sakontze-ikerlana). <http://hiznet.asmoz.org/>

Azken hitzak

ALEMAN, Sagrario
Euskaltzaindiko Sustapen batzordeko burua

Euskera. 2011, 56, 3. 653-656. Bilbo
ISSN 0210-1564

Arratsalde on guztioi:

Eskerrik asko Arabako Foru Aldundiari Jagon Jardunaldi hau egin ahal izateko eman digun laguntzagaririk, bereziki zuri, Iciar Lamarain, Euskara, Kultura eta Kirol saileko diputatu andrea. Artium-eko arduradun eta langileei egin diguzuen arretagaririk mila esker.

Jardunaldiak prestatzen Euskaltzaindiarekin batean aritu zareten euskalgintzako talde eta pertsona guztiei. Araban zer behar dagoen, zer lanetan ari zareten eta zer egin duzuen zuek baino hobeki inork ez baitaki, eta zuek gabe zail baikenuke gaur, hemen zaudetenen gogoko eguna antolatzea.

Eskerrak entzutera eta parte hartzera gaur hona etorri zareten horiei. Eskerrak batez ere, zuen egitasmo, iritzi, gogoeta eta esperientzien berri emateko txostena prestatu eta ezagutzera eman diguzuenei. Eta eskerrak mahai-inguruan izan zareten herri-erakundeetako ordezkari horiei.

Jagon Saileko Sustapen batzordeak, nahitaez, egunero euskararen sustapenean lanean ari diren talde, elkarte eta instituzioekin bat jokatu behar du, horien lana ezagutu, elkarren berri izan eta elkar indartu. Garrantzitsua da guretzat harreman hori, eta uste dugu jardunaldi honek eta aurretik izan ditugun bilerak horretarako baliagarriak izan direla. Aurrera begira ere elkarrekin euskararen sustapenean segitzeko gure nahia adierazi nahi dugu.

Gaur, jardunaldi honetan, argi ikusi dugu Araba euskalduna izan dela. Manu Ruiz Urrestarazuk ekarri dizkigun Arabako toponimoek horixe adierazten digute. Jon Aizpuruak eman dizkigun datuek, Araban zenbat elebidun eta nolakoak diren; non euskaldunduak, eta 1981etik 2006ra zenbaki horiek nola aldatu diren aztertuz, ohartzen gara euskara bizirik dagoela. Eskola eta euskaltegiek egin duten lana ikaragarria izan dela ere ondorioztatzen dezakegu. Miel A. Elustondok ere, hain zuzen, horixe azpimarratu du, herri ekimenez egin den lana. Olatz Altuna kale erabilerari buruz aritu da, eta hor urrats handiak eman beharra dugula ikusi dugu, oraindik erabilerahula baita.

Euskararen etorkizuna hobea izan dadin gure hizkuntza planteamendua aldatzeaz aritu zaigu Iñaki Martínez de Luna, aurrez aurre dauden oraingo

planteamendu aldarrikatzailea eta uzkurra baztertu, eta horiek egokituz eta gaurkotuz beste bat egin. Eta arratsaldean, erabilera areagotzeko Araban abiatu dituzten ekimenak eta martxan jarri nahi dituzten egitasmoak ezagutzeko parada izan dugu: Mintzalaguna, kuadrilan bertsoan, hedabideak, euskara planak aisialdian, eta, azkenik, merkataritza eta ostalaritzan euskararen sustapena. Geroan ere, Araba euskalduna nahi dutela erakusten digute egitasmo hauek.

Eskerrak, bada, euskararen ezagutza eta erabilera handitzeko eta zabalteko lanean ari diren eta aritu diren talde eta pertsona guztiei.

Guztiok batean segi dezagun aurrera!

Agosti Chaho eta erromantizismoa Euskal Herrian

Baiona, 2011-XII-16

Euskera. 2011, 56, 3. Bilbo
ISSN 0210-1564

Sarrera

KINTANA, Xabier
Euskaltzaindiko idazkaria

Euskera. 2011, 56, 3. 659-662. Bilbo
ISSN 0210-1564

Behin, orain dela berrogei urte inguru, Gabriel Arestirekin Baionako karriketatik nembilela, halako batean, Bilboko poeta etxe baten horman atxikirik zegoen plaka bati begira gelditu zen. Hura Agosti Xahoren omenez jarria zela ohartzean, honela esan zuen irriño batez: «Begira, Xabier: hemen-txe du Xahok bere kalea. Bere garaian idazle madarikatua izan zen bera ere, baina azkenean, haren izena ipini diote kale bati. Beraz, besteok ere ez dugu esperantza galdu behar!».

Bai, hori zioen, nolabaiteko umore-harrotasunez, Gabriel Arestiri bere burua poeta madarikatutzat aurkeztea gustatzen zitzaiolako, sarritan egia desegokiak esaten –eta idazten– zituen eta. Hargatik, txalo eta laudorioen artean, batzuetan gaitzespen eta kritika latzak ere jasotzen zituen. Agosti Xahok bezala nonbait. Gabrielen kasuan behintzat, aitortu behar da haren iritziak aurkezteko maneran, maiz, bereziki zirikatzaile eta sumingarria izaten zela, horrela sorrarazten zuen eskandaluarekin, segur aski, oihartzun handiagoa lortzeko esperantzarekin.

Agosti Xahoren izkribuetan, aldiz, ez da eskuarki irakurlearekiko probokaziorik nabaritzen, eta eskandalua, izatekotan, zerabiltzan gaietan zetzan, irudimenezko gauza berri eta harrigarriak agertzeko moduan, haien laikotasun eta heterodoxian, garai hartan gure artean hura aski gauza ezohikoa baitzen. Izan ere, hemeretzigarren mendearen hasieran jaio zen Zuberoako idazle hau oso nabarmen agertu zen ezkertiar, iraultzaile eta errepublikar erradikal gisa. Eta jarrera ideologiko hori, gurean berritzaile, ez zetorren beti bat tradiziozko orduko pentsaera nagusiarekin, hots, *euskaldun fededun* delakoarekin. Halere, ezkerreko ikusmoldea ukanik ere, Xahok, aldi berean, bere burua beti euskaldun erakusten zuen inolako konplexurik gabe, eta *avant le mot*, abertzaletzat ere bai. Horrexegatik karlistadak euskaldunen nazio-askatasunerako borrokatzat hartzen zituen.

Garai hartan Frantzia zen, Europa osoan, Gobernu Errepublikarra zuen estatu bakarra, Frantses Iraultzaren ondorioz lorturiko eskubide formal askorekin, eta hartan Elizaren legeria eta Estatuarena banaturik zeuden. Xahok biziki balioesten zuen aurrerapauso hori, anitz arlotan gizateria osoarentzako eredu bilakatuko zena. Izan ere, erlijioa eta politika, hots, arimen salbazioa eta hiritarren askatasuna eta eskubideak, elkarrengandik bereiz-

teko urrats hura erabakigarria gertatu zen. Ondoren, jokabide hori Europa osoan eta Amerikan imitatzen hasi zen, eta gaur egun ere horren atzetik dabilta oraindik hirugarren munduko jende asko, atzora arte konfesionalak izandako musulman estatuetan bereziki.

Aitzindariak, ordea, gehienetan oso kario ordaindu behar izan dituzte beren ausartzia eta urrutikusmena. Zorionez, denborak justizia egiten ere bada-ki, eta gaurko euskaldunok mirespenez eta esker onez dakusagu Atharratzeko semearen jarrera aurrerazalea. Euskal hizkuntza, historia, ohiturak, poesia-kantuak, mitologia etab. ere berreskuratzen eta lantzen saiatu zen bera. Jakina, euskal balioak goraiatze aldera, munduko apologista gehienen antzera, lantzean behin gehiegikeria batzuk ere esan zituen. Ez ordea, inoren ideal patriotikoak gugan txikitandik txertatzeko xedearekin. Gainera, Xahorenak ez ziren azken mendeotan gureko erdal eskoletan besteek atertu gabe irakatsi dizkigutenak baino potoloagoak. Helburuetan ere ezberdinak izan dira: Agostik, txarrenean ere, euskal iragana apaintzen zuen, gu geure etorkiaz harro senti gintezan, euskaldun iraun genezan, bertoko erro eta nortasun nazionalari atxikiz. Erdal eskolak, ordea, sarriegitan gu ahalkez deserrotzeko, eta geure hizkuntza eta kultura gal genitzan, zituen bere istorioak apailatzen.

Javier Diaz Nocik, UPV/EHUko irakasleak, A. Xahok pertsonaia erromantiko peto-petotzat jotzen du, hots, idazle, kazetari, bidaiari, politikari erradikal eta kanpoko hizkuntza eta kulturen zalea. Ni neu ere iritzi berekoa nauzue. Bere garaiko semea izanik, eta batzuetan darizkion aje, uste xeble eta fantasiak gorabehera, A. Xahok leku ongi merezia dauka gure historian, eta euskaldunon buru-bihotzetan ere bai. Bere azti-begi zoliari esker, geure etorkizun hobearen iragarle izan genuen, jada gero eta argiago mamitzen ari zaigun errealitatearena. Gainera, alegiazko Aitor zaharraren asmatzaile izandako hura, gaur mila Aitor berrien aitaponteko bilakatua zaigu.

Bidezkoa bezain noraezekoa zen, hortaz, Euskaltzaindiak euskal idazle zu-berotarra gogoan izan eta, haren jaiotzaren bigarren mendeurrenean, bere bizitza eta lanari buruzko jardunaldi batzuk eskaintzea. Horrexegatik antolatu dira Baionan 2011ko abenduaren 16an Agosti Xahoren inguruko ikerketa eta hitzaldiok. Guztiek Zuberoako autorearen inguruan beren txostenak aurkez-tu dituzte, orain orrialde hauetan argitaraturik eskaintzen dizkizuegunak.

Grammaire euskarienne delakoaz

Sobre Grammaire euskarienne

À propos de la Grammaire euskarienne

About Grammaire euskarienne

OIHARTZABAL, Beñat
Euskaltzain osoa. IKER-CNRSko ikerketa zuzendaria

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 663-686. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu honetan Chahoren *Grammaire euskarienne* delakoa (1836) aztertzen da. Lanaren argitaratzeko modua azaldu ondoan, haren egitura aurkezten da, eta dituen hiru partee-tako edukia argitzen. Chahok hizkuntzaz eta euskaraz zituen ideiak garaikoak baziren (naturaltasuna bereziki), ez da dudarik lan originala dela. Ondoko hamarkadetan guziz arrakastatsua izanen zen aditz bakarraren teoriak Chahoren azterketan hartzen du itxura garbia. Eskaintzen dituen hizkuntza datuak ere, aditz paradigmak eta hauen sailkapena bereziki, harenak dira, eta zubereran oinarrituak.

Hitz-gakoak: Chaho, euskal gramatika, aditz bakarra, zuberera.

En este artículo se analiza el *Grammaire euskarienne* (1836) de Chaho. Después de explicar el modo de publicación de la obra, se presenta la estructura de la misma, aportando luz sobre el contenido de sus tres partes. Si las ideas que tenía Chaho sobre la lengua y el euskera (sobre todo la naturalidad), son contemporáneas, no cabe duda que es un trabajo original. La teoría del único verbo, que fue totalmente exitosa en posteriores décadas, se presenta de forma nítida en el análisis de Chaho. Los datos lingüísticos que se ofrecen, especialmente los paradigmas verbales y la clasificación de éstos, también son de él, extraídos del dialecto suletino.

Palabras clave: Chaho, gramática vasca, verbo único, dialecto suletino.

Cet article analyse la *Grammaire euskarienne* (1836) de Chaho. Après une explication du type de publication de cette oeuvre, on en explique la structure et le contenu de ses trois parties. Si les idées qu'avait Chaho sur la langue basque sont contemporaines, il ne fait aucun doute qu'il s'agit d'un travail original. La théorie du verbe unique, qui eut beaucoup de succès au cours des décennies postérieures, est présentée de façon très claire dans l'analyse de Chaho. Les données linguistiques, et plus particulièrement les paradigmes verbaux et leur classification, sont aussi de lui et viennent du dialecte souletin.

Mots-clés : Chaho, grammaire basque, verbe unique, dialecte souletin.

This paper examines Chaho's *Grammaire euskarienne* (1836). After explaining how the work was published, its structure is presented and the content of its three parts is explained. Even though Chao's ideas about languages and Basque are contemporary (above all their natural aspect), there is no doubt that this is an original work. The theory of the single verb, which became highly successful over the decades to come, is clearly presented in Chaho's analysis. The linguistic data offered, in particular the verb paradigms and their classification, are his and are based on the dialect of Zuberoa (Soule).

Keywords: Chaho, Basque grammar, single verb, dialect of Zuberoa (Soule).

Chahoren sortzearen mendemuga honetan, gramatika sailean egin zuen lanaren aipatzea galdegin zidan duela zenbait denbora J. Haritschelharrek, eskerrak ematen baitizkiot, egun, zuen aitzinean, 1836an argitara eman zen *Grammaire euskarienne* delakoaz zenbait hitzen errateko parada emanik. Alabaina lan hori izan zen, B. Coyosek geroxeago aipatuko dituen hiztegi eta ortografia lanak bazterrean uzten badira bederen, euskal gramatika azalduz Chahok argitara eman zuen lan bakarra.

Gómezek (2006) azpimarratzen duen bezala, aipamen zerbait izan bazuen gramatika lan horrek 19. mendean, eta uste baino eragin handiagoa ere ondoko hamarkadetan (Oyharçabal 1991), ez dute gramatika lanek famatu Chaho, bai, ordea, egungo biltzar honetan ideien historia ikertzen dutenek bereziki aztertuko dituzten bertzelako batzuek.

Bizkitartean, euskarari buruzko gramatikografia den bezalakoa delarik, uste dut merezi duela lan honek, gaur doi bat aipa dezagun. Has nadin beraz.

***Etudes grammaticales sur la grammaire euskarienne :* liburu bakarra, bi idazlan**

1836an, Parisen, *Etudes grammaticales sur la grammaire euskarienne* izenburuko liburu bat argitaratu zen, bi egileren deituekin, hauek honela emanak baitziren: A. Th. d'Abbadie eta J. Agustin Chaho, de Navarre, auteur des *paroles d'un voyant*. Liburu bakarra izatea engainagarri gerta daiteke kasu honetan, ezen, egiazki, liburuak bi idazlan dauzka, lan bakoitza bere egileak izenpetzen duelarik : lehena, *Prolegomènes* deitua, A. d'Abbadiek sinatu zuen, eta bigarrena, *Grammaire euskarienne* izenburua dakarrena, A. Chahok. Orrialdeen zenbaketa bera ere bereiz eginga da bi lanetan. Baina liburuak ez baitu ez aurkibiderik, ez bertze paratesturik,¹ eta bereziki ez ira-

¹ Halere, liburuaren estalkiko orrialdean, euskararen garbitasuna azpimarratzen duen Axularren aipu bat agertzen da, frantseserako itzulpenarekin, eta hirugarren orrialdean *zazpi uskal-herrietako uskalduner* egin eskaintza.

kurtzaileari egin aitzinsolasik, ez dakigu zer gisaz batera, liburu bakarrean, argitara eman ziren bi estudioak.²

Guziz desberdinak dira bi idazlanak. Alabaina Abbadiek 50 orrialde dituen bere sarreran, euskararen aurkezpen tipologikoa egin zuen, eta ordu arteko euskalaritzaren historia labur bat ere, ezagutzen zituen euskarazko eta euskalaritzako liburuen zerrenda jakingarri batekin aurkeztua (Oyharçabal 1998, Gómez 2006). Ez du iduri deusetan parte hartu zuen lan horretan Chahok, eta beraz ez dugu gehiago aipatuko hemen, non ez den bazter ohar zenbaiten egiteko. Bertze lana, *Grammaire euskarienne* delakoa, 184 orrialdekoa, egiazko gramatika da, eta Chahok bere izen-deituren lehen letrekin hondarrean izenpetu zuen : *J.A.C. Gramatika* hasten den lehen orrialdean egilearen izenik ez da agertzen, bai haatik, Leloren kantako azken koplak, honela izenpetua : *Improvisateur cantabre (Siècle d'Auguste)*. Humboldtenganik hartua bide zen koplak, zeharka seguraz ere.³

Gramatikaren egitura

Chahoren gramatikak hiru parte ditu, orrialde kopuruaren aldetik guziz desorekatuak direnak :

- *De la vocalisation* (1-32 or.)
- *De la déclinaison* (33-47 or.)
- *Du verbe* (49-184 or.)

Gure gaurko kontzeptuen arabera interpretatuz eta gauzak pixka bat bortxatuz erran daiteke lehen partean fonologia aztertua dela, bigarrenean izen morfologia, eta hirugarrenean aditz jokatuaren morfologia. Ikus daitekeen bezala, aditzaren parteak kasik lanaren hiru laurdenak hartzen ditu, orrialde

² Abbadieren idazlana Chahok idatzi gramatikaren sarrera gisa ere har daiteke, izenburuak gisa hartara interpretaturik (Gómez 2006). Halere, Abbadiek Chahoren estudioa aipatu bazuen ere (*Prologomènes*, 11. or.), ez zuen haren aurkezpenik egin.

³ Honela emana da koplak liburuan: *Andi arichak, / Guezto seïndoaz, / Betigo naïaz / Nardoa !* Koplak horien bertsioez eta kopiez, ikus J. de Urquijo (1922).

haiek aditz jokatuena paradigmez bereziki osatuak direlarik. Alderdi horretarik (eta bertze batzuetarik ere, gero ikusiko dugun bezala), gramatika hau 19. mendean eginen diren bertze gramatika lan askoren aitzindaria da, haietan ere aditz paradigmek izigarriko tokia hartuko baitute. Frantsesez idatzia da gramatika, eta euskarazko datuak zubereratik hartuak nagusiki, euskalki hura baita egilearentzat euskalkirik osoena.⁴

Lanaren hastapeneko orrialdeetan Chahok lanaren helburua, eta lengoiaz oro har, eta euskaraz bereziki, duen ikuspegia azaltzen ditu. Euskal gramatika konparazio lan zabalago baten parte gisa aurkezten du, konparazio lan hura bera ere hizkuntzez haragoko obra are handiago batean sartzea zelarik :

Je me propose d'examiner dans un livre spécial les rapports qui existent entre la langue euskarienne, le Sanscrit, ou sam-skra-da des brames indiens, et les dialectes primitifs de l'Amérique. Ce travail exigera des rapprochements de vocabulaires et des tables philologiques, qui ne peuvent trouver de place dans cet aperçu grammatical, destiné à lui servir d'introduction ; comme il sera lui-même le précurseur d'un livre plus vaste, où je déroulerai, conformément à la promesse que j'ai faite au public, l'Explication comparée de tous les mythes connus dans la religion universelle.
(4. orr)⁵

Ikusten denaz, Chahok euskararen gramatika gogoeta ingurumen zabalago batean ezartzen zuen, mitologia eta ohiz kanpoko pentsamendu erlijiozkoa baitzituen urrunagoko gogamenak. Ez da gure asmoa hemen mitologiak eta erlijioaz zituen ideiez aritzea, gai horietan gu baino ikasiago norbaitek egin behar bailuke (orduko frantses literaturan pentsamolde horrek izan zuen oihartzunaz, ikus Juden 1971), baina on da gibelego irudi hori

⁴ Gramatikaren lehen lerroetan, Chahok sei euskalki bereizten ditu (garai nafarrera, zuberera, baxenabarrera, lapurtera, gipuzkera, bizkaiera), baina zuberera iduritzen zitzaion perfektuena (fonetikari dagozkion arrazoiengatik, iduriz): *Nous avons employé le plus régulier et le plus parfait des dialectes vascons, qui est le souletin ; non sans regretter vivement de ne pouvoir reproduire avec l'alphabet français les aspirations, l'accent et la prosodie qui servent à graduer et à différencier leur prononciation significative.*

⁵ Orrieko ohar batean *Parole d'un voyant* urte berean argitaratu liburua aipatzen du Chahok eta baita *Philosophie des Révélations* ere; hau 1835 argitaratu zen.

gogoan atxikitzea gramatikan eskaintzen dituen azterbideen hobeki ulertzeko (ikus 13. oin-oharra).

Chahoren ikusmoldean, Astarloarenean bezala, hizkuntzak ez dira Jainkoak emanikakoak, baizik ere gizakien ahalmen baten adierazpenak. Trufarik baizik ez zuen Chahok hizkuntzen jatorria jainkozkoa zela sinestedunen alde-
ra. Hizkuntzez jabetzeko ahalmena gizakiak berezkoa zuela zeukan berak, jabetze hori garaien eta gizartearen aitzinamenduaren arabera izanik :

Nos Croyans⁶, à qui les miracles ne coûtent rien, on fait tomber du ciel une langue toute faite ; en cela, les bonnes gens ont pris à la lettre quelques allégories ; ils ont été la dupe de quelques mythes. Admettons un instant que l'homme est doué d'une organisation assez parfaite pour acquérir de lui-même un idiome, suivant les développements de la société et le progrès de ses besoins. (5. or.)

Hizkuntzaren naturaltasuna 18. mendeko ideia da bereziki, nahiz asko autorek bestalde konbentzioz ere eratuak zirela defendatzen zuten. Chahok, ordea, hizkuntza konbentzionalismoa osoki baztertzen du:

La convention n'entre pour rien dans l'invention du langage. L'homme naturel et passif se fait un dialecte par instinct, par organisation, par besoin, à peu près comme il se reproduit. (6. or.)

Ikuspegi hori izanik, Chahok ez ditu hizkuntza guziak maila berean ematen eta bi oinarritzko tipotara bil daitezkeela uste du: ipar aldekoak eta hego aldekoak, tipologia honen oinarriak klimak eragin gizarte antolamendu desberdinak izanik :⁷

Les savants finiront quelque jour par ne plus reconnaître avec l'histoire que les deux idiomes types du nord et du midi, qui, par une communauté

⁶ Chahok letra berezietan markatzen du hitza. Hitz hau kasu honetan Lammenais-en liburuaren izenburuaren oihartzun gisa heldu da, urte horretan berean «Paroles d'un croyant» liburuari (1834) ihartdetsiz «Parole d'un voyant» argitara eman zuen Chahok.

⁷ Ez da argi eduki linguistiko zehatzik ematen zion Chahok tipología horri. Itxuren arabera, hizkuntzarekin lotura laxoa zuten bertze ideia batzuetan finkatua baitzen bereziki hizkuntza. Halere, gramatika han-hemenka barreiatuak diren ideiak kontuan harturik, iduri luke «hego aldeko» hizkuntzak naturaltasuna atxikia zutenak zirela, eta «ipar aldekoak» berriz, nahasiak izanik, konbentzionalismoan oinarritzen zirenak.

de causes et d'effets, tirée de l'organisation de l'homme en rapport avec les climats, doivent toujours renaître les mêmes et différer fort peu dans la succession des Temps géodésiques. (5. or.)

Euskararen goraipamena

Nahiz iduri duen Astarloaren ikusmoldeen berri ez zuela Chahok garai horretan, lehen hizkuntza kutsatugabearen ideia aurkitzen da haren idatzian. Erran gabe doa, euskara dela haren ustez hizkuntza hori : «lehen denboretan hego aldean sortu mintzaira» baita, «bokalizazio jainkozkoa» eta «izendadura simple eta nahasigabea» dituen, «gramatikaren egitura ere simple eta erregularra» duena, hots, «giza hizkuntzarik filosofikoena» :

La langue euskarienne date des premiers siècles de notre Temps historique ; elle naquit, durant le premier âge, dans le midi ; sa vocalisation vierge est divine, sa nomenclature est originale et sans mélange ; l'architecture merveilleusement régulière et simple de son système grammatical achève d'en faire le dialecte le plus philosophique, le plus complet du verbe humain. (3. or.)

Hizkuntza batek hastapeneko garbitasuna eta naturaltasuna atxiki duelako ideiak berez ondorio hau dakar : hizkuntza horren oinarritzko osagaiak ez direla arbitrarioki sortuak, hots, hartan hizkuntz unitateen adieraziaren eta adierazlearen arteko lotura nolabait naturala eta zuzena dela. Chahok hizkuntzaren maila desberdinetan ikusten zuen lotura hori, eta soinuen mailan lehenbizikorik («bokalizazioa» haren hitzetan). Maila horretan hiru unitate mota bereizten zituen : bokalak («bozak» ere deituak), kontsonanteak («artikulazioak» ere deitzen zituenak) eta doinua, eta bakoitzak bere eduki semantiko berezia zuela zeukan. Gisa horretan, bokalek adieraren oinarria ematen zuten, kontsonanteek bokalen adiera erlatiboa, eta akzentu-doinuak, berriz, solas mementoko sentsazio mailak :

Les vocales, dans l'idiome primitif, expriment un sentiment général, toujours réfléchi ; l'inflexion chantée leur imprime un degré de sensation actuelle ; les articulations déterminent leurs nuances significatives. Ces articulations, qui s'adaptent également à toute l'échelle des vocales, n'ont

par elles-mêmes qu'une valeur relative, toujours subordonnée à la valeur générale des voix simples. (14. or.)

Chahoren ikusmoldean, oinarri horretarik abiatuak eraikitze-jokoa batean bezala moldatzen dira hitzak.⁸ Astarloaren lanen berri ez zukeenagatik Chahok, azpimarratzekoa da bien ideiek zuten antzekotasuna. Guretzat hain urrun diren ikusmolde hauen hobeki ulertzeko, har dezagun Chahok berak azpimarratzen duen adibide bat.

Naturazko motibazioa hitzetan : *iao* eta *iz* > [h]itz > *izen*

Iao zen Chahoren arabera euskaldunek jainkoari ematen dioten izena (hitza deklinatzerakoan *jaun-* bihurtzen bada ere). Hitz horren egokitasun eta naturaltasunaren erakusteko, dituen hiru bokalen berezko adiera agerian eman zuen, bokal horien ahoskagunea edo ahoskamoldea kontuan hartuz. Horrela *a* bokala, gizonak ahoa irekirik heriotzako azken hatsa ematean egiten duen korrokarekin lotu zuen. Alderantziz, *i* bokalean bizi indarren sinboloa ikusi zuen. Hau soinurik zorrotzena izanik,⁹ Brasilgo indiarrek jainkoari ematen dioten izena ere (*hi*) zela zioen. Azkenik *o* erdiko bokala miresmenaren adierazlea zela erranez osatu zuen hitzaren azalpena:

Contemplez l'homme qui se meurt: l'angle guttural reste ouvert, et laisse errer la vocale a sur le ton de plus bas et le plus creux, dernier accent de la voix humaine, que nous appelons râlè. Tout au contraire, dans une plénitude de force et de santé, lorsqu'un sentiment énérgique de plaisir soulève comme un levier toutes les puissances de la vie, le Brésilien fait entendre son

⁸ Chahok, halere, kontsonanteak eta bokalak elkartzean erlazio anizkuna eta iheskorak sortzen zirela zioen : *si l'on vient à rechercher la valeur propre à chaque articulation ou consonne, dans sa fusion avec les voix simples, les rapports deviennent tellement multipliés et fugitifs qu'il est assez difficile de les saisir (15. or.)*. Haien ulertzea are zailagoa zen, haren ustez, hizkuntza mistoetan usatuak diren jendeentzat, haiek galdu baitute lehen hizkuntza eta idealitate sentikorren artean dagoen erlazio harmonikoa (maiz manera horretan adierazten du naturazko motibazioa). Aitzineko aipua honek jarritzen da : *et surtout de la rendre sensibles à des esprits auxquels l'habitude des langues mixtes aurait créé un sentiment tout conventionnel, et qui n'auraient point ainsi la mesure commune du rapport harmonique qui existe entre le langage primitif et les idéalités sensibles dont il lest l'expression. (id.)*

⁹ Ikus beherago, *iz* erroa aztertzean *i* bokalaz egiten duen deskripzio fonetikoa.

cri d'allégresse hii, sur une note aiguë, qui est certainement la dernière limite du chant dans chaque individu. Or le cri de nature hi est le nom que la langue brésilienne donne à l'Être suprême ! Ainsi se trouve fixée la valeur absolue des voyales A, I. La voyale O, médium exact de la gamme parlée, est dans sa valeur moyenne une exclamation admirative. (14. or.)

Chahoren arabera, beraz, *a* eta *i* bi muturretako soinuak izanki eta *o*, al-diz, erdikoa, «bizia eta inkarnazio unibertsalaren ideiak» (?) biltzen zituen *iao* hitzak, denbora berean miresmena adieraziz. Haren ustez, irakurleak hori ikusirik, ez zuen zalantzarik izanen guziz «inspiratua», «primitiboa», «jainkoakoa» dela euskaldunek jainkoari ematen dioten izena:

Je laisse à juger au lecteur s'il est inspiré, primitif, divin le nom que les Basques pyrénéens donnent à l'Éternel ; ce nom qui par la réunion savante de deux sons extrêmes et du son médial de la voix humaine, combine les idées de vie et d'incarnation universelle, et les confond dans un cri d'admiration : Iao !... (14. or.)

Hitz hitzaren motibazioa ere molde bertsuan adierazia da. Lehenik *iz* izatearen erro gisa aztertu zuen Chahok, haren barnean *i* (bizi-indarraren adierazlea nolabait, goragoko aipuan ikusi bezala) eta *z* (jabegoa adierazten duen deklinatuzkia) bereziz:¹⁰

La voyale i dont l'émission exige la plus grande contraction de l'organe vocal, et qui se trouve être la note la plus aiguë et la plus vibrante, le son le plus élevé de l'échelle parlée, se combine en euskarien avec la forme déclivative z, signifiant appartenance, pour exprimer l'idée de la vie et de l'existence, iz est, sois, soit. (10. or.)

Erro konposatu horren erdian *t* sartuz, errepikatzearen ideia adierazten omen da, halako gisaz non [*h*]*itz* hitzaren adiera nolabait aurkitzen baita :¹¹

Le radical hitz désignant en euskarien le mot, le verbe, la parole, n'est autre que le iz essentiel, renforcé par un t médiatif ; il signifie harmonique-

¹⁰ Chahok etimologia horri jarraikiz, *gizon* ustegabeko molde batean aztertzen zuen : *g+iz-on* «bon-être, appliqué à l'homme» (29. or.)

¹¹ Zuberotar batentzat bitxi bada bitxi, Chahok *h* ez zuen kontuan hartzen bere azalpenetan (*hitzetan* agerrarazten bazuen ere).

ment, reproduction, double existence. Le mot ou **hitz** exprime une modification de l'être dans un état irrélatif et abstrait, et marquant le contact mystérieux des images sur le principe actif, dessine une idée indéterminée, vague et pour ainsi dire volatile, comme une première vue de l'intelligence, une lueur flottante dont les rayons se jouent sans direction. (10. or.)

Erro horretarik abiatu berriz hitz bat azaldu zuen Chahok, beti ere hitzeko formak eta haien adiera nolabait lotuz eta *-en* atzikia baliatuz horretarako :

*Le mot supposant toujours une sensation réfléchie est essentiellement appellatif ; il s'applique à tout, à la chose comme à l'idée, au nombre, à un rapport isolé, c'est le nom, **iz-en**, c'est-à-dire, suivant la définition euskarienne, ce qui est applicable à toute existence idéale ou physique (10. or.)*

Naturazko motibazioa morfema funtzioaletan

Soinuek berezko adiera izanik, morfema funtzioaletan agertzen direnean ere balia daiteke gorago ikusi azterbidea. Hala egin zuen Chahok. Adibidez, kontsonante txistukariak soinu gisa «gizen eta mamitsu» izanik, hala nola ikus omen baitaiteke *haz*, *has*, *aski*, *iz[an]*, *hisi*, *hitz* hitzetan, bazioen guziz naturalki erabiliak direla euskaraz *s* eta *z* txistukariak, gaia edo bidea adierazten duen deklinabidean :¹²

*Les articulations sifflantes expriment richesse, abondance, valeur qui est parfaitement harmonique avec leur prononciation grasse et substantielle : **az**, nourrir ; **ass**, rassasier ; **asski**, assez ; **iz**, être ; **issi**, fixité, entêtement ; **itz** parole. (...)*

Les sifflantes s, z sont donc naturellement employées comme terminaisons déclinatives, exprimant une idée de matière, d'élément ou moyen (16. or.)

Chahok aditz forma jokatuak ere molde horri jarraikiz azaltzen zituen. Adibidez, Darrigoli (1829, 110. or.) jarraikiz *izan* aditzaren adizkeren erabi-

¹² Hemen *-z* atzizkiak gaia eta bitartea adierazten duela dio Chahok. Lehen ikusi bezala, *hitz* aztertzean, jabegoa («l'appartenance») adierazten zuela azaldu zuen.

dea azaltzeko, pertsona izenordainak mediatiboan deklinatzen zirela zioen :¹³

La déclinaison abstraite des pronominaux ni, moi ; hi, toi, fournit la conjugaison substantive : niz, je suis, hiz, tu es.

Pluraleko adizkerak doi bat desberdinki azaltzen zituen : haietan pertsona izenordainak existentzia adierazten duen *i* erroari eta gero *-ra* mugimendu atzizkiari lotzen zaizkiola zioen, *zira* bezalako adizkera batek (<*zu-i-ra*) «vous qui vers être» erran nahi zuela adieraziz :

Les pronominaux zu vous (singulier), gu, nous, combinée avec le radical i, signifiant existence, et la terminaison -ra, vers, jusqu'à, donnent les formes verbales suivantes : zira vous êtes, ghira, ghire, nous sommes. C'est-à-dire en définition «vous qui vers être ou jusqu'à être». (17. or.)

Azkenean, hizkuntzako osagai guziak (erroak, hitz elkartuak, deklinabideko atzizkiak, adizkera jokatuak) horrela sor zitezkeela pentsaturik, hizkuntza osoa bokal eta kontsonante gutitan aplikatu «imitazio printzipio» baten bidez azaltzen zuen Chahok :¹⁴

Ainsi par le principe d'imitation appliqué à un petit nombre de voyelles et d'articulations, nous avons découvert la création des mots radicaux et composés, et l'art naturel de marquer, par les terminatives de la déclinaison et les inflexions du verbe, toutes les relations qu'ils peuvent subir dans la pensée et le discours : ce qui est toute la langue. (17. or.)

¹³ Darrigolek, erabide horrek «lengoiaren lehen urratsak» («l'enfance du langage») gogoratzen zituela zeukan.

¹⁴ Horiak hurbiletik aztertuz, Chahok mito eta erlijiozko sinbolo zaharrak argitzen ahalko zirela pentsatzen zuen : *Ce serait une étude curieuse et féconde d'appliquer les principes que nous avons posés au dépouillement des racines euskariennes et à l'harmonie expressive de leur vocalisation, pour tracer l'histoire étymologique de toute la nomenclature de cette langue, suivant l'ordre logique de l'inspiration et de la génération des idées. Ce travail jetterait une vive lumière sur une infinité d'anciens mythes et de symboles religieux, dont le sens rationnel est dès longtemps perdu dans la pensée humaine, et que la définition intelligente du verbe inspiré nous permettrait de transfigurer et de rendre à leur signification primitive. (17. or.)*

Erregulartasuna eta produktibitatea : eratorjeta eta deklinabidea

Euskal gramatikaren idealizazio prozesu horretan, naturaltasunari gaineratzen zaizkio bertze bi ezaugarri, 19. mendeko gramatikek maiz aipatuak : erregulartasuna eta produktibitatea. Lehen ikusi dugun bezalako araurik eta mugarik gabeko erabide batek bidea ematen zuen euskaran bi ezaugarri horien aurkitzeko:

La régularité parfaite des formations obtenues sur les mots, soit radicaux, soit composés, à l'aide des terminatives, fait que le vocabulaire euskarien unit la plus merveilleuse richesse à une extrême simplicité. (27. or.)

Eratorbidean adibide bat emanez, *handi* izenondotik 25 hitz sortzen zirela zioen Chahok. Azpimarratzen zuen bestalde, atzizki ttipigarri eta handigarrien bidez are aberatsagoa agertzen zela hizkuntza :

*Le qualificatif **handi** subit à lui seul vingt-cinq formations, dont la langue française ne saurait traduire que quatre ou cinq par des adjectifs équivalents ; tandis que ces vingt-cinq expressions composées ont toutes le même radical. Je n'ai point fait entrer dans ce calcul la série innombrable des augmentatifs, diminutifs et approximatifs, que tous les mots euskariens peuvent revêtir. (id.)*

Ikusmolde sistematiko horren adibideak eratzerakoan, atzizkiak meta daitezkeela erakutsi nahiz, datuak doi bat bortxatzen ditu (forma agramatikalik eratu gabe, halere). Adibidez, *gizon* izenetik sortu 40 bat forma eskaintzen ditu, bertzeak bertze *-kari*, *-tu*, *-xe*, *-ago*, *-egi*, *-tto*, *-ñi* atzikiak aipatuz, ondorioz, ondoko formak eskainiz, bertzeak bertze :

<i>gizon</i>	homme
<i>gizonkari</i>	aimant les hommes
<i>gizonkaritu</i>	devenu aimant les hommes
<i>gizonkaritutto</i>	devenu aimant un peu les hommes
<i>gizonkarituzago</i>	devenu aimant plus les hommes
<i>gizonkarituzago</i>	devenu aimant un peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagotto</i>	devenu aimant un petit peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	devenu aimant tant soit peu petit peu plus les hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	hommes
<i>gizonkarituzagoñi</i>	devenu aimant tant soit peu petit peu trop les hommes (31. or.)

Erran gabe doa, gramatika euskara ez dakitenentzat idatzia izanagatik, Chahok ez duela seinalatzen molde sistematikoan eratorri forma horietan gehienak ez direla erabiliak.

Deklinabidea da gramatikaren bigarren zatiaren gaia. Ez dio toki handirik eskaintzen Chahok, gorago erran bezala zati hori baita laburrena gramatikan. Eskaintzen dituen paradigmak, Darrigolek zenbait urte lehenago eratu zituenen araberakoak dira. Ez die kasuei izenik ematen, eta determinakuntzari dagozkionei bereziki ematen die garrantzia. Euskarak generorik ez izanez, eta kasu paradigma bakarra, mugagabeari tokia eginez,¹⁵ Chahok dio «aldaezina» eta «unibertsala» dela, baita guziz erregularra ere, salbuespen bihirik gabekoa, hots. Ohargarria da, bestalde, kasu ergatiboa zerrendetan ematen badu, deus ere ez diola hartaz. Halaber, Larramendik bere gramatikan seinalatu zuen deklinabide sintagmatikoa ez du argiki zehazten, ohar batean horretaz zerbait badio ere, kasu atzikia sintagmaren bukaeran ematen dela erranez, eta horretan ere euskal «sistemaren arrazionaltasunaren» marka ikusiz:

*La déclinaison euskarienne (...) est invariable comme elle est universelle, et ne présente pas une seule exception. (...) Par suite de l'absence de genres et de l'unité de la déclinaison, la déclinaison euskarienne ne prescrit que l'accord des nombres. lorsque deux ou plusieurs mots sont en relation dans la phrase, le cas distinctif de leur modification commune se rejette toujours à la fin et ne s'énonce qu'une fois : **ghizon ederra**, le bel homme. Ce système rationnel est (...) exigé par l'unité du mot euskarien. (40. or.)*

Deklinabideaz aritzean, euskal gramatiketan arazotsuak izan diren egitura genitiboetan gelditzen da. Harrietek (1741) jadanik seinalatu zuen euskarak hitz bakarreko sintagma genitiboen metatzeko ahala eskaintzen zuela, ikusi gabe, haatik, egiturazko errekurtsibitate izanik, azkenik gabe errepi-

¹⁵ Abbadiek arrazoinekin azpimarratzen du Oihenart zela lehenbizikorik mugagabeko deklinabideaz ohartu, eta gero, Chahok berak egin aitzin, Darrigolek zuela berriz argian ezarri : *la déclinaison indéfinie indiquée par Oihenart, qui l'appelle inarticulée, a été imparfaitement présentée par tous les auteurs qui l'ont suivie, à l'exception de feu l'abbé Darrigol. On verra dans le travail de M. Chaho l'admirable économie de ces inflexions dont le sens ne donne aucune idée de singularité ou de pluralité.* (Abbadie 1836, 11. or.)

katuz aplika zitekeen arau bati zerraiola dena. Bertze molde batean, gauza bera egiten du Chahok ere, hitz espantagarriak emanez, hala nola ondoko bi hauek :

ghizon-karitu-cheghi-nitho-aren-aren-arekilakoñiarenareki avec celui de l'infiniment petit, qui est avec le ou celui de la très chère petite, qui est devenue aimant tant soit peu trop les hommes (46. or.)

neretuchagoñitiarenekoarenareki «avec celui qui appartient à celui qui est devenu ou a été rendu tant soit peu plus mien» (178. or.).

Adizkera jokatuak

Aditzaren atala da Chahoren gramatikan garrantzizkoena, haren hiru laurdenak hartzen baititu. Parterik gehienez adizkera jokatuz osatua da. Adizkera zubererazkoak izanik, Chahok berak eratuak dira, ez baitzukeen euskalki horretan aitzineko eredurik jarraitzeko.

Aditzaren aurkezpena, NIZ eta DUT deitzen dituen bi aditzen jokadura substantiboaren (*conjugaison substantive*) bidez egiten du, 10 aldi bereziz:¹⁶

Présent	<i>niz</i>	<i>dut</i>
Passé	<i>nintzan</i>	<i>nian</i>
Futur	<i>nizate</i>	<i>duket</i>
Conditionnel	<i>nintzate</i>	<i>nuke</i>
Imparfait ¹⁷	<i>neinte</i> (auxiliaire)	
Conditionnel passé	<i>nintzatekin</i>	<i>nukian</i>
Impératif	<i>iz</i>	<i>ezak, ezan, ezazu</i>
Optatif	<i>nadin</i>	<i>dezadan</i>
Optatif passé	<i>nendin</i>	<i>nezan</i>

¹⁶ Chahoren paradigmatako adizkeretan beti errespetatuko dut hark erabili ortografia. Irakurlea oroit bedi zubererazko adizkerak erabili zituela eta haren ortografian *u* letra, gaur egun *ü* idazten duguna dela.

¹⁷ Aldien zerrenda eskaintzean hola deitzen du Chahok **edin* laguntzailearen alegialdiko forma. Gero, haatik, ez du paradigmarik eskaintzen, salbu *positif conditionnel* deitura erabilirik, arras modu laburrean (78. or.). Ohargarria da *neinte* forma ematean Chahok *auxiliaire* dela zehazten duela, nolabait *izan* aditzaren forma ez dela adieraziz. **Ezan* laguntzaileari dagozkion araberako formak (*ne-*

Ikus daitekeenaz, Chahok ez ditu bereizten bere paradigmatan aspektu marka eskatzen duten aditz laguntzaileak aditzoinak eskatzen dituztenetarik. Kontuan hartzen badugu zubereran guziz argia dela aditz lexikaletan aditzoinen eta adizkera aspektudunen arteko bereizkuntza, galda daiteke zergatik Chahok ez zuen molde batean edo bertzean bildu bereizkuntza hori.¹⁸ Aditz bakoitzaren/bikoitzaren teoriaren ondorioz gertatu zela dirudi. Alabaina, teoria honi jarraikiz, aditz lexikalak ez dira egiazko aditzak (jokatzaren direnak, hots), eta Chahok haiek kontuan hartu gabe eratu zituen bere paradigmak.¹⁹

Chahok zubererazko adizkerak hobetzeko arrazoietan geroaldiaren paradigma aipatzen du:²⁰

*La conjugaison substantive de **niz**, pour le mode futur, n'existe que dans le dialecte vasco-souletin, et c'est l'une des raisons qui nous l'ont fait choisir de préférence. Le dialecte cantabre forme le futur, en donnant au verbe essentiel une valeur auxiliaire: **izanen naiz** «je serai existant», etc., **ukhanen dut** «j'aurai, je serai ayant», etc.*

zake) ez ditu aipatzen, bai haatik, baina laburzki ohar batean **iro* laguntzaileari dagozkionak (173. or.). Egun ahalezko forma gisa sailkatzen ditugun *naiteke/mintekeen* edo *dezaket/nezakeen* adizkerak ere ez ditu aipatzen, ez eta bere zerrendetan agerrarazten, haren azterbidean ez baitute tokirik. Gogoan izan *izan* eta **edun*-en araberako formak (orainaldian bederen) geroko forma gisa aztertzen dituela. Azkenik derragun, gramatikaren azken partean, Chahok sartzen dituela bere aurkezmoldean bazterturik gelditu ziren zenbait paradigma eta bereziki aurrizkiak dituzten adizkerak: baldintzazkoak: *banintz / banu* ; *banendi / baneza*, edo agiantzazkoak: *ainintz / ainu*. (158. or.)

¹⁸ Oihenartek aditz laguntzaileak bereiziz egiten zuen bereizkuntza, Larramendik ordean, moduen bidez (adibidez, bizkaierazko *egin* laguntzailearen agerpena zehaztean). Chahok, gisa batez, aldien bidez bereizten zituen batzuen eta bertzeen paradigmak optatiboa, eta agintera, baina argiki dio haren aburuz aditz bakar bati dagozkiola.

¹⁹ Gramatikaren azken orrialdeetan zerbait erraten du Chahok aditz lexikalek har ditzaketan aspektu atzizkiez, baina ez ditu argiki marka morfologiko gisa aztertzen : *Une règle sans exception veut que tous les noms verbaux terminés par une consonne concourent sans autre modification à la conjugaison de l'optatif. (...) Les noms verbaux de la première classe, terminés par une voyelle ou une liquide n restent invariables pour former la conjugaison des imparfaits et du mode passé ; il n'en est pas de même des autres, dont quelques un prennent la terminaison **tu** et **du** ; les radicaux qui finissent par **r** ou **s** reçoivent l'i du datif.* (174. or.)

²⁰ Euskalkirik erregularrena eta perfektuena ere dela dio, haren berezitasunetan aspirazioa, akzentua eta prosodia azpimarratuz; ikus 4. oh.

Paradigmen berezitasunetan, haietan adizkera alokatiboen agerraraztea seinatzeko da. Bestalde forma atzizkidun batzuk ere (mendeko perpause-takoak) zerrendatzen ditu, adizkera «*deklinatu*» gisa aurkezten dituelarik. Hona, adibidez, nola aurkezten duen *izan*-en orainaldiko jokadura, subjektua lehen pertsona pluralekoa denean eta datiboa agertzen denean, bigarren pertsonakoa denean:

<i>ghira</i>	nous sommes
<i>gutuzu</i>	nous sommes (vous singulier)
<i>gutun</i>	nous sommes (toi féminin)
<i>gutuk</i>	nous sommes (toi masculin)
<i>ghirela</i>	que nous sommes
<i>ghirelarik</i>	tandis que nous sommes
<i>ghirelakoz</i>	parce que nous vous sommes
<i>ghitzaizu</i>	nous vous sommes (vous singulier)
<i>ghitzaizula</i>	que nous vous sommes
<i>ghitzaizularik</i>	tandis que nous vous sommes
<i>ghitzaizulakoz</i>	parce que nous vous sommes
<i>ghitzaïn</i>	nous te sommes (toi féminin)
<i>ghitzaïñala</i>	que nous te sommes
<i>ghitzaïñalarik</i>	tandis que nous te sommes
<i>ghitzaïñalakoz</i>	parce que nous te sommes
<i>ghitzaïk</i>	nous te sommes (toi masculin)
<i>ghitzaïala</i>	que nous te sommes
<i>ghitzaïalarik</i>	tandis que nous te sommes
<i>ghitzaïalakoz</i>	parce que nous te sommes

Ikus daitekeenaz, ongi bereizten ditu Chahok bigarren pertsona datiboa eta alokutiboa, forma atzizkidunak azken hauekin soilik eskainirik.

Oro har guziz erregularrak eta ongi eratuak dira Chahok emanikako paradigmak. Hona zenbait berezitasun, gure ustez seinatzeko direnak:

- Aldi bakoitzean, paradigmak subjektuaren komunztaduraren arabera bilduak dira forma «*deklinatuak*» ere haiekin batean emanak izanik, goragoko adibidean ikus daitekeen bezala.

- Iraganaldiko eta subjuntiboko formetan bukaeran gertatzen den bigarren pertsona maskulinoaren indizeak erorarazten du aldiaren kontsonante sudurkarizatua (bokalaren sudurkaritzea ez da ortografian erakutsia):

neizun / *neitzun* baina *neña* / *neitzaña* eta *neia* / *neitza* (100. or.)

dezazun baina *dezaña* / *deza* (149. or.)

- Iraganaldiko eta alegialdiko ZER-NORI-NORK paradigmetan pluraleko pertsona ergatiboaren indizea, atzizki gisa ere agertzen baita, doblatua da, eta beti arras manera erregularrean, haatik :

zeneitazien / *zeneitzazien* ; *zeneikuzien* / *zeneizkutzien*; *zenozien* / *zenotzien* ; etab. (110. or.)

zeneiket / *zeneizket* baina *zeneikedazula* / *zeneizkedatzula* (131. or.)

ghenekeio / *ghenekeitzo* baina *gheneikeziegu* / *gheneizketziegu* (138-139. orr.)

- Batzuetan, subjektua bigarren pertsona lagunartekoarekin ikusten dugu fenomeno bera; orduan atzizkiaren emateak generoaren bereizteko bidea eskaintzen du, forma atzizkidunetan bereziki:

heiket / *heizket* baina *heikedañala* / *heizkedañala* (131. or.)

heikukek / *heizkukek* baina *heikukiala* / *heizkukiala* (132. or.)

- Aginterako ZER-NORI-NORK paradigmaman 3. pertsonarik gabeko adizkerak eta 3. pertsona singularrekoak elkarretarik bereizten ditu maiz, adibidez ondoko kasuetan:²¹

bezagu «qu'il nous ait, à nous» eta *bizagu* «qu'il nous l'ait» / *bitzagu* «qu'il nous les ait» (147. or.)

ezaguzie «ayez-nous, à nous» eta *izaguzie* «ayez-nous-le» / *itzaguzie* «ayez-nous-les» (148. or.)

Baldintzazko adizkera batzuetan ere agertzen da bereizkuntza:

bano «si je lui avais» eta *baneio* «si je le lui avais» / *baneitzo* «si je les lui avais» (159. or.)

²¹ Bereizkuntza morfologiko hori aitzineko eta ondokorik gabekoa da euskal gramatiketan.

– Aginterako paradigmetan, 3. pertsona ergatiboa denean ustegabeko formak agerrarazten ditu Chahok NOR-NORK paradigmetan ere :

neza «qu'il m'ait» / *neze* «qu'ils m'aient» ; *ghitza* «qu'il nous ait» / *ghitze* «qu'ils nous aient» (147. or.)

Aditz bakoitzaren/bikoitzaren teoria

Gómezek (2005) erakutsi bezala, Lécluse eta Darrigolen gramatiketan agertu zen lehen aldikotz euskal aditz guzia bi aditzen paradigmatarara bilzitekeelako ideia: *nai̯z* eta *dut* aditzen paradigmatarara, hots.²² Chaho bide berari jarraiki zitzaion, ikusi dugun bezala hark ere bi jokadura «substantibo» berezi baitzituen (*niz* eta *dut*-ena). Halere, *dut* aditzaren paradigmak aurkeztean, urrunago eraman zuen azterketa. Aditzaren bitasuna azalezkoa baizik ez zela erranez,²³ eta *dut* aditza *niz* aditzaren aldaera zela erakutsiz, funtsean euskarak aditz bakarra zuela proposatu zuen :²⁴

*L'on a dit que la langue euskarienne reconnaît deux verbes **niz** et **dut**, «je suis» et «j'ai». Cette assertion n'est exacte que sous un point de vue de division grammaticale. Il est certain que la forme **dut** n'est que la troisième personne du verbe **niz**; **da**, avec combinaison d'un double rapport: **da-houra** «lui est, il est»: le **t** final exprimant une relation personnelle à l'individu qui parle. **Dut** signifie en définition, «lui est à moi, je l'ai, j'ai». Voilà la vraie raison pour laquelle la conjugaison de **dut** emporte l'expression d'un régime «j'ai, je l'ai». Le passé de **dut**, **nian** ou **nuen**, «j'avais,*

²² Irakurle zenbaitek galda dezake zer zioen Chahok aditz trinkoez. Arras guti aipatu zituen, nahiz gramatikaren azken hiru orrialdeetan, *jakin* eta, molde laburragoan, *egon* eta *joan* aditzen adizkera trinko zenbait eskaini zituen. Argiki erran zuen, haatik, forma horiek «sinkopatuak» zirela eta ez zutela deus kanbiatzen euskal aditzaren sisteman. Horretan Darrigoli osoki jarraiki zitzaion Chaho, honek ere adizkera trinkoak jokabide orokorraren arabera azterka zitezkeela erakutsi baitzuen.

²³ Inchauspek emanen zion ideia hori itxura argiena. Bere liburu gotorreko lehen perpausean berean : *La langue basque n'a qu'un verbe. Ce verbe a deux voix : la voix transitive et la voix intransitive* (1858, 2).

²⁴ Batzuetan ideia adierazteko «verbe unique niz-dut» erranbidea erabiltzen du (171. or.).

je l'avais», offre dans sa décomposition syllabique nihurane «lui était de moi, à moi»; ainsi des autres modes. (82. or.)

Gisa bereko azterketa proposatu zuen *ezak* edo *ezadak* bezalako adizkerentzat (erran gabe doa Chahoren gramatikan hauek ere *dut* aditzaren paradigmetan sartzen zirela) :

L'impératif de dut, ezak, ezadak, qui n'a jamais de valeur que comme forme auxiliaire, dérive de l'impératif iz avec déterminante a et relation k; il s'écrit izak, izadak, dans la plupart des dialectes, et se combine avec les noms actifs pour compléter la conjugaison (82. or.)

Forma alokutibo batzuetan gertatzen den aditz erro aldaketa ere baliatu zitzaion Chahori. Alabaina, NOR bakarreko forma alokutiboetan **edun* aditzaren adizkerak erabiltzen baitira, egoki gertatzen zitzaizkion forma horiek *dut* aditzeko adizkerak *niz* aditzetik eratortzen zirela erakusteko:

Une autre remarque qui achève de démontrer que le Dut n'est qu'une modification de Niz avec expression de divers rapports, et intervertissement de personnes, c'est que la conjugaison de Niz avec relation de personnes et celle de Dut régissant des personnes, sont parfaitement identiques.

Nuzu vous m'avez
Nuzu je suis (vous dis-je) (...)

Duzu vous l'avez
Duzu il est (vous dis-je) (...)

Gutuzu vous nous avez
Gutuzu nous sommes (je vous le dis) (...)

Dutuzu vous les avez
Dutuzu ils sont (vous dis-je) (82-83. or.)

Aditz bakarraren teoria hori ondoko hamarkadetan garrantzi handikoa izan dena, Abbadieren «Prolégomènes» idazlanean agertzen baita, eta bi autoreen lanak liburu berean agertu baitziren, ez da erraz jakitea norena izan zen zuzen: Abbadierena ala Chahorena?²⁵ Abbadiek gai hori aipatzean

²⁵ Ideia bera ez zen berria hizkuntzalaritzako lanetan (Gómez 2005). Berritasuna euskal aditza haren arabera aztertzean zetzan.

erabiltzen duen erran-moldea ez da guziz argia; badio ordu arte filologo guti ohartu zirela *dut* adizkera *niz/nintzan* adizkeren forma baizik ez dela, eta azken hondarrean denak *iz, izan, izaitte* izenetara biltzen direla.²⁶ Hitzez hitz harturik bederen, Abbadieren solas horiek adierazten zuten ideia hori hizkuntzalari bakar zenbaitek bakarrik izan zutela, eta kasu horretan Chahoz mintzatzen bide zen.²⁷ Honek, gainera, ideia ez zuen aipatu bakarrik, baina azterketa morfologiko batean ere oinarritu zuen, gaineko aipuetan ikus daitekeen bezala.

Gramatika datuen beren ikuspegitik, aditz bakarraren teoriak ez zuen ondorio handirik, ikusi dugun bezala, Chahok bi paradigma berezitan aurkeztu baitzituen euskal adizkerak. Bizkitartean, haren azterketak, eta bereziki, haren oinarritzeko proposatu zuen adizkeren deskonposaketa morfologikoa ondoriotsua izan zen, handik mende erdira Stempfek (1890) berriz hartu baitzuen, eta handik abiarazi baitzuen euskal aditzaren pasibitatearen teoria, gero, Schuchardten eraginez, 20. mendeko lehen bi herenetan hizkuntzalaritzako lanetan guziz nagusituko zena (Oyharçabal 1991).

Stempfek Chahoren azterketa ez zuen osoki segitu, eta adizkeren morfologian oinarritzen zena bereziki beretu zuen. Gainera, Chahok defendatu aditz bakarraren teoriari ez zitzaion alde bat jarraiki, zeren adizkera irangan-korrek aztertzerakoan, bitasunaren ideia berriz hartu nahiago izan baitzuen. Alabaina, Stempfen ikusmoldean adizkera horietako morfologian bi aditz erro aurkitzen ziren, elkartuak: *izan* aditzarena (ezkerreko osagai gisa) eta *ukan* aditzarena (eskuineko osagaia) :

nauzu = *naiz* + *ukan* + *zuk*

tu m'as = je suis + eu + par toi (Stempf 1890, 4)

nintuzun = *nintze(n)* + *ukan* + *zuk* + *n*

vous m'aviez = j'étais + eu + par vous (Stempf 1890, 8)

²⁶ *Mais peu d'entre eux [les philologues] avaient vu que ce qu'ils appelaient verbes n'était que des noms employés sous diverses formes d'inflexions: que leur auxiliaire dut n'est qu'un cas particulier de la forme conjuguée niz, nintzan, et que tout se réduit, en dernière analyse, à des noms iz, izan, izaitte.* (Abbadie 1836: 2)

²⁷ Terminologian bada diferentzia bat Abbadie eta Chahoren artean. Abbadie «laguntzaileaz» mintzo da, Chaho, aldiz, ikuspegi horretako ondorioei hurbilagotik jarraikirik, aditzaz.

Hondar hitza

Aurkezpen honi azken hitzak josterakoan, hitz laburretan hemen ikusia bil dezagun. Chahok hizkuntzaz zeukan ikuspegi orokorra 18. mendeko ideia batzuetan funtsatzen baitzen, haren azterketaren oinarrian diren zenbait ideiak (hizkuntza natural eta primitiboaren kontzeptua, sinpletasuna,²⁸ erregularitasuna, produktibitatea, hizkuntza unitateen gardentasun semantikoa, soinuukoena bereziki), antz handia dute Astarloak ere aldeztu zituenekin. Antzekotasun hori, bi autoreek euskararen aldera hartu zuten apologiazko jarreran ere kausitzen dugu. Batzuetan, karikatura aire bat dute azterketaren eraginez Chahok eskaintzen dituen zenbait formak, hala nola hitz bakarrean biltzen diren sintagma konplexu haiek, jadanik beste molde batean Harrietek ere aitzineko mendean ageria eman zituenak. Halere, euskal gramatikako datuak eskaintzean, Lécluse eta Darrigolek zenbait urte lehenago egin lanak oroz gainetik kontuan hartu zituen. Euskararen deklinabidea eta aditz jokadura haiei jarraikiz moldatu zuen, aditzari dagokionaz zenbait berrikuntza eginik, haatik. Ohargarria da, adizkera paradigma aukeratzeko zubereraz baliatu zela, eta bere ezagutza pertsonalaz baliatu zela haien eratzeko, ez baitzukeen garai hartan eredurik segitzeko. Oro har, ongi emanak dira aditz zerrenda haiek (forma alokutiboak barne), nahiz batzuetan aditzaz duen ikuspegiak bazterrean utzarazten dizkion aitzineko gramatiketan (hala nola, Larramendirenean) ongi bilduak ziren zenbait paradigma, ahalezkoarenak bereziki (azken kasu honetan zubererazko datuetan oinarritzeak ekarri ondorio bat ere izan daiteke menturaz). Badira berak sartu zenbait forma ustegabekoak direnak: bai *ai-* aurrizkia dutenak («*ainintz* eta *ainu* bezalakoak), seguraz ere tradizio idatzitik hartuak eta ordukotz zaharkituak, eta bai objektu zuzenik gabeko eta 3. pertsona singularreko adizkerak bereizten dituztenak (*exozu* vs *izozu*, adibidez). Dena den, Chahoren gramatikak toki berezia hartzen badu euskalaritzaren historian, aditz bakarraren ideia bururaino defendatzera saiatzzen delako da. Eta ez da

²⁸ Ez dugu aipatu gure azterketan gai honi datxikion puntu bat, Chahoren gramatikan (eta Abbadierenean ere) agertzen dena : euskarak hitz kategoriarik ez duela, edo nahiago bada, hitz kategoria bakarra duela. Chahorentzat euskal hitz guziak izenak ziren eta denek, ikusi dugun bezala, deklinatizikiak har zitzaizkiren.

paradoxa ttipia, funtsean, hizkuntzalarien euskalaritzan hiru mende laurde-
nez osoki nagusi izanen zen euskal aditzaren pasibitatearen teoriak grama-
tika hartan baititu bere lehen erroak.

Bibliografia

ABBADIE, ANTOINE TH. 1836. «Prolegomènes», in Abbadie & Chaho 1836, 1-50.

ABBADIE, ANTOINE TH. & JOSEPH AUGUSTIN CHAHO. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: A. Bertrand.

ARKOTXA, FERMIN. 1998. «150e anniversaire de l'*Uscal-Herrico Gaset*», *Lapur-
dum* 3, 125-154.

ARRIOLABENGOA, JULEN. 2006. *Ibargüen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*.
Dok. tesia, UPV-EHU.

———. 2008. *Ibargüen-Cachopín kronika*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.

ASTARLOA, PABLO PEDRO. 1803. *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico
filosófico de su perfeccion y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los
reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo ii, palabra Na-
barra*. Madril: G. Ortega.

———. 1804. *Reflexiones filosóficas en defensa de la Apología de la lengua vascon-
gada, ó Respuesta á la censura crítica del cura de Montuenga*. Madril: Cano.

CHAHO, JOSEPH AUGUSTIN. 1836a. «Grammaire euskarienne», in Abbadie &
Chaho 1836, 1-184 [1-184 [=51-234]].

———. 1836b. *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-
1835)*. Paris: A. Bertrand.

———. 1856. *Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin*, Baiona.

DARRIGOL, JEAN-PIERRE. s.d. [1827]. *Dissertation critique et apologétique sur la lan-
gue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Baiona: Duhart-Fauvet. [Be-
rrargit. faksim. Toulouse: Eché, 1979.]

EUSKO IKASKUNTZA - EUSKALTZAINDIA. 1998. *Antoine d'Abbadie 1897-1997*.
Congrès International. Eusko Ikaskuntza. Ezohizko Kongresua. Euskaltzaindia. XIV.
Biltzarra. (Hendaye-Sare 1997). Hendaia/Bilbo: Eusko Ikaskuntza/Euskaltzaindia.

- GÓMEZ, RICARDO. 2003. «Darrigolen gramatikaz», *ASJU* 37:1, 139-156.
- . 2005. «Aditz bakarraren » teoria XIX. mendeko euskal gramatikagintzan». *Artxiker* : <http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00000023/eu/>. Ikus, halaber, Sareko euskal gramatika : <http://www.ehu.es/seg/morf/5/15/1/0>.
- . 2006. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Dok. tesis: UPV-EHU.
- HARRIET, MARTIN. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet.
- INCHAUSPÉ, L'ABBÉ —, 1856. *Le verbe basque*, Bayonne : Veuve Lamaignère & Paris: Benjamin Duprat.
- JUARISTI, JON. 1984-1985. «Joseph-Augustin Chaho: las raíces antiliberales del nacionalismo vasco». *Cuadernos de Alzate* 1, 72-77.
- . 1991. «La gnosis renacentista del euskera», in Lakarra (arg.) 1991, 117-160.
- JUDEN, BRIAN. 1971. *Traditions orphiques et tendances mystiques dans le romantisme français (1800-1855)*, Paris 1971, [Berrargit. faksim. Genève : Slatkine, 1984].
- LAKARRA, JOSEBA A. 1987. «Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)». *ASJU* 21:3, 813-916.
- (arg.). 1991. *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*. (ASJUren gehigarriak, 14). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 2 lib.
- LÉCLUSE, FLEURY. 1826. *Manuel de la langue basque*. Tolosa/Baiona: J. M. Doula-doure/ L. M. Cluzeau. [2. argit. Baiona: P. Cazals, 1874. Lehenaren berrargit. in Lakarra 1987 eta Lakarra & Urgell 1988.]
- OIHENART, ARNAUD. 1656. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanae*. Paris: S. Cramoisy. 2. argit. Gehitua. 1656. [Berrargit. faksim. gaztelarazko itzulpenarekin, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1992.]
- ORPUSTAN, JEAN-BAPTISTE. 1981. «Une tentative ambitieuse d'Augustin Chaho : La philosophie des Religions comparées (1848)», *BMB* 93, 127-142.
- OYHARÇABAL, BEÑAT. 1991. «Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes». *ASJU* 25:3, 965-975.
- . 1994. «Oihenart, euskal gramatikarien aitzindaria», in *Oihenarten Lau-garren Mendeurrena (Iker, 8)*, 27-47. Bilbo: Euskaltzaindia.

———. 1998. «A. Abbadieren euskal gramatikari buruzko ideiak eta ordu arteko euskal gramatikagintza», in *Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia 1998*, 431-451.

STEMPF, VICTOR. 1890. *Besitzt die Baskische Sprache ein transitives Zeitwort, oder nicht?*. Bordele. Egilearen frantserako [frantseserako] itzulpenarekin argitaratua.

URKIZU, PATRI. 1992. *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak 1811-1858*. Bilbo: Euskaltzaindia/BBK.

URQUIJO, JULIO DE. 1922. «La Crónica Ibagüen-Cachopín y el Canto de Lelo», *RIEV* 13-1, 83-98 eta 13-2, 232-247.

ZABALZA, XABIER. 2011. *Augustin Chaho. 1811-1858*. Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Vitoria-Gasteiz.

Agosti Chahoren hiztegiko aitzin solasean hitzen iturriak

El origen de las palabras en el prefacio del diccionario
de Agosti Chaho

L'origine des mots dans la préface du dictionnaire
d'Agosti Chaho

The origins of the words in the foreword
to Agosti Chaho's dictionary

PEILLEN, Txomin
Euskaltzain emeritua. Idazlea

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 687-696. Bilbo
ISSN 0210-1564

Chahok hegoaldeko hiztegi egile eta batik bat Larramendigan garbizalekeria eta hitz gaizki eginak ikusi ditu, aitortu ere jakintza berriek horrelako hitzak eskatzen dituztela. Baina berak ez du askoz hobeki egin Euskararen jatorriari buruz idatziz bi iturri ematen dizkio, bata kantabro edo *euskarien hispanique* izenarekin eta bestea *euskarien hindustani*. Zuzenez latina iturri serioa da, baina idaztea euskarak sanskritoan eman duela urrunko joatea da.

Hitz-gakoak: hitz berriak, garbizaleak, larramendismo, kantabrisimo, sanskrito, latin.

Chaho observa entre los lexicógrafos, sobre todo en Larramendi, un exceso de purismo y una mala construcción de las palabras, aun a sabiendas que los nuevos conocimientos demandan de dichas palabras. Tendencia que manifiesta el mismo Chaho, cuando al hablar del origen del euskera, cita dos fuentes: una denominada *kantabro* edo *euskarien hispanique* y la otra *euskarien hindustani*. Ciertamente, el latín es una fuente seria, pero escribir que el euskera parece sánscrito es ir demasiado lejos

Palabras clave: nuevas palabras, puristas, larramendismo, cantabrisimo, sánscrito, latín.

Chaho constate chez les lexicographes, et surtout chez Larramendi, un excès de purisme et une mauvaise construction des mots, sachant d'autant plus ce que les nouvelles connaissances attendent de ces mots. Tendance dont fait preuve Chaho lui-même lorsqu'en parlant de l'origine de la langue basque il cite deux sources : l'une qu'il appelle *kantabro* ou *euskarien hispanique* et l'autre *euskarien hindustani*. Il est certain que le latin est une source sérieuse mais il va trop loin lorsqu'il écrit que la langue basque ressemble au sanscrit.

Mots-clés : nouveaux mots, puristes, larramendisme, cantabrisime, sanscrit, latin.

Chaho observes an excess of purism and poor construction of words among Southern [Peninsular] lexicographers, in Larramendi especially, but is also aware that the new disciplines call for such words. However, he does not do much better when providing two sources for writing about the origin of Basque: the so-called *kantabro* or *euskarien hispanique*, and the other, the *euskarien hindustani*. Latin is undoubtedly a serious source, but writing that Basque looks like Sanskrit is going a little bit too far.

Keywords: New words, purists, Larramendi-ism, Cantabrisim, Sanskrit, Latin.

Agosti Chahok 1857 urtean argitaratu hiztegiaren hitzaurre horretarik aterako ditut aipamen guztiak. Hitzaurrean sartu baino lehen zer berrikuntza izan zen azpimarratuko nuke. Denbora haietan hiztegi txiki zenbait argitaratu zuten Gèze, Darricarrère eta beste, baina liburu gisa ez zen ezagutzen eta batzuetan erabiltzen zirenak Lardizabalena hegoaldean eta Larramendirena Euskal Herri osoan, beste franko esku idazki gisa lo baitziren eta baitira; hala, beren hizkuntzaren hobetzeko aberasteko Jusef Egiategi zuberotarrak eta Iztueta gipuzkoarrak eta beste, Larramendiren hiztegi arazodun hori erabili zuten.

Chahok, Larramendiz egiten duen kritika horretan ulertzen du Larramendik ikusi zuela gai batzuetan eta adigai batzuetan euskara murriztuz, motz, urri eta txiro zela eta espainolek, baita euskaldun askok ere horregatik euskara gaitzesten edo erdeinatzen zutela, hitzak asmatu zituen eta lur honetako hizkuntza guztiekin erkatu euskara:

«Au lieu de confesser la pauvreté de l'euskarien dans les parties de notre vocabulaire qui se rapportent à la technologie artistique et scientifique des civilisations contemporaines; au lieu de se borner à faire ressortir les magnificences réelles d'un idiome antique, appartenant à des civilisations détruites dont il ne reste plus que le souvenir Larramendi a composé le premier vocabulaire castillan, basque et latin. La déplorable méthode qu'il emploie avec ses erreurs comparatives ente le castillan et l'euskarien, il l'applique sans façon à toutes les langues de la terre. Il feuillette un dictionnaire italien: je vais mettre ici, dit-il naïvement, les mots d'origine basque que j'ai recueillis dans une lecture faite rapidement, à la hâte, on ne peut plus vite de corrida. (Chaho dixit)

(...) L'euskarien qu'oique merveilleusement primitif, n'est point cet idiome introuvable d'où toutes les autres langues seraient sorties (Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, Paris, 1857.27. o.)

Gero idazten du etimologia faltsuekin eta hitz berrieekin Larramendik denbora galdu duela espainol irain egileei erantzuten. Agosti Chahok zehatzago jarraitzen du eta itzultzen dut :

Filologo kantabriarrak ez dira besteak baino gutxiago bereizle eta arauzale izan: denetan euskara baizik ez baitute ikusi; arintasun eta berotasun

handiekin eta denetan ezarri digute: ez dugu erran nahi ezjakinez. Hizkuntzalarien errakuntza, duela ehun urte, Gipuzkoari eskainia Jesuita aita on batek argitaratu Larramendiren Hiru Mintzairerako Hiztegian zetzan iturri nagusia (Op. cit. 28. o.) (trad.tx.p.).

Nire ustez mania bat da euskararen iturriak edo jatorriak bilatzen dituzten artean hitzak konparatzea, baina ez dago hain izaki aldakorragoa hitza baino, harrak batzuetan itxuraz tximeletak berdinak ematen baititu, ustekabeen, baina izaki horiek ez dira arrautza berdinetik jalgi. Urrunenik joan dena euskara munduko mintzaira guztiakin berdinkatzean Löppelman etimologia egile nazia izan da, hitz bat bere esangura konkretuan Afrikar azpi hizkuntza batetik dator eta erran nahi abstraktuan europar goi hizkuntza zibilizatu batetik hartua.

Hiztegi bat abiatzen duenak, maiz, besteen ekarpen onak eta txarrak aipatzen ditu, bere metodoaren argitzeko. Chaho berak Darrigolen gorraipamena egiten badu hegoaldeko jakintsuak direla-eta zorrotza da:

Mais le malheur des auteurs espagnols est d'écrire toujours d'enthousiasme sur la langue basque, sans ordre, sans méthode et sans clarté; défaut inséparable de toutes les écoles qui ont succédé à celle de Larramendi, de l'autre côté des Pyrénées. (Op. cit. 43. o.).

Hiztegi horretan sintaxiaz eta morfosintaxiaz diona ez dut aipatuko salbu eta etimologia hazkaz latinetik etorri atzizki franko euskaratik datozela dionean. Chahok garaiko euskararen mugak ongi ikusten ditu :

Le point de départ historique et philologique que nous adoptons en commençant notre labeur de lexicographe, froissera, nous le savons, l'enthousiasme irréfléchi et la crédulité de quelques linguistes, qui ne sont pas tous des Basques, et qui attribuent à l'euskarien une suprématie imaginaire, une fécondité chimérique. (Op. cit. 27. o.).

Urrunago hogeita hamalagarren orrialdean idazten du eta itzultzen dut:

Historia orokorraren ez jakintasun batek gure menditar filologoek okerretan beren eragina izan dute, ezen aberri zaletasun burubero prisma baten artetik so eginez giza hizkuntza mota guztietan euskara ezagutu baitute. (Op. 34. o.).

Larramendik asmatu hitzez

Larramendiren kritikan oso argia izan da Chaho, jesuitak asmatu hitzei buruz, honela dio:

«Hitz berri horiek edozein idazlek bere liburu herrikoi izan ustez bere liburu batean sar litzake: ez dakit noraino daukan eskubidea hiztegi batean sartzeko, nazioaren gustu oneko eta erabilerak aipatzen genuen hitza herritar izateko eskubidea». (Op. cit. 28. o.).

Lehen kritika bat egiten dio Zodiakoaren izar multzoak izendatzean *izar* erabiltzen duela *izarrak* behar lukeen lekuan; halaber Osaz minor *artz txiki* izena ematen duenean ez baita izarra txiki hartza baita hala. Hitz berriak direla-eta Chahok aitortzen du batzuk aski ongi antolatuak direla, baina besteak ilunago, ezta ez ulerterraza: *atzempea* «subjonctif», *bapestantz*a «sinecdoque, *askijakilea*», philologue» eta honela idazten du:

«Garbizaleek esan dezakete hau mordoiloa egitea dela, ez hizkuntzaren aberastea: batzuetan gu ere aburu berdinekoak izan gitezke». (Op. cit. 29. o.).

Nire ustez, eta hori ez du Chahok aztertu aitortu behar da hitza nahiera egina dela, arbitrarioa: zergatik erraiten dugun buru eta ez *duru*, edo *kuru* edo *luru* edo *nuru*? Baina hitz berriak egitean beste biren esangurak eta ña-bardurek hitza ezin onartua egiten dute eta Chahok idatzi zuen:

«Badira Larramendiren hiztegian agertzen diren hitzak guk ezin onar genitzakeenak». (Op. cit. 29. o.) (trad.tx.p.).

Adibidetzat Chahorentzat *abreunde* «hécatombe « esateko ez da batere egokia; halaber *aizetsu* „pneumatique« adierazteko. Eta kezkarik gabe herritarren gustu oneko eta erabilerak baztertuko dituela dio. Ez du horregatik ukatzen Chahok hitz berrien beharra badela eta hasieratik hizkuntza guztietan mintzatzaileek eta idazleek sortzen dituztela:

«Egin behar den lehen gauza estudiatzen den hizkuntzaren lehen sortzaileen lekuan jarri baita hitz bakoitza asmatu duten ahozko inprobisatzaile asmatzaileak ere». (Op. cit. 35. o.).

Hitzen sortzeko ahal hori, egoera eta lanen arabera, edozeinek halabeharrez sor ditzake idazten du Chahok.

Larramendiren etimologiez

Larramendiren etimologiekin sartzen zaigu Chaho. Gu ere, ideologia, edo aurre iritziekin zerbait frogatu nahi eta badakigu etimologian, maiz, ipar orratzik gabe gabiltzalako, etimonen itsasoan aingura galtzen dugula. Luis Mitxelenak behin esan zidan bere etimologiaren gutxienik erdiak okerrak izan zirela. Eta Voltairek hobeki idatzi zuen etimologia eta konparaketa egilek ez dituztela ez bokalak eta askotan kontsonanteak ere kontutan hartzen: kasu on bat daukagu tesi batean «ikerlariak» Ustaritzen erabiltzen den gaskoi hitza basahate errateko, *gita*, *fil* mongolieraz hitzarekin berdintzen duenean.

Orain, Larramendiren adibide batzuk: *artalet* hitza (frantsesez *tartelette*, *hatelette*) arto-talo hitzetik datorrela dio, baina latinezko *torta* eratorria ahaztu zaio; denbora berean Chahok gaineratzen du nola grezierazko *artos* ez dela ez garia, ez eta artoa, baina ogia, opila hots ustekabeko antza baldin badute ere. *Escarcela* fr.*escarcelle*, italieraz *scarsella*: hitzarekin jostatzen gaitu, Larramendik euskal etimologia oraindik bitxiagoa ematen baitio *istarcellua* «izter gehi *arcellua*, izterreko moltsa. Hungariar estiloko txaketa herri gehienetan *ungarina* izan da, baina Larramendik dio euskarazko *on* eta *arin* hitzetik datorrela; halaber gaztelaniazko *esqueleto*, eskele hitzetik datorrela idazten du, eskean dabilena mehea delako. Herrien izendatzeko eta santu batzuekin *done* edo *don* aski erabili da latinezko *dominus* hitzetik hartua, baina Larramendik dio alderantziz gaztelania *Don* euskaratik hartu duela Donostia, Dona Maria eta beste esaten baitugu. Tartean Chahok Doni Yuane eta Done Jaune aipatzen dituen Donibaneren forma zaharra ematen du. Piarres Adame Elizanbururen lumapean Dona Joanera bada. Chaho saiatzen da Donostiaren jatorria ikusten San ordez Don erabiltzen delako eta Sebastian Astia/Ostia laburtzen.

Larramendik etimologia zale askoren gisa hitz bat bitan zatitzen du, arabierazko artikulua *al* eta euskarazko (sic) *cate*. Chahok *alcalde*/ *alkatea* arabierazko *Alqadi* hitza dela epaile esan nahiarekin (Ipar Afrikan tx.p. dixit *Alkadi* notarioa eta *Alkaid* auzapeza bereizten dira). Bego bakean *herrada* edo *ferreta* hitzen etimologia, eta gaztelaniazko *camino* euskarazko *kamio* hitzetik horra dela.

Larramendi euskaraz erdirakoia eta gaztelera-ko hiztegi baten morroin

Egiten dion kritika nagusia oraingo euskara batuaren erabilerari egin geniezaioke, alegia erdiko euskarari emana dela mendebaldekoak eta ekialdekoak bazterturik, hala milaka hitz kanpoan utzi dituela:

«Sous ce rapport il y'a dans le dictionnaire de Larramendi une lacune immense. Les trois dialectes vasco-navarrais et le dialecte biscayen lui-même ne figurent que pour une minime part dans ce dictionnaire». (41. o.).

Nafar-lapurtera dialektoaz berdin erran genezake eta zuberotarrek ez badugu erabili, mintzaira horretan zuberotar hiztegia eta zubereraren gramatika bazter utzi direlako izan da.

(...) «En y joignant les mots des autres dialectes, que Larramendi négligea, il se trouve que l'on peut compter par quinze et vingt mille les mots qui manquent à son dictionnaire». (Op. cit. 41. o.).

Luzaro azaltzen du nola Larramendirena gaztelaniazko hiztegi baten itzulpena izanki, gaztelera hizkuntza analitikoa izanki hitz eratorriak eta termino sintetikoak, euskararen aberastasun direnak, baztertu dituela. Noiz behinka, Chahok aitortzen du euskarak gaztelera-ko eta gaskoiera-ko hitzak mailegatu dituela, baina ezin dugu jarraitu besteei egotzi akatsean erortzen denean, alegia gure hizkuntza antzinako Italian mintzatu omen dela eta euskarak latinari eman diola.

Kantabrismoak latinez (Les cantabrisms du latin)

Hasieran zerbait onargarri dio: giza ahoskera mugatua izanki silaben kopurua milioika izanik ere, batzuk ustekabeen eta adierari kasurik egin gabe, elkarren antza eduki lezaketela eta gaineratzen du :

«Le linguiste qui déforme les mots, qui les allonge, les raccourcit ou les torture contrairement au génie grammatical des idiomes que l'on met en parallèle n'est qu'un étymologiste barbare». (Op. cit. 23. o.).

Eta hori idatzi arren honela idazten du

«Revenant aux emprunts que le latin fit à l'euskarien de l'Italie primitive, et après avoir bien fixé la valeur des terminatives euskariennes **tu, te**, nous dirons que le **te** exprimant pluralité, concourt à former une série nombreuse d'appellatifs latins». (Op. cit. 24. o.).

Latinaren galerak aipatzen ditu idatziz adibidez latin zaharreen euskaratik hartu *tas,/a,es, o* bilakatuko direla deklinatzean

Angustia, lehen , Angustitas
 Concordia « « « Concorditas
 Deliritio « « « « Deliritas
 Opulentia « « « « Opulentitas

Eta honela idazten du:

«Latin atzizkien akatsa da, izen mota guztiei ez direla egokitzen, euskaraz eta hizkuntza sintetikoetan gertatzen den bezala, non eta hitz erroak ez duen atzizkiaren erran nahiarekin kontraesanik. Urrunago ikusiko dugu *goa, keria* zein izen motei euskarak behartzen dien *tas-un* eta *tarz-un* atzizkien lekuan. Euskara, hitzak daukan adierari lotua da, atzizki bakoitzak moral adiera bat ematen dio; hori ez da ez latinean, ez gaztelera ez eta frantsesean gertatzen». (Op. cit. 35. o.).

Euskarak latinaren gainean eduki duen eraginarekin jarraitzen du Chahok eta dio euskarazko *tas-un* atzizkiak genitiboarekin latinez *-tas* eman duela, frantsesez *té*, gaztelera *dad*. Eta atzizki horiek euskararen barrenean nondik datozen ez du dudatzen aditzetik jiten direla, nafarrerazko *du*, gipuzkerazko *deu* eta bizkaierazko *dau* eta euskalki guztietan *da*.

Nahiz ez den latinaren itsasoan murgildu eta ito nahi, filosofia, erlijio eta historia aipamen luzeak tartekatuz euskararen bidez latin hitzak ulertu nahi ditu. Italia, euskarazko *it/idi* hitzetik letorke nahiz fonetikan idatzi duen euskal hitz baten erdian «d» bat ezin dela aurkitu. Beste kontraesan handiagoak idatziko ditu. Latinezko *silens* aztertzen du eta inork ez dakialako zer den *sil-* hori euskarazko *itz-il/izil* hitzak emana dela, *sil-ens* hitzik gabe erran nahi luke. Horrela proto euskara mota bati *euskarien italique* izena ematen dio Europako gure hego hizkuntza aldiz gure euskara *euskarien hispanique* da eta hitz erabilera bitxi honekin leku batean zuberotar hitzak aipatuz idazten du «les espagnols (sic) disent uhaitz, uharri, uhain, uhadera».

Euskararen jatorria eta askazgoak (Origine et filiation du basque)

Sanskrito eta latinarekin sartu baino lehen aski zintzoki euskararekin fonetika oso desberdinak dituztela dio: sanskritoaren alderantziz hitzen azkenean edo deklinabidetan f, g, dj, bh, th, dhv, sh, sz, h, ezin direla aurkitu euskaraz, halaber « m » latinaren deklinabidean, baita sanskritoaren hitz askotan agertzen dena: adibidetzat *Bhagavād Gītā* bertso batean hamar hitzetan m agertzen da hitzen azkenean.

Ongi eta luzaz Chahok sanskrito eta latina kidetzen ditu, baina euskara sanskrito baino lehen Hindustan herrian mintzatu dela frogatzeko, *euskar-ien hindustani* bat asmatzen du, sanskritoari hitzak eman dizkionak.

Idea hori abia puntu bezala ezen *hamabat izateko ordez – *hameka/hamaika* zenbakia dugu *-eka* hitza sanskritoz « bat » da. Gorago ikusi bezala, euskarak sanskritoari eta latinari eta ondokoei atzizki emankor bat eman omen dion bezala latinari *-tas*, *-tasun* eta

-tas. Ez luzatzeko adibide batzuk: bat malgutasuna adierazteko Iparraldean *mardotasuna* erraten da eta sanskritoz *murdutāma*. Sanskrito hitzak ez badira berdinak.

Chahok erran nahia kontutan hartuz euskaratik itzuli hitzak direla idazten du *parāmeshuāra Jaungoikoa* itzulpena dela, nik dakidanez Oihenartek *betegintzarre* deitzen zuena esan nahi du eta budismoaren oinarritzko liburuetarik bat da. *Suriya* sanskritoz eguzkia da eta Chahok dio euskarazko *zuri* tik heldu dela baita biak «euskarazko «su» hitzetik, zoritxarrez sanskritoz suari «safed» esaten zaio eta honelako linguistika fikzioarekin onartu behar genuke gure arbasoak Indietan bizitu zirela. Ez da harrigarri *Aitor* asmatu zue-narengandik horrelako kontraesanak gertatzea eta Larramendi baino urrunago joatea.

Egipton ere agertzen dira tarteka euskaldunak. Zibilizazio handien iturri garelako besteek errepikatuko dute hala nola Harst Estraburgoko erromanistak Mikenako eta Greziako zibilizazioa euskaldunengandik datozela.

Azken hitzez, Chaho ezin dugu osoki baztertu, alde batetik bere garaiko gizona delako, baina euskara munduko esperanto gisa izateko balentria baztertzen baitu eta erdarakada franko ez baztertzen. Halere, euskarak erakusten duen gramatika aberatsa ikerlariek ezin zuten onartu artzain kultura batek eman lezakeenik eta desagertu herri (Atlantida) edo Chahoren gisa hiru hizkuntza asmatuz Italiar euskara, Indiar euskara eta Hispaniar euskara.

Bere garaian, Larramendiz kanpo ez baitzen hiztegiarik berak argitaratu zatia izateko zorrea izan zuen, baina akats handiena da ez duela aitortzen zein idazleengandik, zein euskalkietarik hartu dituen terminuak. Hiztegiaren sartzen bada, latinetik asko hartu dugula aitortzen du, baina sarritan gaskoieraren bitartez mailegatu ditugula ez du aipatzen.

Behin betiko hiztegia aldakorra dela eta ezin dela erabili urrungo hizkuntzekin kidetzeko gogoan sartu behar zaigu. Amateur asko eta erdi aditu batzuen gure hizkuntza uralo altaikoekin, kaukasikoekin, hititerarekin, mizenierarekin, piktoerarekin, malagasierarekin, ketxuarekin erkatzen ibili zaizkigu, noizbait nondik arraio etorri den gure mintzaira bitxia. Esan dut.

Bibliografia

CHAHO, A. *Azti-beguia, Agosti Chaho Bassabunutarra Ziberou herri maitiari Parisetik igorritik, (beste hanitchen aitzindari, arguibidian, goizizarra)*, Ed. Dondey-Dupré, Paris, 1834.

———. *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne par A.Th. d'Abbadie et J. Augustin Chaho*, Ed. Bertrand, Paris, 1836.

———. *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, Ed. A. Bertrand, Paris, 1836.

———. *Génie de la langue latine dans ses rapports avec la synthèse grammaticale*, Ed. Ruzald, Paris, 1837.

———. *La guerre des alphabets. Règles d'orthographe euskarienne, adoptées pour la publication du Dictionnaire, basque, français, espagnol et latin*, Bayonne, P. Lespès, 1856.

———. *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des académies française et espagnole*, Bayonne, P. Lespès, 1857.

Tubalengandik Aitorrengana

De Tubal a Aitor

De Tubal à Aitor

From Tubal to Aitor

TOLEDO, Ana
Euskaltzaindia. Deustuko Unibertsitatea

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 697-718. Bilbo
ISSN 0210-1564

Errenazimenduan historiaren barrutian jaio zen Tubalen ondotik dator Erromantizismoan legenda jaioleku izan zuen Aitor. Ez ditu bakarrik jaiotze-garaiak eta jaiolekuak be-reizten. Baita iturri desberdinetatik edanaz sortuak izateak ere. Haatik, Garibayk moldatu-tako Tubalek eta Xahoren eskutik datorren Aitorrek euskaldunen jatorria eraikitzen dute, asmo jakinari erantzunez: giza komunitate honen identitate-ezaugarriak definitu gainerako komunitateen aurrean.

Hitz-gakoak: identitatea, Errenazimendua, Erromantizismoa, historia, legenda, biblistak, euskara.

Tubal hunde sus raíces en la historia de la época renacentista, mientras Aitor lo hace en la leyenda de la época romántica. Además de la época y el tipo de texto en el que se conforman, las diferencian las fuentes a las que acudieron sus respectivos autores. Sin embargo, comparten fines. Tanto Garibay al acudir al Patriarca Tubal como Xaho al Patriarca Aitor pretenden presentar los rasgos de identidad de un pueblo en relación a los demás.

Palabras clave: identidad, Renacimiento, Romanticismo, historia, leyenda, biblistas, euskara.

Tubal plonge ses racines dans l'histoire de la Renaissance, alors qu'Aitor a les siennes dans la légende de l'époque romantique. Mis à part l'époque et le type de texte dans lesquels ils naissent, leurs différences viennent des sources auxquelles leurs auteurs respectifs ont fait appel. Ils ont pourtant les mêmes buts. Garibay, lorsqu'il évoque le Patriarche Tubal et Xaho, lorsqu'il évoque le Patriarche Aitor, veulent tous les deux montrer des traits d'identité d'un même peuple par rapport aux autres.

Mots-clés: identité, Renaissance, Romantisme, histoire, légende, biblistes, langue basque.

Tubal was born in the midst of the history of the Renaissance while Aitor does so in the legend of the Romantic period. These two legends are not only distinguished from each other by the eras and places of birth, but also because they were created by feeding from different sources. However, Tubal adapted by Garibay and Aitor by Xaho construct the origin of the Basques by addressing one aim: to define the identity features of this human community before the rest of the communities.

Keywords: identity, Renaissance, Romanticism, history, legend, Biblists, Basque.

Gauza ezaguna da Aro Modernoaren ezaugarri izan zela norbere komunitatearentzat harik eta antzinaterik bikainena eraikitzea. Ez zebiltzan debalde lantegi horretan.

Antzinate grekolatindarrak liluratu du Mendebaldeko gizakia: Erdi Arotik Aro Modernora igarotzeak dakarren iraultza kultural ikaragarriaren eraginea, Antzinate grekolatindarra eredu bihurtzearen ondorio da. Antzinate grekolatindarreko kulturara begira jarri ziren: horra itzultzea zuten jomuga, edo egokiago esanda, Antzinate grekolatindar horren errautsetatik denbora berriei bizitza ematea. Mendebaldeko gizakiak birjaiotzea nahi du eta eragiketa horren bidez gizaki moderno bihurtzea.

Antzinate grekolatindarreko kulturara itzultzeak, igarotako mundua «berpizteak» edo Antzinate horretako errautsetatik denbora berriei bizitza emateak zeharo gainditzen zuen adierazpen artistikoaren barrutia. Ez zen bakarrik orduko arte-formak eredu gaindiezintzat jotzen zituztela, eta horregatik, imitatu egin nahi zituztela. Hori baino sakonagoa zen iraultza: Aro Modernoko gizakiak, bizitzaren ikuspegi berria, gizakiaren ikuspegi berria bilatzen du Antzinatean. Hala, ikuspegi teozentrikotik antropozentrikorako jauzia egiten du. Ikuspegi antropozentrikoaren alderdi funtsezko bat indibidualismoa da: «ni»a sistema ororen gunean kokatzera jotzen du. Indibidualismoaren ondorioz, Erdi Aroko mundu-ikuskeran lekurik ez zuten ezaugarriak nabarmentzen hasten dira: dela harrotasun intelektuala erakustea, dela fama eta ohorea eskuratzea jomuga izatea, fama eta ohorea eskuratuz betikotasuna lortzea...

Aitorpenarengatik borroka da identitatea eta borroka horren harian eratzten da bestetasuna, beste izatea. Horrenbestez, identitatea, aurrenik, bestearengandik bereiztea, desberdintzea da. Bereizi, gizabanako-mailan, bereizi giza talde mailan, jakina. Errenazimenduko indibidualismoa gizabanako mailan kokatutako sistemaren gune ez ezik, giza talde mailan kokatutako sistemaren gune ere bada. Giza komunitateek gainerako giza komunitateengandik desberdintzen dituzten ezaugarriak dituzte. Ezaugarri horien berri emateko ordua da. Nor diren bilatu, aztertu, mugatu eta besteei adierazteko tenorean daude. Horregatik, ez zebiltzan debalde nor bere komunitatearentzat antzinaterik bikainena eraikitzen ari zirenean: nor zen erakutsi behar zion komunitate bakoitzak bere garaikideei.

Testuinguru honetan, herri-hizkuntzekiko eta historiarekiko interesa pizten da¹; izan ere, jatorriak eta hizkuntzak eratzen dute, buruen-buruenik, giza taldearen identitatea. Giza komunitate jakina osatzen duten gizakiek hizkuntza eta jatorri berbera partekatzen dute. Partekatzen dutenak batu egiten ditu eta gainerakoengandik bereiztu. Giza komunitatearen ezaugarri bereizle diren hizkuntza eta jatorria, zenbat eta duinago izan, orduan eta hobeto. Hartara, beste komunitateen aurrean ezaugarri identitario bikainekin ager daitezke.

Jatorria eta hizkuntza nahasi gabeak badira, hainbat hobe. Hizkuntzak nahasi gabea izateaz gain, landua izan behar du mailarik gorenena lortzeko. Bada hizkuntza landuaren kategoria eskuratzeko ezarritako eskakizunik: idazkeran erabilia, gramatikaren iragazitik iragazia... Eskakizun horiek betetzen ari dira modernitatera jaio nahi duten gizaki hauek. Euskararen XVI. mendeak ere izpiritu horrekin bat egin izanaren erakuskaririk utzi du: Etxepare harro azaltzen da euskara idatziz eman duelako, bada errefrauak bildu eta argitara ematen duenik... Giza komunitate desberdinek hizkuntza landuaren kategorian ikusi nahi dute beren hizkuntza, herri-hizkuntzaren maila gaindituz.

Azken batez, Errenazimenduak, gizabanako nahiz giza talde mailan, ziguilu bereziaren eramaile izatea balioztatzen du: identitatearen bat izatea. Izan, denak, erakutsi egin behar du bere nolakotasuna, gainerako giza komunitateen artean kokatzeko: identitate desberdinak dituzten giza talde guztiek ez dituzte gradu bereko identitateak. Ezarrita dauzkaten kanon batzuen arabera neurtu egiten dute identitatearen nolakotasuna. Gradurik gorenena lortzea da giza komunitate guztien helburua, gainerako giza komunitateen aurrean ezaugarriarik duinenen jabe izanaz aurkeztea estimu handitan daukatelako: ospea norberaganatuz, jaiotzen ari den mundu moderno horretan nor izatea eskuratu behar dute.

¹ «A medida que avanza el Renacimiento, la erudición de los hombres de letras se orienta hacia el estudio de la antigüedad de cada pueblo, y este pueblo, cada vez más, coincide en ser aquella comunidad o “patria” a que pertenece el autor. (...). El interés del investigador por sus compatriotas, que deriva de una solidaridad fundamental con el grupo de sus contemporáneos, impulsa a querer colocar a éstos por delante de todos los demás, y para elevarlos de tal manera se les construye el pedestal de una antigüedad propia, que se pretende tan ilustre o más que la de latinos y griegos». Maravall, J. A., 1986, *Antiguos y Modernos*, Madrid: Alianza Editorial, 407.

Errenazimenduko historiografiaren lana izan zen nor bere komunitatearen antzinatea eraikitzea². Euskal historiografia, euskaraz gabe, erdaraz garatu zen: Martinez de Zaldibia, Garibay, Ibargüen-Cachopin... lekuko. Ez da hau erabilitako adierazpen-bitartekoan egindako aukeraz jarduteko lekua, baizik eta, baliatutako hizkuntzaz landa, garaiko kezken isla zenbaterainokoa izan zitekeen atzematekoa. Alderdi honetatik, aski da Garibayren *Compendio Historialera* (1571) jotzea, Aro Modernoko gizaki berrien ikuspegitik mamituta dagoela ikusteko. Esaterako, Aro Modernoko ikuspegitik epaitzen du euskararen egoera. Hala, urtealdi horietara iritsita, euskarak arautuko lukeen gramatikarik gabe jarraitzea deitoratzen duenean, badu motiborik: bereganatua du herri-hizkuntzaren eta hizkuntza landuaren mailen artean bere orainaldiak ezartzen duen aldea. Edo Tubal Espainiara ekarri –«la venida a España del Patriarcha Tubal su primer Rey»– eta Espainian «su asiento y habitación en la región de Cantabria y tierras de Navarra»³ jartzen duenean, giza komunitate baten jatorria Aitalehen batengan kokatzen ari da: Garibayk ezagutzen du bere garaian jatorri Aitalehenduna ala gabea izateak daukan esanahia. Halaber, badaki, Aitalehenaren identitate-ezaugarriak zein irizpideren arabera ebaluatzen diren. Tubalen ondorengoak beste jatorri bat duten giza komunitateengandik bereizten ari da. Egiteko horretan sustrai sakonak eta bikainak atxikitzen dizkio zehazten ari den komunitateari.

Tubalek ekarri zuen euskara: hizkuntza garbia eta biribila⁴. Beraz, Tubal jatorri duen giza taldea besterekin nahasi gabea da: Aitalehen ezaguna du. Aitalehenak ekarritako hizkuntza gordetzen jarraitzen du.

Jakina denez, mendetako iraupena lortu zuen Garibayk aurkitutako antzinateak. Aurkikuntzaren funtsarekin bat egin zuten Andres de Pozak, Bal-

² «Una pasión prenatal, con todo lo que ésta tiene de preferencia por la comunidad presente a la que se pertenece, impulsa una historiografía que se desarrolla muy tempranamente en España y en Francia, empeñado en construir todo un remoto pasado, cuya antigüedad y grandeza sea el fundamento sobre el cual se levante la superioridad del grupo actual, al que políticamente se está vinculado». Maravall, J. A., 1986, 415.

³ Garibay, E. de, 1571, *Los quarenta libros del Compendio Historial de las Chronicas y universal Historia de todos los Reynos de España*, I, Barcelona: Sebastián de Cormellas, 1628, 81.

⁴ «está verificado ser la lengua cántabra pura y perfecta». Garibay, E. de, 1628, 92.

tasar Echavek, Jose Moretek, Manuel Larramendik, Juan Antonio Moglek..., nahiz eta, XVI. mendetik XVIII. mende bukaerarako ibilbide horretan egon zen historialaririk Garibayk aurkitutako antzinatetik lerratu zenik: Arnaud Oihenartek *Notitia utriusque Vasconiaen* (1638) beste euskarri batzuen gain eraiki zuen historia. Oihenartek oso bestela ikusia zuen Euskal Herriko antzinatea: euskaldunen lurraldean bertan, jatorri biblikotatik urrun. Baina, ez Oihenarten historiak, ez bere gainerako idazlanek lortu zuten eraginik Euskal Herrian. Han, XVII. mendean, isolaturik gelditu ziren luzaroan.

XIX. mendean oraindik Garibayren aurkikuntzak badu lekurik jende eskolatuaren artean, sinesgarriago egin nahi duten ñabardurak eranstean diren arren. Antonio Tovarrek, Juan Antonio Moglez diharduela, «ya pisa en el siglo XIX que está iniciándose» esaten du, eta baiezipena indartzeko, Moglelengandik honako aipamen hau jasotzen: «Yo no he dicho ni diré que Tubal viniese en persona. El mismo Masdeu no dice tampoco que fue él el que vino, sino sus descendientes y los de Tarsis...»⁵.

Tubalek historiaren barrutian egin zuen agerrera XVI. mendeko Euskal Herrian. Hegoaldeko ikasiek, hizkuntzaren eta historiaren barrutia aztergai hartu zutenean, ez zuten auzitan jarri Tubal Aitalehena. XIX. mendean lehen erdiak onenak emanak zituenean, ordea, Hegoaldean ez, baina Iparraldean, historiaren eremutik legendarako jauzia eginaz, Aitalehen berri batek egin zuen agerrera: Joseph Augustin Xahoren *Aitor. Légende Cantabre* (1845) Aitorrengan jartzen du euskaldunen jatorria.

1. Joseph Augustin Xaho: *Aitor. Légende Cantabre*

Urtebete lehenago sortua zuen *Ariel* aldizkariko zenbaki desberdinetan argitaratu zuen Xahok legenda 1845ean. Tamainarengatik ez zituzkeen gaundituko liburuxkaren neurriak, baina, zeinahi dela ere arrazoia, inoiz ez zuen plazaratu liburu gisa, liburuko zati bihurtzera heldu zen arren. Aldizkariko argitalpenetik bi urtera *Histoire primitive des Euskariens-Basques, lan-*

⁵ Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología de la lengua vasca*, Madrid: Alianza Editorial, 109.

gue, poésie, moeurs et caractère de ce peuple: introduction à son histoire ancienne et moderne (1847) idazlaneko atal bat osatuz eman zuen berriro.

Argitalpen-modu bera izango du gaztelaniaz: Arturo Campionek *Revista Euskarako* zenbaki desberdinetan kaleratu zuen (1878-1879) itzulpena⁶. Ordura arte frantsesaren ezaguera nahitaezkoa zuen euskaldunak bere Aitalehen legez aurkezten ziotenaren berri izateko. Aurrerantzean, gaztelania zekitenen eskura ere egongo da. Euskarazko itzulpenak XXI. mendera arte itxaron beharko du.

XVI. mendeko historia du jaioleku Tubal Aitalehenak: historia sorkuntza artistikotik zientziatik baino hurbilago dagoen garaia da. Aski da gaztelaniaren barrutiko Errenazimendu literarioa begiratzea, literatur genero tradizionalen mugak gaindituz garatzen dela atzemateko. Genero epiko, liriko eta dramatikoetatik at ere bada sorkuntza artistikorik: historia eta elkarrizketa lekuko. Denborak aurrera egin ahala, ordea, zientzia eta sorkuntza artistikoa bereziz joango dira, gero eta gehiago bereziz, hain zuzen ere. XIX. mendeak atea jo zuenerako, Tubal bezalako Aitalehen batek ez zeukan lekurik historia bezalako jakintzaren alor batean, oinarri zientifiko sendoagoak eskatzen zituelako. Arestian Mogelengandik jaso den pasarteak berak iradokitzen du jende ikasiak jakintzaren alorra asmaziotik urrutiratu egin nahi duela: «gehiegizko» deritzo Tubal bera etorri zela onartzeari. Jakintzaren alorraren eskakizunekin akortago letorkeen zerbait behar du Mogelek: asmazioa arintzen eta zorrotzasunean irabazten joatea gero eta eskakizun larriagoa da.

Halere, jakintzaren alorrak jarritako iragazkitik iragazterik ez zuen antzinatearen eraikuntzak ez zeukan desagertu beharrik; ez behintzat nahitaez; izan ere, aurki zezakeen beste kokapen bat, fikziora jotzen duten generoek

⁶ Itzulpena libre samarra da. Esaterako, Xahok Aitorren bikotekideari Amagoia izena ematen dio. Izen propiorik gabe azaltzen da Campionen itzulpenean. Vahan Sarkisian-ek alde nabariak atzematen ditu Xahoren testuaren eta Campionek eginiko itzulpenaren artean. Hainbesteko aldeak non «Arturo Campion: traductor y coautor de la leyenda de Aitor» izenburupean heltzen dion gai honi. Ik. *Joseph-Augustin Chaho. Aitor.-Légende Cantabre. Aitor: Leyenda Cántabra. Aitor-Kantabriar kondaira*, Bilbao: Erevan, 2008, 74. or. eta hurrengoak. Argitalpen honetatik jasoko dira Xahoren legendatik aurrerantzean egingo diren aipamenak.

eskainitako aterpean. Berez, euskaldunen Aitalehen berriak legenda batean hartu zuen bizitza. Argitalpen-data ikusita ez du harridura-izpirik eragiten sorkaria bideratzeko erabili zen generoarekin topo egiteak. Erromantizismoa indarrean dago; legenda, Erromantizismoak estimatzen duen generoa da.

Gaztelaniaz idatzi zuen Garibay arrasatearrak eman zion bizitza Tubali, noiz eta estatu modernoan jaiotzaren garaian, giza komunitate bakoitzak bere nortasun-agiria gainerako komunitateen aurrean erakutsi behar zue-nean. Haatik, orduko modernoan «birjaiotzeak» ez zuen lortu euskal komunitatearentzat, etorkizunean euskal komunitate legez bizi izaten jarraitzeko behar zituen beste bitarteko. Euskalduna odol garbiko, prestu egiten duen Aitalehen batengandik bazetorren ere, bere hizkuntza desagertzeko egoera larrira heldu da; mundu idatzira jai giroan sartu zen euskara prestigioa galduz joan da. Euskara atzera egiten dakusa Humboldt-ek XIX. mendean hastapenean, 1801ean, eta mende bateko iraupena izatera iritsiko ote denez zalantzak ditu⁷. Mende erdi igaro eta gero, 1853an, Jean Martin Hiribarrenek zionez, «Zenbatak jakitea eskara herriko / Ez baitute kondatzen bi arditendako!»⁸: zenbaitetik bi zentimotan ere ez badauka herriko euskara jakitea, ez dauka prestigio handirik!

Euskal Herriko gizartean euskal komunitatearen bizitza ahultze-prozesu etengabearen barneraturik zela, ahultze-prozesuari aurre egiteko aukera berri bat dator, herri eta hizkuntza baztertuak babestea bilatzen duen giroa, aurreko aukeran komunitatearen iraupena ziurtatzeko behar besteko oinarriak eskuratu ez zituztenentzat. Europako Mendebaldean bada aldaketarik:

⁷ «Ya en el día tiene que retroceder a la montaña, de decenio en decenio cada vez más, acosada por todos lados, tratada como por mala madre precisamente por la parte más ilustrada de la nación, y es de prever que su decadencia tomará de aquí en adelante una marcha aún más acelerada. (...). En menos de un siglo habrá desaparecido quizás el vascuence de la serie de lenguas vivas y hasta en los nuevos tiempos hubo fenómenos semejantes». Humboldt, W., *Los vascos: apuntes sobre un viaje por el País Vasco en primavera del año 1801*, Donostia: Auñamendi Argitaletxea, 1975, 13.

⁸ Hiribarren, J. M., 1994, *Euskaldunak*. Patxi Altunak, Gurutze Aldabaldetrekuk eta Amaia Bonetak prestatutako edizioa, Bilbao: Udako Euskal Unibertsitatea, 17-18 bertzo-lerroak. Aurrerantzean egingo diren aipamenak edizio honetatik jasoko dira.

Las conquistas de Napoleón en toda Europa reforzaron la expansión de las ideas revolucionarias e hicieron aflorar los sentimientos nacionalistas en Alemania e Italia, pero también produjeron efectos en España, Polonia, Bélgica, Rusia y Portugal. Esos sentimientos se manifestaban en una actitud de resistencia ante el dominio extranjero, es decir, ante el imperialismo francés. Como consecuencia, cobraron un nuevo valor las costumbres nativas, las instituciones locales, la cultura y la lengua tradicionales⁹.

Errenazimendua herri-hizkuntzak kultur hizkuntza bihurtzeko lantegian murgildu zen buru-belarri. Orain, erromantizismoaren etorrerarekin, nork bere hizkuntza lantzeko gonbita dator berriro: hizkuntza da giza komunitatearen izaera berezia mugatzen duen osagai garrantzitsuenetakoa. Nola Errenazimenduak hala Erromantizismoak bereizirik dagoena balioztatzen dute. Gizabanako edo giza talde mailan bereizirik dagoenaz jarduteak erakartzen ditu erromantikoak¹⁰.

Oso konplexua, oso plurala, baita kontradiktoria ere, den mugimendu erromantikoan indarra hartu zuen joeretako batek Alemania du gune. Herder-ek, esaterako, 1767rako adierazita zeukan herri bakoitzak bere izaera berezia duela. Zeinahi nazioen izaera berezia bere herriaren izpirituan azaltzen da. Izaera berezi hori herri horren ohitura, erakunde, arte eta literatur lanetan adierazten da eta bere baitan du balioa.

Arrunta izan zen erromantikoengan leku exotikoetan edo iragandako denboretan orainaldiak eragindako frustrazioari ihes egiteko modua bilatzea. Giza komunitate baten izaera berezia zedarritzeko aukera aproposa ere eskaintzen zuen lehen aldiak.

Testuinguru honetan sortzen du Xahok euskaldunen Aitalehen berria: Tubal gabe, Aitor da; historia gabe, legenda du bizileku. Beraz, fikziozko

⁹ Romero, D., 2006, «Introducción», in Romero Lopez, D. (ed.), *Naciones literarias*. Barcelona: Anthropos Editorial, 11.

¹⁰ «El foco irradiante del romanticismo, como el de cualquier otra época, es, en nuestra tesis, el sentimiento individualista (...). Y es este alto grado de individualismo el que nos hace entender, de inmediato, la afición romántica por todo lo que está individualizado, lo que tiene carácter, lo que posee “color local”». Bousoño, C., 1981, *Épocas literarias y evolución. Edad Media, Romanticismo, Época Contemporánea*, I, Madrid: Editorial Gredos, 27.

genero batean jaiotzen da Aitor eta, horrenbestez, irudimenari nahi hainbateko tartea egin diezaioke Xahok. Halere, historiarekin edo ustezko historiarekin lokarriren bat mantendu nahi izan balu bezala, dokumenturen batean aipatzen den norbaitengana jotzea aukeratzen du, honek Aitorren berri eman dezan. Zehazki, Silio Italiko poetak aipatutako Lararengana.

Dirudienez, Silio Italiko¹¹ poeta epikoak bigarren gerra punikoari eskaini zion poema epikoan, Eszipionen aurka adoretzu borrokatu zuen Lara gerrari bardularra goraiatzen du. Gerrari bikaina ez ezik, koblakari paregabea ere bazen Lara bardularraren esku uzten du Xahok Aitorren legendaren kontaketa. Xahoren *Aitor. Légende Cantabren* esatari baten ahotsetik ernetzen da Aitorren figura: Lararenetik. Enuntziatio-ekintzak badu subjektu bat: Lara. Subjektu honen enuntziatio-ekintza maila bateraino zehazten den lekuan –Gherekiz-en– eta denboran –euskaldunak Pirinioetan bizi direnetik hogeit hamar mendera egindako Ilbete-festan– garatzen da. Alabaina, Xahok ez du Lara mugatzen leku eta denbora koordinada hauetan kontaktzen duenaren esatari soil izatera: egile bihurtzeaz gainera, sorkariko pertsonaia bihurtzen du. Alegia, Xaho egile errealak, bere legenda sinesgarriago bihurtzeko edo, testu zahar batean aipatutako norbaitengana eskualdatzen du autoretza, sorkariaren errezitazaila izateko egitekoa eman, eta errezitazio-ekintza hastear dela sorkariko pertsonaian itxuraldatzen du. Entzuleek Aitorren irudiarekin berarekin identifikatzen dute:

Il portait en ce moment une longue barbe blanche, qui lui descendait à la ceinture. Il s'était coiffé d'une mitre brillante, et avait drapé sur ses épaules la riche dalmatique, qui était le principal vêtement des mages et des devins, dans la république ibérienne. Et lorsque, d'un pas grave et majestueux, il s'avança jusqu'au bord de son estrade, appuyé sur une branche chêne (...), à la clarté de la pleine lune qui rayonnait sur tout le paysage au scintillement argenté des broderies symboliques qui ornaient le costume du barde travesti en vieillard, chacun reconnut l'image d'Aïtor, le grand ancêtre, le patriarche (19).

¹¹ Lehen mendeko politikari eta poeta erromatarra.

Honenbestez, Xahok, sortzaile, sorkariaren erreztatzaile eta sorkariko pertsonaia izateko eginkizunak izaki berberari ematen dizkio: Larari, Eszipioni aurre egin zion gerrari barduliarrari.

Horrenbeste erantzukizun bereganatzen dituen Larak, historian edo uszteko historian txertatzen ditu erroak. Ez hori bakarrik. Errenazimenduak eredu zko jaun prestu legez aurkeztu zuen tipo ideala dirudi. Baltasar Castiglione *Il Cortegioanon* (1528) moldatu zuen jaun prestu perfektuak armetan bezain trebe izan behar zuen letretan. Eredu ernazentistak giza ahalmen guztien garapen bete-betea bilatzen du: fisikoena eta izpirituzkoena.

Bistakoa da, Larak ezin zituela menderatu letrak. Errenazimendukoa liburuaren gain eraikitako lehen kultura delarik, Castiglione bere garaiko pentsamendua erakusten du armetan eta letretan, bieran trebe izatea eredu eraikitzen duenean. Xahok ezin eraiki zezakeen letretan trebe zen pertsonaia, ez bazuen anakronismoan erori nahi: egokiago dirudi koblakari ezau-garriaz baliatzea, bere pertsonaiaren garaiarekin bat egiteko. Gerra punikoen garaiko pertsonaia ezin izan daiteke Errenazimenduak aurkeztutako eredukoa bezain fina: letrak trebetasunez erabiliko dituen, andreekin elkarriketan dotoretasunez jardungo duena, musika-tresnaren bat joko duena... «Landugabeagoa», trauskilagoa izango da: oraindik fintasuna baloratzera iritsi ez den zibilizaziokoa. Baina, Errenazimenduko ereduak bezala, ahalmen fisikoak eta izpirituzkoak uztartzen ditu: iaioa armen eta hitzaren erabileran, gerraria eta koblakaria, gerrarietan euskal gerraririk hoberena eta, koblakarietan euskal koblakaririk bikainena. Koblakari bete-betea: ez bakarrik hitzaz baliatuz sortzen duena, baita sortutakoa irudikatzen duena ere. Sortzaile legez, gainera, hitza modu artistikoan erabiltzeaz gain, ezaguerak zabaltzeko bitarteko bihurtzen du. Larari darion hitza ez dago entzuleen entretenimendu eta olgeta soilera bideratua: Aitor Aitalehenaren berri eman behar du. Lantegi horretarako hitzaren erabilera menderatzeaz gain, oro har, giza zientzietako eta, bereziki, filologiako ezaguerak menderatu behar ditu.

Honela bada, gerrari trebea eta koblakari jakintsua da Lara. Koblakari jakintsua den aldetik «letratua» dela gainera daiteke. Gisa honetan, buruz ondo jantzia eta armen eta hitzaren erabileran iaioa den norbait hautatzen

duenean Xahok, prestigio handiko statusaren jabe egiten ari da Aitorren legendaren sortzaile, errezeitzaile eta errepresentatzailea dena. Goi-mailako pertsonaiarentzat –Aitor–, goi-mailako sortzailea, errezeitzailea eta errepresentatzailea.

Makina bat gauza asmatu dute Larak sortutako Aitorrek eta honen ondorengoek:

C'est lorsque nous commençâmes à denombrier les années par les inondations du Nil que nous inventâmes l'horloge d'eau, la clepsydre (41).

Ce sont les Ibères qui ont créé en Occident la science du calcul (45).

Les règles du calcul une fois connues, des observations attentives nous découvrirent bientôt les lois qui président aux phénomènes célestes (46).

C'est aux Ibères que les Européens doivent leur semaine de sept jours, et c'est par moi qu'elle fut instituée sur l'aspect des différentes phases de la lune pendant sa révolution synodique (48).

Les Euskariens, par dessus tous les peuples primitifs, furent les hommes du devoir. Ils ont créé la parole, l'art, la science, adoré la vérité, pratiqué la justice (59).

Tubali jatorri biblikoa izateak ematen bazion ospea, gizakiaren ibilbidera ekarritako aurrerapenak ezaugarritzen dute Aitor. Lehenak, historia izan zuen sorleku, bigarrenak legenda: testu-tipo arras desberdinak, erkaketa eragozten dutenak. Erkaketa baterako behar bezain homogeenak ez diren osagaiak alderatzeak dauzkan ahulezia guztiekin bada ere, Aitorrek Tubalek baino itxura «modernoagoa» erakusten duela erants daiteke. Idazketa-garaiak ere, hala izatea eskatzen zuen, hiru mendera hurreratzen baita, jaiotze-datetan daukaten alde. Itxura modernoagoa erakustearen kausa, oraingoz behintzat, alboratuz, kontua da, Tubalen ospea «sinesmenen» barrutiko genealogian irabazitako lekutik eratortzen den bitartean, arrazoian eta honen bidetik lortutako aurrerapenen barrutietan irabazitako lekutik eratoritzen dela Aitorrena. Giza ahalmenen garapenetik gizakiarentzat onuragarriak diren aurrerapenak ekarri dituzte Aitor eta honen ondorengoek. Tubalen prestigioaren euskarri bere jatorri biblikoa den neurrian eta Aitorrena, berriz, gizakiaren onurarako egindakoak, ikuspegi teozentrikoago ba-

ten adierazle da lehena eta, antropozentrikoago batena, bigarrena. Honako zentzu honetan, bai behintzat: Jainkoak hautatutako herriko kide eta Jainkoarekin harreman zuzena izandako norbaiten ondorengo izatearen gain eraikitzen bada Tubalen entzute handia, gizakiaren bizimodua errazten doazen asmakuntzak eginaz joan izanean oinarritzen da Aitorrena.

Laburbilduz, ospe handiko lehen aldia du Aitorrengan jatorria duen giza komunitateak: gizateriarentzat aurrerapen garrantzitsuak ekarri dituen Aitalehen batengandik dator.

Euskara ekarri zuen Tubalen aurrean, euskararen sortzailea da Aitalehen berria. Xahok aurkezten duen Aitor errealitateak erakusten diona izendatu beharrean aurkitzen da. Lantegi honetan, zeinu linguistikoa, arbitrarioa gabe, motibatutzat jotzen du. Adierazle - adierazien arteko harremanak arrazoi bati erantzuten dio¹².

Dena den, Tubalen eta Aitorren eraketa-moduetan egon daitezkeen aldeez harantz, eginkizun berbera betetzen dute: giza talde baten sorrera kokuatu. Aitalehen jakina izateak beste Aitalehen bat dutenengandik bereizten du giza taldea eta, zer esanik ez, Aitalehenik ez dutenengandik. Aitalehenak identitate berezi baten jabe egiten ditu bere ondorengoak: berak sortutako komunitatea gainerako giza komunitateak ez bezalakoa da.

Garbi dago identitate-ezaugarrien berri emateko Aitorrek darabilen prozedura. Uholdearen egunetatik hasi eta, euskal hitzen esanahia kontaketa antolatzeke ardatz eraikiz, garaikide dituen komunitateen ezaugarriari aurka jarritz definitzen du eratzen duen komunitatearen banakotasuna.

Nortasun bereziko komunitatea eratu zuen Aitorrek. Garaikide dituen komunitateak ez bezalako ezaugarriak ditu. Lau gauzak bereizten dute euskalduna zeltarengandik:

Quatre choses distinguent l'Euskarien du Celte: la langue, la religion, les moeurs et les lois (23).

¹² Ik. adibide ugarien artean hautatuko bat: «Mes lèvres tremblantes restèrent longtemps muettes; la parole était morte en moi: j'exprimai le silence par un mot (*itz-il*) qui signifie l'anéantissement de la parole» (27).

Euskal komunitate eta zeltarraren arteko aldea hizkuntzan, erlijioan, ohituretan eta legeetan baldin badago, bada beste ezaugarririk hasierako giza komunitateengandik euskalduna desberdintzen duenik:

Les euskariens, par-dessus tous les peuples primitifs, furent les hommes du devoir. Ils ont créé la parole, l'art, la science, adoré la vérité, pratiqué la justice; ils ont fondé, avec la société, la liberté civile, principe de tout ordre, de toute harmonie; et plutôt que d'accepter la servitude des Barbares ou de l'imposer aux tribus infidèles, ils se sont résignés à la fuite, à l'émigration; ils ont fait un pacte avec la mort. L'étranger, au contraire, fut le père de l'esclavage, il imagina la guerre, et produisit l'iniquité; peuple cruel, superstitieux, idolâtre, il méconnut Dieu, dans sa révolte contre les lois providentielles (59).

Azken batez, euskal komunitate bat badela erakustea da Xahoren helburua. Xede honek darama Aitor Aitalehenari bizitza ematera. Honen egitekoa, berriz, eratu duen komunitatea munduan kokatzea da: besteekiko harremanean euskal komunitatea definitzea.

2. Tubal / Aitor

Tubalek XIX. mendean bizirik bazirauen, galde daiteke, zerk eraman zezakeen Xaho beste Aitalehen bat sortzera, Tubalen usadioarekin hautsiz. Hona, Xahok Aitor asmatzean zukeen jomuga Jon Juaristirentzat:

En nuestra opinión, con la invención de Aitor, Chaho perseguía un doble objetivo: dotar a los vascos de un antepasado común, distinto del de los demás españoles (y, para ello, no servía Túbal, toda vez que el hijo de Jafet había sido considerado padre de los pueblos hispánicos por muchos cronistas e historiadores) y, en segundo lugar, separar absolutamente la genealogía del pueblo vasco de la de los pueblos semíticos, pues el mito del origen tubalista los asimilaba en cierta medida a los judíos. De ahí que Chaho evite aludir a los patriarcas anteriores a Abraham. (...). En cualquier caso, Aitor es un patriarca «ario», como los fundadores de los pueblos indo e iranio¹³.

¹³ Juaristi, J., 1987, *El linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, Madrid: Taurus Ediciones, 96-97.

Zinez, Aitor ez da Espainiako lehen errege Garibayren esanetan Tubal zen bezala, ezta Iberiako errege Xahoren garaikide zen Jean Martin Hiribarenek adierazi bezala. Nolanahi ere, ez dirudi Xahok herrialde hispanikoe-kin behintzat arazo handiegirik zuenik, honela baitio: «Le plus ancien des peuples qui ait habité après nous la Péninsule espagnole, fut le peuple des Celtes» (22). Beraz, euskalduna jotzen du espainol penintsulako bizilagunik zaharrena: Iberiar penintsula izendapena erabili beharrik ere ez du somatu.

Nire ustez, Xahok ez du arbuiatzen Tubal: Tubalek eta Aitorrek jatorri desberdina dute, besterik gabe. Ikuspegi honen aldeko edo aurkako argumen- tuak ezin aurki daitezke Aitor. *Légende Cantabre* idazlanean, bai ordea, argi- talpen honetatik bi urtera Xahok plazaratu zuen *Histoire primitive des Euska- riens-Basques* idazlanean. Historia egitea asmo zuen testu honetan dioenez,

*Nous admettons avec les Biblistes que les Euskariens, ou, si on l'aime mieux, les Thuballiens, ont été les premiers et les plus anciens colons de la Péninsule espagnole*¹⁴.

Euskaldunak edo, hobeto esanda, Tubaldarrak izan badira penintsula es- painoleko lehen bizilagunak, zergatik sortu Aitor? Liburu berdineko beste pasarte batean erantzuna aurki daitekeelakoan nago. Honakoan, hain juxtu:

Le Vascon des Pyrénées, l'Euskarien, l'Ibère, n'a plus de livres an- tiques; il a perdu ses légendes, ses poèmes, mais il a conservé des monu- ments plus indestructibles, ses lois, les chants de ses bardes improvisateurs que le vieillard répète, que l'enfant retient, et, par dessus tout, une langue vierge et savante (170).

Horra hor gakoa: ustez galduak diren legendak berreskuratzeraz dator Xaho. Tubal, Biblisten eskutik, «zientziaren» barrutian azaldu zen; beste jatorri bat du Aitorrek: legenda batean hartzen du bizitza. Hau da, zientzia egitea bilatzen zutenen liburuak zituen bizileku Tubalek: dela Garibay edo Poza, dela Echave edo Larramendi... Egileak bere obra moldatzerakoan zientzia egiteko jarrera hartzen du eta gisa horretan jasotzera gonbidatzen hartzailea. Xahok, ordea, antzinako libururik, legendarik eta poemarik gor-

¹⁴ Chaho, J. A., 1847, *Histoire primitive des Euskariens-Basques*, I, Madrid, Bayonne: Chez Jayme- bon Éditeur, 168.

detzen ez zuen herri bati, zehazki, legenda bat berreskuratu nahi dio. Legenda hitza izenburura bertara eramanez, modu honetan bereganatzeko gonbita luzatzen dio hartzaileari.

Legenda bat berreskuratzeko zeregina bere buruari egotzi dion Xahok, hautatua du lantegi honi heltzerakoan baliatuko duen laguntzailea. Laguntzailea, liburuek, legendek eta poemek erabiltzen duten bitartekoa da, baina hauek bezain suntsigarria izan gabe. Suntsipenetatik salbu gorde den monumentua hizkuntza da: horra hor, legenda bat berreskuratzeko esku artean daukan «dokumentua»: oso antzinakoa den dokumentua. *Aïtor* plazaratu eta bi urtera argitaratu zuen *Histoire primitiven* erakutsitako pentsamendura jo zuen legenda moldatzerakoan: filologia bide lagun harturik eraiki zuen Aitalehenaren figura.

Juaristik apologiatik legendatik baino hurbilago zekusan Xahoren legenda¹⁵. Motiboa *Histoire primitiven* egin aitorpenean egon daiteke: guztien gainetik gorde den monumentua hizkuntza da. Xahok hala uste badu, hizkuntza du antzinatea aurkitzeko bitartekorik bikainena. Berez, horixe egin zuen *Aïtor*. *Légende Cantabren*: euskal hitzen esanahia abiapuntu hartuaz euskaldunen antzinatea berreraiki.

Jada XIX. mendekoa den Xahok badaki herri baten sorrerara zientzilari moduan hurbiltzeak eragozpen handiak dituela:

Les questions d'origine (euskaldunena) sont difficiles à résoudre, surtout quand il s'agit de peuples très-anciens, à moins qu'on ne se borne à tirer de la Genèse et de la tradition des Juifs toute la philosophie de l'histoire (Histoire primitive, 164).

XVI. mendeko historia ez da XIX. mendearen erdi inguruko historia bezalakoa. Aditzera eman denez, XVI. mendeko historia genero literarioetatik zientifikoetatik baino hurbilago dago, zientziari eskatzen zaion zorrotasunetik gutxi duelako, kontatzen ari denaren zehaztasunak baino kontraerak berak gehiago arduratzen baitu. XVI. mendeko historialariarentzat «Genezia» izan zitekeen iturri; XIX. mendekoak euskarri sendoagoak behar ditu.

¹⁵ Juaristi, J., 1987, *El linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, 104.

Xahok *Histoire primitive* kaleratzen duenean, bi urteko bitzta baino ez du Aitorrek. Halere, antzinako historia moldatzeari ekiten dioenean, euskaldunen jatorria Tubalengan jartzen zutenak Bibliaren aztertzailetara mugatuz, jende ikasiaren artean ia hiru mendetako antzinatasuna lortua zuen Tubal Aitalehen ordezkatzen du: Aitor da euskaldunen Aitalehen:

L'Arabe et le Juif se vantent d'être issus, par Ismaël et Jacob, du patriarche Abram ou Abraham: les Ibères font remonter leur origine au patriarche Aïtor ou Aitjoren, dont le nom en langue euskarienne signifie exactement comme en hébreu, père grand, élevé, ou père de la multitude. L'Arabe et le Juif ne possèdent qu'un livre chacun, dans lequel sont cachés, sous un sceau mystérieux, les premières traditions des ancêtres, les oracles des anciens jours (Histoire primitive, 169).

Arabiarraren eta juduaren Aitalehenen parekoa jada ez da Tubal, Aitor baino. Horrela, Bibliak kontatutako hainbat gertakizunetan oinarrituz egindako jatorri-bilaketarekin amaitzen du Xahok: Garibayren esanetan, Tubal Noeren biloba zen; euskara Babelgo dorrearen eraikuntzak ekarritako hizkuntza-nahasketaren ondotik munduan barreiatu ziren 72 hizkuntzetako bat; nahasketa honetatik hamabi urtera etorritakoa, berriz, Tubal...

Aitalehen «laikoago» den Aitorri ematen dio Xahok ordura arte Tubal betetzen ari zen lekua. Haatik, XIX. mendearen bigarren erdian oraindik Tubalek Aitorrek baino toki zabalagoa hartzen du euskal adierazpen idatzian, bata, bestea, ala biak, aipatzera iristen diren testuen arabera.

Fikzioaren barrutian itxuratu zuen Xahok Aitor eta barruti horretan kokatuko da aurrerantzean bere bizilekua. Tubalek, berriz, historian egin zuen agerrera. Jatorri desberdinok, seguru aski, badute eraginik Aitalehen hauek XIX. mendearen bigarren erdian eskuratutako kokalekuan.

Esaterako, Hiribarrenek bertsoaz baliatuz paratu zuen bere *Euskaldunak* (1853). Bertsoa erabili arren, ez zituen entretenimendu soilerako ondu, hitzaurre modura taxututako «Euskaldunei bi hitz hastean»-en zioenez. Helburu zehatza eskuratzeko paratu izana aitortzen du: euskaldunak Argien Mendea abian jartzera deitzeko. Hitzaurrearen ondotik, lehen kapitulu izendatzen duena dator, «Iberia (euskaldunen jatorria)» izenburupean. Euskaldunak Argien Menderako jauzia egiteko ordua duela hitzaurrean adie-

razi duen Hiribarrenek Iberian dakusa euskaldunen jatorria. Garibayren esanetan, Tubal Espainako lehen errege izan bazen, Hiribarrenek Iberiako bigarren errege legez aurkezten du Tubal. Besterengandik jasotako datua du. Aipatu eta guzti egiten du iturria: Beros¹⁶.

Euskalduna Argien Mendeari ongi etorria eman beharrean zegoela uste zuen Hiribarrenentzat, XIX. mendearen bigarren erdian bizi den Hiribarrenentzat, iberiar erregeen zerrendak ez du fidagarritasun zientifiko handiegirik:

*Zaharren eran oro sinhesten badire, / Iberian errege asko izan dire. /
Berosen arabera, huna pulikisko: / Ibero, Tubal, Brigo, Jubal, Horma,
Beko (273-276 bertso-lerroak).*

Argien Mendera igarotzea jomuga duen Hiribarrenek¹⁷ iberiar erregeen zerrendari halako balio zientifikoa ematen badio, are balio zientifiko gutxiagokoa du Aitor: Aitorrek, alegiazko izaera du.

Denborak aurrera egin ahala, zientzia eta sorkuntza artistikoa gero eta gehiago berezi dira. Argien Menderako jauzia egitea asmo duen Hiribarren ohartzen da historiaren oinarrien ahuleziaz, iragan denboretako historialariak zientziaren barrutitik kanpo ibili izan direla. Hortik, «Zaharren eran oro sinhesten badire» bezalako adierazpena jotzea: zaharrak ditu iturri, zaharrron esanek izan ditzaketan ahulezia zientifiko guztiekin. Baldintza hauetan bada ere, Tubal iragan denboretako jakintsuek aipatua zuten, Aitor bere egunetako asmazioa baino ez zenean. Hor dago, seguru aski, gakoa, zeren eta antzinako jakintsuek jasotakoei, fidagarritasun handiagoa edo txikiagoa emanaz bada ere, bere testuan leku egin dien Hiribarrenek, kanpoan utzi du Aitor. Badirudi, dokumentu zaharretan lekukotzaren bat izatea nahitaezko baldintzatat jo duela bere kontaktaren osagai bihurtzeko. Hala, Hiribarrenen testuan, Aitorrek eskuratzen ez duena eskuratuko du Aitorren legendaren errezitatzailea eta sortzailea den Larak. Sortzaile-errezitatzaile eta honen sorkariko pertsonaiaren artean funtsezko aldea dago: sortzaile-erre-

¹⁶ Kristo aurretiko III. mendean Babiloniako historialaria.

¹⁷ Ik. Toledo, A. M., 2010, «Arbasoak Hiribarrenen *Eskaldunak* idazlanean», *Euskera*, 55,3 (2010) 1165-1190.

zitatzailea (Lara) antzinako jakintsuek aipatua zuten, ez horrela sorkariko pertsonaia (Aitor). Lararen berri Silio Italikok ematen zuen: iturri hori partekatu zuten Hiribarrenek eta Xahok: Xahok gerrari paregabea izan zela esateko eta koblakari moduan nolakoa den erakusteko aukera emateko; Hiribarrenek, Eszipion eta Lararen arteko borroka nolakoa izan zen azaltzeko (681-748 bertso-lerroak).

Beraz, XIX. mendean jaiotako Aitorrek ez zuen ekarri Tubalen heriotzarik. Aitorrek ez du ordezkutzen Tubal XIX. mendearen bigarren erdian. Ezta Hego aldean ere, nahiz eta zabalpenik izan zuen eta hainbat testutako pertsonaia bihurtu zen. Norgehiagokan Tubalek jarraitzen du garaile izaten, euskaraz idatzitako testuetan behintzat. Esaterako, behin eta berriz Tubalengana jotzen duen Arrese Beitiak, kasu bakanen batean baino ez du jotzen Aitorrengana.

Ez da zientzia egitea Arrese Beitiaren xedea, baina Aitalehen bat behar izan zuenean, Tubal deitu zuen. Foruak galduta eta euskara hil zorian zekusala salatzerakoan, Tubal du gogoan, Tubal duelako Aitalehen. Frustrazio-iturri du orainaldia: euskara heriotzaren atarian da; foruek jasan berri dute azken murrizketa. Bada Aitalehena deitzeko beste motibo. Testuinguru honetan sarritan jotzen du Tubalengana, euskaldunen Aitalehenarengana, Arrese Beitiak: historiaren barrutian agerrera egina zuen Tubal lehenesten dio Aitorri, «zientziaren» alorrean hiru mende lehenago sortutako Aitalehena, literaturaren alorrean hogeit eta hamar urteko antzinatasun soila duenaren aurrean, alegia. Sinesgarritasun handiagoa izan zezakeen Tubalek: jakintsuen artean jaio eta bizi izana zen hiru mendez, Aitor, berriz, erromantikoek gogoz jorratu zuten genero literario batean jaioberri da. Bestalde, Arrese Beitia Hego aldeko idazlea da. Baita Tubalen hiru mendetako tradizioa ere. Horrenbestez, bere testuingururik hurbilenean indar iradokitzaille handiagoa izan zezakeen. Gainera, Tubalek abantaila nabariak zituen foruak errotik moztu dituzten honetan; izan ere, Tubal zen euskal komunitatearen jatorrizko independentziaren euskarri eta jatorrizko independentzia hori autogobernatzeko eskubideak galdatzeko oinarri. Beraz, Arrese Beitiak izan zezakeen arrazoirik Aitalehen zaharrari eusteko, nahiz eta honen oroitzenak bere bertsoak harrapatzen dituen egunetan Aitorren oihartzuna zabaltzen ari zen Hego aldean: 1878-1879 urteetan argitaratu

zuen Campionek frantsesetik gaztelaniara egindako itzulpena eta 1879an bertan kaleratu Navarro Villosladak *Amaya o los vascos en el siglo VIII*. Juxtu 1879an Antoine d'Abbadiek Elizondon antolatu zituen Lore-Jokoetara aurkeztu zuen Arrese Beitiak «Ama euskeriari azken agurrak». Elizondon saritu zuten poesiak euskarari azken agurra egiteko ez zuen deitzen Aitor, Tubal baino, Xahoren legenda euskara Aitorren hizkuntza zela erakusten ahalegindu izanagatik:

Zori gaiztoan negargarri ta / Dot sentimentu andia, / Geure lur maite dakustalako / Gaztelatuta jarria; / Bestela erdu, erdu ikustera, / Tubal euskalaria; / Baña, ez dozu ezagutuko / Oraiñ zure jatorria.

¿Nun dira bada zure semiak / Foru ta euskera zaliak? / ¿Nun dira bada, Tubal, gure aita, / Zure ondorengo garbiak? / ¿Nun dira bada zure ume zintzo / Eta leyalen legiak? / ¿Nun dira orain, orain negarrak, / Nun dira nire begiak?

Beietan iya ez dot ikusten / Tubalen ume zintzorik, / Ez dalako gaur emen entzuten / Erderaz baño besterik; / Onexek dauka nire bionta / Naibagez erdibiturik, / Ez dodalako gure euskera / Osatuko dan usterik¹⁸.

1880an Maulen saritu zioten «Bizi da Ama Euskera»n ere, Tubal dakar euskara osatzera:

Bakia zugaz, baita anayakaz / Natortzu iragartera; / Tubal Aita naz, zerutik nator / Amatxo osatutera, / Atsegin eta pozez beterik / Zerutar danak batera, / Kantetan dabe izketa artean / Garbiena da Euskera (22-23).

Euskal-Erria aldizkarian 1882an ezagutzera eman zuen «Neguko goix zo-garri bat» bertsoan Tubalekin jarraitzen du:

Beragan eukalako uste os-osua, / Oraiñ egiaztu da itz Jaungoikozkua; / Tubal gure Aitari eukan agindua, / Lur au zala izango aiñ berarizkua, / Deitu eyoen danak zorionekua (35).

¹⁸ Arrese ta Beitia, F., 1957, *Olerkiak*, Bilbao: Euskal Idazleak, 17-18. Aurrerantzean egingo diren aipamenak argitalpen honetatik jasoko dira.

Baita 1883an Hondarribian saritu zioten «Uste ez neban ordu bat» konposizioan ere:

Ta izket aiñ miragarria, / Armenia'tik Aita Tubal'ek / España'ra
ekarria (51).

Jakinaren gainean egindako aukera da, Arrese Beitiak izan bazuelako Aitorren berri, Jose Manterola jaunari 1882an eskaini zion «Nere erriko ujola» bertsoak erakusten duen bezala:

Aurrera beti euskaldun lege / Santua gordetzekoa, / Dalako berau
Jaunak Aitorri / Antziña emandakoa (55).

Neurtitzaz baliatu izanak uztartzen ditu Hiribarren eta Arrese Beitia, baina Argien Mendea abian jartzea asmo izateak zientziaren barrutira bultzatzen zuen bitartean Hiribarren, ez zuen horrelako osagai baldintzatzailerik Arrese Beitiak. Halere, Tubal hautatu zuen: Tubalek bizirik dirau XIX. mendearen azken laurdenean.

Aitalehen bakoitzak eskuratutako proiektzioa alde batera utzita, kontua da biak egiteko berbera betetzeko jaiotakoak direla. Historia ala legenda izan sorleku, Bibliako gertakizunak abiapuntu hartu ala hauekin hautsi, Tubal nahiz Aitor, identitate bat eraikitzeke bitarteko izan ziren, garaiek identitate batekin aurkeztea nor izateko oinarritzko eskakizun bihurtu zutenean: Aro Modernoan estatuen jaiotzarekin, XIXan, nazionalismoenekin. Herri bat osatzen zela eta herri horren nortasun-agiriaren ezaugarriak gainerakoei erakutsi beharra egon zenean, egin zuten agerrera Aitalehen hauek. Euskarak ez zuen erdietsi botere politikotik etorritako bultzadarik ez zelako eratu estatutik hizkuntza ofizial bihurtu zuenik. Aro Modernoan estatu baten babes politikorik gabe gelditzeak komunitatea higadura-prozesu batean barnerratu du: 1853an Hiribarrenek esaten zuenez, euskaldunek hizkuntza arrotzak ikasten dituzte, euskaraz ia irakurtzen jakin gabe; badakite frantses errege handiak izan direla, baina ez dakite ezertxo ere euskaldunen balentriez; euskaraz jakiteak ez du ezertarako balio; liburu on guztia frantsesez egina da eta ez dago euskaraz baliorik duen libururik... Urte batzuk geroago, 1876az gero, Arrese Beitiak dioenez, euskara hil zorian da, foruak galduak dira... Giza komunitatearen egoeraz balorazio hauek egin aurretioxan, 1845ean, jaio zen Aitor. Aitorren egitekoa euskalduna nor izan den erakus-

tea da. Egiteko berbera izan zuen ia hiru mende lehenago jaio zen Tubalek. Orain, XIX. mendean, oraindik bizirik dirauen Tubalek eta jaioberri den Aitorrek egiteko berberarekin jarraitzen dute: giza talde baten nortasunaren ezaugarriak adierazi, giza talde horren autoestimua igo, euskal giza komunitateari aitortzen dioten nortasunak heriotza saihestuz, bizirik jarrai dezan.

Aipatutako bibliografia

ARRESE TA BEITIA, F., 1957, *Olerkiak*, Bilbao: Euskal Idazleak.

BOUSOÑO, C., 1981, *Épocas literarias y evolución. Edad Media, Romanticismo, Época Contemporánea*, I, Madrid: Editorial Gredos.

CHAHO, J.A., 2008, *Aïtor.-Légende Cantabre. Aitor: Leyenda Cántabra. Aitor-Kantabriar kondaira*, Bilbao: Erevan.

———, «La leyenda de Aitor», *Revista Euskara*, I (1878) 220-230, 241-248, 281-289; II (1879) 12-17, 44-52. Traducido del original francés por D. Arturo Campion.

———, 1847, *Histoire primitive des Euskariens-Basques*, I, Madrid, Bayonne: Chez Jaymebon Éditeur.

GARIBAY, E. DE, 1628, *Los quarenta libros del Compendio Historial de las Chronicas y universal Historia de todos los Reynos de España*, I, Barcelona: Sebastián de Cormellas.

HIRIBARREN, J.M., 1994, *Eskaldunak*. Patxi Altunak, Gurutze Aldabaldetrekuk eta Amaia Bonetak prestatutako edizioa, Bilbao: Udako Euskal Unibertsitatea.

HUMBOLDT, W., 1975, *Los vascos: apuntes sobre un viaje por el País Vasco en primavera del año 1801*, Donostia: Añamendi Argitaldaria.

JUARISTI, J., 1987, *El linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, Madrid: Taurus Ediciones.

MARAVALL, J.A., 1986, *Antiguos y Modernos*, Madrid: Alianza Editorial.

ROMERO, D., 2006, «Introducción», in Romero Lopez, D. (ed.), *Naciones literarias*. Barcelona: Anthropos Editorial.

TOLEDO, A.M., 2010, «Arbasoak Hiribarrenen Eskaldunak idazlanean», *Euskera*, 55,3 (2010) 1165-1190.

TOVAR, A., 1980, *Mitología e ideología de la lengua vasca*, Madrid: Alianza Editorial.

Euskal Herria Chahoren begietan

Euskal Herria visto por Chaho

Le Pays Basque vu par Chaho

The Basque Country as seen by Chaho

HARITSCHELHAR, Jean

Euskaltzain emeritua

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 719-736. Bilbo
ISSN 0210-1564

Erromantikoa izanez Euskal Herriaren ikuspegi erromantikoa agertzen du Chahok idatzi dituen *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* eta *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque* bi liburutan (1855).

Bazter zoragarriak, arraza zaharreko jende zuzena, bere askatasunari atxikia, hizkuntza eta kultura berezien jabea. Laudorior betea den lekukotasuna.

Hitz-gakoak: erromantizismoa, euskaldun jendea, euskara eta euskal kultura.

Romántico, Chaho ostenta una imagen romántica del País Vasco en los dos libros titulados *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* y *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Paisaje maravilloso, pueblo de muy antigua estirpe, atento a su independencia, dueño de una lengua y una cultura específicas, tal es el testimonio idílico dado por Chaho.

Palabras clave: romanticismo, pueblo vasco, lengua y cultura vascas.

En vrai romantique Chaho dévoile une image romantique du Pays Basque dans les deux ouvrages intitulés *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* et *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Paysage merveilleux, peuple d'une race très ancienne, soucieux de son indépendance, possesseur d'une langue et d'une culture spécifiques, tel est le témoignage idyllique apporté par Chaho.

Mots-clés : romantisme, peuple basque, langue et culture basques.

As a Romantic, a Romantic perspective emerges in the two books written by Chaho and entitled *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)* and *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque (1855)*.

Wonderful landscapes, upright people from an ancient race, attached to their freedom, and owners of their unique language and culture. A testimony full of praise.

Keywords: Romanticism, Basque-speaking people, Basque and Basque culture.

Hogeita bost urte zituela, Chahok argitaratu zituen 1836an bi liburu : bat Antoine d'Abbadierekin eginikako gramatika *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne* deitua eta zazpi probintzietako euskaldunei eskainia, bertzea, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)*, biak Pariseko Arthus Bertrand moldiztegian.

Hogeita bat urteren buruan, 1855ean hain zuzen, publikatu zuen Baionan bi liburukitan emanak *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque* deitua zuen obra. «Voyage» lehenik «Itinéraire» gero, huna ibilaldia kondatzen duten bi liburuki, ibilaldi hori Euskal Herrian gandi egin. Nahiz bi hitz desberdin erabiltzen dituen Agosti Chahok, azkenean, sinonimotzat har daitezke, «Voyage» bidaia diolaket eta «Itinéraire» nondik norakoa, bidaia edo ibilaldia hau ere. Azken hitzak «Itinéraire» hitzondo bat dauka «pittoresque» berezitasuna salatzen duela, edertasunari lotua, atseginez betetzen dituela begi-gogoak. Hitz batez erraiteko Euskal Herriari buruzko ikuspegia.

«Voyage» delakoaren aitzin solasean idazten du Chahok oihartzun bat dela, populu, arraza eta zibilizazio baten oihartzuna edo lekukoa : « *Je me suis fait l'écho d'un peuple, d'une race, d'une civilisation.* » Hots, Euskal Herria, euskal arraza (hitz horrek ez zuen orduan orain emaiten zaion erran nahia) eta euskal kultura eta bizitzeko manera. Horrek oroitarazten dit *Etre Basque* deritzan liburuan idazten nuela, duela orain hogeita hamar bat urte Euskal Herria aurkezten nuelarik lehen kapituluan, iker eremua zela : «Un pays, un peuple, une langue», hots, Chahok bezala, Euskal Herria, euskaldun jendea, euskara eta euskal kultura.

Halere, bi liburuek ez dute helburu bera. Lehena sartzen da Nafarroan, pasatzen ditu Pirineoak eta, beraz, Frantzia eta Espainiaren arteko muga. Bigarrena, aldiz, Iparraldean bakarrik egoiten da, Iparraldeko hiru probintziak bakarrik bisitatzen ditu, hots, kokatuz Miarrantze mendiz eta itsasoz inguratutik.

I. Euskal Herria

Voyage... liburua hasten da istorio ttipi batekin, euskaldun baten iritzia-rekin. Aldi bat bakarrik egona da Gaztelan ; Mirandara heltzean aurkitzen ditu eriberri izanak diren jendeak eta, Pankorbo iraganik, Burgos hiriak

iduri du hospital bat, erizainak direla apaizak. Horrekin aski ; berehala itzultzen da eta Bizkaian sartzen, jauntziak errerik Ebro ibaiaren ondoan, belduzrez izurritea heda dadien bere Euskal Herri maitean.

Hegoaldeko muga, Gaztela eta Euskal Herriaren arteko muga eraikia da Ebro ibaiarekin. Aldiz, Parisetik heldu delarik Chaho, Baionan sartzen da Euskal Herrian Aturri ibaia pasatzen duelarik. Harentzat euskaldunen herria, Euskal Herria, Espainia edo Iberia osoan hedatzen zen, Galiako zati batean ere eta geroztik zazpi probintzietara murriztu da:

« *Le pays des Euskariens, Euskal Herria, qui embrassait primitivement toute la péninsule ibérique et une partie des Gaules, se trouva désormais restreint aux sept petites provinces que les Basques occupent encore aujourd'hui dans les Pyrénées occidentales.* » (Nav. 89. or.)

Aldi bat baino gehiagotan aldarrikatzen du zer den Euskal Herriaren eremua, zazpi probintziak direla, Aturritik Ebrora :

« *Il y a sept provinces euskariennes, dont quatre les plus vastes et les plus considérables sont en Espagne : la Haute Navarre, l'Alava, le Guipuzcoa et la Biscaye.* » (Biarritz I, 148. or.)

Ez ditu Iparraldekoak aipatzen, denek Frantzian baitakite zein diren. Chahorentzat, gogoan duelarik Euskal Herria bere osotasunean, Pirineoak ez dira muga, aise urrunago hedatzen baitira, sartuz Gipuzkoan eta Bizkaian, ikusiz ere mendikate bi aldeetan hedatzen direla euskal zazpi probintziak.

Ez du ahanzten XIX. mendearen hirugarren hamarkadan sortu dela gerla eta erakusten du nor den etsaia eta zer gerizatu nahi duen euskaldunak : bere askatasuna, aspaldiko askatasuna.

« *Les Hauts Navarrais et les Cantabres sont aujourd'hui en armes, de l'autre côté des Pyrénées, pour défendre contre les Impériaux de la Castille, leur noble indépendance et l'individualité de notre race primitive et solaire, sous le commandement d'un chef librement élu, Zumala-Carreguy, et sous le drapeau nominal d'un Seigneur et Roi, D. Carlos.* » (Nav. 91. or.)

Hala ikusten du Chahok euskaldunen historia eta orotarazten du nola iragan diren mendeak eta mendeak borrokatuz Celtiberoen, Erromanoen eta Arabeen kontra beren berezitasuna zaindu nahiz :

« ... et pendant plus de trente siècles de combats, la fédération euskarienne, retranchée dans ses montagnes, a su défendre, contre les hordes barbares, l'indépendance originelle de ses républiques, ses moeurs et ses lois patriarcales, les dialectes de sa langue primitive et la gloire de son antique nationalité. » (Nav. 90. or.)

Argi dago euskaldunak beti bentzutu dituela etsaiak eta beldurrik gabe baliatzen dituela hitz batzu nola «indépendance» (askatasuna), «lois patriarcales» (lege zaharra), «la langue primitive» (aspaldiko hizkuntza), «la gloire de son antique nationalité» (lehengo nazioa). Frantses iraultzaren eragina agertzen da hemen, hain zuzen hedatzen ari baitzen European nazioaren ideia, sortuko direlarik XIX. mendean estatu berri batzu aberriaren gogoarekin.

Aldi bat baino gehiagotan eta ahoan bilorik gabe, iritzi berbera eskaintzen du Agosti Chahok olerkari gisa, doazkon hitz lauzetan.

« Les euskariens sont la nation la plus antique, la seule antique de l'Europe : langue, lois, moeurs, race et nationalité, comparez tout cela, s'il vous plaît, à l'eau d'un fleuve privilégié qui toujours coule en flots limpides, toujours nouveau, toujours le même depuis sa source, qu'il faut placer au berceau de l'humanité. » (Biarritz I, 16. or.)

Irudi ederra ibaiarena, ur berritua eta garbia deramala, noiz sortua ? sekulan agortuko ez dena, gizadiaren sehaskan dagoena.

Hor daude euskaldunen auzoak, Iparrean gaskoinak, Hegoan Ebro ibaia iraganez gero gaztelarrak. Ez ditu biziki maite Chahok. Baionara heltzean ikusten du zein nahasia den hango jendea : gaskoinak, euskaldunak, gaztelarrak eta bertze. Harentzat gaskoinak mintzo dira goraki, sakreka gehiengotan eta gaizki jauntziak dira, zinez jende arrunta :

« Les Gascons s'y faisaient reconnaître à leur patois, à la cynique énergie de leurs jurons, et surtout à la trivialité de leur allure. » (Nav. 12. or.)

Are gutiago maite ditu gaztelarrak, zinez etsaiak baitira, haien menpean jarri nahiz euskaldunak. Maiz aipatzen ditu «les hordes castillanes», izen horrek erakusten duela zer jende mota den, gaizkileak bereziki, lapurrak ere herri batean sartzen direlarik (Nav. 91. or., 130. or.). Argiki adierazten du zein den gaztelarren helburua, zer herra daukaten euskaldunen kontra :

« *Les Castellans, me disait le marquis de Valdespina, voudraient anéantir les titres glorieux de notre indépendance et de notre nationalité, excités par des vues despotiques et par la jalousie invétérée qu'ils nourrissent contre les Basques.* » (Nav. 377. or.)

Azkenean *Voyage...* delakoaren XI. kapituluari Chaho mintzatzen zaie gogorki gaztelarrei gogorazten duelarik nola jokatu diren euskaldunak bai Erromatarren kontra, baita ere Moroen kontra, parte handia hartuz iberiar penintsularen askatzeko, ahantzi gabe Orreagako guduka. Maisuak emaiten die erakaspen historikoa.

II. Euskaldun jendea

Hain laudatua eta goraiatua den Euskal Herri horretan, bizi da arabera-ko jendea. Oroitarazten du Chahok nobleak direla euskaldunak, jaunak direla, ohar batean azpimarratuz zer erran nahi duen «jaun» hitzak (seigneur et maître) eta, beraz, jaun eta jabe. Hiltzera kondenatua den euskaldun bati lepoa mozten zaio noblea izanez ; aitoren seme delakotz ezpata balia dezake Gaztelako nobleak bezala (Nav. 319. or.).

Bainan, bereziki, Aitoren semeak dira euskaldunak. Aitor da Abraham bezala leinu edo arraza baten sortzailea.

« *Vous savez, comme moi, seigneur Labourdin, que les Basques tirent leur origine du patriarche ibérien Aitor, et que tout paysan de race cantabre, tout soldat illustré, tout homme libre est réputé noble parmi nous, et enfant d'Aitor, Aitoren seme ?* » (Nav. 87. or.)

Segitzen du esplikatzuz zer den Aitor euskaldun munduan :

« *Je vous dirai, maintenant que ce nom d'Aitor est allégorique ; il signifie père universel, sublime, et fut imaginé par nos ancêtres pour rappeler la noblesse originelle et la haute antiquité de la race euskarienne.* » (Nav. 88. or.)

Jadanik 1835ean idazten duelarik *Voyage en Navarre* liburua, agertzen du Aitoren mitoa, gero hamar urteren buruan emanen diola bizi osoa Ariel kasetaren bitartez.

Aitoren seme delakotz harrera ona, ongi etorri beroa egiten dio bere etxean agertzen denari, izan dadien gizon ala emazte, euskaldun ala atzerritar.

« *Le Basque exerce noblement l'hospitalité, soit comme individu, soit comme peuple.* » (Nav. 55. or.)

Chahorentzat egiazko kalitatea da, idekidura denentzat, jendea jende baita eta bihotz zabaltasuna agertzen da edozein tokitan, izan ditzen irriskuak ala ez, euskaldunak baitaki etxea dela aterbe, geriza eta berdin ihesleku:

« *Cette générosité du caractère national se retrouve dans les moeurs familiales du Basque. Il est inouï que le montagnard ait fermé sa porte au voyageur et refusé l'hospitalité convenablement demandée. Rien, dans ses idées, n'est sacré comme la personne d'un hôte : il ne se permettra jamais une indiscrete curiosité ; dès qu'il vous aura donné place au foyer patriarcal et tendu la main, en signe d'amitié, quels que soient les périls qui vous menacent ou l'inimitié qui vous poursuit, vous pouvez compter, au prix de sa fortune et de sa vie, sur la protection inviolable qu'il croit vous devoir.* » (Nav. 58. or.)

Etxeko jaunaren ondoan dago etxeko anderea, norbait, dudarik gabe, etxean eta etxaldean. Oroitarazten du idazleak emazteak eta gizonak esku-bide berdinak dituztela, etxaldearen jabe izan daitekeela emaztea eta ezkontzaz bere emaztearen etxean sartzen delarik gizonak galtzen duela abizena, hartuz emaztearena edo, hobeki erran etxaldearena, hala izan baita menderen mendetan.

« *La femme, chez les Euskariens, vit sur un pied parfait d'égalité avec l'homme, égalité consacrée par les moeurs et par la loi... Comme dame et propriétaire du manoir familial, la Basquaise faisait porter son nom d'héritière au mari qu'elle prenait.* » (Nav. 88. or.)

Eta ez baita laudorioz eskasa, Chahok segitzen du goraipatuz euskaldunak ez baitute parerik mundu guzian emazteen eskubideen zaintzeko :

« *Il n'y a pas un seul peuple sur la terre chez qui la femme soit traitée avec autant de politesse, de respect et de déférence que par les Euskariens.* » (Biarritz I, 88-89. or.)

Ohidura zaharrak ere aipatzen ditu, nola emaztea ez den jartzen senararekin bazkari eta afarietan. Egia erran, ez du zuzenki aipatzen, bainan erraiten du mahainean jartzen dela deserta edo postrea zerbizatzen duelarik:

« Pendant que le Labourdin me parlait de la sorte, avec la brusquerie la plus amicale, sa femme mit le dessert sur la table, puis s'assit à côté de son mari : tel est l'usage chez nos paysans. » (Nav. 66. or.)

Zein polliki errana den eta zein goxoki adierazia ez duela emazteak jaten senarrarekin, bakarrik agertzen dela goxokien garaian. Segidan etxeko jaunak emaztearen laudorioak egiten ditu azpimarratuz dituen kalitateak.

« Seigneur souletin, vous voyez cette bonne femme ; elle parle, quand elle veut, mieux qu'un livre, chante comme un séraphin et fut, dans son temps l'une des plus jolies filles de tout le Labourd. » (Nav. 66. or.)

Zinez, XIX. mendeko topikoa da eta oroit gaiten mende laurden bat iragan-eta Elizanburuk goraiatzan zuela etxeko anderea «Ikusten duzu goizean» deritzan kantuan, 1862koa.

*Ene andrea Maria
Ez da andre bat handia
Bainan emazte garbia;
Irri batentzat badut etxean
Nik behar dudan guzia:
Galdegiten dut grazia,
Dudan bezala hasia,
Akabatzeko bizia.*

Nola ez «Maria», hau ere Elizanbururen kantua, Maria delarik euskalduntsaren eredia, erlea etxe barnean, baratzeko loreen artean lorerik ederrera, etxeko mozkinen saltzaile eta, duarik gabe giristino kartsua.

*Igandetan Maria
Zinez panpina
Zapata xabalekin soin motx urdina,
Berak egina,
Elizako bidean arin arina;
Mila sorgina!
Errege balin banintz zer erregina!*

Nola ama, hala alaba. Euskaldun neskek badute beren fama : edertasunez, graziaz beteak ez bertzeak bezalakoak. Baionan sartzen delarik ikusten

du lapurtar neska bat, bi hitzez marraztua : gerri liraina, aurpegi pollita, beltxarana iguzkiari esker.

Aipatzekoa da ere nola jaunzten den neska segituz ohidura zaharra: beltzez gehienetan, emazte ezkonduak zuria dutela maite, mokanes xuria daukatela buruan. Neskak, aldiz, joan daitezke buru has denen aurrean, biloa bilduz buru gainean txinatarsak bezala eta zetazko gerrikoa punta gorriekin, hori baita birjintasunaren seinalea. Ezkont-aitzin haurdun izan diren neskek daukate mokanes xuria buruan, emazte ezkonduak bezala, bainan xingola beltz eta perdez apaindurik.

Jadanik aipatu dudan bezala, neska etxalde batetako andregaia izan daiteke aitamek hala nahi balinbadute eta, orduan etxeko jabea izanez, egiazko etxeko anderea da emanez senarrari etxearen abizena.

Denek badakite giristinoak direla euskaldunak. Hori bera aitortzen du Chahok, bainan ez du sekulan enplegatzen lelo famatua «euskaldun fededun», alde batetik ez baitzen bera sinesduna eta bertzetik delako leloa sortu izan daitekeelakotz XIX. mendearen azken laurdenean.

Mitoak

Euskaldunen artean badira bertze sineste batzu aspaldian sortuak, nahiz Aitoren kasuan Agosti Chaho izan mitoaren sortzailea. Badira mito zahar batzu oso ezagunak hala nola «Basa Jauna». Hitzak salatzen duen bezala baso edo oihan handietan bizi da, han manatzen du. Handia da Basa jauna, indar ikaragarriak ditu, badabila gizona bezala bere makilarekin. *Biarritz...* deritzan lehen liburukian kapitulu oso bat dauka Basa jaunak. Berriz aipatzen ditu *Voyage...* delakoan idatziak, bainan hemen aitatxi xaharrak, haurrez inguratua supazter xokoan, kondatzen die nola egun batez gertatu zen aurrez aurre Basa jaunarekin orangutan idurikoa. Haurrak harriturik eta pixka bat beldurturik segiten dute aitaxiren ixtorio luzea. Hala doa mitoa belaualdiz belaualdi.

«Heren sugea» da bigarren mitoa euskaldunen sinestetan sartzen dena. Zazpi mutur dauzka Heren sugeak, sua jalgitzen delarik zazpi mutur horie-

tarik. Horrekin euskaldunek adierazten dute lur barrenean dagoen sua. Zuberorok bada ere ibar eskuineko sugea eta Lapurdin bertze ikaragarriko sugea Beltzuntze gazteluko seme gazteak hil zuena Baionatik ez hain urrun, bera ere itotzen zela Errobi ibaian. Suge horrek bazituen hiru mutur.

Azkenik «Leheren» (Lehen eta Heren) hau ere sugea ; Jainkoaren laguntzailea, mendien eraikitzailea da bereziki, lur barreneko indarren jabe dena.

III. Euskara eta euskal kultura

Bere Euskal Herriari buruz, halaber han bizi den jendearen alde, Chahozuberotarra ez da batere eskasa bere laudorioetan. Harentzat ez da dudarik hain zaharra den herriak, hain zaharra den arrazak sortu duela hizkuntza berezi bat iraunkorra eta kalitatez hornitua.

Euskara da Chahorentzat egiazko ondarea eta hartaz mintzo da bere baitan duen kar guziarekin, beti su eta gar. Kasik mito bezala hartzen du eta hitz ederrez apaintzen.

« ... et que les patriarches, en formant leur république solaire, improvisèrent avec l'inspiration de Dieu, notre langue Eskuara dont chaque son est harmonie, chaque mot vérité. » (Nav. 88. or.)

Jainkoa da egiazko iturria, hari esker, haren laguntzarekin lehengo jendea izan da hizkuntzaren sortzailea, azalez kantu iduria, barrenez egia dakarrena.

Euskararen goraiatzeko hautatzen ditu hitz eta hitzondo ederrenak hala nola pasarte honetan :

« Il est incroyable combien la langue euskarienne, avec ses racines harmoniques, avec ses mots composés, admirables par la richesse de leurs images et par la transparence de leur idéalité, favorise le développement de l'esprit. » (Nav. 126. or.)

Urrunago, kar berarekin, azpimarratuko du hizkuntzaren iraunkortasuna :

« Le Basque, depuis son établissement dans les Pyrénées, n'a rien conservé d'invariable que la divine langue et la liberté originelle de ses ancêtres. » (Nav. 269. or.)

«Harmoniques», «admirables», «idéauté», «vérité», «divine», hitz eta hizondoan zerrendak salatzen du nola jokutzen den Chaho bere hizkuntzaren goraiatzeko. Hiztegi ederrena baliatzen du hortarako, erakutsiz, denbora berean, hizkuntza eta askatasuna elgarrekin doatzila.

Biarritz... bigarren liburukia hasten da euskarari buruz egina den kapitulu osoarekin. Ez naiz sartuko aurkezten dituen etimologietan esku-ara eta bertze, hala nola hiz-cu-ntz'-a edo gu-iz-on-a. Horiek dira idurimenaren asmakeriak, hala nola haren teoria euskara eta sanskritoaren arteko ahaidetasuna. Egia da XVIII. mendean izan ziren eztabaidak gogoan dituela Chahok eta berak ere bere iritzia eman nahi duela. Bat gehiago beraz !

Halere, badaki zein diren euskararen mugak ez baita aldatu bertze guziak aldatu diren bezala, mundua aldatzen den neurrian.

« Le vocabulaire est pauvre, il faut le dire, de tous les mots que les arts et les sciences des civilisations modernes ont créés par milliers... et dont on ne découvre pas trace dans le vocabulaire euskarien. » (Biarritz II, 19. or.)

Hala balin bada hiztegiarentzat ez da berdin gramatikarentzat. Gutitan irakur daiteke holako goresmenik.

« La grammaire euskarienne se distingue entre toutes par une admirable simplicité et par une régularité invariable, qui n'admet aucune exception à ses règles : on peut dire et on le prouvera ailleurs, qu'elle réalise l'idéal de la perfection philosophique, rêvé dans cinquante académies par les philologues et les grammairiens anciens et modernes. » (Biarritz II, 20. or.)

Irriño batekin erran nezake : « *Ite missa est.* »

Literaturak duen eragina herri batean nehork ez dezake uka. Halere Chahok aitortzen du euskal literaturarik ez dagoela. Harritzekoa !

« Les Basques n'ont point de littérature nationale ; les écrivains de nos provinces se sont presque tous servis des langues latine, castillane et française. » (Nav. 330. or.)

Hala ere, de Jouy *L'ermite en province* (1817) liburuaren egilea segituz eta kontra jarriz aipatzen ditu Quintilien, Prudence, Roderic-Simon, Navarre, Garibay, Moret, Arabako Eskibel, Larrea eta Larramendi erakusteko ez direla

osoki ez jakinak. Eta, bide nabar, segitzen du: Huarte de San Juan (*Examen de ingenios*), Iriarte bizkaitarra eta alegia egilea, Alonso de Ercilla (*La Araucana*) diolarik azken huni deitzen zitziola «Homero español» (Biarritz I, 24-25. or.).

Biarritz... bigarren liburukian doalarik Zuberotik Miarritzera ez ditu ahanzten Maulen Sponde eta, dudarik gabe, Oihenart, hau euskaraz idatzi duena bere *Oihenarten gaztaroa*-ri buruz emanez bere iritzia :

« *On n'y trouve point le tour facile, la simplicité et le grand naturel des bardes incultes de la montagne ; on y reconnaît la versification étudiée d'un homme de lettres qui a déjà écrit en français et en latin et qui se forme à l'école des rimeurs du dix-septième siècle.* » (Biarritz I, 140. or.)

Ez ditu ahanzten Huarte Donibane Garazin, Ahazparden d'Iharce de Biddassouet apezza, hartaz luzaz mintzatuz, Lapurdin Goyhetche alegia egilea, Saran Axular *Geroko gero* liburuaren idazlea, Azkainen Aita Clément eta bereziki Juan Martin Hiribarren Bardezeko erretora. Nola erran dezake aipatzen dituelarik Oihenart, Axular, Goyhetche eta Hiribarren ez dutela euskarak eta euskaldunek sortu araberako literaturarik ? Gehiago dena, ez du deus erraiten XVI. mendeko Etxeparez. Alta 1847an berragertu zen haren *Linguae Vasconum Primitiae*, frantses itzulpenarekin.

Bertsulariak

Egia erran, maiteago ditu «les bardes incultes» delakoen kantuak eta, beraz, ahozko literatura, hau baita euskaldun zintzoen emaitza. Kapitulu oso bat eskainia zaie gogorazten dituela « *ces bardes inconnus dont personne ne sait aujourd'hui les noms et dont les compositions n'ont été conservées que dans la mémoire du peuple.* » (Biarritz II, 155. or.).

Bertsularien eredu da gipuzkoar kantari gaztea, Parisen ezagutu zuena eta gitarrarekin lagundurik kantatu zuena :

*Guitarra zartxo bat det
Neretzat laguna ;
Horrela ibiltzen da
Artist euskalduna.*

*Egun batean pobre,
Bertzietan jauna,
Kantatzen pasatzen det
Nik beti eguna.*

Nahiz ez duen izenik emaiten, badakigu nor den eta zer fama bildu zuen Europa guzian. Ez bide zakien nola desafiatu zuen Xenpelar bertsulariak :

*Eskola ona eta musika
Bertsolariya gañera
Gu ere zerbait izango gera
Orla ornitzen bagera.
Atoz gure kalera
Baserritar legera
Musika oyek utzi-ta
Errenterian bizi naiz eta
Egin zaidazu bisita.*

Non dago egiazko bertsolaria ? Iparragirre ala Xenpelar. Normalki Chahorentzat Xenpelar izan behar zuen, baserritar legea atxikitzen zuelakotz. Aldiz, Iparragirre zen bertsolari erromantikoa eta hori gustatu zitzaion Chahori.

Hain zuzen, Chahok aipatzen du bereziki zuberotar bertsolaria Beñat Mardo barkoxtarra, fama handiko gizona. Hunentzat dio : « *Vingt volumes ne contiendraient pas ses oeuvres.* » Hogei liburu, ez da guti eta behar bada egia izan daiteke, non nahi eta noiz nahi ari baitzen bertsula bertze guziek bezala. Chahok goraiatzen du Barkoxe, bertsolarien herria, idatziz :

« Profitons de cette occasion pour dire au public que les paysans de Barcus, à notre avis, sont les plus spirituels de la province souletine. »
(Biarritz II, 161. or.)

Nik ere baliatzen dut parada erraiteko Chahok aiantzi duela bertze bar-koxtar bertsularia Etxahun-Barkoxe. Nolaz ez du aipatzen oso ezaguna zelarik eta berak bazakielarik zabaldu zuela kantu bat aurkezten zelarik diputatu bozetara. «Musde Chaho» kantuak goresten du Chaho bertutez eta kalitatez betea, «maleruseren ezitia, jente xehiaren althe» dena. Orrialde batetan agertu zen kantua. Nork ordaindua ? Behar bada Chahok berak.

Bertzalde, 1842an, Chahoren anai batek (Jean-Baptiste) idatzi zuen Etxahun-Barkoxeren bizitza frantsesez eta bertze anai batek (Jean-Pierre) euskarara itzuli, esku idazkian agertzen dela Etxahunen kantu bat «Mündian malerusik» tituluduna. Ez dut uste ez zuela ezagutzen kantu hori. Zertako beraz ez du aipatu ?

Kantuak

Chahok maite dituen kantuak kantu zaharrak dira egilearen izen deiturak ezagutuak ez direnak. Hain zuzen, garai horretan, erran nahi baita 1830 hamarkadan, Ossian alegiazko olerkariaren eraginak pizten du Frantzian kantu zaharren biltzea, Iparraldean ere. Chahok bildu zituen euskaldun kantak eta frango harro aldarrikatzen du kantu bilduma hoberena daukala. Monzon jaunaren eskuetan zen eta orain Bergaran sortu duten Fundazioan. Euskaltzaindiak badauka kopia bat.

Eskuetan ukan dut Chahoren kantu bilduma pentsatuz bildu zituela Etxahun-Barkoxeren zenbait kantu. Ez bat ere. Alta, mereziko zuen jakinik elgar ezagutzen zutela. Etxahunen bizitza eta justiziarekin ukan zituen «harremanak» ote dira kausa ?

Kantuak direla-eta, Chahok emaiten du jastatzera nolakoak diren, gerla eta jeneralak aipatzen, jendea jorratzen dituztenak, bainan gehiago gustatzen zizkionak dira amodiozko kantuak. Idazle ona izanki eta berdin ikerle ona, berehala erakusten du nola deitua den neska amodiozko kantuetan. Egia erran, segitu dut Chaho eta pentsatzen dut Peillenek ere, komentatu ditudalarik maitearen izenak : «izar» urrun den maitea ezin hurbildua ; «lore» eskuetan har daitekeena kasu emanez halere arantzik baduen ala ez ; «uso» saretan hatzeman daitekeena eta azkenik «urtxapala» hegal petik luma galdurik eta haurdun edo «oküpü» Zuberoan erraiten den bezala ezkont gabea delarik. Chahorentzat kantu horiek gizon xumeek sortuak dituzte, izan diten laborari, ofiziale edo artzain. Pentsatzen du artzainak baduela astia kantu baten hontzeko, bakarrik delarik, ardiak zainduz, mendiez inguraturik.

Hizkuntzarekin lotuak diren ohidura zaharrak ezagutzen dira bereziki Zuberoan eta aipatzen ditu, berak ezagutu baititu haurtzaroan, Atharratzen edo bertze zuberotar herrixka batean. Horiek dira maskaradak eta pastoralak.

Maskarada

Maskarada sei kapitulutan erakutsia da eta irakurleak badu hor zer ikas, hain xeheki esplikatua baita. Iduri luke maiteago duela maskarada pastora-la baino. Behar bada josteta delakotz, bai jokolarientzat eta bai ikusliarrentzat, behar bada ere dantzariak erakusten dutelakotz trebe direla, arinki jokutzen direla, erakutsiz ere mundua, gizartea osoki zatikatua gorri eta beltzen artean jende zintzo eta agurgarriak alde batetik, izan ditzen «jauna eta andrea», «laboria eta laborarisa», eta bertzetik «buhameak», Buhame jauna dela haien nagusia. Oroitu behar da ere Chahoren garaian ihauterian bakarrik bazabiltzala maskarada herriz herri eta Garizumarekin bukatzen zela jostatzeko eta handi-mandien jorrazteko garaia. Uste dut lekukotasun ederra dela Chahok emaiten duena eta lekukotasun hori kontutan behar dela hartu maskaradaren historian.

Pastorala

Pastorala hiru kapitulutan erakutsia da. Oroitarazten ditu orduko pastoralen tituluak, izan ditzen Testamendu zaharrekoak edo saildunen bizitzak eta bertze..., kondatzen du pastoralaren hautatzeko egiten den biltzarra gizonen artean, izan ditzen zahar ala gazte eta, bide nabar, ikasten dugu J.P. Saffores atharraztarra dela pastoral idazlerik hoberena, Agie atharraztarra hura ere, Goyheneix Altxaiko eta Laxague Lexantzükoaren heinekoa. Pastoral hautatu bezain laster badoazi errejentaren ikustera eta hasten dira entseguak. Jakina da eta Chahok azpimarratzen du pastoraletan ez direla neskak agertzen eta emazteena gizonak egiten dutela. Bainan kapitulu batean «Les Souletines» deitua erakusten du nola neskak ere sartzen diren jokolari gisa pastoraletan. Orduan neskak bakarrik jokutzen dute eta gizonarik ez da haizu nesken artean. Uste dut lekukotasun horrek bere balioa

daukala eta sartzen dela pastoralaren historian. Bainan ez da aise onartzea pastoralaren sortzeaz duen iritzia bukatzen duelarik 44. kapitulua erranez :

« *Voilà de quelle façon l'art dramatique est cultivé dans le petit pays de Soule depuis près de deux mille ans.* » (Biarritz II, 131. or.)

Aise sartzen da gehiegikerietan gure zuberotarra, haren ustez pastoralaren ideia hartu zutela zuberotarrek Erroman (?) greziar eta latindar «tragediari».

Kirolak

Horiek hola, kirolak baliatuak ziren Euskal Herrian. Zuberoko mendietan artzainek bazituzten zein gehiagokak, oraino dirautenak hala nola abuztuan Ahükkiko mendietan lasterkadak, jauziak, dantzak, palanka eta bertze... Huna nola aipatzen dituen :

« *Les bergers qui ne vont point à la chasse, et c'est le plus grand nombre, se livrent à tous les jeux et à tous les exercices gymnastiques que l'on connaisse, le pugilat excepté : la danse, la course, la lutte, le saut sans bâton, avec bâton, la barre. Ce dernier jeu consiste à lancer d'un bras et d'une certaine façon, de pied ferme, ou en pirouettant jusqu'à la limite, d'énormes barres de fer.* » (Biarritz II, 162. or.)

azken joko hau palanka delarik.

Pilotak ere badu bere tokia, joko horretan famatuak baitira euskaldunak. Joko zaharrenak direlarik «bota lüzia» eta «arrabotia». Uzten dut mintzatzea Chaho :

« *Le jeu de paume a eu ses héros chez les Basques et des parties non moins célèbres parmi les montagnards, que le combat des trois Horaces et des trois Curiaces dans l'ancienne Rome. Le Navarrais Assans et le Labourdin Perkain furent les deux grandes célébrités du dernier siècle ; ils eurent pour rivaux de gloire les Sorrende, les Duraty, les Silence et le fameux Cruchatty.* » (Biarritz II, 2652. or.)

Ez naiz segur segitzen zuela pilota gure Chahok tronpatzen baita aipatzen dituelarik Assans eta Perkain. Assans ez zen nafarra, lapurtarra baizik eta

Perkain aldudarra eta ez lapurtarra. Ez dakit batere zein diren bertze pilotariak nehork ez baititu ezagutzen.

Maiz izendatzen baitu de Jouy jauna, bidaia bat eginik Euskal Herrian 1817an, jaun horrek idatzi zuen liburu bat *L'hermite en province* deitua, lehenbiziko liburukiak emaiten zituela idazlearen iritzia Euskal Herriari buruz. Beldur naiz koptatu duela de Jouy, hauxe idazten zuelarik hain zuzen :

« *La paume a ses héros et les Sorrende, les Duraty, les Silence, les Parquins* (Perkainen orde) *et quelques autres ont attaché à leur nom à une célébrité dans la tradition, à défaut de l'histoire, leur garantit la durée.* »

Segitzen du aipatuz Aldudeko partida famatua Iraultza denboran Perkain, Crutchatty baten kontra «un de ses rivaux de gloire». Huna beraz, ortografia zainduz nola Chahok emaiten duen iritzia pilotari buruz.

* * *

Chahok idatzi dituen bi liburuek *Voyage en Navarre* 1836an agertua eta *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan* 1855ean inprimatua erakusten digute zer itxura zuen Euskal Herriak XIX. mendearen lehen partean. Bainan ez dira berdinak. Lehena, lehen karlistadari buruz idatzia da. Chahorentzat karlistak dira egiazko euskaldunak eta beraz haien aldekoa agertzen da. Aldi bat baino gehiagotan «nation», «national», «indépendance» hitzak agertzen dira Chahoren luma pean. Argi dago Gaztela Euskal Herriaren etsaia dela, menpean atxiki nahi dituelakotz euskaldunak. Nahiz ez zen oraindik «aberrri» hitza sortua, abertzale gisa agertzen da Chaho, erakutsiz bere atxikimendua herriari, jendeari eta euskarari. Ez dugu ahantzi behar orduko ezkertiarra dela Chaho bainan haren bihotza mintzo da eta nahi du Europari, munduari erakutsi zer den Euskal Herria bere lekukotasuna emanez : aspaldikoa dela euskaldunen arraza, aspaldikoa ere daukan hizkuntza eta Aitaaren etxea edo, hobeki erran, Aitoren etxea behar dela zaindu.

Bukatzen du liburua goraiatuz Zumalakarregi, orduko gizagaitza, kondatuz elgarretaratu zirela. Azken kapitulu hori deitzen da «L'homme à grande épée», Ezpata handiko gizona. Gaua da, ilargiak dirdiratzen du zeruan, zinez gau erromantikoa da. Chahok hartuko duen izen goitia da «l'Indépendant» eta huna nola agertzen zaion Zumalakarregi :

« *L'Indépendant, c'est ainsi que nous l'appellerons désormais, fut dirigé dans sa course par l'apparition qui frappa ses regards ; un homme enveloppé d'un manteau noir venait d'atteindre la cime d'une hauteur voisine et se tenait debout avec l'immobilité d'une statue sur son piédestal ; le rayonnement de la lune exagérait sa taille et donnait à sa pose quelque chose d'aérien ; l'on percevait la pointe de sa grande épée qui dépassait la longueur de son manteau.* » (Nav. 431. or .)

Elkarrizketa guzian zoraturik dago l'Indépendant holako gizagaitz baten aitzinean, iragan duen gau berezi hori ez da sekulan bere oroimenetik joanen. Hala dio :

« *Je n'oublierai de ma vie la nuit de Lecumberry : des souvenirs qui ne s'effacent point ont profondément gravé dans mon esprit les détails de cette entrevue mystérieuse ; car l'Indépendant c'était moi ; l'Homme à grande épée ZUMALA-CARREGUY.* » (Nav. 455-456. or .)

Bertzerik da *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan. Itinéraire pittoresque*. Hemen ez dira aipatzen zazpi probintziak. Iparraldea nahi du erakutsi Chahok. Ibilaldia da Zuberotik Lapurdira bururatzen delarik Miarritzen. Bidenabar, doatzi Iparraldeko bazterrak, euskaldunak beren lanetan, euskara dudarik gabe eta euskal kultura bere ahozko literaturarekin, bertsolariak, kantu egileak, Zuberoko maskaradak eta pastoralak, kirolak, herriz herri joanez jaun handiak gogoratu.

Goraipatzen du Miarritze bere mainuekin eta arrantzaleekin. «L'océan» deitzen den azken kapituluan itsasoaren zabaltasuna erakusten du, itsasoan bizi diren arrainak, haien artean balea hain famatua. Alegia gisa amesten du arrainen biltzar nagusia, balea senar-emazteak direla buru. Biltzar demokratikoa, bakoitza mintza daitekela kotz. Tropaka heldu dira berantiar batzu azkenean agertzen direlarik. Biltzarra bukatzean baleak proposatzen du Gaskoinako Golkoari buruz joatea. Bainan han dago euskaldun arrantzalea eta arpoiari esker gudukatzen da. Balea bentzutua da, Itsasoaren egiazko nagusia da euskaldun arrantzalea, orduz gero baleak ihes egin baitu. Zumalakarregi bezala euskaldun arrantzalea da Euskal Herriko gizagaitza.

Plazaratuz Euskal Herria bere berezitasunarekin, euskaldun jendea aspaldiko ohidura, sineste eta hizkuntzarekin, gure Herriak hartzen duen itxura erromantikoa sartzan da XIX. mendean sortuko den euskal abertzale ideologiaren su-hazi xume gisa.

Agosti Chahoren obraz eta bere eraginaz
Sobre la obra y posterior influencia de Agosti Chaho
L'œuvre d'Agosti Chaho et son influence
About Agosti Chaho's work and influence

URKIZU, Patri
Euskaltzain urgazlea. UNED

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 737-788. Bilbo
ISSN 0210-1564

Agosti Chaho (Atharratze 1811-Baiona 1858) euskal erromantiko lehenetarikoa dugu. Parisen Legeak ikasi zituen eta Charles Nodierren eskolakotzat zeukan bere burua. Bere adimen sutsu eta luma zorrotzaren frogak eman zituen lehenik *La France Littéraire*-n (1834) artikulugile gisa eta gero liburutan: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835), – azken biok Indexean ezarri zituenak Vaticanok –, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854) eta beste. Baionan ARIEL aldizkaria (1844-1852) zuzendu zuen bere ideiangatik erbesteratua izan zen arte. Arrakasta handiko obrak izan ziren *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), eta *Aitor, Légende Cantabre*, gaztelaniaz eta euskaraz itzuli izan dena eta **Aitor** patronimiko zabaldua sortu duena.

Hitz gakoak: Agosti Chaho, Erromantizismoa, Aitor, Euskal kantak.

Agosti Chaho (Atharratze 1811-Baiona 1858) es uno de los primeros románticos vascos. Estudió Leyes en París y se consideraba a sí mismo como perteneciente a la escuela de Charles Nodier. Dio muestras de su fina inteligencia y su perspicaz pluma; primero, como articulista en *La France Littéraire* (1834); y posteriormente en sus libros: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835) –el Vaticano puso los dos últimos en el Índice–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), etc. En Baiona dirigió la revista ARIEL (1844-1852) hasta que debido a sus ideas tuvo que exiliarse. Fueron obras de gran éxito *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), y *Aitor, Légende Cantabre*, traducida al euskera y al castellano y que dio origen al extensamente difundido patronómico **Aitor**.

Palabras clave: Agosti Chaho, Romanticismo, Aitor, Canciones vascas.

Agosti Chaho (Tardets 1811 - Bayonne 1858) est l'un des premiers romantiques basques. Il étudia le Droit à Paris et il se considérait lui-même comme appartenant à l'école de Charles Nodier. Il fit montre de son intelligence fine et de sa plume acérée, d'abord comme chroniqueur dans *La France Littéraire* (1834) ; et plus tard dans ses livres : *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révélations* (1835) –le Vatican mit ces deux derniers à l'Index–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), etc. À Bayonne il dirigea la revue ARIEL (1844-1852) jusqu'à ce qu'il soit obligé de s'exiler à cause de ses idées. *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835) et *Aitor Légende Cantabre* connurent un grand succès. Ce dernier ouvrage traduit en basque et en espagnol, fut à l'origine du prénom très courant **Aitor**.

Mots-clés : Agosti Chaho, Romantisme, Aitor, Chansons basques.

Agosti Chaho (Atharratze-Tardets 1811-Bayonne 1858) is one of the first Basque Romantics. He studied law in Paris and regarded himself as a member of the Charles Nodier school. He provided proof of his high intelligence and sharp pen first as a contributor to *La France Littéraire* (1834) and later in the books: *Azti-begia* (1834), *Paroles d'un voyant* (1834), *Philosophie des révelations* (1835) –the latter two were added to the Vatican Index–, *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit* (1836), *Lélo* (1851), *Safer ou les houris espagnoles* (1854), and others. In Bayonne he was the editor of the *ARIEL* magazine (1844-1852) until he had to go into exile because of his views. Highly successful works were *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques* (1830-1835), and *Aitor, Légende Cantabre*, which has been translated into Spanish and Basque and which led to the origin of the popular patronymic **Aitor**.

EZ dirudi Parisen giro oso liluragarria, ez erakargarria edireiten zuenik Agostik 1840ko hamarkadaren hasieran, adixkide oso onak bertan eginak izan arren¹, zeren laister ikusiko dugun Argien Hiria abandonaturik urte mordoxkarako Euskal Herriranzko bidea hartzen. Antza denez, irabaziak zituen bere idatzi sutsuen bitartez etsairik frango, baina ez zion horrek atzeratuko, aitzitik uste dugu bere helburua, egitekoa, aztiaren misioa hobeto gauzatu eta gorpuztu zedin Euskal Herriratuko zela.

Horrela bada 1843. urteko udan irakasle bezala ikusiko dugu Zuberoan, Xohütako gazteluan jaio zen Hortense Carricabururi frantses klaseak emanetz². Garai horretakoa behar du izan, noski, Jose Antonio Donostiak aipatzen digun *Règles de prononciation et de prosodie française* delako laurogeita lau orrialdeko eskuzkiribua.

¹ Ikus besteak beste, aurreko garaiaz: Patri Urkizu, *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak 1811-1858*. Euskaltzaindia-BBK, 1992; *Axti-Begia eta beste izkribu zenbait*. Klasikoak 64, Elkar 1992; *Agosti Chahoren Kantutegia*. Susa, Zarautz 2006; « Agosti Chaho erromantikoa Parisen (1830-1842) », *Hegats* 48, Donostia 2011, 33-94.

² Jose Antonio Donostia, «Souvenir des Pyrénées. Recuerdo de los Pirineos. 12 canciones escogidas y anotadas por Mme de la Villéhelio», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia 1954, 309-337.

Carricaburu andereñoa, Félix-Elisabeth-Paul le Saulnier de la Villéhélio-rekin ezkondu zen urte hortan bertan. Musikazale amorratua, euskal kantak biltzen saiatu zen eta antza denez, Xohütako gaztelura erakartzen zituen soroetan entzuten zituen kantariak, eta hantxe, pianora eseririk koplariak abesten zituen zekitzan aide eta melodia zaharrak, berak kopiaitzen zituen bitartean. Honela bada utzi zigun bilduma lehenetarikoa dugularik, Mme Villéhélio XIX. mendeko lehen folkore biltzaileen zerrendan ezar dezakegu Juan Ignazio Iztuetaren ondoren.

Atharratze utzi eta Baionako bidea hartzen du hemen kokatuko delarik hurrengo zortzi urteetan (1844-1852). Badirudi Lespès inprimitzailearen familiar oso onartua izan zela, eta Lespès-ek berak gonbidatu zuela *Trilby*³ literatur aldizkarian parte hartzera. Vinsonen⁴ hitzetan Lespès moldiztegi-gilea izan zen XIX. mendean zehar izpiritu liberal eta askearen babesa, atar-bea, sustengua eta esperantza.

Jakina denez, *Trilby* Charles Nodier-en *Trilby ou le Lutin d'Argail* (1822) eleberraren pertsonai nagusiaren izena da, egileak ipui eskozesetarik jasoa. Deabrutxo berezi bat da, bihurriago gaiztoa baino, eta bihurria baino areago bitxia, maiz ezti eta zerbitzari delarik, mutil koxkor eskolagabe baten akats eta birtute guztiak dituena.

Chahoren kantutegia (1844)

Chahok artikulua bakarra idatzi zuen *Trilby*-n (ezagutzen dugunez), eta hau Euskal Kanten aurkezpen bat izan zen. Laburbilduz honakoa zioen.

Europako herri bakarra garela bertsoaritza, bapatekotasun herritarra mantentzen, herri ttipia izan arren talde jakintsu garrantzitsu baten jabe ere izan garela, eta artzai-laborariak ere badakitela noizpehinka erraztasun handiz bertso grazios eta kaustikoak osatzen, zioen. Hauetan historia osoa, bi-

³ *Trilby, journal non politique*, Bayonne 28 juillet 1844, n° 1.

⁴ Jules Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. J. Maisonneuve, Paris, 1891, T. 1, xxxvii.

zitza osoa, egoera politikoa eta intimoa, jokoak eta gudak tratatzen direla, eta horregatik gal daitezen baino lehen hasi dela erreskate lanean. Doinuak ere emango, ezarriko dituela, piano eta kitarrarako talentu berezia duten konpositore zenbaiten laguntzarekin.

Tamalez, *prospectus* deituriko hau ez zuen bete ahal izan osorik.

Agosti Chaho, erromantizismoaren lekuko eta gurean aitzindari aparta izan zen, XIX. mendearen erdi aldean prestatzen hasi zen garai hartan ederrera eta oparoena izan zitekeen kantu bilduma, euskal kantak pairatzen ari ziren galera eta hondamenditik salbatzearen.

Leku berezia eman zien egile ezagunen (Jean Diharce «Pudes», Erle Gallarragakoa, Jean Martin Hiribarren, Hohi Xohütakoa, Jose Maria Iparragirre, Agustin Iturriaga, Juan Ignazio Iztueta, Jean Baptiste Larralde «Bordaxuri», Jean Robin, Pierre Topet Etxahun...) poemei eta kantei, hala nola ahoz-ahoz zebiltzanei eta herria sortzaile zutenei.

Badirudi beti eztabaidatsu diren ortografi arazoak izan zirela, tamalez, euskal kantu bilduma honen moldiztegitratzea oztopatu zutenak, 1845ean Chahok kantutegiko bigarren kanta plazaratzearekin batera ARIEL literatur aldizkarian honakoa adierazi baitzigun:

*La seule question de l'orthographe, si importante pour la popularité et le succès de toute ouvrage, nous fait retarder la mise sous presse de L'Histoire des basques, des Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques, et d'un Dictionnaire Vasco-Cantabre universel, que la philologie réclame depuis long-temps et dont nous ferons bientôt hommage à la science européenne*⁵.

⁵ ARIEL, 1845-II-16, 3.

Lehen Floria.

*Eigerra zua maitia
Erraiten derazur eghia,
Ezirik eraman othe deizun
Tra la la la la la la, la --
Zure lehen floria*

Eskuzkribuaren detaile bat

Bildumako hamar kantu besterik ez zituen argitaratu ahal izan berak zuzendutako *ARIEL* aldizkarian, eta aipatu hiztegitik *Abade-tik Manteliña*-rainoko Maileguen Hiztegia soilik⁶. Gazte hiltzearen ondorioak, agian, Chahoren heriotza 1858an gertatu baitzen eta orduz geroztik ia mende eta erdi iragan behar izan du kantutegiaren eskuizkribuek plazara bidea ediren dezaten.

Eskuizkribu hauek oso sos guti batzuen truke salmenta publiko batean Baionan erosi ahal izan zituen Julien Vinson hizkuntzalariak, hitzon arabera:

Une précieuse source de renseignements m'a été fournie par un lot de papiers, dont je me suis rendu acquéreur à Bayonne, dans une vente publique, pour un prix minime; j'y ai trouvé beaucoup de chansons basques et beaucoup de musique: la plupart de ces papiers venaient de mon ami regretté Alexandre Dihinx, les autres avaient appartenu au brillant mais dangereux, écrivain basque Augustin Chaho⁷.

⁶ Patri Urkizu, « Agosti Chahoren Hiztegia », *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*,... ed. J.A. Lakarra. Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1991, 349-363.

⁷ Julien Vinson, « Avant-propos », *Le Folk-lore du Pays Basque*. Les Littératures populaires de toutes les nations. G.P. Maisonneuve & Larosse, Paris 1883, T. XV, xv.

Bitxia da ohartzea nola, Vinsonek 1883an hitzok argitaratu zituelarik, zortzi urte geroago, 1891n hain zuzen, ageri den Parisen plazaratu katalogo batean Chahok eta bere adiskide Antoine Serpeillek moldatutako *Poèmes et chants populaires basques*⁸ izena daraman eta topatu ez dugun liburu edo eskuizkribua, zeina izan zitekeen beste kantu bilduma bat edo Vinsonek erakusketarako utzitako huraxe bera.

Urte batzuk geroxeago, 1898an Vinson berak Charles Bordes musikologoak argitaratu berri zuen lan bat komentatzean diosku, hura baino lehenago ere pertsona asko saiatu zela kantik biltzen. Bere bibliografia saioaren bigarren liburukian aipatu kantuez ari zelarik honelaxe zioen:

*Mais avant M. Bordes, beaucoup de personnes avaient recueilli dans le pays basque de la musique et des chansons. Je crois avoir, en originaux ou en copies, presque tout ce qui a été noté de 1850 à 1880 environ; et quant aux chansons, j'en possède plusieurs collections manuscrites fort intéressantes, notamment une qui avait été formée par A. Chaho. Cet ardent écrivain annonçait dans le Trilby, de Bayonne, le 11 août 1844, la publication prochaine d'un recueil de Chants basques: Romances, Mélodies, Chants de genre, Chansons de table, Récitatifs, Danses, Mélopées, etc., le ms. qui est entre mes mains se compose de 70 numéros comprenant chacun deux ou trois chansons ou diverses variantes de la même chanson avec des corrections et des notes de la main de Chaho. Il manque malheureusement les numéros 2, 3, 9, 16, 17, 26, 31, 33, 35 et 54; mais la table en donne les titres ou les premiers vers, ce qui permettrait de les retrouver*⁹.

Bozkarioz esan behar dugu, 1898an maleruski falta ziren kanta horiek ediren ahal izan genuela beste eskuizkribu batzuei esker, eta osatu egin dugula 70 poema zituen Chahoren kantu bilduma.

Julien Vinson hil zelarik 1927an, badirudi bere aitaren paperak Paul Vinson semeak gorde zituela eta honek Georges Lacombe hizkuntzalariari saldu

⁸ Augustin Chaho & Antoine Serpeille, « Poèmes et chants populaires basques », *Catalogue d'une belle collection des livres et manuscrits...*, Paris 1891.

⁹ Julien Vinson, *Essai ... aip. lib.*, T. II, 657.

zizkiola, eta hau eskuizkribu eta ikerketa lan paper mordo baten jabe egin zela.

Jose Antonio Arana Martijak¹⁰ moldatu duen Lacomberen katalogoak 405. zenbakian honelako xehetasun adierazgarriak ematen dizkigu eskuizkribuari buruz:

Collection de chansons basques (Vinson, Lacombe, Vilallonga, M. Sota, Dassanceren oharra). Doinuak eta aireak.

Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques: 114 kantu zerrendatuak (Falta dira: 1, 3, 9, 16, 17, 26, 31, 33, 54).

Chansons copiées dans le manuscrit prêté par E.: 11 kantu.

Zerrendatu gabeko kantuak.

Antza denez, Lacombe bildu paperen artean beste kanta mordoxka bat ere agertu zen, eta ondorioz hasieran 70 kanta soilik zirenak ehundik gora izatera iritsi ziren. Horrela, eskuizkribuko ohar batek adierazten digunez –Jean Haritzelharren eskuz egina dudarik gabe–, bilduma hau Manu de la Sotak berrikusi eta berbildu zuen 1957ko urrian, 114 kantaren lehen bertolerroa emanez¹¹.

Georges Lacombe hildakoan, honek bildutako liburu eta eskuizkribu oparoetatik batzuk Telesforo Monzonek eta beste batzuk Julio Urkijok hartu zituzten 1948an, Pierre Lafittek dioskunez: *Lacomberen liburu eta paper andana bat Monzon jaunak erosi baitzituen gure adiskidearen arrebari, nor harritu, ni harritu paper horietan ikusi ditudalarik Darricarrère zenaren esku-lanak.*

Duela aspaldixko Haritzelharrek zioen bezala¹², Monzonen liburutegian zegoen Chahoren kantu bilduma hau oso garrantzitsua zen euskal kantaren historiarako eta ikerketarako, Chaho 1858an hil zenez, J.D.J. Salaberrik

¹⁰ Jose Antonio Arana Martija, «Georges Lacomberen artxiboa», *Federiko Kruwig-i omenaldia*. Iker-10. Euskaltzaindia, Bilbo 1997, 49-77.

¹¹ Jean Haritschelhar, « En torno a la balada », *Congreso de Literatura (Hacia la literatura vasca)*. II. Euskal Mundu Biltzarra. Ed. Castalia, Madrid 1989, 461-493.

¹² Jean Haritschelhar, «La chanson “Bortian Ahüzki” et son auteur inconnu», *Gure Herria*, Baiona 1962, 124.

publikatua baino bederen hamabi urtez zaharrago baitzen, edota oraindik gehiago, dirudienez jadanik 1845. urterako burutu samarra baitzuen. Monzonen eskuetara Luis Dassance Uztaritzeko alkatearen alabaren bitartez iritsi ziren. 1975eko abuztuaren 13an igorritako gutun batean honela mintzo zitzaigun Dassance:

Adiskide maitea,

Berant bada berant, bainan esku on eta seguretan emanik gibeletat igortzen daizkituz Chaho eta Lacombe bildu kantu zaharrak.

Bihotzetik milesker, kantu hoiekin pasatu baititut oren goxo batzu...

Bainan orai ez detzazket balia. Zenbeit ilabethe hautan, bixta galtzen hari dut eta biziki nekez dut irakurtzen eta iskiriitzen. Egingo nintuen lanak betikotz utzi behar...!

Agur bihotzetik eta, Jainkoak nahi balinbadu, elgar ikus arte zure fidel.

[Gutun-azaleko oharra: Hirur aldiz huts egin zitu ene alabak. Bar-katu, beraz, berant izaite hau. Bihotzetik, agur].

Behin baino gehiagotan altxatu izan ziren ahots zenbait dolu eginez, Chahoren kanta bilduma oraino argitaragabea zegoelako; hala nola Pierre Lafitte, Jean Martin Hiribarrenez mintzo zelarik, Chaho beraren hitzak jasoz eta komentariotxo bat eginez zioenean:

Nous prions d'ici notre ami phileuskarien de recueillir pour nous, dans le cercle des ses pérégrinations poétiques, toutes les improvisations dignes d'enrichir notre prochain édition des *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*. Cette édition des Chants populaires n'a jamais paru et c'est regrettable¹³.

Chahok 1845ean ARIEL-en egindako eskaeran nabarmentzen da Jean Martin Hiribarren adiskidea izan zuela kantu bilketan laguntzaile –eta honen eskua nabari da eskuizkribuko zenbait kantutan–. Bestalde, ezaguna da

¹³ Pierre Lafitte, « Jean Martin Hiribarren (1810-1866) », *Euskal Herria (1789-1850). Actes du colloque internationale d'Études Basques (Bordeaux 3-5 mai 1973)*, Société des amis du Musée Basque, Baiona 1978, 188.

baita ere, 1973ko Lafitteren kexua, non esaten zuen dolugarria zela oraino kanta bilduma hura plazaratu gabea izatea.

Hogeita hamar urte geroago, euskal ikerketek aitzinamendua egin dutelarik ere, 2006 a arte argitaragabe egon da Chahoren kantutegia, nahiz eta anitz, besteak beste Jean Haritxelhar, Jean Baptiste Orpustan eta Antonio Zabala, bere barneko urre bitxiez baliatu ahal izan diren.

Susan plazaratu ediziorako erabili nituen eskuizkribuak, beraz, Chaho, Dihinx, Vinson, Lacombe, Etxart (?), Monzon eta azkenean Euskaltzaindiaren liburutegian dagoen CD-ROMaren kopia fidagarriak dira, besterik ezean.

Eskuizkribuetarik liburura ekarri nituen Chahok bildutako 70 kantak, Vinsonek jasotakoetarik falta ziren hamarrak barne, hala nola *ARIEL*-en eta bere liburuetan aipatzen zituen beste zenbait, 101era iritsi arte. Badakit zenbait kanta ezagunak izango zitzaizkiola askori, baina segur naiz beste zenbait ezetz.

Étienne Boucher de Crevecoeur-ek¹⁴, 1819-1820 urteetan Pirinioetara eta Euskal Herrira egindako bidaiaren oroitzapen liburutxoan bi euskal kanta jaso zituen. Bat, *Izar bat klaritatez beterik* da, Chahok ere geroxeago jaso, eta bestea *Urak harria bolatzen* hasiera duena.

Juan Inazio Iztueta folklorista, historiagile eta poeta gipuzkoarrak urtebete geroago argitaratu zuen *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira...*¹⁵, non hogeita hamar kanta inguru bildu zituen, bereziki dantzakoak, falta ez diren arren amodiozkoak, ardoarenak, sehaskakoak edo bestelakoak.

Frantzian kanta bildumak argitaratzeari jarraituko zitzaizkion garaian literatur gizon ospetsuak, hala nola Théodore Hersaut de La Villemarqué¹⁶,

¹⁴ Étienne Boucher de Crevecoeur, *Souvenirs du Pays Basque et des Pyrénées en 1819 et 1820*. Goetschy, Paris 1823.

¹⁵ Juan Ignacio Iztueta, *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia, beren soñu zar eta itz neurtu edo versoquin*. Baroja, Donostia, 1824.

¹⁶ Théodore Hersaut de La Villemarqué, *Barzhaz Breizh. Chants populaires de la Bretagne, recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements, des notes et les mélodies originales*. Paris 1839.

zeinak 1839an bildu zuen Britainako kanta multzoa itzulpen frantsesa eta doinuak emanaz. Gérard de Nerval¹⁷ poetak ere plazaratu zituen 1842an frantses balada zaharrak, pitzuz ahantzixek zeuden antzinako kantak. Jean Sacaze¹⁸ historiagileak ezagutarazi zituen 1843an Ossau haranekoak. Frédéric Rivarès-ek¹⁹ Biarnoko kanta eta herri doinuak 1844an. Claude Furiel-ek²⁰ bi liburukitan bildu zuen poesia probentzala 1847an, eta Damase Arbaud-ek 1862an beste askoren artean Provence-ko herri kantak²¹.

Chahoren euskal kantak biltzeko eta argitaratzeko saioa eta ahalegina testu-inguru honetan behar da kokatu. Eta berak kanta batzuk plazaratzea besterik lortu ez bazuen, Francisque Michelek Parisen 1857an plazaratu *Le Pays Basque* liburu mardulean berrehun orrialdetik gora eskaini zizkion euskal kantari, eta Charles August Friedrich Mähnen-ek urte berean Berlinen *Denkmaeler der Baskischen Sprache-n* hogeit hamar kanta bildu zituen, neuk *Egan-en* berrargitaratuak²².

Agosti Chahoren anaia Jean Baptiste eta Jean-Pierre izan ziren lehenetarikoa, lehenak ez baziren izan, Pierre Topet Etxahunen kantez arduratzen, 1842an idatzi baitzuten batek frantsesez *Histoire du Poète Etchaon de Barcus* eta besteak itzuli zubererara *Barde baten izaitia*²³. Lan honen frantses bertsiok, maiz gertatu ohi izan den bezala, lehenago ikusi zuen argia, Agosti Chahok Parisen zuzentzen zuen *Revue de voyans-en* plazaratu baitzituen 1838an.

¹⁷ Gérard de Nerval, *Œuvres Complètes*. 3 Vols. Ed. de Jean Guillaumme et Claude Pichors, Gallimard, Paris 1984-1993.

¹⁸ Jean Sacaze, *Chansons populaires de la vallée d'Ossau*. Pau 1843.

¹⁹ Frédéric Rivarès, *Chansons et airs populaires du Béarn*. Vignancour, Pau 1844.

²⁰ Claude Fauriel, *Histoire de la poésie provençale*. 2 vols. Paris 1847.

²¹ Damase Arbaud, *Chants populaires de la Provence*. 2 vols. Makaire, Aix, 1862.

²² Patri Urkizu, « C.A.F. Mähnen-ek kanta eta Bertso Bilduma, Berlin 1857 », *Egan*, Donostia, 1986, 13-84.

²³ Agosti Chaho, *Azti begia eta beste izkribu zenbait*. P. Urkizuren edizioa. Klasikoak 64, Donostia 1992, 97-117.

ARIEL, *Courrier des Pyrénées*, et de *L'Imbecilium-Club de Paris*, scientifique, artistique et littéraire (1844-1852)

Trilby aldizkari ez politikoa zenez, Chahoren asmoetatik urrun gelditzen zen eta, beraz, hasieran igandero soilik, eta Lespès beraren zuzendaritzapean aldizkari berri bat sortzera abiatu zen. Lehen alea 1844ko irailaren 6an plazaratu zen titulu honekin: *ARIEL, Courrier des Pyrénées, et de L'Imbecilium-Club de Paris, scientifique, artistique et littéraire*.

Bere helburua titulutik aparte honako hau zen: *Favoriser des publications importants relatives à la Gascogne et aux Provinces Basques*. Alegia, Gasconia eta Euskal Herriari buruzko argitalpenak laguntzea eta bultzatzea. Bosgarren alean (1844-XI-3) modan zeuden historiako eleberrien ildotik beste foiletoigile zenbait bezalaxe hasi zen Chaho bere eleberri bat argitaratzen honako tituluz: *Safer ou le diable fait homme*, hamar urte geroago osorik argitaratuko zuena²⁴.

Esan bezala eta *Trilby*-n iragarri bezala kanta zaharrak eta bertsoak argitaratzen hasiko zaigu 1845. urtean barrena.

Bestalde, *ARIEL*-en erredaktore buru bezala Chahoren lana etengabea izan zen, bere luma zorrotzez bazterrak astintzen zituelarik. 14. alean *L'Imbecilium Club de Paris* titularretarik desagertu egin zen ordainez *Journal International* irakur zitekeelarik, eta 58.ean (1845. X. 19) ez da izanen *Courrier des Pyrénées*, *Courrier de Cantabrie et de Navarre* baizik, eta abendu bukaeran *Courrier de Vasconie*, 1848.ean *Le Republicain de Vasconie*, bataiatuko du, nazioartekoa, zientifikoa, artistikoa eta literarioa izaten jarraituko duelarik.

Doctrine philosophique... (1845)²⁵

Hamar kapitulu ezberdinetan pentsaturik dagoen tratatu hau Jules Balasque, adiskide eta kolaboratzaileari, geroago Baionako historialari²⁶ izango

²⁴ *Safer ou les houris espagnoles*. Paris, J. Laisne, 1854.

²⁵ *ARIEL*, 1845, III-9.

²⁶ Jules Balasque, *Études historiques sur la ville de Bayonne*. Bayonne 1875.

zenari eskainia dago, eta hiru zutabe nagusitan oinarritzen du bere pentsaera filosofikoa: Historiaren Filosofian, Erljioen Filosofian eta Politika Filosofian. Beste gaien artean Politeismoaz, eta honen bilakaeraz sortu zenetik Chahoren garairaino mintzo zaigu. Dotrina eta fede kontuez, ebidentziaz, segurtasunaz eta autoritateaz, Misterioez eta beste.

AITOR, légende cantabre (1845)

1845. urteko orrialdeetan *Aitorren istorioa*²⁷ irakur daiteke, urte batzuk geroago Arturo Campionek itzuli zuena *Revista Euskara*-n argitaratuz (1878-1879)²⁸, hala nola *Euskal Erria* aldizkarian (1890-1891)²⁹.

Bada Hector Iglesiasek sortu itzulpena frantsesetik euskarara³⁰. Vahan Sarkisianek dioen bezala Campionen itzulpena ez izan arren oso literala, hedatuena eta literarioena da eta gero, Iñaki Urdanibia³¹ prestatu zuelarik berea ia ukiturik gabe mantendu zuen.

Beraz arrakasta haundiko sorkuntza izan zen hau. Ez da noski, hain eza-guna urte berean idatzi zuen *Greziako pinturaren historia*³² edota Paris eta Tolosan jada idatzitako artikulu hauxe kazetaritaz: *Du journalisme en général, et des journaux de l'opposition révolutionnaire en particulier* (1845.XII.31).

Kazetaritzari buruzko ageri hau Lambert-ekin batera buruturiko kanta batez amaitzen da, zeinen titulua eta pare bat bertso honakoxeak diren:

²⁷ Aitor, légende cantabre (ARIEL, 1845: VI.8, VI. 15. VI, 22, VI, 29, VI.6)

²⁸ Arturo Campión, «La leyenda de Aitor», *Revista Euskara*, Pamplona 1878,1: 220-230,241-248,281-289; 1879: 12-17,44-53.

²⁹ *Euskal Erria*, Donostia 1890: 353-357, 385-390,417-420,449-457,481-487,513- 517; 1891: LX 33-40; 1909: 409-508, 547-552; LXI, 42-48, 70-73, 138-144,361-363, 433-440. Jon Juaristi, «La leyenda de Aitor», *La tradición romántica. Leyendas vascas del siglo XIX*. Pamiela, Pamplona, 1986,93-132.

³⁰ AAVV, *Aitor*. Erevan-Bilbao, 2008, 125-197.

³¹ Iñaki Urdanibia, *La leyenda de Aitor y otros relatos*. Egin, Orain 1995: 9-49.

³² ARIEL 1845-III-23, 26, 30 ; -IV-5 ; V-11, 18.

Les journalicules³³

Chanson-omnibus, chanté à Bayonne par une société de Chats français, gascons et basques, qui ne sont pas enrhumés de cerveau

Dédiée au CHAT-BOTTÉ

AIR du Concordat de BERANGER

...

II Anem haout ! le Muse gascoune,
Heï tout petbira, carrilloune :
Qu'ens ban regalà de sermouns
Aü caresme, aü loc de saoumouns.

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

L'ADOUR adore l'abonné.

XI *Abogadu Paristarra*
Sentinelak³⁴ du autora,
Bethi prosesez leherra,
Badu norbaiten beharra.

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

L'ADOUR n'aura pas d'abonné.

...

XIII Messieurs Chev , Hubert, Vauzy,
Jaon aphezak , et coeteri ;
Tombatis in patas nostras :
Qu'aouran bere teque de nas.

³³ ARIEL, 1845-XI-9.

³⁴ *La Sentinelle de Bayonne, Journal politique, commercial, littéraire et maritime* . Rue Bourg-Neuf, n  66, Bayona. 1831 (abuztuak 11)-1833 (abendua, n  373).

Gloria tibi Domine

Vive Bayonne,

Plus de Sorbonne:

Gloria tibi Domine.

Nos compliments à l'abonné.

...

Entzuten ditugunez, katu frantses, gaskoi eta euskaldun haiek ez zuten bur-muinetan batere erreumarik, arin eta zorrotz baitzituzten bertako neuronak, bat ere usteldu eta, noski, umorez eta ziriz bete-beteak.

Iruñeko bestak (1845)

Berrogeita bosteko *ARIEL*-ean Hiribarrenen bertso zenbait ageri dira 1845. urteko Iruñeko bestez mintzo, hango jai, zezen korrida, zaldi lasterke-ta eta dantzez. Eta, nola ez, Chahori eskaintzen dizkio lehen bertsoak, honela diotenak:

*Izan haiz, Chaho, Irunian,
Iraila zenian lauian.
Bada zer dukan han kaustu
Zertako ez duk kondatu?*

*Egotu nauk beha gosia,
Noiz, egorriz behin asia,
Hik, ARIEL aberatsa,
Ezkiltzen huen hatsa.*

*Ah! Ez dakik bada othe,
Jendek zenbat hauten maite,
Jainkua utziz elizekin,
Mintzo bahiz gizonekin!*

*Paristarren koplak utziz
Hitan baduk bethi untziz
Eltze ustelian iraki,
Izpiritua ausarki.*

Paristarrak gatzik ezti,
Emaguk, beraz, hiretik.
Errak: gazen Iruinerat,
Hango besten ikusterat³⁵.

Hiribarren berak dioenez, lapurteraz idatzitako poema txiki bat da : *Petit poème sur les fêtes de Pampehune 1845. En dialecte labourdin le plus pur*. Baditu, ordea, poematxo honek ehun eta hogeitamar zortziko, beraz, 1362 bertsolerro, aitzakitzat harturik Chahok, Nemours-eko duke eta dukesa, Aumale-ko dukeak eta beste konpainia eder batek (tardean bera) 1845 urteko irailean Iruñeara egin zuten bidaia eta hemen dastatu zituzten bestak.

Dukeen Euskal Herrirako bisitak utzi zizkigum hainbat bertso eta kanta nola Bizente Etxegaraik eskaini ziena *Le Phare des Pyrénées* aldizkarian Donostiatik igarotzean edota Tolosatik, hala nola Hazparneko Larralde Bordaxurik kantatuak eta *Le Courrier de la Gironde*-n jasoak. Baina ez ziren iristen Hiribarrenen tamainara, noski, zeinen obraren zati bat Chahok argitaratu zuen, pentsatzen baitzuen edizio elebiduna, euskara-frantsesa, egitea, asmo huts gelditu zena, ordea.

Azkaindarrak atharrastarraren aipamenarekin hasten digu poema *Ariel*-en, kortesiazko deikia, noski, baina poema berridatzi zuenean, urteak igaro eta, zati hau aldatu egin zuen, beste zenbait orraztu eta zuzenduz. Beraz azken idazkera moldatu genuen gure ediziorako. Bidaiariak, muga pasa ondoren Urdazubi, Arizkun, Elizondo, Moringo Zubia, Belate, Ultzama eta azkenean Iruñeara iritsiko dira erregina Isabel IIarekin eta honen gortearekin elkartzeko.

Hau, bere ama Kristina eta ahizpa Luisa Femandarekin Donostiatik zetorren, hemen mainu batzuk hartu eta hiriak harrera benetan ederra eskaini ondoren. Boulevard-eko *Txakur-Txulo* zeritzaion ostatuan egonak ziren eta musika jaialdi bat oparitu zion hiriak Luisa Fernandari, Bizente Etxegaraik, okasio guztietarako prest zegoen donostiar poetak, asmatu zortzikoak kantatu zizkiotelarik. Hauetariko bigarrenak honela zioen:

³⁵ Ikus bidaia eta bestak osorik: Patri Urkizu (ed.), «Jean-Martin Hiribarren, *Iruñeko bestak 1845*». LAPURDUM VI, Baiona 2001, 319-335.

*Infanta gaztetxoa Espainiakoa,
Isabelen aizpatxo biotz gurekoa :
erregeren alaba zorionekoa,
ar ezazu oroitze Donostiakoa³⁶.*

Hemendik Iruñeara joan ziren eta Joakin Ignazio Menkos, Guendulaingo kontearen etxean hartu zuten ostatu. Eta bertan biltzen ziren Frantziako printzeekin, egun batean hirurogeita hamar gonbitatuei platera ugari eta onaskoak eta dantza eder bat eskaini zitzaielarik.

Poemak ez dioen arren, printze frantsesek Ezpeletako Kontearen jauregian hartu zuten ostatu, bertan banketeen ondoren serenatak, gau-dantza eta gau-argiak dastatu zituztelarik. Erregina Isabelek Frantziako printzeak erregalatu nahi zituen, eta honetarako momentuan zen toreatzailerik famatuenari eskatu zion torea zezan Iruñean. Gonbitea *Ministro de Instrucción y de Hacienda* zenak berak egin zion, eta Madridetik pasatzerakoan Montes bere koadrilarekin jai eder bat ere eskaini zitzaion.

Frantziako eta Espainiako korteak Iruñean iraun zuten bitartean, hau jendez beterik zegoen, ezen topaketa illustrearen aitzakiaz iragarritako ikuskizunek Pirineoetako mainutegietarik ur-hartzaile anitz erakarri baitzuten.

Poemak bederatzi atal ditu : Bidaia (1-12); Argiak (13-21); Zezenetako tokia (22-62); Zezenak (63-125); Zaldi Lasterketak (126-140); Zuziak (141-148), Zuziazko Tiruak (149-155); Pasaiuak (156-162); eta Harmada (163-170). Zatirik nagusienak, beraz, zezen plazako giroak eta zezenek hartzen dute (22-125) bertan kantatzen direlarik garaiko toreadore famatuenaren, Francisco Montes en hazaina beldurgarriak.

Lehen korridan zazpi zezen jokatu zituzten. Montesek lehen estokadaz etzanarazi zuen lehenbiziko arerioa. Bigarrenean, nola ez baitzen oso oldarkor, jendetza *zakurrak! zakurrak!* oihuka hasi zen, Santerak azkenean lau estokadaz hil zuelarik. Hirugarren zezena Chiclanakoak guztiz dotore eta ederki akabatu zuen txaloen artean. Laugarrenean zaldia lurrean sabela

³⁶ Jose Vicente de Echagaray, *Festara (Bere bertso guzien bilduma)*. Ed. A. Zavala, Auspoa, 35-36, Donostia, 1964, 210.

urraturik, lehen estokadaz bota zuen Montesek. Bosgarrenean berriro zaldiak lurrean etzanik tripak kanpoan, eta banderilak ezarri zituenean usoak atera ziren txorimalotik zezenak hau adarkatu zuenean, eta bigarren aldian sartzerakoan hil zuen Montesek. Seigarrenak berriro pikadoreak bota zituen, berriro Santera zezenzalearen kontra madarikazioak entzun zirelarik. Zazpigarrena eta azkena irinez betea atera zen, eta hamabi mutil errotariak, galtza txuri, alkandora txuri eta zapia buruan loturik, hamar mila liberaren ordainez saiatu ziren zezena botatzen, halere eskerrak azkenean toreatzailea atera zela, ezen batzuek gaizki zauriturik bukatu baitzuten.

Korrída arratsaldeko hiruretan bukatu zen, eta bostetan berriro itzuli ziren printzeak atsedean zertxobait hartu ondoren. Zaldun mordo bat atera zen beren zaldi dotoretan Luis XV eta Felipe IV garaiko jantziez, eta bukatuta-koan antzekizuna erregina Isabel IIak parte hartzaileen artean dominak hedatu zituen. Besta hau zazpiretan amaitu zen.

Bigarren korrída irailaren zazpian ospatu zen. Erregina ordubiak pasata iritsi zen plazara, idazkariak zilarrezko platera batean eskaini zizkion hiriko giltzak alkateari, eta honek erreginari, zeinak halaberetsu eskuinean eserita zegoen Nemourseko dukesari, beronek jendeari bota ziezazkion. Zeremoni hau egindakoa korrída hasi zen.

Lehen zezenak zaldien artean triskantza izugarria egin zuen. Montes, dirudienez, ez zegoen forman eta hiltzera sartu zenean jendetza aspertu egin zuen eta txistuak entzun behar izan zituen. Beste zezenak aski oldarkor aritu ziren eta txaloak errebitu zituzten. Bosgarrenari hiru gizonak zaintzen zituzten bost zakurtzar bota zizkieten, eta zakurrek zezena kozkatzen zuten bitartean, ezpata sartu zioten. Zakur hauek Jose Joakin Arrese Tolosarrak eramanak ziren bi mila eta zortzirehun errealean truke. Ikuskizun krudel eta odoltsu hau, ordea, ez zen izan ikusleen gustokoa.

Ekintza hau Iñaki Azkunek³⁷ beste era honetan biltzen eta itzultzen digu, *El Heraldo de Madrid*-etik harturik:

³⁷ Iñaki Azkune, *Zezenak Euskal Herrian, gure baitan dituzten erro luze-erakutuak*. UEU, Bilbo 1989, 349.

Lehen hiru zakurrek ez zuten horzka egiterik lortu. Gero zezenari bota zizkioten beste biak, hain txikiak zirenez gero, ez ziren zaunka egitera ere ausartu. Joaldunak atera eta orduerdia baino gehiago behar izan zuten zezena plazatik eramateko. Errotariak zezen hura eskatu zieten orduan agintariei biharamunean lantzaz hiltzeko. 24 errotarik heren haga punta zorrotzak lerrokaturik ipintzen zizkioten zezenari, eta zezenak hirutan hautsi zien lerroa, mutik-gazteak lurrera bota eta zapalduz.

Printze eta Printzesa frantsesek Montes zezenlariari eta bere pikatzaile Joakin Coyto, alias *Charpa*-ri diamantezko eraztun bat eta esmeraldez hornitu orratz bat oparitu zieten. Dena den, ez zuen utzi gure Hiribarren poemagilea ikuskizun krudel honek oso kontent eta honako bertsoa idatzi zuen:

Ni banintz erregetarik
Ez liteke zezenarik. [124.b.]

Irailaren zortzian goizeko zortzietan irten ziren printze frantsesak hiritik, hiru mila liberako oparia eman zitelarik bertako benefizentziazko etxeei, eta Elizondo eta Kanbon gelditu ondoren abiatu ziren Baiona eta Pariserantz.

* * *

Izpiritu ausart bat ez ezik bazen Chaho baitan erudito eta historiagile bat, arduratzen zena adibidez edo Greziako pinturaz edo eta batik bat Euskal Herriko Historiaz, eta horrela estilo zuzenketa ttipi batzuen ondoren argitaragabe ziren Belaren oroitzapenak emango dizkigu lehen aldiz³⁸. Nongo eskuzkiributik kopiaturik ote? Ez dakigu. Baina ez litzateke harritzeko Pariseko Liburutegi Nazionalekotik izatea.

* * *

1846an Jean Crouzet-ek dioenez³⁹ masoi, alegia, arginbeltza bezala juramentatu zen Saint Esprit-eko *La Parfaite Réunion*, izeneko logian. Baina

³⁸ « Mémoires du chevalier de Bela » (ARIEL, 1845: IX, 5,12; X. 10, 26; XI. 2, 9, 16, 23, 30; 1846, XII. 15, 17, 20, 22, 24, 27, 29, 31; 1847: I. 3, 5, 7, 10, 28, 31.)

³⁹ Jean Crouzet, *Bayonne entre l'équerre et le compas*. Ed. Harriet, Bayonne, 1987, T. II, 116-117.

politikoki zenbait taldetan onartua bada ere, batik bat bere lagun karlistek aski kritikatu dute, beste anaia arginbeltzak zirikatu eta astintzen zituelako gogorki *ARIEL* aldizkarian, Raspail-en kasuan bezalaxe.

Arginbeltzen ikur bereziak noizpehinka ere bazerabiltzan, hala adibidez hiru izartxo sinatzen duenean (***) 1847. IX. 26, *Un beau concert...*).

Genioen bezala eztabaidatan jotake, sutsuki ziharduen, esate baterako, *Réveil*-ea aurka erlijioaz eta filosofiaz mantenduko duen eztabaidak, bien arteko solas kontrajarriak luzaro dirau 1847. urtean.

Erantzunik ere ez zitzaion falta, ordea, nola *Un jeune Croyant*-ek sinatzen duena, ihardetsiz *Au poète des Voyans* (1847. IV. 13), izen hori bera emango diolarik ere Paul-Emile Palisse poetak (1847. IV. 18).

Les Mystères de Madrid (1846)⁴⁰

Mila zortzirehun eta berrogeita seian 44ean hasitako eleberraren iragarria damaigu (1846-VIII-23), alegia, *Safer*-en segida, eta *Les Mystères de Madrid*⁴¹ eleberrri tamalez amaitu gabearekin hasten zaigu, zazpi kapitulu soilik utzirik.

Feuilleton titulupean, alegia, garaiko egunkarietan foiletoiei eskainitako lekuetan hasi zen Chaho ematen eleberrri hau. *Préface* edo aitzin-solasean esaten zuen *Nouvelle* delako honek ez zuela bere asmoen artean Madridedo herriaren ohitura materialen margotzea, ez eta fikzio huts bat izatekoa, non pintura koloretsuak eta abenturen dramen interesa bildurik agertuko lirartekeen, baizik beste zerbait sakonagoa : *nous voulons examiner la société de Madrid, sans haine et sans adulation*. Hots, nahi zuela aztertu Madridedo gizartea, gorroto eta zurikeriarik gabe.

Bere eleberrigile maitatuenak eta berauen estiloa ere aipatzen ditu. Adibidez, Walter-Scott, Victor Hugoren *Notre-Dame de Paris* (1831), Alexandre

⁴⁰ *ARIEL*, 1846: X, 18, 20, 25; XI: 1, 3, 8, 10, 12, 15, 26; XII, 6.

⁴¹ *ARIEL*, 1846: X. 18, 20, 25; XI. 1, 3, 8, 10, 12, 15, 26; XII. 6.

Dumas aita eta Auguste Maquet-en *El Conde de Montecristo* (1844-45) eta Eugène Sue-ren *Les Mystères de Paris*, zeina honek *Le Journal des Débats* aldizkarian 1842ko ekainaren 19tik 1843ko urriaren 15era plazaratu zuen. Ez du ahanzten ere gaztelaniazko nobelista lehena..., *pour ce genre de romans historiques dont Cervantes donna les premières définitions et même les premières exemples.*

Historia honetan kontatzen da, nola Pedro de Astorga izeneko indiano bat iristen den bere jaioterrira, Madridera eta rue Poisson-era, hots, calle del Pez izenekora bere seme Jaimerekin eta bi morroiekin. Bere portaera filantropikoa Madridede Korteetan, *Las Cortes* deituetan. Eta kritika punturik ere ez zaio falta, hala nola dioenean neskame batek:

Et pourquoi non? Il n'y a pas en ceci le moindre mystère. Son propriétaire n'a rien volé à personne ; il n'a été ni notaire, ni ministre de finances, ni directeur de la Bourse, ni d'aucune des ces maudites choses ; mais, tout au contraire, un bon et honnête personnage qui a entassé ses gros sous à rédiger des réquetes et à gagner des procès.

Tamalez, ez zena ez *roman oriental*, ez eta *légende*, baizik eta *nouvelle réaliste* delako hau ez zuen amaitu ahal izan.

Histoire primitive des euskariens-basques... & Histoire des basques... (1847)⁴²

Euskaldunen antzinako historia : hizkuntza, poesia, ohiturak eta herri honen nortasuna, sarrera bere historia zahar eta modernoari, darama lehen tomoak titulu gisara eta *Euskaldunen Historia*, mendebaldeko Pirineetan ezarri zirenez geroztik *gaurdaino*, bigarrenak. Beltzuntzeko bizkontearekin batera plazaratu zituen bi liburukiok.

Noski, elkarrekin plazaratu aurretik badirudi egun zeharo abandonaturik dagoen Mehaineko Beltzuntzarren gazteluan iragan zituela Chahok denboraldiak prestatzen eta pilatzen informazioak.

⁴² *Histoire primitive des Euskariens. Basques: langue, poésie, mœurs, et caractère de ce peuple; introduction à son histoire ancienne et moderne* T. I; Bayonne, Jayrnebon, 1847. *Histoire des Basques depuis leur établissement dans les Pyrénées occidentales jusqu' à nos jours*. T. II. T. III, Bayonne, Lespès, 1847.

Polydore de Labadie⁴³ Duvoisin kapitainari eginiko gutun batean dioenez, obra honetan erudizio frango bada eta beraz ona izango da kontsultatzeko, hobeto egin bazezakeen ere. Gizon talentu handikoa, sutsua eta bihotz xit onekoa dela Chaho, diosku; baina, akats bat dutela liburuek, alegia, salneurria, hamabost liberatan baitaude hiru liburukiak, horrelako prezioan inor gutxik eros dezakeelarik

Agostiren liburukiak sarrera luzexa baten ondoren, non Aztiari eta Aitorren semeei buruzko ideiak berragertzen dituen, hamahiru kapituluxkatan euskaldunen historia agertzen digu, eta amaitzeko Aitorren istorioa berriro ematen. Historia eta linguistika eskutik daramatza eta halaberetsu noizpehinka politika eta bertsoak, Annibalen, Leloren eta Altabizkarko kantak komentatzen dizkigunean.

Jakina da eta ezaguna Lekobideren eta Erroldanen kantak apokrifoak direla eta XVI. eta XIX. mendeko egile ezagunak dituztela.

Chahok Annibalen kanta aipatzerakoan, *Txori khantazale eijerra*, XVII. mendekoa omen dela kritikoen arabera, diosku, eta bi estrofa besterik ez dituela ezagutzen, gehiagoren frantses itzulpena ematen digun arren. Frantsesezkoa da ere Eugène Garay de Monglave, beste apokrifo sortzaileak ematen digun bertsoia *Chants Nationaux Basques (Le Courrier de Bayonne, 1853. III. 10)* artikuluan, non dioenaren arabera 1821eko urriaren 7an kopiatu zituen Hondarribiko kaputxinoen komentuko liburutegian. Apokrifoen ixtorio eta kritika zehatz zenbait irakur nahiko lukeenak jo lezake *Balada zaharrez*⁴⁴ burutu ene liburuaren bigarren kapitulura.

1848ko Bigarren Errepublika Baionan

Horrela bada iristen gara Chaho politikaria garaile atera zen urtera, hots, Bigarren Errepublikaren urtera, 1848. urteko otsailera, Baionan gertakizun horietan parte zuzen eta nagusia hartuko zuenera.

⁴³ « Lettres adressées au capitain Duvoisin », aip. Art. (Uztaritz, 20 juillet 1858), RIEV, II,267.

⁴⁴ Patri Urkizu, « Apokrifoen eta kritikarien saltsa-maltsez », *Balada zaharrez*, Erein, Donostia 2005, 17-39.

Otsailaren 23an Paris altxa egiten da, eta bertan sortu asaldamenduen ondoren erregeak abdikatzeko duelarik eta ihes egiten Ingalaterrara, behin-behineko Gobernu osatzen da Errepublika proklamatu. Gobernu berria osatzen dutenak hauexek izango dira: Arago, L. Blanc, Dupont de L'Evre, Crémieux, Flocon, Garnier-Pajes, Lamartine, Ledrun-Rollin, Marie eta Marrast.

Deputatuen Ganbara desagitea eta, sufragio unibertsala berreraikiz elezioak deitzea Asanblada Konstituyente baterako (1848. apirilean) izan zen honen lehen egitekoa. II. Errepublika Parisen aldarrikatu eta Jean-Martin Hiribarrenek (bere paperen artean ediren baititugu) honako bertsoak idazten zituen:

Jo du, jo, nizpeit orena⁴⁵

Jo du, jo nizpeit orenak
Justizia dakharkenak,
Orai bada Eskaldunak,
Porroska zuen burdinak.

Errege da populua,
Altxa lezake burua,
Hanbat mendez lehertua,
Ager bedi zutitua.

(...)

Ez nihor aitzindari
Odolaz bada egarri,
Bethi beira frantsesari
Nola zuen anaiari.

(...)

⁴⁵ Patri Urkizu, «Euskal idazleen bertsoak bigarren errepublikaren gainean (1848-1851)», *La révolution française dans l'histoire et la littérature basques du XIXe siècle*. Ed. de Jean-Baptiste Orpustan, Actes du colloque de l'URA 1055 du CNRS, Izpegi, Baigorri, 1994, 121-147.

Ez beza nihork engana,
 Higuin mende gezurrena,
 Lezian iri sartzen dena,
 Ez diteke frantses ona.

Libertatiaz pikainak,
 Gure meneko dohainak,
 Zorrotz itxikin haginak,
 Beira nola buru fuinak.

Agostik berak PARISEKO BERRIAK⁴⁶ artikuluan horrela kontatuko dizkigu:

Bena mintza gaiten lehenik otsailaren hogei-eta-laurian emanik izan zen Reboluzioniaz erregeren kasatzeko.

Orduko bataila populu xehiaren moienez irabazirik izan zen. Esperantza ukhan zien populiak harentzat egirik izanen zela zerbait abantaila eta aisetarzun zenbaitez noizbait izanen zela dotatia.

Igande goizean (1848- II- 27) Chaho, Stein eta Villa Baionako *Comité Républicain Central* delakoaren partaideak, jente xehea eta arginbeltz mordoa atzetik zutelarik Harisperi bisita eginen diote honi eskatuz, jaialdi hiritar bat antola dezan, herria eta troparekin batean anaitasunean ospatzeko egun handi hura. Harispek ordenak espero dituela ihardesten die, baina populua ez zegoen itxoiteko. Harispe utzirik, Udaletxera dihoaz, non udala bilduta zegoen. Hemen zeudenek eskaerak onartuz *Garde Nationale*-rako eta udala organizatzeko elezioak prestatzen dituzte. Askatasunaren zuhaitza eraikiko da plazaren erdian. Okasio horrekin Hiribarren bandera errepublikanoa bedeinkatu ondoren solas eder batez mintzatu zen⁴⁷ askatasunaz (*Libertatia zein eder den!* aldarrikatuz), berdintasunaz eta anaitasunaz laudioak eginez. Gero Baionako burgesia guztia bildurik dagoen Barroilhet aretorantz abiatuko dira, eta Biba zenbait hala nola eguneko berrien parte eman ondoren sei komisario eragile hautatuak izango dira: Frédéric Accu-

⁴⁶ *Uscal Herrico Gasetta*, 1. Z., 1848. arramaiatzaren 30 a.

⁴⁷ « Discours de M. Hiribarren, curé de Bardos, prononcé après la bénédiction du drapeau », *Journal du peuple*, Bayonne, 10 avri1 1848, n.º 9.

duts, Edmont Faulat, Plantié Junior, Jacques Portes, Agosti Chaho eta Paul Bouesseliaux. Denak arginbeltzak.

Lehen erabakiak hauexek izan ziren: suprefeta zaindarien pean ezarri eta manifestazio handi bat osatu. Hau, *ARIEL-Républicain de Vasconie* (40, rue Victor Hugo egun) kokaturik dagoen lekurantz abiatzen da, bertako leihotik bandera errepublikanoa jeitsiz Monsegu jerenteak Udaletxera eramango duelarik, hiri osotik paseatu eta lau haizetara astindu ondoren, eta bai Marsellessa [*Harmak har ditzagun*] bai *La Chanson du Départ* [*Hau da partitzeko tenorea*] kantatuz.

Gardia nazionalaren zortzi konpainia eratu ziren bakoitzaren buru kapitana bat, liutenant eta sulientant bat zirelarik. Horrela gauzak Chahok, Harispe komandante jeneralari tropak bil zitzala esijitu zion eta arratsaldeko lauetan, martxoaren lauan eta Errepublikaren alde ager zedin, lortu zuelarik baigorritarraren mintzaldia honela buka zedin:

(...) *Le vieux vétéran des armées de la liberté qui vous commande, attend de vous calme et discipline. C' est le premier devoir d' un bon soldat. C' est le plus sur rempart contre l' agression de l' étranger. Vive la République!* ⁴⁸.

Ez dirudi doinuaren arabera oso gogo onez esan zituenik hitzok. Beraz ikusten dugu bazituela Errepublika horrek bai gudaostearen bai elizaren onespak, ez halere orenak, garbi ageri den bezala Michel Elissambururen liburuan⁴⁹.

Memento mugituak izan ziren bai udaletxean, bai arginbeltzen artean, eta arazoak ez zirela ondo erabakitzen ikusten zuenean, behar bezala ez zihoazela ohartzean zorrozki kritikatzin zituen Chahok bere kazetan. Bide-nabar, bere ideien hastapenak zabaltzen zituen, komunistak atakatzin, bere ustez haien ideiek demokrazia guztiaren desegile izanen baitziren. Tiraniaren infernuaren orde z anaitasunaren paradisia nahi zuen ezarri, eta hona bere ideiak irakaskintzaren gainean:

⁴⁸ Jean Crouzel, aip. lib., II, 167.

⁴⁹ Michel Elissamburu, *Frantziako hirur Errepubliken istorioa laburzki*. Baiona, Lasserre, 2. arg, 1890.

*Je veux que l'enseignement soit réglé par la loi, et exercé par L' Etat en ce qui touche les enfants dont la République doit faire avant tout des hommes libres et des citoyens ici-bas, et nullement des croyants pour la vie éternelle. J' accorde aux prêtres de toute secte, liberté plénière de prédication comme j' exige pour tous les citoyens la liberté de l' expression et de la presse. Mais les prêtres, en tant que prêtres, doivent être exclus des écoles de la République pour tout ce qui ne concerne pas l' enseignement purement religieux. Leur enseignement est moral, dit-on. Celui des écoles de la République, tel que je le conçois, sera plus moral encore. Leur enseignement est, dit-on encore, économique. Mais je ne souffrirais pas en même temps, que ceux qui le répandent soient condamnés à vivre dans une pauvreté honteuse. Je proposerai un salaire minimum*⁵⁰.

Adierazpen eta prentsa askatasuna aldarrikatzen zituen eta eskatzen hitar ororentzat. Eta apezak eskoletan erlijioa soilik irakastea, hala nola soldata duin bat irakasle guztientzat.

Konstituzio berriaren egileak izango zirenak hautatzeko eleakzioak 1848. apirilaren 23an eman ziren. Martxoan hasi eta abuzturarte ere *ARIEL*-en argitaratu zuen Chahok berriro *Lélo ou la Navarre il y a 300 ans*⁵¹ historia eleberria.

Baina Chahok bezala, Errepublikaren aldeko sua piztu zuten Ipar Euskal Herrian zenbait gizon argik, hala nola Donapaleun Saint Gaudens abokatuak eta Donibane Garazin Michel Renaud-ek.

Udaberri politiko honetan lagundu zuen abenturero aleman batek, Karl von Gagern⁵² berlindarrak, zein Pariseko iraultza ikusi ondoren Euskal Herriari bisita egin zion eta Lizarrako konplotan parte hartzeagatik heriotze zigorrara kondenatu zuten eta azken mementoan afusilatua izatetik libratu zen.

⁵⁰ « Exposé de principes » (*ARIEL*, 1848. III. 28.)

⁵¹ *ARIEL* 1848. III 14, 16; IV. 20, 23, 25 27, 30; V. 2, 4, 7, 11, 23, 25, 28, 30; VI. 1, 4, 6, 8, 11, 13, 15, 18, 20, 27; VII. 2, 4, 9, 11, 13, 16, 20, 23, 25, 30; VIII, 1, 3, 8.

⁵² Marianne O. de Bopp, « Carlos van Gagern, Chaho y el complot de Estella en 1848 », *Príncipe de Viana*, Iruñea 1975, 667-672.

Garai honetako gertakizun bat aipatzen digu Lafittek⁵³. Bertan Chaho eta Duvoisinen haserreak ageri zaizkigu, eta batik bat azken honen gaiztakeria. Merkatu eguna zen Heletan. Arratsaldea. Plaza guzia jendez bete, eta Chahok bere programa aurkezten ari zen unean Duvoisinek ezin pairatuz haren hitzak eta ideiak herriko mutiko batzuek bilduz halako zarata eta istilua sortu zuten, kantuz eta irrintzinaka ez ziotela atharraztarri hitz egiten utzi, hau bere lagunekin lekua hustu beharrean aurkitu zelarik.

Ohizko kanpainen ondoren hauteskondeek emaitza hau izan zuten: zortzi errepublikano eta hiru kontserbadore, eta, noski, errepublikanoen artean ere gehienak kontserbadoreak. Galtzaileen artean gelditu ziren besteen artean Chaho 21.728 botoz eta Navarrot 19.154kin. Deputatu hautatu eta Pariserat zoazenei zuzendurik Xavier Navarrot⁵⁴, biarnes poetak, bertso hauk eskainiko dizkie:

Aux Deputés partants

*En attendant, sur l'arène altérée
vous me laissez vaincu, non sans honneur;
Heureux vainqueurs, mettez-vous en curée,
Moi, puis Chaho, Pinède et Monseigneur
Bon voyage Chers concurrents.*

Diputaturako galtzaile atera baziren ere maiatzean Udaletxeko hauteskondeak izango dira, eta hogeita hiru hautatuetarik bat Chaho izango dugu. Eta oraindik beste eleazio mugatu batzuek ere gertatu ziren 1848. ekainaren 4ean (87.000 hautale ordez 39.345) Marrastek bere lekua utzi baitzuen libre Pariseko departamendua hobesterakoan Basa Pireneetakoaren lekuan eta irabazle Barthe izan zen 12.972 botokin, Chahoren 7.276 botoen aurka⁵⁵.

⁵³ Pierre Lafitte, *Euskal Literatura*. Ed. Patri Urkizu, Donostia, Erein 1990, 198.

⁵⁴ *ARIEL* 1848.V. 2

⁵⁵ René Cuzacq, *Les élections législatives à Bayonne et au Pays Basque de 1848 à 1870*. Bayonne, 1948,30.

Uscal-Herrico Gaseta (1848)

Arramaiatzaren 30ean (ekainaren 30ean) hain zuzen argitara eman zigun Agostik euskaraz idatzitako lehen aldizkaria: *Uscal-Herrico Gaseta*. Honek tamalez bi ale bakarrik izan zituen, eta dituen zenbait xehetasun Beñat Oihartzabalek aztertu zizkigun zehazki⁵⁶.

Lehenbiziko aleak artikulu nagusiok ditu:

- I. *Herritar Maitiak*
- II. *Zer den ARIEL*
- III. *Errepublika zer den*
- IV. *Laborari baten letra*
- V. *Zer da berri*
- VI. *Espainako berriak*
- VII. *Pariseko berriak.*

Lehenean, euskararen arazoa du mintzagai, eta euskalkien aurrean geratzen diren arazo eta gora-beheren aurrean behin betirako honakoa erabakitzen du: *Eztakitxanak ikhas bitxa. Eta, behin betikoz erranik, aski den.*

Bigarrenean, *ARIEL* definitzen saiatzen zaigu, alegia, amorio eta indar berezi bat dela argitzen digularik.

Hirugarrenean, Errepubliketaz mintzo, Populua dela erregea eta etsaien kontra gerla ematera prest dagoela.

Laugarrenean, elektioez mintzo delarik garbi uzten du oraindik gobernamenduaren giltza herrixketako apezek dutela, berak direlako auzapez, kontseilari eta idazkarien buru; hala nola aberatsak.

Bosgarrenean, eztabaidatan sartzen da, Euskal Herriko albisteak eman ondoren, garaiko zenbait aldizkarirekin.

Seigarrenean, F.M. sinatuz horrela zuzentzen zaie euskaldun espainolei:

⁵⁶ Beñat Oihartzabal, « Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A. Chahoren *Eskual Herriko Gaseta* (1848) », *Patxi Altunari Omenaldia*. Mundaiz, 5, Donostia 1990, 191-207.

Prest izan zaitexzte gerlako trunpetaren seinaliari, biktoriarat kurrütze-ko, fite arrabostuko da gure arroka urrunetan, eta soinu ark erranen zitu: Altxa! Benzitu behar dugu edo hil, eta segurantzza badut, libertateko bandera agertzen denian gure mendi puntetan, zuetatik bat ez dela izanen Eskualerriaren salbatzeko atzeratuko denik.

Zazpigarrenean, *Pariseko berriak* deitua bertako albisteak eman ondoren beldur da Europako errege guziek ez ote dioten Frantziari gerra egingo, botaturikoaz gainetik tronua ezartzeko.

Uscal-Herrico Gaseta-ren bigarren eta azken aleak (1848.VII.25) egitura berdintsuarekin jarraitzen du Elekzioez mintzaturik, apez batekin eztabaida gogor batean, hala nola Frantziako eta Espainiako berriak emanez. Azken artikulua horretan karlismoarekin hausteko gomendu bizia ematen du, haren prailekeria eta kontserbakoikeria ezin baitzuen haboro pairatu ikusi dugun bezalaxe, hitz hauekin hain zuzen bukatzeko:

Nork oihu eginen du, azkenian, errege-erreginak eta haien partidario tontoak edo anbiziosoak akazatu ondoan: Biba Independentzia! Biba Errepublikak! Biba Euskal Herria?

Chahoren oihu ausart eta kuraiez betetako hauek ez dirudi oihartzun handirik ukan zutenik, zeren eta Léonard Berterreix lagun zaharrak euskaraz idatziriko beste artikulua batean eta *Jouhane Lestartarra* bezala sinaturikoan honako elkarrizketa plazaratzen zuen *Journal du Peuple*-n:

– *Katalina, nun da igaran iganteko gazeta?*

– *Armairun gainean utzi nizun, bena goiz huntan Judas haur hoiak, behartto batentako enplegi dizie.*

– *Hebentik harat gorderik eretxekiren duzu, entzun duzia? Uskal Herriko gazeta eztuzu haurren ez eta haien zerbutxientako eginik izan. Jakin ezazu hori, Kattalina⁵⁷.*

Beraz eta haurrak zebiltzan lekutik ezkutaturik behar zen eduki Chahoren gazeta arriskutsua, garairako ideia aurreratuxegiak zabaltzen zituen nonbait eta.

⁵⁷ *L'International*. N° 150, 1848. VIII. 10.

REDACTORE,

AUGUSTIN CHAHO.

USCAL-HERRICO

Caseta

ACURATÇEN DA

ASPAN-BEHUN.

BAYONAN,

FORT-MATOUO CARICAR, 7me AVENUE.

N. 1.

ARRANAIATÇAREN 30.

P. LESPESEN,

IMPRIMERIAN.

PREGOIA:

Eitchera affranchitua;

OURTHECO.

GAZPI-LIBERA.

NUMEROBAT,

HIROUN SOS.

USCAL-HERRICO GASETA.

HERRITAR MAITIAK,

Gaseta hauoen hastiarequi, ezta ichipi ican goure ambrassia, eia couin herri edo probinciataco *Uscaraz*, *Escaraz*, *Eusqueraz* edo *Hescuaraz* hauu eguin behar-gujan izquiribateco. Hasteco, cer icon emanen dugu eguin Guiteen-den hilabetari: *Arramatataco*, *Ekhaina*, *Errearaa!* Hoho ligato guisa-hatez gouretaco, hobequi coumprenituric igateco. *Uscara*-bat-haicie ezpoliz; eta horreo-gagneu, erraa ahal dioquegu, goure aberatstar-cunian praube guirela. Cer eguin? Ahal begala impri-matu, batian Ciberoutarra, bestian Bache-Nabartarra, Laphourtarra edo Guipuzcoarra, iracourcaliac *Uscara* subertiac oro balaquitça beçala. Ezlaquitçauac ikhas-bitça. Eta, behin bethicez erranic, aski den.

CER DEN ARIEL.

Nour, da edo zer da *Ariel*? Ainguru-bat. Cer da *Ainguria*, eta noun-ngo hartu-du *Uscarac ainguru* icen hori? Haü dugula hitz eder horren centia: Indietaco erdaraz, *angui*, amourio-bat edo indar-bat; grecquez eta latiz *angelus*, *angelus*, meçuler-bat.

Ainguriac dirado, holatan, Gincouaren meçu-eguniac; eta, hobequi orraitera, Gincouaren bertlutiac, Gincouac lurrian eta celian erabiltten-dutian photeriac, couin he-tira arguiceo ainguriac.

Eta Ifernuco gai-ainguriac dirado aldiz, mundutic eta guicometic jalkhiteen diren indar-gaichtonac eta bicouac, aplez-guisa mintatcera, *Debriac* (erdaraz, *diabolus*, *diabolus*, *diablo*, *diablo*).

Hitz errotz, erdarac eman-hortaric, eztozu *Uscara* çaharrian khaüssiteen hili-bat.

Asqui-da jaquitia ainguricê badutela erdaraz bere

icen curiousac, bere destinouareu eta calitate houu edo gaichtouen marcatoco: *Mikael*, Gincouaren guertlaria; *Gabriel*, Gincouaren bertlutia; *Ariel*, Gincouaren indarra.

Arran-beraz, entçun-dianac coumpri-beça; coumpreniteen diana ikhou-beça *Uscal-herrico* gasetaren ainguria, *Ariel*.

Mendietaric horra-çauco hegaltaz, bere icen ederra celian izquiribatouric balu beçala. Burutic eguertce-çauo su-gar-bat, cougnee marcateen heitu ezpitiaren gogo-arguia. Escugueco esquia bilotçaren gagueu, ichquerreco hessonan khatia-haütse plusçabat; iferniaren esclabo ican-dela, orai seculacoç Gincouac libratu dila egagutera emaitco.

ERREPOUBLICA CER DEN.

Cer erran nahi-da Errepublikac?

Errepublikac (Latinez *Res publica*) erran nahi-da ororen houu den gauceu.

Ah! hitz eder, hitz çharmagarria!

Oraino, *malerousqui*, *Popoulia*, Errepublikaren icena hecie eztoze, abantsitaric eta houmie hater'ez.

Popoulou, phenaçalia, hiro etsaiac ordou-doue eçu-gout-ditçacan.

Hire etsaiac nor dira? Guicou anther abaricisac eta carguien moyenez aisetarcunian bici nahi direnac.

Badae moyenic hire etsaien benciteco? Moyena hiro esquian doue.

Houua icanen doue, cargoulant gouciac heome hoteçz icemlateen batoue.

Houua icanen doue, guicou abariciosen placen dihou-ria, Gohernamendiac hire helar-orduc emanen halimba-daoue, çhoumarendaco hirou libera intres pagatouz.

Uscal-Herrico Gasetta, (1. zkia, 1848-VI-1)

Journal du peuple-n, alegia, *Herriaren Egunkaria* deituan⁵⁸ beraz, ezkerraldetik erantzungo diote Agostiren erasoei, esanez, bere artean ez dela apezik, ez fraile-rik eskriba dezaten erdaraz edo euskaraz, eta *ARIEL* aingerua beti apezekin amestetan dabilela, eta apezekilako gonbategan bista lausotua badu, har dezala Aragoen kataloxetarik bat, edo eros dezala *atso luneta pare handi bat gure artikulubak klarki erakurtzeko*. Halaber, euskaraz irakurtzailearekin irri egin nahi luketenean bakarrik nahi luketeke idatzi, laborariak aski izerditzen baitziren politikazko istorioekin gehiago nekazarazi gabe, eta gainera zer esateko? *Errepublikex ez bazen ere, errepublikanoak deitzen ziren gizon haietaz aseak zirela hortzetaraino* esateko?

Benetan bi ikuspundu aski ezberdin Agostiren eta *Journal du peuple*-ko gazetariarena euskararen eta gazeten zer eginaz, biek, noski, eta dudarik gabe ezkertiarak ere izanik.

Errepublikanoez hain agudo asetzeko zer gertatu zen bada? Ekonomi krisiak asaldamenduak sorrarazi zituen Pariseko hirian eta ekainaren 25ean eta 26an Louis Cavagnac⁵⁹ gerra ministroak bortizki zapaldu zituen eta ondoren ordena mantentzeko neurri gogorak hartu.

Baina dena ez zen zapalketa izan, ordena fermuki ezartzea eta protesta manifestaldiak, azaroan Apirilean hautaturiko Diputatuen Asanbladak beste erabakien artean hauexek hartu baitzituzten:

- a) Lanerako eskubidea.
- b) Prentsa eta Bilera askatasuna.
- d) Arazo politikoengatik heriotza zigorra kentzea.
- e) Kolonietako esklabotasuna desegitea.

Gorrien aurrean, moderatu eta kontserbadoreak bildu ziren, presidentea hautatzeko abenduaren 10ean.

Udalan Dindaburu eta Chaho ziren demokrazia garbiaren zale bakarrak, eta Ledru-Rollin⁶⁰ radikalaren aldeko. Bonaparte, Cavaignac errepublikano

⁵⁸ «Bi-Hitz Eskal Herriko Gazetari », *Journal du peuple*, 1848.VIII. 6.

⁵⁹ Louis Eugène Cavaignac (Paris, 1802-Ourne-Sarthe, 1857), gerra ministroak zapalduarazi zituen 1848. urteko kale asaldamenduak.

⁶⁰ Alexandre Auguste Ledru-Rollin (Paris, 1807-Fontenay-aux-Roses, 1874), abokatua eta politikoa. 1848.eko gobernu behin-behinekoan barne-ministroa, 1849. urtean saiatu zuen kolpearen

liberala, Ledru-Rollin errepublikano radikala, Lamartine utopikoa ... eta beste zenbait dira lehendakaritzaren atzetik. Arginbeltzak zatiturik daude ere.

Abenduaren 3an, elekzioak baino aste bat lehenago hain zuzen, bankete bat antolatzen dute Chahok eta bere gogokideak Jannin pilota lekuan. Hogeita hamabi mahaietan, gazta, intxaurrak eta Nafarroako ardo gorria. Mintzaldi ederrak. Txaloak eta braboak. Gizonaren eta Herrien eskubideak go-raipatzen dira, eta Chahok du azken hitza. Bonaparte, asto ohoragarria, Lamartine haize-orratza, Cavaignac sable zapaltzailea ... horrelaxekoak dira arerioentzako darabiltzan laudorioak, eta solasaren buruan azkenik ministro zapaltzailearen irudia erretzen du.

Pariseko biltzarraren ondorioak, ordea, honelakoak izan ziren: Louis Napoleonek ehunetik hiru laurdenak bere alde bildu baitzituen, 1848. abenduaren 10ean II Errepublikako lehendakaria bezala hautatua izan zen. Chahok, lau urte geroago 1848. urteko gora beherak honelaxe laburtzen dizkigu:

Lehen urhatsaren egitiareki sarthu zen bide gaiztuan berrogei-eta zor-ziriko Errepublika malerusa. Erran ahal diokegu Barkoiztar laborariak izkiribatu zeitaden leteraren konforme, izan ginela memento batez alagrantzia handitan, ustez jinen zen khanbiamentu handirik alde hunilat; ustez legarrak demenituko ziren. Fite jin zen khanbiua, bena alde kuntrilat. Legarrak demenitu plazan berrogei-eta-bost zantimak ikhen zuntien. Ah! zer gizon banuak, zien urthe hartako deputatu jaonak; batak traidore bestiak indiferent. Klar da Frantzia trunpaturik izan zela ordunko elekzione miserabletan. Eta zer deputatu saldua! Zer konstituzione bastart egiliak! Garruzeko merkhatian hobeki eginik izanzen zen konstituzione okher bat! ⁶¹.

Hala eta guztiz ere gogo eta bihotzeko errepublikanoak ez ziren esku loturik egon 1849.ean eta II. Errepublikaren lehen urtebetetzean festak eta banketeak izan ziren orotan, eta halaber Baionan, Berterretche, Camps,

ondoren Ingalaterrara desterratua eta hemen beste zenbait iraultzaileekin (Kossuth, Mazzini, Ruge) bizi izan zen.

⁶¹ ARIEL, 1852. II 19.

Lacombe, Justin Larrebat poeta gaskoina ... eta Chahok osatzen zuten taldeak eraturikoa,

Lege Biltzarrerako Elekzioak 1849. maiatzaren 13an zirela eta Chaho bere kideekin gogor aritu zen prestatzen hauteskundeak, euskal testuetan⁶² ikus daitekeenez. St-Gaudens, eta Renaud ziren besteen artean Chahoren autagaikideak.

Zortzi pundutan finkatzen zuten beren programa. Hala, lehenak gatza zergak hautsiak zitezen eskatzen zuen; bigarrenak armadak txipituak ... eta beste. Euskalkiz aldatzen zen ere Chahoren solasa entzulearen arabera, eta horrela lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer zuzentzen zaienean lapurtarrez mintzatuko da.

Maiatzaren hamahirurean behar ditugu izendatu hamar deputatu gure departimendukotzat. Hameka egorri ginituen gan den urthean; ez dute gauza handirik egin populu xehearen alde; xoilki kontserbatu dauzute gutarik bakoitxaren boza, ala aberats ala pobre, higual kondatzeko dretxua; gainerakoan, gure alde proposatu diran legetan, hamarretarik zortzi edo bederatzik kontra izan dire.

Beste boza nori eman ondo jakiteak duen garrantziaz mintzatu ondoren dituzten aukerak adierazten dizkio irakurleari, alegia, bonapartistak, filipistak, henrikinkistak, hau da, karlistak, eta errepublikanoak direla hautagai. Nola hiru lehen taldeok bildu diren herri xehearen zankapetan ezartzeko, eta nola errepublikanoek soilik maite duten benetan herria, herriko seme direlako, eta nahi dutelako egiaz, libertatea, berdintasuna eta aurridetasuna mundu guztian. Beraz, badakitela nori eman botoa, horrela, *bai ziek, bai zien haur txipiek denbora gutitan barnen untsago izanen ziradie.*

Kanpaina honen mementorik sutsuenean zegoela Pabetik irteterakoan 1849. maiatzaren 5ean, beraz, hauteskundeak izateko aste bat bakarrik falta zela, igande goizean Nay-rako bidean, lagun baten etxera zihoalarik, zaldiak zoratu eta Chahoren karrosak istripu bat sofritu zuen. Karrosatik jauzi

⁶² «Donapalheuko populian eta republicain aldeko phartez, laborarier, ofizialer, langiler eta braseruer» (ARIEL, 1849. IV. 5), «Nekazale baten kontseilua» (ARIEL, 1849. IV. 29), «Herritar maitiak» (ARIEL, 1849. IV. 29)

egiterakoan Agostik kolpe handi bat hartu zuen buruan, konortea galduz. Berehala M. Beaumonten jauregira eraman zuten eta hantxe Pabeko medikuak saiatu ziren etengabe Chaho zorigaiztokoaren bizitza salbatzen. Bazkalondoko hirurak aldean esperantzarik ia ez zegoen, baina sei t'erdia inguruan bazirudien bere onera zetorrela, eta gabeko bederatzietan sendagileek idatzitako txostenean eta berehala Baionara bidali zuten mezuan, bizirik irtengo zelakoaren esperantzan zeuden⁶³.

Egunetik egunera hobetzen zihoala ikusirik, *ARIEL*-ek demokrata guztiei dei egin zien ahantzi ez zezaten igandeko hauteskundeetan, alegia, maiatzaren 13an Chahorentzat izan zedila botoa. Pertsona mota, klase eta kolore guztietakoak zihoazkion bisitan Agostiri, eta horrela 11an ohizko hotelera eraman zuten, bere heriotzari buruz lehen unean zabaldu ziren zurrumurru interesatuak isiltzen joan zirelarik.

Beraz, Chahoren hitzetan hautatuen artean zortzi lejitimista, filipista bat eta errepublikano bat, Michel Renaud, gertatu ziren. Agostiri 30.453 boto jaso zituelarik, ehun eta hogeita zortzi bakarrik faltatu zitzaizkion hautatua izateko. Hola bada, bigarren aldiz, galtzaile aterako zaigu, nahiko arrakasta handia izan arren jende xehe eta langileen artean. Baina, nola eskuindarrak, nobleak eta apezak kontra zituen, garai hartan zail zen bestelakorik gertatzea.

ARIEL-i jarraituz, ohart gaitezke nola Pariseko bozketa gehienetan Renaud ia beti bakarrik gelditzen zen bozketetan, legerik atzerakoienak horrela aurrera zihoazelarik.

Chaho gaixo egon zen bitartean *ARIEL* zuzentzen zuen elkartea honako gizonok osatzen zuten: Dindaburu, Lacombe, Tarda, Moreau, Monsegu atharraztarrak eta Steinek. Baina izpiritu bizi eta sutsu hark berehala hartu zuen sendabidea eta jada uztailearen hamalauan irakur dezakegu bere istripuaren ondorengo lehen artikulua bertan akzidente hura zela eta hiltzat hartu zuten eta berria zabaldu zuten gezurtien aurka idazten duelarik eta istripu unean mozkortua zegoela zioen iraina hedatu zutenei bere bizitzako hogeitertan ur garbia besterik ez zuela edan ihardetsiz.

⁶³ *ARIEL* (1849. V. 8)

Irakur ditzakegu ere *ARIEL*-en orrialdetan murgiltzen bagara bi alkateren testuak. Bata, Pharaz Zuberoako, Arrokiaga herriko meraren idatzia, herrietako delegatuei zuzendua, oihanen arazoei buruz⁶⁴ esperantzarekin gizon adituek jakin zezaten zegoen estatu triste hartarik jalgitzeko bidea topatzen. Bestea, Etchecoin Berterreix, Baxanabarreko Gabadi herriko auzapezarena⁶⁵ bere auzokideei zuzenduz, sofritzen dituen irain eta erasoen kontra defentsa sendo eta finkoa egiten duelarik, gertatutakoen argitasunak xeheki ernanez.

Irailaren 29an antolatuko dute errepublikanoek Baionako Jannin pilotalekuan berriz beste bazkari bat, ogia, gazta, intxaurra eta ardo gorriarekin, Renaud deputatuaren omenez, eta bertan bukaeran honakoxea zioen bazkaliar batek (Chahok?):

*Ontsata abiatu zinenaz geroztik. Mor de Renaud, hola hola segi zazu, atxiki zazu bethi populiaren amodiua bihotzian, defenda errepublika etsai guzien kontra, bortxa gobernamentua zerga eta phetxa guzien ttipitzera, eta horien ahalaz aurthikitza aiserik pagatzen ahal tuztenen gainera; kargulari soberakinen khentzera, haur ororen eskatzeko moienen hartzera; zahar zein beste eta pobre sostengatzera; laborarien eta beste jente ttipiendako banka batzuen formatzera, nun han atzemanen baitute bere behar ordietan dihuria intres ttipi batian; hitz batez, so egizu populiari honen xorte tristiari; egin gero, orai artio bezela, zure bihotz hunak erranen dautzunak; eta gu ere, gure aldetik, ohituko gira igaran egunetan bezala zutaz, eta erranen bethi orok, ala Pariserat igortzeko ala Parisetik jin onduan: Biba Mor de Renaud! Biba Errepublika!*⁶⁶.

ARIEL-en ziri eta erasoak ez ziren erantzunik gabe gelditzen, eta adibidez, Oloruen agintariek debekatu egin zuten haren salmenta. Halaber, auzitaratu egingo dute haren erredaktore buru zen Agosti, eta ondorioz deitua izango da Pabera 1850. apirilaren 30ean. Baina bai Chahoren defentsa, bai bere abokatu Michel de Bourges-ena⁶⁷ hain izango dira eder, sakon eta lilu-

⁶⁴ *ARIEL*, 1849. VII. 26.

⁶⁵ *ARIEL*, 1849. VIII. 30.

⁶⁶ *ARIEL*, 1849. IX. 29.

⁶⁷ « ... Michel de Bourges, son défenseur et son ami, c'était une République aux institutions grandes et libérales, et non une de ces Républiques bourgeoises où les petites ambitions de clocher se

ramenduz beteak Etxahunen beste kasu hartan bezala, non libre utzi baitzuten Agosti, besterik gabe.

Istripuak, erasoek eta auziek ez dute, ez, Chaho kokilduko ez bildurtuko ez eta atzera botako, beti bezain tinko eta berme jarraituko baitu Pariseko gobernuaren lege desegoki eta herriaren aurkakoak salatzen.

Ez zen ordea, bakarrik asetzen *ARIEL* Frantzian gertatzen ziren jazoerekin, Edouard Robinet-ek Parisetik berriak bidaltzen bazituen ere, Théodore Pelloquet-ek Alemaniatik igortzen zituen. Halaber, Italia eta Espainiatik iristen zitzaizkion berriak xehetasun eta puntualitate handiz. Beraz, bertako irakurleak bazuen zerekin entretenitu, eta batez ere Chahoren artikuluekin gozatzen zuen, hauek batzutan frantsesez, bestetan gaskoinez, orain euskaraz eta gero gaztelaniaz ere zirelarik.

1851. abuztuaren 27 an⁶⁸ gutun bat idatziko diote Chaho atharrartzarrak eta Dindaburu baxenabartarrak Baxa-Pireneetako Prefetari bere karguen uztea, dimisioa aurkeztuz. Alegia, zehazki zuela hiru urte juxtu hautatua izanik Chaho Baxa-Pireneetako kontseilari jenerala bezala Atharrartzeko kantoitik, eta bere lana ahalik hoberen betetzen saiatu ondoren, egin berri zen legearen aurka beren gaitzespena adieraztearren. Hain xuxen, sufrajio unibertsala deusezten zuen lege berriaren aurkako protesta ekintza bezala aurkeztuko dute beren dimisioa bi kontseilariak.

Esan bezala Agostiren kezkak Espainiara ez ezik Portugalera ere hedatzen ziren eta hor ikusten dugu idazten Agiri bat, non egituratzen zen Portugal eta Espainia arteko Iberiako Errepublika Federalen Erakundea⁶⁹.

ARIEL-en bizitza, ordea, poliki-poliki ahultzen joan zen, eta azken alea 1852. otsailaren 19koa izango da. Beraz, politikazko Chahoren euskarazko azken bi testuak komentatuko ditugu. Biak *Herritar ezinago-mai-*

cachent sous un masque patriotique» (Léonard Laborde, *Souvenirs de jeunesse*. Bayonne, 1875, 189) . Michel de Bourges (Purrières 1797 – Montpellier 1853). Abokatu ospetsua, oposizio liberalaren buru, George Sand-en separazioan abokatu eta adiskide, *La Revue du Chair*-eko zuzendari.

⁶⁸ *ARIEL*. 1851. VIII. 28.

⁶⁹ «Organización de la República Federal Ibérica». *ARIEL*, 1851. IX. 30.

tiak dute titulu gisara, eta politikagintzan izan zituen azken ahaleginen adierazgarri dira.

Jakina den bezala Charles Louis Napoleon Bonapartek 1851. abenduaren 2an estatu kolpea jo zuen, eta handik urte batera Enperadoretzat bere burua hautatu. Bitartean, errepublikano ezkertiarrenak Frantziatik bidali zituen, eta hauek, noski, desterruko bidea hartu beharrean aurkitu ziren.

Aipa ditzagun, ordea, Baionan gertatuak Chahoren ahotsa erabiliz. Hona nola aurkezten zuen bere dimisioa:

Dugun orai esplikatu bi hitzez zertako nik eta Dindaburuk eman dugun kuntseiler-jeneral bezala gure demisionia, Herritar ezinago-maitiak (...) Nula Gobernamentiak eta khanberak expeitue nahi ukhen Elekziorre berrik: orano errixkatu, Frantziako bi mila zortzi ehun eta berrogei eta zazpi kuntseiler-jeneralen herenaren berritzeko edo arraizentatzeko, jakinena duzue gure Deputatuek, lege batez, kuntseilu jeneral ororen photeriak kuntuatu eta luzatu dutiela (...)

Soldado izateko, errepublikaren defendatzeko, Frantziari zor lukie bere odola eta bizia. Eta sependent, ezte botz baten emateko permissionerik..

Hona nola gertatu ziren bada oraingoan Crouzet-en arabera⁷⁰ Estatu kolpearen ondoren hasi zen errepublikano benetazkoen ehiza. Abenduaren zazpian agintariek itxi zuten lehenik Capo de Feuillide idazleak zuzentzen zuen *L' Eclairneur* aldizkaria, eta burua preso hartu. Chahok, arrisku gorrian zelarik ere, aukera izan zuen bere testu zahar baina oraino baliagarriak argitaratzeko *ARIEL*-en: *La propagande russe à Paris* (1851. XII. 28-30); eta *De L'Agonie du parti révolutionnaire en France* (1852.I.1).

Ez zuen etsitzen, eta hala azken saioa 1852eko otsailaren 29ko eleksioetan emango du. Oraingoan, hautatua sei urtetarako izanen zen eta diputatu bakarra zen euskal probintzietarako. Harispe jeneralak, Bonaparteren adiskide zaharrak, Jean Baptiste Etcheverry baigorriarra hautatu zuen diputaturako, eta noski, honen garaipena eleksioetan ikusgarria izan zen. Halere, Baionan bazituen Chahok bere zaleak, juramentuak bakarrik bere

⁷⁰ Aip. lib., 176-177.

izenean botaez gero onartzen zituztenak, eta Etcheverrik 758 atera bazituen, desterruko ezpata buru gainean zintzilik zeukan Agostik 643 jaso zituen.

René Cuzacq-ek⁷¹ aipatu liburuan adierazten digu ez duela ezagutzen zein izan zen Chahoren jokabidea erbesteratze aurreko azken elezio hauetan, baina euskarazko testu bat badugunez, badakigu Agostiren luma zorrotza ez zela gelditu azkeneko mementoraino. Honelaxe zioen, hain zuzen, azken deian:

Aldi huntan ezta hamar ez hameka errepresentanten izentatzerik. Hirur deputatu baizik ez tute Baxapireneetako departamentiak. Baxenabarrek, Ziberuak eta Laphurdik, hori erran nahi beita Uskalherriak eta Uskaldunak orok, ez tute deputatu bat baizik. Departamentiak hirur; Uskal Herriak bat. Denak aski, hun balira!

Salatzen zituen ere eta esplikatzen gobernu berriaren antolamenduaren xehetasunak, Ttipi Urruñako bertsolariaren bere aldeko bertso zenbait orotaraziz, hala nola ondorengo hauek:

*Herri hautan ibili da kalomnia franko,
Chaho etzela behar diputatuko,
Hoberena daitzat dela laborariendako.*

Bukatzen zuen esanez, *Eskerrak deitziat zien amistatiaz eta fideltarzunaz! Uduri zait egun jinkuak deitzen naiala Pariserat*. Baina ez zen hala gertatu. Capo de Feuillide-ren ondoren, Nicolas Plantié, Théodore Délissalde eta bera ere preso hartu baitzituzten. Aldiz, Théodore Plantié eta Emile Silva Pasaiara zihuan itsasontzi batean ihes egitea lortu zuten. II. Errepublikara garaian gehien mugitu zirenak epaitzeko sorturik zen Basa-Pireneetako komisio berezi batek juzkatu zituen eta erabaki hauek eman Capo de Feuillide Argeliara bidali zuten, Agosti Chahori bost urtetako desterru zigorra ezarri zioten Théodore Délissalderi bezala. Modu berean edo gogorrago zigortuak izan ziren Théodore Plantié, Michel Renaud eta beste hainbat.

⁷¹ Aip. Lib. 84.

1848. eta ondoko urteko iraultza frakaso izugarri bat izan zen, Bowman-ek dioen bezala⁷² politika mailan, erlijio arazoetan, eta moralarenean. Agian literatur arloan eman ziren lanak dira salbagarrienak, bere ustez, prosa poetikoagoa bilakatu baitzen, eta literaturak eguneroko arazo politikoe-tan murgildu baitzen, iraultzaren oihua edertasunaren ametsarekin nahasiz, artea erreboluzioez kutsatuz.

* * *

Desterrua eta azken urteak (1852-1858)

Chaho Belgikaruntz abiatuko da 1852ko apirilaren hamarrean, hiruko agindu ofizialak bost urterako desterrua agintzen baitzuen, han Victor Hugorekin topo egiteko asmotan, omen. Baina Lille-ra iritsitakoan ezina izango zaio aurrera jotzea belgiarrek ez baitiote muga pasatzen utziko. Honelako egoera lazgarrian zirelarik arazoak, Baxa-Pireneetako prefeta izandako eta Chahoren idazlanak estimatzen zituen Cambacérès jaunari idatziko dio, Baionatik irteterakoan poliziak tratatu duen moduen kontra protesta eginenez. Prefeta ohiaren gutun baten bitartez, bada, lortuko du hobeto zain dezaten eta Espainia aldera bidalia izan dadin.

Baionarantz itzuli zen berriro, baina beti Aingeru zaindarien begirada eta arma zorrotzen pean iraganen du muga eta Arabako hiriburuan, Gasteizen geldituko. Hemen bukatu zuen, antza *Safer* eleberria, aipatu Lambert-ek dioenez, hala nola benetan interesgarriak lirakekeen eta ezagutzen ez ditugun *Lettres d' un exilé*, hau da, desterratuaren gutunak.

José M. Iribarren, nafar folkloristaren liburu batean⁷³ irakur dezakegunez XIX. menderdian Gasteizetik iragaiten zen Madridetik Pariserako eguneroko korreoa, eta udan Bergara, Bilbao, Iruñea, Baiona, Logroño, Zaragoza eta Valladolidera dilijentziak ere ateratzen ziren.

⁷² F.P. Bowman, «La littérature révolutionnaire en 1848 », *Histoire littéraire de la France IV. De 1789 à 1848*. Paris, Les éditions sociales, 1972.

⁷³ J.M. Iribarren, *Vitoria y los viajeros del siglo romántico*. Dol Arga, 1950.

Fonda de Pallarés delako bat ba omen zen fama handikoa, eta *La Gran Plaza*-n biltzen omen ziren garaiko burgesak, politikoak, komerzianteak, eta beste ofizioetako pertsona inportanteenak, bertan kafetegi, goxotegi eta liburu dendak ere aurki zitezkeelarik.

Desterruan urte pasatxo eman ondoren Arabako lurretan, non amaitu zuen *Safer* eleberria, eta *Lettres d'un exilé* deituak eta galduak diren gutunak, aita oso gaixorik zuenez, etxeratzeko baimena eskatuko du, eta emango zaio *acte de soumission* frantsesez deitzen dena sinatu ondoren. Meneko agiri honetan borroka politiko guztietatik erretiratzeko hitza eman eta agintzen zuen. Grazia 1853ko urtarrilaren 8an sinaturik dago⁷⁴ eta Chahok, hitzezko gizona zenez gero, zehatz eta zorrotz bete zuen.

Bilbaoko frantses kontsulak 1853ko otsailaren 17an baimena eman zion, beraz, Frantziara itzultzeko, eta horrela bere sorterrira abiatu zen, non 1853ko maiatzaren 9an aita hil zitzaion 76 urtekin⁷⁵. Politika gaiak debekaturik, zer gelditzen zitzaion Chahori bere literatur eta hizkuntzalaritzako lanetan murgiltzea baizik? Mintza gaitezen, bada, aurkezpen honekin amaitzeko azken une honetan burututako lanez.

*Safer et les houris espagnoles (1854)*⁷⁶

Eleberri honek badu hasiera bat *Ariel*-en 1847-ko ekainaren 15ean, *Safer edo deabrua gizon bihurtua*-n, non Lehen kapitulua agertu zuen⁷⁷. Labordek kontatzen digunez Gasteizen, desterruan zegoelarik bukatu zuen eleberri oriental delako hau.

⁷⁴ Danis Habib, *Demandes et dossiers de recours en grâce des condamnés des comissions mixtes de 1852. Inventaire-index des articles BB /22 /131 à 189. Chaho (BB/ 22/145)*. Grâce du 8 /1/ 1853. v. Internet.

⁷⁵ E- Archives AD 64. Tardets.

⁷⁶ A. Chaho, *Safer et les houris espagnoles*. Jules Laissé, Paris, 1854.

⁷⁷ *Safer ou le diable fait homme (ARIEL, 1847-VI-15)*

Hona nola haste den hamalau kapituluetarik lehena Safer-i eskeinia :

Safer, le plus beau des génies inférieurs, présidait à l'étoile de Vénus, appelée par les Arabes zaharah, c'est-à-dire fleurie, par allusion à sa brillante lumière...

Eta bukaera honelaxekoa du :

Il était temps pour Safer de sortir du Sérail. Il avait sur les bras bien d'autres affaires, plus intéressantes que l'évanouissement de Radidja : Satiwa: Rachel, Aïxa de Cordoue attendaient impatiemment le Roi des Génies. Il disparut de l'Alcazar, avec la rapidité de l'éclair. À la même heure, au même instant, au fracas du même ouragan qui étendait au loin ses ravages, la Comtesse de Castelmogreb appelait à grands cris le prince de Navarre, dans un souterrain de Bandoliers : le cor d'argent que Fleur-de-Beauté avait donné à Don Garcie retentissait avec une force incroyable sur les plus hautes montagnes de la Sierra-Morena.

Gustave Lambert-ek dioskunez Mila eta bat gau bildumako ipuinen artean parte oso ongi hartuko luke, eta opera fantastiko batean bilakatuko balitz pertsonaiak honela batuko lirateke :

SAFER	1 ^o ténor de force
Don Garcie de Navarre	1 ^o ténor léger
Ben-Gari	2 ^o ténor
Boheloul	Basse profonde
Castel-Mogreb	2 ^o basse
Le calife Alhaken	Père noble
Le Wali Ismaïl	Trial
La Bramine Satiwa	1 ^o forte chanteuse
La poëtesse Aïxa	1 ^o chanteuse légère
La comtesse Castel-Mogreb	2 ^o chanteuse légère
La sultane Radidja	Dugazon
Rachel	2 ^o chanteuse légère
La Bohémienne Fleur-de-beauté	2 ^o Dugazon
Hommes d'armes, seigneurs, valets...	

La scène se passe à Cordoue, sous le califat d'Alhakem.

Alegia, eleberri historiko baten aurrean gaude, zehatzago esateko Erdi Aroko garaietan eta Kordobako kalifa Alhakan zen garaietan, hots, bigarrena balitz, X. mendean, non Gartzia Santxez lehenak, Iruñako erregeak 963an kristau gudaloste bat osatu zuen Alhaken Bigarrenaren kontra baina musulmanek garaitu egin zuten. Dena den garaile ez da errealitate historikoa, giro orientala eta Chahoren irudimena baizik. Hots, orientalismoak eta Espainiak Frantziako idazleen artean zeukaten eraginaren beste adierazgarri bat gehiago.

*Biarritz entre les Pyrénées et l'océan... (1855)*⁷⁸

Literatur Saio honek badu bi tomo eta bakoitzean Euskal Herriko gai ezberdinak tratatzen ditu, historiadore, folklorista eta antropologo gisa estilo argi eta klar batez. Tituluan bertan erromantizismoarekin batik bat oso modan ipini zen adjetibo bat dakar : *pittoresque*. Alegia, italieratik hartu hitza (*pittoresco* < *pittore*) esan nahi du idazleak, pintoreen erara, koloretsu eta irudi biziz nahi zuela jantzi bere liburua. Jean Haritschelharrek ikertu eta aurkeztu duenez bi liburukiok ez goaz bertan esanak errepikatuzera, baizik eta soil oroitaraztera teatroaz eta poesiaz Chahok esandakoak komentatu izan ditugula behin baino gehiagotan gure lanetan⁷⁹.

* * *

Baionatik irtetzeko debekuak ez zion, noski, etxetik teatrora joatea galaraziko Chahori zenbait musika kontzertu entzutera, eta honen adierazgarri dugu adibidez, Virginia eta Carolina Ferni, bi ahizpa biolinista italdarrei eskainitako poema⁸⁰, zein argitaratu ondoren hauen albumera pasatu zen.

⁷⁸ Augustin Chaho, *Biarritz entre les Pyrénées et L'Océan . Itinéraire pittoresque*. A. Andreossy, Bayonne 1855.

⁷⁹ Patri Urkizu , *Agosti Chahoren Kantutegia*. Susa, Zarautz., 2006; *Teatro vasco. Historia, reseñas y entrevistas, antología bilingüe, catálogo e ilustraciones*. Madrid. UNED, 2009.

⁸⁰ *À Mesdemoiselles Virginia et Carlina FERNI (Pour leur Album)*, 1856. www. gallica fr.

*Dictionnaire basque, français, espagnol et latin (1855-57)*⁸¹

Hiztegi honen Hitzaurreaz eta garrantziaz mintzatu ginen aspalditxo eta nahi dituenak xehetasunak jo beza bertara⁸². Laburzki esanez, Chahok utzi zigun sarrerak⁸³ eta **Abade-tik Mantelina-raino**⁸⁴ doakigun hitz maileguen zerrendak, alegia, egitasmo zabalago batez gain, erakusten duten filologi jakituriak merezi zuten harrera hobeago bat, eta ez pairatu duen ahantzura.

Hitzaurrea zazpi kapitulu ezberdinetan banaturik dago, honelaxe, hain zuzen: I. «Règles d' orthographe et de prononciation euskarienne», 1: II. «Les Quatres langues du Dictionnaire», 14; III. «Les Etymologies de Larramendi», 28; IV. «Le problème à resoudre», 38; V. «Utilité de cette Introduction: 41; VI. «Origine et filiation des langues», 44; VII. «Les cantabris-mes du latin», 69-93.

Kapitulu hauen artetik, Hizkuntzen hasteaz eta etorkiaz ari dena dela gehien jorratzen duen arloa esango nuke ezpairik gabe, bera dela gustokoena duena, bere irudimena aske eta hegaltari, arin eta lasai baitabilkio bertan, esan arren zehazki, *Nous ne prétendons que notre conviction personnelle puisse avoir la moindre autorité dans cette question.*

Larramendiri egozten zion hura, gaizki hautatua zuela eztabaida lekua, horrexegatik zioen, hain zuzen, hau baitzen beretzat ia etsairik gabeko borrokatokirik aproposena, areago oraindik, bere maisuaren joera bati jarraikiz, bere asmakizunak benetazkotzat jotzen zuten haien lepotik far eta irri egiteko okasio egokia.

Chahorentzat, gorago aipatu bezala, munduaren historia bi arotan banatzen da: lehen aintzinatea eta bigarrena. Lehen aintzinatean bizi ziren he-

⁸¹ Augustin Chaho, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les Dictionnaires des Académies française et espagnole par...*, Bayonne, Imprimerie de P. Lespes, rue Lormand. n.º 1, 1855-1857 (aurrerantzean D)

⁸² Patri Urkizu, «Agosti Chahoren hiztegia», *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*. Ed. J. Lakarra, ASJU, 1991, 349-361.

⁸³ *Introduction philologique, grammaticale et littéraire* (D, 1-93).

⁸⁴ *Vocabulaire néologique ou liste alphabétique des mots nouveaux pris du latin par L'Euskarien, soit directement, soit par l'intermédiaire du castillan, du français, des dialectes de la langue romane, etc.* (D, 94-464).

rriak bitan ziren ere banatuak: Iparraldekoak eta Hegoaldekoak. Lehen aroa 1200 urte K.a. bukatzen da Iparraldetik jaitsi ziren erraldoi barbaroen inbasioekin. Jigante hauek Europako partean keltak ziren eta Asiakoan *esita* delakoak. Iritzi hauek Philippe Cluvier⁸⁵ geografoaren lanetan eta Humboldt-enetan oinarritzen ditu. Lehenbizikoaren ustez, keltarren oldeen ondorioz Europa osoak Keltika izena hartu zuen, eta bigarrenaren ustetan hegoaldeko lehen biztanleak euskaldun-iberoak izan ziren.

Atharraztarrarentzat lehen aintzinatean euskaldunak ez zeuden bakarrik barreiatuak Europako hegomendebaldean, Afrikako iparraldean eta Asiako erdialdean ere hedaturik baitzeuden. Honela konprenitzen ahal zen barbaroak, keltak Europan eta *esitak* Asian, aberastu nahi izana bere gramatika analitikoak, euskarak duen deklinabide antzeko batekin, eta euskal hitz pila gelditu izana sanskritoan eta latinean, alegia, iparraldeko kelto-esiten hizkuntzan, geroago indoeuropeoa deitua izan dena baitan.

Bigarren Aintzinatean hinduek euskaldunei hartutako mailegu zenbaiten artean, adibidez, eguzkiaren hamabi ikurrak leudeke, edota sanskritoak aniztasuna adierazteko duen *-já* atzikia, zeina euskarazko *-dia* besterik ez den.

Ez gara sartuko ematen dituen adibide eta arrazoin guztiak hemen aztertzen hasiko, ez baikara gai sentitzen horretarako. Bakarrik adierazi nahi genuke, Chaho berak dioenez, ez duela euskal apologista zenbaiten moduan ikusi euskaldunengan lurreko lehen biztanleak eta gurasoak, baizik eta bakarrik lehena izan dela euskara eta sanskritoaren artean diren analogiak ikusten, azpimarratzen eta frogatzen.

Ideia honen oinarriak, ziurren ez leudeke urrun bere garaian izen handiko izan zen Klapproth orientalistaren ideietarik, honek lehenagoxe idatzirik baitzuen euskara eta Asiako hizkuntzen arteko eta bereziki semitikoak zirenekiko gonbaraketa⁸⁶ 1824. urtean, eta 1831.ean Darrigolen liburuari bu-

⁸⁵ Philippe Cluvier (1580-1623), geografo, arkeologo eta historiagile alemana. *Introduction à la géographie générale, ancienne et moderne* (1629) liburu ospetsuaren egilea.

⁸⁶ M. J. Klapproth, «Comparaison du basque avec les idiomes asiatiques, et principalement avec ceux qu'on appelle sémitiques», *Mémoires relatifs à L'Asie*, Paris, Dondey-Dupré, 1824, 214-224.

ruzko iruzkin bat Pariseko *Le Temps* egunkari politikoan, zeinetan ere X. Raymondek komentatu zuen Chahoren *Voyage en Navarre ...* ezaguna.

Hiztegiaren hitzaurrean aipatutako gaiez gain erabiltzen ditu Chahok saihets gai bezala kontsidera ditzakegunak, baina ez horregatik garrantzi gutxiagokoak, hala: euskal idazleak, euskara eredu eta euskal eskola.

Joanes Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* aipatzen ditu eta bertsoegile ontzat dauka (GA, 6). Arnauld Oihenart bere eredu, antza, errefrau ederren oso bilduma polit baten, historia bikain baten, zenbait kanta eta Silvain Pouvreau-ri bere hiztegirako zuzendu ohar zuhur zenbaiten egilea (GA, 4). Hiribarren, *Eskaldunac* poema liburuaren egilea, goi argiz jantzia eta poeta distiranta (GA, 7). Eta Goyhetche abadea, La Fontaine-ren Alegien itzultzaile dotorea, Delille lapurtarra omen dena⁸⁷.

Aipatzen digu nola bere adiskide Hiribarren Archu-rekin haserretu den egin kritikagatik, baina erantzuten dio esanez, antzinakoen grafiak zaindu egin behar direla behar bezala irakur daitezzen Axular, Larregi, Etxeberri, Haraneder, Churio eta Baratzart⁸⁸.

Lapurdikoko euskalkia, eta batik bat Sara, Donibane Lohitzune eta kostaldeko euskalkia dela ikasi behar dena, euskal literaturaren historian aberatsena denez gero, eta gehien landu dena Larramendi aurretik eta ondotik⁸⁹.

Eskolaz ere ematen digu bere iritzia, eta ondorioa hauxe da:

Euskaldunek **Instituto Nazional** bat beharko lukete, artea eta zientzia guztiak lantzeko Akademia bat, hots, zibilizazio independente bat, heziketa kontseilaritza bat, agian inoiz izango ez duena, euskara baka-rik erabiltzea eskoletan, eta honen inguruan literaturaz eta falta zaizkigun liburuez osatutako liburutegia, hitz batez, ez dugun guztia eta nazio handiek mendeen poderioz eta laguntzaz baizik lortu ez dutena⁹⁰.

⁸⁷ Jacques Delille (1738-1813) frantses akademikoa, Virgilioren itzultzailea (*Les Georgiques*, 1770), eta arrakasta handiko idazlea : *Poésies fugitives* (1802)...

⁸⁸ *Le Messenger de Bayonne*, 1854.1. 19.

⁸⁹ Roman d'Amat, *Dictionnaire de biographie française*. Paris VI, Letouzey, T. VIII, 170.

⁹⁰ « Il faudrait aux Basques un Institut national, une Académie par sections de tous les arts et de toutes les sciences, c'est-à-dire une civilisation indépendante, un ministère de L'Instruction publi-

Badakigu, jakin ere, ikusi dugun bezala, Chaho Aztia zela, eta urrunera ikusten zekiela, ikusmen dohain bereziz horniturik eta jantzirik zegoela, eta bere igerkizunak bete egin izan direla. Hala nola ortografiarenak menderdi baten orde ezun urte pasatxo egiaztatzeko behar izan badu ere, edota irakaskintzarenak zertxobait gehiago. Argi eta garbi utzi zigun, bada, zein zen biderik egokiena beste herrialdeek bezala benetan gu geurearen jabe eta buru izan gintezan.

Agostik hasi zuen lan erraldoia bukatugabe utzi zuen esan bezala, bere laurdenean bakarrik burutua, baina bere hortan ere dituen balioak ukaezina dira Roman d' Amat-ek dioen bezala. Egungo zientziak ematen dituen aurrerapenen medioz eta talde lanean Mitxelena irakasleak hasi eta Sarasolaren zuzendaritzapean egin den *Orotariko Euskal Hiztegia* lan erraldoiari harenak ukan zuen baino zori eta erabilera hobearik izan du.

* * *

Chaho, Baionako bakardadean lanean murgildurik egon arren, egiten zituen lagun zaharrek inoizpehinka solas aspertuak literaturaz eta politikaz, baina ia beti bere gelaren lau paretetatik irten gabe. Léonard Labordek dioenez, bere lan mahai gainean ikus zitezkeen La Bruyère, Pascal, La Fontaine-ren liburuak, besteak beste, eta ez omen zitzaion irrikaitzik falta, adibidez, Pyron-en epitafioaz, heriotze oroitarri famatu hartaz gogoraturik berean hau ezarriko lukeela zioenean:

*Hemen datza Agosti Chaho, deus ez da izan,
diputatu izatera ere iritsi ez baitzan.*⁹¹

Esan bezala, ezinezkoa zitzaion Baionako kaleetan barrena ibiltzea bakarrik, beti zaindariak gertutik baitzituen, eta honela bosgarren ataleko bizi-

que que nous n'aurons peut-être jamais, l'emploi exclusif de la langue euskarienne dans les écoles, à côté de cela, les bibliothèques, la littérature, les livres qui nous manquent; il nous faudrait en un mot tout ce que nous n'avons pas, et ce que les grandes nations n'ont acquis elles-mêmes qu'à l'aide des siècles, pour entreprendre de jeter les bases d'une technologie méthodique ». [D, 30]

⁹¹ « Ci-gît Chaho, qui n'a rien été.

Pas même simple député », aip. lib., 194.

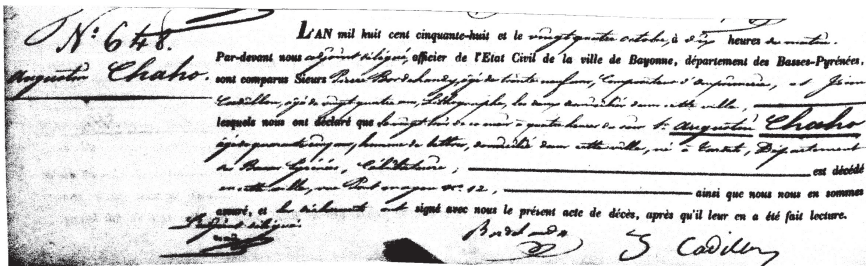
tza estu batean, arnasa falta zitzaiolarik, amets guztiak deseginik edo erdi kolokan, beregain hartutako hiztegiaren lan gaitzak akabatu zuen Aztiaren bizitzarekin 1858. urriaren 23an, eritasun labur baina minbera baten ondoren.

Amai dezadan, bada, Chahoren euskal lanen aurkezpen hau bere heriotze agiri euskaratuarekin:

648. Z. Agosti Chaho

Mita zortzirehun eta berrogeita hemezortzian, urriaren hogeita lauau goizeko ordubietan, Baxa-Pireneetako Departamenduko Baionako hirian, Estatu Zibilaren ofiziala eta Delegatu laguntzailea garenaren aitzineria etorri zaizkigu Pierre Bordahandy jauna, hogeita hemezortzi urtekoa, inprimerian moldatzaite dena, eta Jean Cadillon, hogeita lau urtekoa, litografa, biak hiri honetan bizi direnak, eta deklaratu digute ilabete honen hogeita hiruan, arratsaldeko lauretan, Augustin CHAHO jauna, berrogeita bost urtekoa, letra gizona eta hiri honetan bizi zena, Basa-Pireneetako Atharratzen jaioa, donadoa, hil dela hirian, Pont Mayou karrikako 12. zenbakian, segurtatu garen bezala, eta deklaratzailleek gurekin batera zinatute heriotze agiri hau, irakurri ondoren.

Delegatu laguntzaile Bordahandy . J. Cadillont⁹².

Hileta agiria (1858-X-24)

Gure kontuen arabera, ordea, ez zituen Agostik berrogeita bost urte, berrogeita zazpi bete berriak baizik, mila zortzirehun eta hamaikagarrenean

⁹² Archives Départementales de Pau, Bayonne. Actes de décès, 1858. www.archives.cg64.fr

jaioa zenez gero. *Le Messenger de Bayonne*⁹³ eta *Le Courrier de Bayonne*⁹⁴ garaiko bi egunkarik laburzki eman zuten albistea. Laudoriozko hitzak bere idazlanez esan ondoren, kontatzen digute nola jende multzo handi batek lagundu zuen gorpua kanposainduraino isiltasunik handiengan, eta nola euskal literaturarentzat galera handi baten eguna izan zen atharraztarraren heriotzekoa.

Herri suskripzioz harrirudi bat eraiki zitzaion, Roland eskultoreak zizelkatua, eta Reclus anarkistak bere ehorzketa solasa egin zuen. Vinsonek dioenez⁹⁵ gainera, Joseph Augustin Chaho izan zen garai hartan erlijio katolikoaren elizkizunik gabe ehortzitako lehen euskalduna, antza.

Bere adiskideek, ordea, ez zuten ahantzi, eta honela Isidore Salles poeta gaskoinak bertso hauek eskaini zizkion:

PRAUBE CHAHO!

*Au Poun Mayou que damourabe
Un gran Bascou tant bet que brabe
Lous uns que creden qu' ere ho!
Taus que disén qu' ere un pouète
D' auts qu' on prenénét per un proufète*

*Praube Chaho*⁹⁶.

Bere oroitzapena ez zen bada galdu, eta 1909an Euskaltzaleen Bilkurak oroitharria bere sortetxean ezarri zuten bezala, 1988. urtean Urdiñarben eskaini zitzaion pastoral. B. Urruty errejentaren zuzendaritzapean, garindaindar jokalaririk anitzek eskaini zioten omenaldi eder bat. Baina ez bakarrik antzertian, ikerle eta idazle askok, nola Jean-Louis Davant, Pierre Bidart, Jean-Baptiste Orpustan, Jean Haritschelhar, Beñat Oiharçabal eta Fermin Arkotxak besteen artean eskaini izan dizkiote beren gogoeta mamitsuak.

⁹³ *Le Messenger de Bayonne*, 1858-X-26.

⁹⁴ *Le Courrier de Bayonne*, 1858. X. 27.

⁹⁵ aip. lib, T. 1, 309.

⁹⁶ Isidore Salles, *Poésies gasconnes. Debris Gascouns-Gascougne. et inédits*. Dax, Société de Borde 1930, 41.

Harreraz eta eraginaz bi hitz

Aipatu dugu (*Hegats* 48, 2011:33-94) zein nolako harrera izan zuten Parisen idatzi zituen Chahoren zenbait liburuk eta nola *Voyage en Navarre* alemanera itzuli zen bezala, *Paroles d'un Voyant* eta *Philosophie des Révélations* Inde-xean ezarri zituen Vaticanok. Dena den, eta argi dago gurean 1845ean argitaratu *Aitor, Légende Cantabre* delako ipuinak izan zuen arrakastarik handiena, gaur egun gazteen artean patronimikorik zabalduenetakoa izateraino.

Honen zabalkundean kontsidera dezakegu bi nafar izan zirela garrantziko. Alde batetik Francisco Navarro Villoslada (Viana 1818-1895), zeinarekin desterruan zela Gasteizen izan zezakeen harremanik, hau baitzen Arabako gobernadorearen idazkari, eta honen *Amaya o los vascos en el siglo VIII* (1877), non garbi dagoen ezagutzen zuela hark idatzitako *Aitor*. Eta bestetik Arturo Kanpion (Iruñea 1854-Donostia 1937) eta honen itzulpena «Aitor, leyenda cántabra»⁹⁷. Beste zenbaitek ere Chahoren irudimenaren fruitu zen Aitorren leienda erabili zuten beren lanetan hala nola, besteak beste, Karmelo Etxegaraik⁹⁸ eta Sabino Aranak⁹⁹. Errepublikara garaian Justo Gárate ere arduratu zen Chahoren ibilbideaz eta honen abertzaletasuna gorai-patuz Nafarroako Bidaiaren edizio berri bat moldatu zuen¹⁰⁰. Eta gerra ostean Ziriako Andonegik¹⁰¹ kanta ospetsu bat burutu zuen *Aitorren izkuntz zarra*

⁹⁷ *Revista Euskara*, Pamplona, 1879, I, 220-230, 241-248, 281-289; 1879: 12-17, 44-53.

⁹⁸ «AITOR-en etorrera edo Euskal-erriaren asiera». *Euskal-Erria*, Donostia, 1882.

⁹⁹ ... *alea-janda-iri-a*, esto es en romance, el pueblo o ciudad en que está comido ya todo el grano... es lo cierto que también dicho nombre de Alejandria pertenece a la lengua de Aitor. 1902, «El Baskuence en toda el África». *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabin*. Sabindiar-Batza, Buenos Aires 1965, 2219.

¹⁰⁰ *Viaje a Navarra durante la insurrección vasca (1835)* / por Joseph Augustin Chaho. Ed. Justo Gárate. Bilbao 1933.

¹⁰¹ Aitorren izkuntz zarra
nai degu zabaldu
Munduaren aurrean
gizonki azaldu
Baldin gure zañetan odolik badegu
Euzkaldunak euzkeraz
itz egin bear degu.

deitu zuena. Eta azkenik hogei urte geroago Varan Sarkisian armeniarrek¹⁰² Hektor Iglesiasekin batera Aitorren itzulpenaren edizio berria prestatu zuen testua hiru hizkuntzatan emanez, armenieraz, frantsesez eta euskaraz.

Fini dezagun hurbiltze hau Chahori hainbeste laket zitzaizkion eta berari eskainitako pastoraleko azken pheredikuaren zenbait bertsoekin. 1988an Urdiñarben Jean Michel Bedaxgarrek ontzaile eta errejenta Battite Urruty izan zirelarik.

*Historiako zati bat
Egün gunian ikhertzen,
Agosti Xaho-k beitzian
Bere phartetik edertzen!
(...)
Geruaren jabe gira
Gure Zibero maitia,
Eüskaraz ariko gira
Hoi-ta-bat gerren mentian.¹⁰³*

Hona hemen, bada, Agosti Chaho atharraztarraren, euskaldun erroman-tiko, eta errepubliza zalearen egutera-ozpelez hornituriko irudi maitekorra. Eta gure partetik, besterik ez, Aztiaren bizitza eta idazlanak hobeto ezagutarazten saiatu gara oraingoan, eta bere irudi sakon eta sutsua bezalaxe bere euskarazko emaitza ahantziak bezain liluragarriak zertxobait argitzen egini-ko ahaleginak baliagarri gertatuko balitzaizkizu, irakurle, pozik geundeke.

¹⁰² Varan Sarkisian & Hektor Iglesias, *Joseph-Augustin Chaho, Aitor, Légende cantabre / Aitor: Leyenda cántabra / Aitor: kantabriar kondaira*. Erevan-Bilbao 2008.

¹⁰³ J. M. Bedachagar, *Agosti Chaho. Urdiñarbe 1988*. Maule, 56.

Beste ikerketak

Euskera. 2011, 56, 3. Bilbo
ISSN 0210-1564

Koldo Mitxelena bere diskurtsoan estrategikoki integratzen ditu enuntziatu parentetikoak

Koldo Mitxelena integra estratégicamente los
enunciados parentéticos en su discurso

Koldo Mitxelena intègre stratégiquement dans son
discours les énoncés parenthétiques

Parenthetical remarks included by Koldo Mitxelena
in his strategic discourse

AZPEITIA EIZAGIRRE, Agurtzane¹
Mondragon Unibertsitatea

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

¹ Bihotzez eskerrak eman nahi dizkiot nire tesi zuzendari eta zuzentzaile izan dudan Elixabete Perez Gazteluri, egindako lan eskergagatik eta emandako etengabeko laguntzagatik. Harekin batera, ez nuke ahaztu nahi ingeleseko itzulpenetan beti gogo onez laguntzen didan Larraitx Arizna-barreta eta baita artikulua hobetzen lagundu didan kanpo aditua ere.

Lan hau ikerketa zabalago baten zati da, *Koldo Mitxelenaren euskal prosako diskurso-estrategiak: enuntziatu parentetikoak* (A. Azpeitia, 2010) izenburua daraman doktore-tesiko ataltxo baten zati laburtu eta birformatua, hain zuzen. Artikulu honetan, Koldo Mitxelenaren euskarazko liburu-eta zinema-kritiketan enuntziatu parentetikoaren kokapena edo integrazio-gunea zein den aztertzen saiatuko gara, bai alderdi sintaktikoa kontuan hartuz eta baita mintzagai-egiturari edo alderdi komunikatibo-diskurtsiboari erreparatuz ere.

Hondarrean, artikulua jomuga nagusiak honako hauek dira: Koldo Mitxelenaren diskurtsogintzan modu sistematikoan errepikatzen diren erregularitateak formulatu eta hortik ondorioztatzea Koldo Mitxelenak enuntziatu parentetikoak ez dituela edonon eta edonola tartekatzen; hau da, horien kokagunea edo distribuzioa komunikazio estrategia batzuen zerbitzura dagoela ohartzea.

Hitz-gakoak: enuntziatu parentetikoak, distribuzioa, egitura komunikatiboa, egitura sintaktikoa.

Este artículo es parte de una investigación más profunda y de mayor envergadura; precisamente, se basa en una sección resumida y reformulada de la tesis doctoral titulada como *Estrategias discursivas de la prosa vasca de Koldo Mitxelena: estudio de los enunciados parentéticos* (A. Azpeitia, 2010). En el presente estudio se pretende analizar la distribución o el punto de integración de los enunciados parentéticos en los artículos literarios y cinematográficos del lingüista vasco Koldo Mitxelena, y para ello se tendrán en cuenta tanto la estructura sintáctica como la comunicativa.

El objetivo principal del artículo es remarcar las regularidades que en el discurso del lingüista se repiten sistemáticamente y de ahí concluir que la disposición de los enunciados parentéticos en la prosa vasca de Koldo Mitxelena no es arbitraria sino que responde a unas estrategias comunicativas concretas.

Palabras clave: enunciados parentéticos, distribución, estructura comunicativa, estructura sintáctica.

Cet article fait partie d'une recherche particulièrement approfondie et de grande envergure qui se fonde sur un chapitre résumé et reformulé de la thèse doctorale intitulée *Stratégies discursives de la prose basque de Koldo Mitxelena: étude sur les énoncés entre parenthèses* (A. Azpeitia, 2010). Cette étude prétend analyser la répartition ou le niveau d'utilisation des énoncés entre parenthèses dans les articles littéraires et cinématographiques du linguiste basque Koldo Mitxelena prenant à cet effet en considération la structure syntaxique mais aussi l'aspect communicatif.

L'objectif principal de cet article est de souligner les régularités qui se répètent systématiquement dans le discours du linguiste pour en conclure que la disposition des énoncés entre parenthèses dans la prose basque de Koldo Mitxelena n'est pas arbitraire mais répond plutôt à des stratégies concrètes de communication.

Mots-clés : énoncés entre parenthèse, répartition, structure de communication, structure syntaxique.

This paper is part of a broader research project. Precisely, it is based on a section of the doctoral thesis entitled: *Discursive Strategies in the Basque Prose of Koldo Mitxelena: A Study of Parenthetical Statements*. The article revises the syntactic position of interpolative statements in the cinema and literature reviews of the Basque linguist Koldo Mitxelena. The study considers both syntactic and communicative aspects.

The main objectives of this paper comprise the following: 1) to draw conclusions from the systematic recurrence in the position of parenthetical statements 2) to highlight the fact that interpolative statements are not positioned arbitrarily, but rather they encompass a communicational purpose.

Keywords: parenthetical statements, distribution, syntactic structure, communicative structure.

1. Sarrera

Artikulu honetan Koldo Mitxelenaren prosan enuntziatu parentetikoek hartzen duten kokagunea aztertuko dugu. Alderdi hau jorratzeari oso interesgarri irizten diogu, bere prosa ulertzeko ez ezik kokagune bat edo beste bat hautatzeak komunikazioaren ikuspegitik sortzen dituen ondorioak ere ezberdinak izan daitezkeelako. Hau da, azterketa hau egiteak eskain diezaguke gisa honetako enuntziatu parentetikoak era egokian aditzera emateko argia eta norabidea; komunikatu nahi dena era egokian, euskal eran alegia, emateko lagunduko digun norabidea. Gerta daiteke, izan ere, horrelako enuntziatuak neurririk gabe eta nahi den tokian tartekatuta, testuaren komunikagarritasunari mesede baino kalte gehiago egitea:

Kontuz erabili ezean, koma arteko zatia tartekatzeak izan ditzake bere alde txarrak ere: esaldia luzatzea, zatikatzea, korapilatzea, iluntzea... Baliabide hori erabiltzen jakin egin behar da, neurriz eta kontuz, helburua² zein den ahaztu gabe: lehenengo irakurraldian ulertzeko moduko idazkia sortzea. (Zubimendi & Esnal, 1993, 227).

Hondarrean, artikulua jomuga nagusiak honako hauek dira:

- a) Koldo Mitxelenaren diskurtsogintzan enuntziatu parentetikoaren distribuzioan modu sistematikoan errepikatzen diren erregularitateak formulatzea, joerak markatze aldera.
- b) Joera horiek zergatik eta zertarako hautatu dituen argudiatzea; hots, komunikazio-estrategia bati erantzuten dioten ikustea.
- c) Ohartzea eta nabarmentzea Koldo Mitxelenak bere diskurtsoan enuntziatu parentetikoak ez dituela edonon eta edonola tartekatzen, baizik eta modu hausnartuan egiten duen enuntziatu parentetikoaren distribuzioa komunikazio-estrategia batzuen zerbitzura dagoela.

² Helburua hori bada. Gure ustez, ordea, neurriz, tentuz eta behar den tokian ibiltzen jakitea ezinbestekoa da esatariaren xedea (edo idaztera bultzatu duen helburua) berak nahi bezala norentzakoak uler edo adi dezan; izan ere, enuntziatu parentetikoaren izateko arrazoia komunikatzeko estrategia edo bitarteko izatea da, eta ez norentzako bidean galaraztea.

Jomuga horietara iristeko, Koldo Mitxelenaren liburu-eta zinema-kritiketarik³ ateratako adibideez baliatuko gara. Horretarako, artikuluko honetan, honako ibilbidea egingo dugu:

- Hasteko, labur-labur, lan honetan darabiltzagun kontzeptu eta ildo nagusiak kokatzen saiatuko gara. Batetik, lanean darabilgun «enuntziatu parentetiko» deizioa hesitu eta definituko dugu; bestetik, «distribuzio» diogunean zein egitura motaren arabera integrazio-puntua hartzen dugun kontuan aipatuko dugu.
- Segidan aztergai dugun corpuseko enuntziatu parentetikoaren distribuzioa zein den zehaztuko dugu; hau da, enuntziatu parentetikoak oinarriko enuntziatuan hartzen duen lekuari edo posizioari (zein funtzio gramatikalen ondoren edo tartean agertzen den) erreparatuko diogu eta joerak markatu.
- Azkenik, distribuzioak berak ikusaraziko digu Koldo Mitxelenaren diskurtsogintza ezaugarritzen duten enuntziatu parentetikoek komunikazio-estrategia batzuei erantzuten dietela eta ez dituela arbitrarioki erabiltzen.

2. Kontzeptuak hesitzen

Hitzen ordena eta distribuzioa

Behin baino gehiagotan esan (eta egiaztatu) izan da euskarak hitzen ordena nahiko librea duela.

Ongi aski dakigun bezala, eta gramatika gehienetan aipatua izan da kontu hau, hitz ordena aski librea dugu euskaraz. Bi arrazoiengatik gertatzen da halaxe:

- 1) Osagaien zeregin gramatikala (edo gramatika funtzioa) ez baitu tokiak markatzen.

³ Guk tesian (Azpeitia, 2010) azterkizun izan dugun corpusa Koldo Mitxelenaren kritikak izan dira, liburu-eta zinema-kritikak; hain zuzen, Euskal Editoreen Elkarteak kaleraturiko Klasikoen Saileko 21, 22 eta 23 zenbakiak dituzten liburuxketan jasotakoak.

- 2) Eginkizun edo funtzio horiei ez baitagokie toki finko ezin aldatuzkorik.

Horiek horrela izanik, maiz esana izan den bezala, ordenak beste gisa batez garrantzia badu, eta delako orden askatasun horrek, ondorioz, bere mugak ere bai. (Euskaltzaindia, 1987, 22).

Bai, ordena librea dugu eginkizun edo funtzio gramatikalak baizik ez baditugu kontuan hartzen; ez da librea, ordea, baldin eta perpausaren bigarren egitura edo «mintzagai egitura» bezala ezagutzen duguna aintzat hartzen badugu.

Euskaltzaindiaren gramatikaren arabera (1987, 25), izan ere, perpausetan bi egitura agertzen zaizkigu bata bestearen gainean: *funtzio egitura* eta *mintzagai egitura*. Lehendabizikoak funtzio sintaktikoarekin du zerikusia, kasuek ematen diguten informazioarekin, alegia. Bigarrena, aitzitik, *informazio klasen* edo *hizketaren unibertsoan* oinarritzen da.

Beraz, badirudi perpausaren barneko sintagmen antolaketa ere, hots, hitzen ordena, helburu eta funtzio ezberdinen arabera gauzatzen dela. Hau da, hitzen ordena horiek funtzio-egitura markatzeko helburuarekin erabil daitezke, edota, informazio ezaguna (mintzagaia) eta berria (irazkina) esapide batean estrategikoki ordenatzeko.

Eusebio Osari jarraituz (1990, 109), esan dezakegu hizkuntzak bi funtzio dituela predikatuaren eta honen argumentuen arteko erlazio lineala markatzerakoan: pragmatikarena eta gramatikarena, hain zuzen.

Beste hitz batzuez esanik, hizkuntza batek bere hitz-ordenaketa pragmatikoki erabil dezake, informazio ezaguna eta berria esapide batean estrategikoki ordenatzeko eta adierazteko; edota ordena hori gramatikalki erabil dezake, hau da, erlazio gramatikalak, komuntadura, subordinazioa, koordinazioa eta abar markatzeko.

Guk ere artikulu honetan bi egiturei erreparatuko diegu: batetik, egitura gramatikalaria; hots, enuntziatu parentetikoak zein funtzio gramatikalen ondoren, aurretik edo zein funtzioaren tartean kokatzen dituen aztertuko dugu. Bestetik, berri, egitura komunikatiboa hartuko dugu aintzat; hau da, enuntziatuaren barnean zein informazio-motaren ondoren tartekatzen dituen

enuntziatu parentetikoak. Bestela esan, predikatu eta argumentuen edo osagarrien arteko ordena-modua kontuan izanik, informazio ezagunaren eta berriaren edo informazio tematikoaren eta errematikoaren arteko segida horretan, zein gune hartzen duten enuntziatu parentetikoek aztertzen saiatuko gara.

Enuntziatu parentetikoa

Aztergai honetan aurrera egiteko, ezinbestekoa da lanean darabilgun enuntziatu parentetikoaren ezaugarriak⁴ laburbiltzea:

Enuntziatu parentetikoak, labur esateko, esatariak bere asmoak erdies-teko norentzakoari⁵ egiten dizkion keinu edo arrastoak dira, testutik bertatik mezuaren interpretazioa (nora)bideratu eta gidatzeko erabiltzen dituenak. Esatariaren helburua bere intentzio-xedea norentzakoak atzematea da eta horretarako ahalegin guztiak egingo ditu, norentzakoarekin konplizitatezko harremana sortzeaz gain, bere enuntziatua modalizatu, birformulatu eta testuinguratzen, harik eta esan duenaren eta esan nahiko zukeenaren artean zirrikiturik txikiena ere egon ez dadin eta diskurtsoaren argudio-hariak eta interpretazioak esatariak nahiko zukeen bidetik jarrai dezaten.

Esan dugunaren adierazgarri, hona hemen adibide bat. Letrakera lodiz paratu dugu enuntziatu parentetikoa, edo E2 bezala izendatuko duguna,

⁴ Informazio zehatzagoa nahi duenak jo beza (Azpeitia, 2010; 2011) lanetara.

⁵ Norentzako Kerbrat-Orecchioni (1986, 1998), Enuntziatioaren Hizkuntzalaritzaren barnean kokatu ohi den autorea, hartzaile-norentzakoaren konplexutasunaz jabetzen da. Norentzako dio-gunean honako hau adierazi nahi dugu: esatariak mezua igortzean gogoan duen gizabanakoa; norentzat egiten duen bere mezua, alegia. Honekin txandakatzen ditu esatariak bere zereginak. Esatariak berariaz hautatzen du, buruan duen norentzako hipotetikoa da, izan ere.

Norentzako terminoa Escandellentzat (1993) ere ez da erabat hartzailearen parekoa. Norentzakoak bakar-bakarrik gizabanakoak izendatzen ditu, ez deskodetze-mekanismoak, esate baterako. Norentzako ez da, bestalde, entzule soila, entzulea hizkuntza-kode jakin bat aditzeko gaitasuna duen edonor baita; norentzako, berriz, mezua igorri zaiona (esatariak gogoan duena) eta, beraz, komunikazioa (eta esatariaren diskurtsoa) baldintzatuko duena da.

eta letrakera arruntaz oinarritzko enuntziatua, edo E1 bezala izendatuko duguna:

- Hori sortzeko batu dira, **ezkontzaz ala sasi-ezkontzaz ez daki-gu**, Italiako edertasuna –**Gina Lollobrigida deritza**– eta Ipar Ameriketako trebetasuna, Robert Z. Leonard izenekoa, agi danean. (ZIN⁶:157).

Adibideak erakusten digunez, egitura hau, bigarren graduko puntuazio-markez (koma pareak, marrak eta parentesiak) demarkatuta egoteaz gain, ondorengo lau ezaugarri hauek bete beharko ditu:

- Gutxienez bi enuntziatu izango ditugu jokoan: E1 eta E2 enuntziatuak.
- Bi enuntziatu horiek elkarrekin gurutzatzen dira, eta oro har, E2 enuntziatuak E1 enuntziatuaren egitura sintaktikoa hautsiko du.
- Bi enuntziatu horiek beregainak edo independenteak dira.
- E2 enuntziatuak dakarren informazioa makroegituran (edo metadiskurtsoan) kokatzen da.

Goian aipatutako bigarren ezaugarria da distribuzioaren alorra lantzerakoan kontuan hartuko duguna eta horretarako lehenik alderdirik formale-nari erreparatuko diogu; hau da, enuntziatu parentetikoak oinarritzko enuntziatuan hartzen duen lekuari edo posizioari (zein funtzio gramatikalen ondoren edo tartean agertzen den), nolabait joerak zeintzuk diren begiztatu eta ahal bada, eta ahal denean, modu sistematikoan errepikatzen diren haiekin erregelak edo erregularitateak formulatzeko. Zenbaitetan erregularitate-ahulezia⁷ kontuan izanik, joerak markatzea aski izango da. Izan ere, uste dugu agertuko ditugun datuak aski adierazgarriak izango direla Mitxe-

⁶ Laburdura hau erabiliko dugu adibidea zinema-kritikei dagokiela aditzera emateko eta LIB I eta LIB II, berriz, liburu-kritiketarik ateratako adibideentzat utziko dugu.

⁷ Azterketa honetan, ordea, aurre premisatzat jo dugu E1 oinarritzko enuntziatuak, gutxienez, aditz nagusi bat eramatea (corpuseko adibiderik gehienetan hala gertatzen delako), eta, beraz, izen baten mendekoak alde batera utzi ditugu. Horrek ez du esan nahi, ordea, E2 enuntziatu parentetikoak aditzik gabekoa denean alde batera utzi dugunik. Beraz, corpuseko adibide guztiak ez ditugu aztertu, baina bai gehienak; zein joera nagusitzen den ondorioztatzeko adina bai, behintzat.

lenak enuntziatu parentetikoak oinarritzko enuntziatuan integratzeko, nagusiki, zein gune hautatzen dituen jakiteko; hau da, joerak markatzeko.

Besterik da, oso besterik gainera, joera horiek zergatik eta zertarako hautatu dituen argudiatzea; hots, komunikazio-estrategia bati erantzuten dioten edo horien kokagunea estrategikoki hautatu ote duen argudiatzea. Horretan ere, axaletik bada ere, saiaturko gara.

3. Enuntziatu parentetikoaren integrazio-gunea: distribuzioa

Distribuzioaren azterketa honetan, E2 enuntziatuak E1 oinarritzko enuntziatuko zein egitura sintaktiko hausten duen, edo, behintzat, E1 enuntziatuan zein leku edo gune hartzen duen hartuko dugu kontuan. Egia da –eta tesia⁸ bera da horren lekuko– enuntziatu parentetikoa oinarritzko enuntziatuaren aurretik (adibideen % 0.7) nahiz ondoren ere joan daitekeela (adibideen %7.6), baina guk artikulu honetan tartean edo oinarritzko enuntziatuaren egitura hautsiaz kokatzen direnei erreparatuko diegu, gehiengoa izanik, Mitxelenaen joera hobeto islatzen dutelako.

Eta oinarritzko enuntziatuan duten kokapenean, formalki, lau gune nagusi bereiziko ditugu:

- a) Oinarritzko enuntziatua perpaus nagusiak edo lokabeak osatzen duenean, perpaus nagusiaren barnean kokatuko da.
- b) Maila bereko bi perpausen arteko mugan.
- c) Perpaus nagusiaren eta mendekoaren artean.
- d) Mendeko perpausaren barnean.

E1 oinarritzko enuntziatuak duen forma sintaktikoa erabiliko dugu, beraz, ardatz kokagune nagusiak zehazteko.

⁸ Azpeitia, 2010.

3.1. E1 formalki perpaus nagusiak (lokabeak) osatzen duenean

Oro har, tartekatzerakoan, E2 enuntziatu parentetikoak E1 oinarrizko enuntziatuaren egitura sintaktikoa hautsi egin ohi du. Holakoetan lau integrazio-gune atzeman ditugu:

1. Mintzagaia + [E2] + fokua + aditza
2. «Fokua + aditza» bikotearen ondoren
3. Fokuaren eta aditzaren artean
4. Sintagmaren egitura sintaktikoa hautsiaz⁹:

3.1.1. *Mintzagaia + [E2] + fokua + aditza*

E2 enuntziatu parentetikoek E1 oinarrizko enuntziatuan hartzen duten lekua ugaria ez ezik askotarikoa ere bada. Halarik ere, joera edo isuri nagusiak aipatuko ditugu, maiz, kokapena ez delako arbitrarioa, estrategikoa baizik:

Enuntziatu parentetikoak (E2) oinarrizko enuntziatu lokabearen egitura sintaktikoa hautsi egingo du	Adibide kopurua	Perpaus lokabeen % zenbat	Corpuseko adibide guztien %
MINTZAGAIA + [E2] + FOKUA + ADITZA			
A. Subjektua topikalizatuz, subjektuaren eta predikatuaren arteko muga	114	%36.53	%19.79
<i>Subjektua + [E2] + aditza</i>	9	%2.88	%1.56
<i>Subjektua + [E2] + adberbio-osagarria¹⁰ + aditza</i>	76	%24.35	%13.19

⁹ Haustura horiek gramatikaren ikuspegitik oso zuzenak ez direnez gero (edo bitxiak behintzat gertatzen direnez gero), aparteko taula batean ikusiko ditugu.

¹⁰ Adberbioa adigaia EGLU I-ek darabilen zentzuan ulertzen dugu; hau da, aditzari laguntzen berezko zeregina duen klase bezala, eta bertan, adizlagunak –bai Izen sintagma deklinatuaren bidez, bai postposizioaren bidez sortuak– eta aditzondoak bilduko dira, baita mendeko esaldi batez osatuak ere.

Enuntziatu parentetikoak (E2) oinarritzko enuntziatu lokabearen egitura sintaktikoa hautsi egingo du	Adibide kopurua	Perpaus lokabeen % zenbat	Corpuseko adibide guztien %
– Subjektua+ [E2]+ ezezeko aditzondoa+aditza	28		
– Subjektua+ [E2]+ba+aditza	10		
– Subjektua+ [E2]+ moduzko aditzondoa+aditza	22		
– Subjektua+ [E2]+ bestelako adberbio osagarria	16		
<i>Subjektua+ [E2]+ zehar osagarria+aditza</i>	1	%0.32	%0.17
<i>Subjektua+ [E2]+ osagarri zuzena+aditza</i>	19	%6.08	%3.29
<i>Subjektua+ [E2]+ osagarri predikatiboa+aditza</i>	9	%2.88	%1.56
B. Osagarri zuzena topikalizatuz	9	%2.88	%1.56
– IS NOR+ [E2]+aditza	1		
– ISNOR+ [E2]+ fokua+aditza			
– ISNOR+ [E2]+ ISNORK+aditza	4		
– ISNOR+ [E2]+ adberbio osagarria+aditza	4		
C. Zehar osagarria topikalizatuz	7	%2.24	%1.21
D. Adberbio osagarria topikalizatuz	57	%18.26	%9.89
– Adberbio osagarria+ [E2]+aditza	4		
– Adberbio osagarria+ [E2]+ fokua+aditza			
– Adberbio osagarria+ [E2]+ osagarri zuzena+aditza	21		
– Adberbio osagarria+ [E2]+ adberbio osagarria+aditza	25		
– Adberbio osagarria+ [E2]+ zehar osagarria+aditza	2		
– Adberbio osagarria+ [E2]+ subjektua+aditza	5		
E. Lokailuaren ondoren	18	%5.76	%3.12
GUZTIRA	205	%65.70	%35.59

Datuek erakusten digutenez, mintzagaia hanpatuz, mintzagaiaren eta irazkinaren edo multzo errematikoaren artean kokatuko du maizenik enuntziatu parentetikoa. Perpaus lokabe guztiak kontuan izanik, %65,70 osatzen dute integrazio-gune hori hautatzen duten adibideek. Mintzagai hori, funtzio-egiturari dagokionez, batzuetan *subjektuak* osatuko du, eta bestetan, *osagarri zuzenak*, *zehar osagarriak* nahiz *adberbio-osagarriak*.

A) Subjektua topikalizatuz, subjektuaren eta predikatuaren arteko mugan

Enuntziatu parentetikoa, gehienetan, mintzagaia topikalizatu edo hanpatzeko erabiliko du, eta horrela subjektuaren eta aditzaren artean geldiduna egiteko aukera eskainiko dio.

Ezkerraldekoa topikalizatzean, ordea, jarraian datorren predikazioaren edo multzo errematikoaren buruan (ia) behin ere ez du aditza paratuko. *Ia behin ere ez* diogu, izan ere, corpuseko adibide batzuetan (%4.4) enuntziatu parentetikoa justu aditzaren aurrez aurreko posizioan paratuko du:

- Haren gogo erne, beratx eta irrikor, bare eta aldartetsuak **–iguzki eta laino, eta hodei nabarrak zeruan barrena lasterka**– *opa zuen* bizi eta heriotza hortxe dago, hitz gutxitan emana, «Urte giro»-n azken hogeitasei bertsotan, eta ez luke inork, burniz eta tupikiz ondu nahi balu ere, irudi sendoagorik sortuko. (LIB I: 66).
- Bertsolarien laguntzailea eta ezagutarazle gailena dugun Aita Zavalak **–betiko Aita Zavalak**– *bildu ditu* liburuxka polit honetan azken hamar urte honetako bertso-paperak. (LIB II: 134).

Oso gogoan hartzekoa da holakoetan ere, ia beti aditz perifrastikoa darabilela; bakarren batean trinkoa:

- Gisa horretako predikua, **eta luze xamarra aukeran**, *da* goian aipatu dugun Stanley Kramer'en film hau. (ZIN: 193).

Izan ere, itxuraz, aditz flexioa perpaus buruan edo multzo errematikoaren buruan jartzeko debekuak ez die aditz guztiei berdin eragiten. Osari jarraituz (1990, 154-155), aditz trinkoek zorrotzago bete dute debeku hori.

Beraz, corpusak erakusten digunez, Mitxelenak enuntziatu parentetiko mintzagaiaren eta irazkinaren edo eremu errematikoaren artean kokatzean, oso kontuan izan ohi du aditz jokatu soila esapide-buruan –eta kasu honetan multzo errematikoaren buruan– jartzeko debekua. (Osa 1990, 155-157, Oyharçabal 1985, 59).

Badakigu, halere, euskararen erabileraren historian debeku hori ez dela hain sendoa izan –edo agian, hain sendo ibili ez dena debeku horrekiko errespetua izan da–. Nola ahaztu, izan ere, B. Hidalgok (1997b, 16) autore klasikoak¹¹ aztertu ostean ateratako emaitza estatistikoak?

	Kopurua	%
Esaldi kopurua:	4.488	100%
Aditza hasieran:	640	14,3
Aditza tartean:	2.586	57,6
Aditza amaieran:	1.262	28,1

Datu eta azterketa horiek aski esanguratsuak badira ere, oraingo honetan Mitxelenaren jokabidea zaigu interesatzen. Mitxelenak, oro har, enuntziatu parentetiko mintzagaiaren eta irazkinaren edo eremu errematikoaren artean kokatuko du.

Nola lortuko du multzo errematikoaren buruan aditza ez jartzea? Justu aditzaren aurretik (aditzaren ezker alde hurbilean) fokua paratuko du, edo behintzat, Osari jarraituz (1990, 127 eta hur.), fokua-ren posizioa betetzeko eta perpausa markatu gabe betetzeko gaitasun berezkoena duten funtzioak jarriko ditu.

Osak (1990, 126 eta hur.) osagarri ezberdinen joerak aztertzean, baieztatzen du osagarrien artean badela fokutasunarekiko lehentasun bat, nolabaiteko graduazioa eman daitekeela:

¹¹ Hidalgok, besteak beste, Axular, Mogel, J.B. Agirre, Duvoisin eta J. Etxepare aztertu zituen. Egia da horiekin batera ahozko zenbait testigantza eta gaur eguneko zenbait idatzi ere izan zituela azterkizun.

Esateko moduan garelakoan nago, moduzko elementu adberbialak, elementu predikatiboak eta osagarri zuzenak direla gai, fokua-ren posizioan perpausa testugintzara makurtu gabe joateko. (Osa 1990, 130).

Subjektua + [E2] + fokua + aditza

1. Subjektua + [E2] + adberbio-osagarria + aditza

Adberbio-osagarriaren arabera, hiru azpisail bereizi ditugu, galdegaia edo fokua zerk osatzen duen gardenago ikusiko delakoan:

1.1. Subjektua + [E2] + moduzko adberbioa

- *Robert Aldrich'ek* – **Venezian bigarren Zilarrezko Lehoia eraman du aurten**– HAINBESTEAN¹² moldatzen ditu irudi moldakitzak, ofiziale ikasiari dagokionez. (ZIN: 142-143).
- *Argentinako zokoren baten harrapatu duten «Toro Moreno»-ren ibilerek* – **irabazle parregarri eta galtzaile zintzo**– BIZIRO kezkatzen gaituzte. (ZIN: 167).

1.2. Subjektua + [E2] + ezezko adberbioa

- *Euskararen hango egoera* – **bagenuen**¹³ **susmo**– EZ da pozgarria, baina nabari da egileari guri bezain penagarri zaiola. (LIB II: 156).
- *Gerok ere* – **zerbait jakiteko zaleturik geunden aspaldian**– EZ ditugu gogo gaiztoz ikusi. (ZIN: 160).

1.3. Subjektua + [E2] + baiezko adberbioa

- *Bestelako «paisajeak» nahiago dituenak* – **gehienon haragia argala da eta**–, BAdu ikusteko Sofia Lorenen dantza bat, A, gure Prai Bartolome bizi balitz! (ZIN: 191).
- *Aita Villasante ezagutzen duenak* – **eta nork ez du ezagutzen ize-
nez behintzat gure artean?**– BAdaki nola ekiten dion beti la-

¹² Denek aditzaren jiran pibotatzen dutenez, aditza ez dugu markatuko, baina identifikazioa argi-
giagoa izan dadin, letrakera lodiz paratuko dugu enuntziatu parentetiko, eta fokua, berriz, letra
larriz idatziko dugu; etzanez berriz jokoan dagoen beste osagarria.

¹³ Hemen ere garbi ikusten da Mitxelenak ez duela, oro har aditza multzo errematikoen buruan
jartzen. Ba- proklitikoaren eginkizuna baiezkotasuna markatzea edo aditza aktualizatzea izan liteke.

nari, sustraiz eta funtsez, bil eta azter ditzakeenak oro bildu eta aztertu ondoren, edozein sailetan. (LIB II: 60-61).

Azken adibide hori aski esanguratsua da. Badirudi «ba» hori gramatikak behartuta darabilela, flexio soila eremu errematikoaren buruan ezarri ezinak eragindakoa. Eta kasu horretan *ba*-k aktualizatu egingo luke aditz hori, per-pausaren baiezkotasuna indartu baino areago. Ontzat emango ote genuke ondorengo adibidea?

- *Aita Villasante ezagutzen duenak **–eta nork ez du ezagutzen izenez behintzat gure artean?**– *daki* nola ekiten dion beti lanari, sustraiz eta funtsez, bil eta azter ditzakeenak oro bildu eta aztertu ondoren, edozein sailetan. (LIB II: 60-61).

1.4. Subjektua + [E2] + adizlaguna

- *Ameriketako berriak* –«Sonata del Estío» alde batera utzirik– «TIRANO BANDERAS»-EN eman zizkigun. (LIB I: 52).
- *Nik* –eta barka bekit «izenorde higuigarri» honez hasten banaiz mintzatzen –PROFETA BATEN GISAN ikusten dut aurrenik gure Oteiza, gure artean nola eta nondik ez dakigula –aldiz bizardun, aldiz okotz soil– agertu zaigun antzinako igarleen ondorengo galdu baten antzera. (LIB II: 117).

2. Subjektua + (lokailua) + [E2] + osagarri predikatiboa + aditza

- Cesarek dioenez, *akitanoak* –gure senideak– TREBEAK omen ziren zula-eta bete-lanetan. (LIB II: 46).
- *Egilearen iritziak* –eta norenak ez?– OKERRAK izan daitezke hemen edo han. (LIB I: 130).

3. Subjektua + (lokailua) + [E2] + osagarri zuzena + aditza

- *Dan O’Herlihy’k* –lehen aldiz aditzen dut bere izena– PRESTUTASUN BEREZIA eman dio jantzi duen pertsonari. (ZIN: 153).
- *Besteak* –ez dakit guztiak ohartu diren– GAI EZAGUNA du, eta gertatua gainera: Tombstone’ko inguruan Earp eta Cranton-darrek tiroka egin zuten kontu-garbitzea. (ZIN: 190).

Baina subjektua topikalizatzeko ez ezik, maiz adberbio-osagarria bera ere topikalizatu edo hanpatzeko bitarteko gertatzen da enuntziatu parentetikoak. Holakoetan, mintzagai eginkizunean dagoen adberbioa perpausaren hasierara bidaltzen du eta justu ondoren enuntziatu parentetikoak kokatzen.

B) Adberbio-osagarria topikalizatuz

Goiko komunikazio-estrategia bera atzematen dugu: goian, enuntziatu parentetikoak mintzagai hanpatu subjektua bihurtzen zuen bezala, oraingoan adberbioa da mintzagai hanpatu gisa aurreratuko duena. Eta jarraian ez da ohikoa izango aditza multzo errematikokoaren buru-buruan agertzea.

Adberbio-osagarria + [E2] + fokua + aditza

Joera arrunta hori bada ere, adibide bakan batzuetan enuntziatu parentetikoak aditzaren justu aurreko posizioan paratzen du, multzo errematikokoaren buruan aditza jar ezin daitekeelako araua hautsiaz:

- Azkenik **–last, but not least–**, *aipa dezadan* lehen argitaraldian hainbeste bide irakurria dugun Orixeren hitzaurrea. (LIB I: 66).
- Hasieran aipatu dudana auzian buru-belarri sartu gabe ere, **eta ez daukat oraingoz horretarako gogorik ez astirik**, *bistan dago* Oskillasoaren bi xedeak eta helburuak, euskararen batasuna eta euskal eleberraren ona, haserre xamar dabilzala elkarrekin. (LIB II: 93-94).

Goiko adibidean agertzen den *bistan dago* hori formula kopulatibo edo predikatibo kontsokratutzat jotzen du Hídalgo (1997b), eta esaldi hasieran nahiz multzo errematikokoaren buruan kokatzen ditu:

(...) Eta ere, beste hainbat formula kopulatibo edo predikatibo konsakratuak, esaldi hasieran emanak eta aditz ondorera bultzatzen dutenak esaldiaren predikazio nagusia: *bistan da, argi dago, egia da, kontua zen, litekeena da, baliteke, garbi zegoen, gauza segurua da, damudut, zail(a)da, gaitz(a) da, gertatzen dena da, ongi da, hobe duzu,...* edo antz bateko beste milaka egitura. (Hídalgo 1997b, 106).

Aditza multzo errematikokoaren buruan joateko debekua badirudi aditz perifrastikoekin ez duela Mitxelenak hain zorrotz betetzen, edo behintzat,

goiko adibideak ez zaizkigula gramatikaren aldetik okerrak iruditzen. Holarakoak ere, ordea, eta kopuruari begiratu besterik ez dago (%1.2), ezin esan ohikoak direnik.

Gainerakoetan, ordea, enuntziatu parentetikoaren ondoren multzo errematikoa fokuarekin hasiko da:

1. Adberbio-osagarria + [E2] + adberbio-osagarria + aditza

1.1. Adberbio-osagarria + [E2] + (moduzko) adberbioa + aditza

- *Espaini aldean* behintzat –**bestetan ez dakit**– BEKAITZEZ begiratzen diote gai hauetan hasten denari, elizgizona ez baldin bada, eta ez dut, ahal baldin badut, neure burua auzitegitan ikusteko gogorik. (LIB I: 96).
- *Azkenean, eta aski dugu honekin*, AHO BATEZ aitortzen dute hamabiek gaizkile gogortua zirudiena ez dela halabeharraren jostailu errugabea baizik izan. (ZIN: 180).

1.2. Adberbio-osagarria + [E2] + [Ezezko adberbioa] + aditza

- *Hemen –eta liburuaren egileari, Max Catto’ri, zor zaio noski eraberritze pozgarri hori*– EZ dira hasierako itxurak azken-aldeko egia bihurtzen. (ZIN: 169).
- *Hizkuntzaren aldetik, eta gure sailean sartzen naiz horrenbestez*, EZ da gogo gaiztoz bezala begiratzekoa, astiro eta sakon aztertzekoa baizik. (LIB II: 89).

1.3. Adberbio-osagarria + [E2] + ba + aditza

- *Gero, eta egoki dator hori ere*, BAditu bi aldiz, 12garren eta 25garren ikasgaien ondotik, gramatika laburpenak ere. (LIB II: 153).
- Horrez gainera, *nolabaiteko gustoak dituztenentzat –eta ni ere horietakoa nauzue*–, BAdaude hemen zenbait «pasadizo» polit, «Zeamako izkean» moldatuak. (LIB II: 97).

2. Adberbio-osagarria + [E2] + osagarri zuzena + aditza

- *Baina Fortebraccio della Rovere izen-deiturez jabetu den orduko, eta ez da harritzeko horien pisu-astuna nabaritzea*, ZERBAIT aldentzen da gure arlotearen barruan. (ZIN: 195).

- «Lehenago, *gure Euskalerrian –dio egileak–*, FEDEA gorde izan da...» (LIB II: 88).

3. Adberbio-osagarria + [E2] + zehar-osagarria + aditza

- *Sari aski, eta eskertzekoa da hori*, PLATONI BERARI utzi dio hitza egileak, eta horretan hain merezi onez entzutetsua den idazlearen prosa euskal idazleak dasta dezan bitartekorik gabe. (LIB II: 77).

C) Osagarri zuzena topikalizatuz

Osagarri zuzena edo ISNOR hanpatuko du enuntziatu parentetikoari esker:

- Hizkera, *bestek ere esan du eta*, GOGOR XAMARRA *agertzen du, han hemenka*. (LIB I: 142).
- *Baina ordukoen barrunbeak nolakoak ziren –beren garaikoak, gaurkoak eta gerokoak bezalakoxeak, alegia–*, EDERKI *zekien, hori bai, eta baita besteri adierazten ere*. (ZIN: 125).

D) Zehar osagarria topikalizatuz

Oraingo honetan, zehar osagarria edo IS NORI da enuntziatu parentetikoak topikalizatuko duena, eta oraingoan ere multzo errematikoaren buruan ez du aditza paratuko fokua baizik:

- Ba ote dakigu, horratik, zer-nolakoa den hobetu beharrean ari garen hizkera? *Neri* behintzat¹⁴ *–ikasiagoengatik ez naiz ari–* DEUS ERE EZ DAKIDALA iruditzen zait Ibar-en itzulpen hau irakurri ondoren. (LIB I: 103).
- *Guri*, ordea, *hitz ederretan ez ezik hitz horiek adierazten dituzten gogoeta ederretan ere sinesten ez dugunez gero*, PARRREGARRI *agertzen zaizkigu, haurtzaroko jostailuei ederretsirik bizi diren gizon-emakume hazien antzera*. (ZIN: 158).

¹⁴ Sail honetako adibideetan ikus daiteke Mitxelena ezkerreko osagaiaren topikalizazioa ez duela enuntziatu parentetikoarekin soilik erdiesten, baita lokailuarekin ere; izan ere, lokailu batzuek badute topikalizatze eginkizuna. (Osa 1990).

Honenbestez, Mitxelenaren prosan –eta azterkizun ditugun adibideak dira horren lekuko– joera nabarmen bat atzematen da: aditza enuntziatu parentetikoaren ondoren kokatzen da, baina ez justu segidan; multzo errematikoaren bigarren elementu gisa (fokuaren ondoren) baizik.

Subjektuaren eta predikatuaren artean enuntziatu parentetikoa tartekatzeko Mitxelenak zuen joera horretaz Esnal eta Zubimendi ere ohartu ziren:

Sarritan erabiltzen zuen Mitxelenak baliabide hau. Maiz baliatzen zen koma arteko zatiz, sujetuaren eta predikatuaren arteko pausaldia egiteko (bakanago marra artekoz eta parentesi artekoz). Maiz eta baliabide-mota ugari erabiliz: sujetua errepikatzea, deikia, iritzi-tartekatzea, hitz indargarriak... (Zubimendi & Esnal 1993, 223).

Gure ustez ere –eta horixe da corpuseko datuek erakusten digutena–, subjektuaren eta predikatuaren arteko kokagune hori maiz erabiltzen du Mitxelenak enuntziatu parentetikoa kokatzeko. Baina kategoria gramatikalek baino areago, mintzagai-galdegai jokoaren arauak gobernatzen edo baldintzatzen dutela dirudi enuntziatu parentetikoaren kokagune hori.

Mintzagaia, goiko adibide horietan guztietan, beti aurretik doala dirudi eta enuntziatu parentetikoek hanpatu edo markatu egiten dute. Hortik aurrera, aditzaren aurreko posizioa dela dirudi guztiz behartua den bakarra.

Oinarrizko enuntziatua perpaus lokabea denean, enuntziatu parentetikoaren kokalekua, ordea, ez da soilik mintzagaiaren eta irazkinaren edo multzo errematikoaren arteko tarte horretara mugatzen, nahiz eta, datuek erakusten digutenez, adibiderik gehienak mota horretakoak izan (%65.70). Jarraian adieraziko ditugun adibideen kokaguneez ondorengo komunikazio-hurrenkerari erantzuten diote:

Mintzagaiaz gain, «Fokua eta aditza» bikoteaz osatutako multzo errematikoa enuntziatu parentetikoaren aurretik kokatzen du: bien artean batzuetan ez dago tarterik eta beste batzuetan egon daitezkeen sintagmek beste mintzagai batzuen itxura hartzen dute.

Mintzagaia + fokua + aditza + (perpaus abar) + [E2] + (perpaus abar) + esaldi abar

3.1.2. «Fokua+aditza» bikotearen ondoren

Enuntziatu parentetikoa fokoaren eta aditzaren ondoren doanean ere honako egoeren aurrean egon gintezke:

E2-k E1en egitura sintaktikoa hautsi egingo du	Adibide kopurua	Perpau lokabeen % zenbat	Corpuseko adibide guztien %
2. «Fokua+aditza» bikotearen ondoren			
Fokua+aditza+subjektua+[E2]/fokua+aditza+[E2]+subjektua	16	%5.12	%2.777
Fokua+aditza+Osagarri zuzena+[E2]/Fokua+aditza+[E2]+osagarri zuzena	11	%3.52	%1.9
Fokua+aditza+[E2]+osagarri predikati-boa / fokua+aditza+osagarri predikati-boa+[E2]+	10	%3.2	%1.73
Fokua+aditza+adberbio-osagarria+[E2]/fokua+aditza+[E2]+adberbio-osagarria	16	%5.12	%2.77
Fokua+aditza+lokailua+[E2]+beste osagarriren bat	4	%1.28	%0.694
Fokua+aditza+[E2]	1	%0.32	%0.17
Guztira	58	%18.58	%10.06

Goiko datuek erakusten digutenez, E1 perpau lokabea denean, %18.58 adibidek fokoaren eta aditzaren ondorengo kokatze-puntua dute. Osa ditzagun corpuseko adibideren batzuk aldatuz.

1. Fokua+aditza+(lokailua)+subjektua+[E2]+/Fokua+aditza+[E2]+subjektua

- HEMEN ditugu **–laster, arin, bildurgarri– munduari hainbeste zihoakion ordu larri bateko egiazko borrokalariak**, «Achilles», «Ajax», «Exeter» eta itsaso hondargabeak ordu t'erdirako amets-bizitza eman dion «Admiral Graf Spee»-ren errainu iluna. (ZIN: 177).

- ZENBAIT BERRIREKIN agertu zaigu *Oskillaso* –**honela deitu beharko dugu egilea, bere izena salatzea debekatua daukagunez gero**– «Mutiko kaletarrak Bizkaian» izen ondokoa daraman liburu azalez eta mamiz ikusgarri eta irakurgarri honetan. (LIB II: 92).
- EZ du egileak, **oker ez banago**, ezer erabakitzen Bidasoaz alde bateko eta besteko euskaldunok aspaldidanik darabilgun auzian. (LIB II:57).

2. Fokua + aditza + osagarri zuzena + [E2] +

- «ZANPATUTA zeukan *Leturia*» –**irakurtzen dugu azken liburuaren hitzaurrean**– «aukeratubear»aren larritasunak. (LIB I: 137).
- «BERAK eraman du bertsoaritzza» –**dio aita Iturriak**– «perioidiku eta radioetara» (LIB I: 144).

3. (Subjektua) + fokua + aditza + [E2] + osagarri predikatiboa / Fokua + aditza + osagarri predikatiboa + [E2] +

- Gregorio Arrue EZ *da*, **jakina dago**, liburu honen egilea. Itzultzailea izan zen beti haren lana: erdaratik euskarara eta euskaratik erdarara. (LIB II: 43).
- Horrexek, gauza ezerez horrek, gidatzen du idazle eta hitzun trebea hitzak hautatzean eta HORIXE *da* –**saio hizkera batean, baina ez benetako hizkuntzan**– *antolatzailearen erabaki hutsez bazter eta deusezta daitekeena*. (LIB I: 117).
- EZ zen berez hitzun trebe horietakoa –**Jainkoaren dohaia izaten da hori**–, jakintza gizona zen izatez, ezer bazen. (LIB I: 120).

4. Fokua + aditza + [E2] + adberbio-osagarria/fokua + aditza + adberbio-osagarria + [E2] + (beste osagairen bat)

- Zenbait nahasteren beharrean gara noski euskal literaturan, eta BIDE HONETATIK gabiltza –**batera edo bestera**– *aspaldi honetan*. (LIB II: 94).
- HAMAIKA NOBELA *bidali dituzte* sariketara –**hamaika esan nahi dut, hamar eta bat gehiago**–, itzuliak eta asmatuak. (LIB I: 49).

Badira, azkenik, corpusean adibide gutxi batzuk, joeratzat har ez badaitheke ere, aipatu behintzat aipatuko ditugunak. Adibide hauetan *fokua* + *aditza* bikotea bera hautsiko du enuntziatu parentetikoak.

3.1.3. *Fokuaren eta aditzaren artean*

E2-k E1en egitura sintaktikoa hautsi egingo du	Adibide kopurua	Perpaua lokabeen % zenbat	Corpuseko adibide guztien %zenbat
Fokuaren eta aditzaren artean	15	%4.8	% 2.6

Hona hemen adibideak:

- Zintzotu zen gerratean eta PAKEAN –**eta oparo, ez bide baitzitu**en itzuli ondasun ostuak– bizi da, beste «katu» bat katua-renak egiten hasi arte. (ZIN: 187).
- GOGOZ –**eta batzuetan parre-algaraz**– irakurtzen dira ipui guztiak, buru batetik bestera. (LIB I: 91).

Berez ez ote litzateke «pakean bizi», nahiz «gogoz irakurri» inolako etenik gabe irakurri behar? Hau da, ez ote du galdegaiaren eta aditzaren bloke hori hausten?

Ikus beste honako adibide hau ere:

- Gaia ez zaio egileari ahitu oraindik ez agortu. Ea, bada, NOIZ –**berak nahiz bestek**–*eskeintzen digun* beste horrenbeste Bizkai-ko argizagiolaz, Nafarroakoaz edo beste edozein Euskalerritakoaz. (LIB II: 145).

Berez ez ote litzateke «noiz eskeintzen digun» inolako etenik gabe¹⁵ irakurri behar? Hau da, ez ote du galdegaiaren eta aditzaren bloke hori hausten? Arazo honen berri eman zigun Juan Garziak ere (1997).

¹⁵ Hidalgo (1997b) esango digu euskal aditzaren joera galdegilearen segidan paratzea dela: «Euskal aditzaren ohiko joera beti ondore justutik erantsita agertzeko galdegileari» (1997b: 105).

Horren [galdegai den sintagma aditzaren aurrean joateko eta harekin batera entonazio jarraitu batez irakurtzeko posibilitatea izateko] kasu berezi batek ematen dizkigu, hain zuzen, buru-hausterik handienak: zer egin galdegai den sintagmaren ondoren haren aposizio bat badator? (Garzia 1997, 154).

Ez du, ordea, aposizioa soilik gogoan; beheraxeago esango digu, aposizioez gain «gure parentesien, eta beste zenbait prozedura grafikoren» (Garzia 1997, 156), arazoa ere badela.

– Pierre Lafitte Kalonge eta EUSKALTZAINAREN ESKUTIK
–**berori baitugu aitzin solasaren egilea**– *agertzen zaigu* oraingoan Zaitegi jauna: hegazti harraparia hormatxori apalaren eskutik, norbaitek esango lukeenez. (LIB II: 75).

«Norbaiten eskutik» postposizio-sintagma horrek segidan aditza du eskakizun, baina enuntziatu parentetikoa tartekatzen du.

Adibide horiek erakusten digute fokuak justu aditzaren aurreko posizioa behar duelako debeku hori (nahiz eta oso eztabaidatua izan) ez duela errespetatzen; izan ere, enuntziatu parentetikoak fokuak eta aditzak osatzen duen bloke hori hautsi egingo du.

Azkenik, sintagmak hautsiaz tartekatzen den enuntziatu parentetikoa daukagu. Izenlagunaren eta izenaren arteko lotura hertsia ez ezik postposizio sintagma ere hausten duelako ekarriko ditugu paperera; urriak dira bere corpusean, baina urriak bezain bitxiak gertatzen zaizkigulako dakartzagu hona. Joera orokortzat ezin jo daitezke, baina aipagarriak bederen badira.

3.1.4. *Sintagmaren egitura sintaktikoa hautsiaz*

Sintagmaren egitura hausten duten adibideak dira ziurrenik, gramatikaren ikuspegitik begiratuta behintzat, gogorren edo berezien gertatzen zaizkigunak eta horrexegatik beragatik merezi dute aipatzea.

E2-k E1en egitura sintaktikoa hautsi egingo du	Adibide kopurua	Perpau lokabeen % zenbat	Corpus osoaren %zenbat
Sintagmaren egitura hautsiaz			
1. Izenlagunaren eta izenaren egitura hautsiaz	20	%6.41	%3.47
Izlag+ [E2+marka]+izena: E2k izenlagunaren marka darama	20		
Izlag+ [E2-marka]+izena: E2k ez darama izenlagunaren marka	0	0	
2. Bestelakoak	14	%4.48	%2.43
2.1. Izena+izenondo+ [E2]+erakuslea	1	%0.32	%0.17
2.2. Izena+ [E2]+izond	4	%1.28	%0.69
2.3. Postposizio-sintagmak hautsiaz	2	%0.64	%0.34
2.4. Aditzaren egitura hautsiz	7	%2.24	%1.21
Guztira	34	%10.86	%5.9

Datuek erakusten digutenez, holako hausturak corpuseko adibide guztien %5.9 osatzen dute eta horietatik %3.47 izenlagunaren eta izenaren artekoak dira.

Izlag+ [E2+marka]+izena

- Egonaldi hori, laburxkoa izanagatik, aski eta gehiegi izan du «llaneroen»–**hango zabaldietako gizon-emakumeen**– *hizkera* ikasi eta barra-barra egiteko. (LIB I: 51).
- Maiz erabili izan dituen Donostia zaharreko –**atzoko eta here-negungo**– oroitzpenak darabiltza, berriz, herri-min atseginez igortzirikako oroitzapen gozoak. (LIB II: 134).

Goiko adibide horiek, bada, ez dira erabateko haustura, edo behintzat, E2k morfologiako marka bera izateak haustura hori leundu egiten du.

Izena + izond + [E2] + erakuslea

- Cecil B de Milleren tankera ezagunean moldatu dute *show aberrats, ugari eta luze (hiru orduz gorako) hau*. (ZIN: 181).

Izena + [E2] + izond

- Eta aldamenekoaren ohiuak belarran ditugula, nola amets egin, «Cinemascope» –«**mundua sortu zenez gero ikusi den gauzarik miragarriena**»– berriarekin ere? (ZIN: 129).
- Horretaz mintzatu zitzaigun «*The Champion*» («**El ídolo de barro**»¹⁶) *gogor* hartan eta horretaz mintzatzen zaigu orain. (ZIN: 167).

Postposizio-sintagma hautsiaz

- Ez dio axolabekeriaren pake gozoan bizi denari pake gozorik utzi nahi eta pakearen –**besteak beste**– *jabe* direnek ez diote berari ere barkatuko. (LIB II: 117).
- Nabari zaio ez dela gaia zenbaiten (**askoren edo gutxi batzuen?**) *gogoko izango* eta hala ere, edo horrexegatik beragatik, batere beldur eta kupidarik gabe azaldu nahi luke. (ZIN: 145).

Berez postposizioaren eta bere aurrekariaren arteko lotura ezin da eten eta horregatik gertatzen zaizkigu goiko kokaguneak bitxi edo harrigarri. Holakoak, ordea, adibide guztien % 0.34 osatzen dute.

Orain arteko adibide horiek guztiek E1 oinarritzko enuntziatua formaz perpaus nagusi edo lokabe denean E2k hautatzen zuen integrazio-guneari

¹⁶ Kontu egin dezagun, halere, adibide hori film baten itzulpena dela eta horrelakoen kokapena are eta zurrunagoa dela; hau da, jatorrizko izenaren ondoz ondo paratzera behartuta dagoela. Horren frogatzat ikusi besterik ez dago *izena + [E2 itzulpena] + delakoak/izenekoak/deritzanak* bezalako egiturak:

- Hoen artean leku berezia merezi du eskuarki THE PRODIGAL («**El hijo pródigo**») *delakoak*, onena izatea bezain berezia eta nabarmena baita txarrena izatea. (ZIN:189).
- Jendeak ez bide dio egin besteri aspaldian Billy Wilder'en The Witness for the prosecution («**Testigo de cargo**») *deritzanari* egin harrera. (ZIN:189).
- Gehiago nahi zuen Ken Annakin'en ACROSS THE BRIDGE («**Al otro lado del puente**») *izenekoak*. (ZIN:191).

egiten bazion erreferentzia, ondorengoetan E1 perpaus konposatua izanik gertatzen dena aztertuko dugu. Bi aukera izango ditugu: E1 maila bereko bi perpaus osatzea eta E1 perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko uz-tarketa izatea.

3.2. Maila bereko bi perpausen artean

E2 maila bereko bi perpaus koordinaturen artean kokatzen da	Zenbat adibide	Perpaus konposatu- tuen % zenbat	Corpus osoaren % Zenbat
Perpaus koordinatu kopulatiboen artean: E1 + [E2] + eta + E1	26	%12.03	%4.51
Perpaus koordinatu kopulatiboen artean: E1 + eta + [E2] + E1	2	%0.92	%0.34
Perpaus koordinatu aurkaritzakoen artean: E1 + [E2] + baina + E1	18	%8.33	%3.12
Perpaus koordinatu aurkaritzakoen artean: E1 + baina + [E2] + E1	1	%0.46	%0.17
Guztira	47	%21.75	%8.15

Pentsa daiteke koordinaziozko juntagailua enuntziatu parentetikoaren aurretik nahiz atzetik joan daitekeela. Bi aukera horiek zilegi izanik ere, azterkizun izan dugun corpusean, enuntziatu parentetikoaren ondoren agertuko da (ia) beti juntagailua (hiru adibidetan izan ezik); nolabait oinarrizko enuntziatuari berriz eusteko eginkizuna beteko balu bezala. «Berrartze-lan» horretan, jarraian datozen adibideek erakutsiko digutenez, *eta* eta *baina* juntagailu-lokailuak dira maizenik erabiltzen dituenak.

[E1] + [E2] + eta/baina[E3] edota E1 + [E2] + eta/baina + E1

- Lagunek parre egiten diote **–neskatxa ez da aldamenean harro harro erakutsi nahi izaten ditugun horietako**– *eta* bere ama ere, «Noiz ezkondu behar duk»-ka beti ari zitzaion ama, ez du semea ezkontzeko bidean ikusteak gehiegi alaitzen. (ZIN: 151).

- Gai aukeraz zer bait esan daiteke (**arrantzari hiru hizketaldi ematea gehiegixko dirudi**), *baina* batez ere hor agertzen diren hitz-esaerak ez dira jatorregiak, maiz aski ezta dotoreegiak ere. (LIB I: 109).
- Ez da, labur, Sinclair Lewis'en «Main Street» **–eztena ere falta zaio–**, *baina* badu guretzat gisa horretako zer bait. (ZIN: 164).
- Gertakariak kontatzen mutila izan da beti (**ez dago gure Patroi Aundia-ri begiratu besterik**) *eta* bizi eta argiro kontatzen duena euskara erraz, laster, malkarrik gabeko batean esaten du. (LIB I: 123).

Horrelako adibideak corpusean ugari dira eta horietan enuntziatu parentetikoek oinarriko enuntziatuan (E1 eta E3 enuntziatuek osatzen dute) formalki maila bereko bi perpausen artean dute kokagunea. Bada, ordea, maila bereko bi perpausen artean izan ordez, perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko mugan kokatzen den enuntziatu parentetikorik.

3.3. Perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko mugan

E2 enuntziatua E1eko perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko mugan	Zenbat adibide	Perpaus konposatuaren % zenbat	Corpus osoaren %zenbat
1. Mendeko perpaus osagarrietan	32	%14.81	%5.55
Perpaus nagusia + [E2] + mendeko perpaus osagarria			
2. Baldintza perpausetan bi aukera ditugu	27	%12.5	%4.68
Ondorioa + [E2] + baldintza	11		
Baldintza + [E2] + ondorioa	16		
3. Perpaus kausaletan	27	%12.5	%4.68
Perpaus nagusia + [E2] + mendeko perpaus kausala	16		
Perpaus kausala + [E2] + perpaus nagusia	11		
4. Moduzko perpausetan	6	%2.77	%1.04
Perpaus nagusia + [E2] + moduzko perpausa	3		
Moduzko perpausa + [E2] + perpaus nagusia	3		

E2 enuntziatua E1eko perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko muga	Zenbat adibide	Perpaus konposatuaren % zenbat	Corpus osoaren %zenbat
5. Kontzesio perpausetan	5	%2.31	%0.86
Kontzesiozkoa + [E2] + perpaus nagusia	3		
Perpaus nagusia + [E2] + kontzesio perpausa	2		
6. Helburuzko perpausetan	7	%3.2	%1.21
Perpaus nagusia + [E2] helburuzkoa	5		
Mendeko perpaus helburuzkoa + [E2] + perpaus nagusia	2		
7. Denborazko perpausetan	3	%1.38	%0.52
Denborazko mendeko perpausa + [E2] perpaus nagusia	2		
Perpaus nagusia + [e2] denborazko mendeko perpausa	1		
Guztira¹⁷	107	%49.53	%18.57

Datuek erakusten digutenez, perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko muga hori kokagune aproposa gertatzen zaio; E1 perpaus konposatuak osatzen dutenean, %49.53 adibidetan gune horretan bertan tartekatzen ditu enuntziatu parentetikoak.

1. Perpaus nagusia + [E2] + mendeko perpaus osagarria

- Poliki-poliki hasten da Maisu Juan ikusten **–horrelako zerbait gertatu bide zitzaion Sokratesekin jarduten zutenei–** erdi us-tela zela zuen jakin-ustea. (LIB I: 72).
- Egia da, **aitor dezagun lehenbaitlehen**, ez dugula Atila hau gure haurtzaroko eskola-liburuetan ikusi genuen Jaunaren Zigor ika-ragarri hura. (ZIN: 142).

¹⁷ Letrakera lodiz agertzen diren sailen baturaz mintzo gara, nahiz eta sail bakoitza xeheago adierazita egon.

2. Baldintza perpausetan

2.1. Baldintza + [E2] + ondorioa

- Diren baino hamar halako arandegi gehiago irekiko *balira* –**ez da hau nik asmatua**–, ez *lirateke* hordiak hamar aldiz gehituko; etxean ditudan halako bi ohe baneuzka, ez nuke horregatik lo gehiago egingo. (ZIN: 152).

2.2. Ondorioa + [E2] + baldintza

- Ez duzu ireki besterik –**hasieratik, erditik nahiz azkenetik**– diodanaren egiaz zerorrek jabetu nahi *baduzu*. (LIB II: 98).

3. Perpaus kausaletan

3.1. Perpaus kausala + [E2] + perpaus nagusia

- Halaz guztiz, beste aldekoak eta gu hizkuntza berebete mintzatzaren garez *gero* –**zenbait huskeria gorabehera**–, ez digu guri ere on baizik egingo. (LIB I: 104).
- Gaia ahula du: ustekabeen sortua *izanik* –**ez guretzat bakarrik, baita egilearentzat ere**–, ustegabeko sortze horren ezaugarriak agerian daramatza. (LIB I: 61).

3.2. Perpaus nagusia + [E2] + perpaus kausala

- Liburu bakana da gure artean L.M. Mujikaren hau, euskaraz eta erdaraz egina –**erdal itzulpena aldamenen darama euskal testuak**–, bai darabilen *gaiagatik*, bai gaia darabilen *eragatik*. (LIB II: 140).
- Ez du artean zinamak horrelakorik egin, **ezta egingo ere berehalakoan**, ez *baitu* inork, askoren eta batez ere diruaren mendean da goen mundu honetan, horretarako erarik erraz izango. (ZIN: 137).

4. Kontzesio perpausetan

4.1. Perpaus nagusi + [E2] + kontzesio perpausa

- Horregatik edo, antzektokirako utzi ditu pailasokeriak –**txarlotkeriak**–, berebizikoak *badira ere*. (ZIN: 136).

4.2. Kontzesio perpausa+ [E2]+perpaus nagusia

- Eta atertu gabe aditzera ematen diguten irakaspen honetaz jabetu ez bagina ere **–ez digu guziori argitasun berbera eman Jainkoak:zinemagile izango ginатеke bestela zinema-ikusle izan beharrean–**, astiro azaltzen digute azkenean «De rerum natura»-tik hartua dirudien hitzalditxo baten bidez. (ZIN: 147).

5. Perpaus nagusia+ [E2]+moduzko perpausa

- Bada ordu gure egitekoari lot gakizkion (**euskara irakastea bada, ahalik ongien eta errazen irakasteari**), hodeietatik apur batez jexiaz. (LIB II: 49).

6. Perpaus nagusia+ [E2]+helburuzko mendeko perpausa

- Inorengana jo beharko du batzuetan, **ea iruten dion hari berri-rik**, ale bakan horiek elkarrekin nolazpait ere lotzeko. (ZIN: 154).

Perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko mugan ez ezik, mendeko perpausaren bertan ere kokatu ohi ditu enuntziatu parentetikoak. Kokagune honetan interesgarria litzateke jakitea perpaus nagusiaren egitura sintaktikoa hausterakoan hautatzen zuen posizio edo leku bera hautatzen ote duen mendeko perpausaren ere.

3.4. Mendeko perpausaren barnean

E2 enuntziatua E1eko mendeko perpausaren barnean	Adibide kopurua	Perpaus konposatuena %	Corpuseko adibide guztien %
Subjektua + [E2] + aditza/ subjektua + [E2] + fokua + aditza	18	%8.33	%3.12
Subjektua + [E2] + fokua + aditza	24	%11.11	%4.16
Osagarri zuzena + [E2] + aditza	5	%2.31	%0.86
Adberbioosagarria + [E2] + aditza	10	%4.62	%1.73
Subjektua + osagarri zuzena + [E2] + aditza	2	%0.92	%0.34
Lokailua + [E2] + osagarri zuzena + aditza	2	%0.92	%0.34
Izenlaguna + [E2] + izena	1	%0.46	%0.17
Guztira	62	%28.7	%10.76

Goiko datuek erakusten dute mendeko perpausaren barnean tartekatzen dituenean ia beti subjektuaren eta fokuaeren arteko lekua hautatzen duela eta gutxiagotan subjektuaren eta aditzaren artekoa.

Subjektua + [E2] + aditza

- *Ulysseren ibilerek* –**adierazi nahi digute ia irudi bakoitzean**– erakusten digutena hauxe da: jakinko etsaiei, Izadiaren indar itsuei alegia, gogor egitean dago gizonaren handitasuna. (ZIN: 147).
- Ataka-gaitz honetan, behinola *Eugenio d'Ors'ek* (**artean «xenius» zenak**) egin zuena egin beharko dut: neurri doi eta zehatzetara jo, usteak eta iritziak bertan behera utzirik. (LIB II: 115).

Subjektua + [E2] + fokua + aditza

- Aski izango omen da, diotenez, *norbaitek* –**ez dakigu nork**– BOTOI KAXKAR BAT estutzea edo urrutizkin bat eskuetan hartzea. (ZIN: 194).
- *Clark Gable'ren kaskoa* –**ai, gurearen gisara!**– GERO ETA URDINAGO dela ere esango nizueke, baina hori badakizue honez gero, nik bezain ongi. (ZIN: 141).

Osagarri zuzena + [E2] + aditza

- Ezin uka herri kantak –**zaharrenak eta berriagoak**– aukeratzeko begi eta aho gozoa izan duenik. (LIB I: 46).

Honenbestez, mendeko perpausaren barnean ere, oro har, perpaus nagusiaren barnean bereizten genituen kokaguneak dira nagusi.

Hirugarren atal honetan saiatu gara ikusarazten Mitxelenaren euskal prosan enuntziatu parentetikoak tartekatzeko orduan badela erregularitatearik eta modu sistematikoan errepikatzen diren gunehoriek joera batzuen adierazle direla.

4. Enuntziatu parentetikoan integrazio-gunea komunikazio estrategien zerbitzura

Goiko azpiatalean, E2 enuntziatu parentetikoak E1 oinarrizko enuntziatuan zein gune hartzen duen aztertu dugu, bereziki funtzio-egitura kontuan izanik; hau da, E2 enuntziatua zein funtzioaren aurretik, tartean edo ondoren kokatzen duen Mitxelenak aztertu dugu. Horrek bide emango digu oinarrizko enuntziatuan zein komunikazio-egitura nagusitzen den aztertzeko, osagaien hurrenkera komunikazio¹⁸ zereginen edo komunikazio-legeek ordenatuko baitute.

Gure ustez, oinarrizko enuntziatuko osagaien hurrenkera (eta enuntziatu parentetikoan ere bertan tartekatzen da), esatariak komunikatu edo aditzera eman nahi duena ahalik eta argiena eta eragingarriena gertatzeko moduan antolatu du Mitxelenak. Hori argudiatzen eta azaltzen saiatuko gara atal honetan eta horretarako, tema-errema (Osa 1990) edo mintzagaia-irazkina (Euskaltzaindia 1987) segidak hartuko ditugu kontuan; informazio zaharra edo ezaguna dena informazio berriarekin uztartzeko egiten duen osagaien antolamendua edo mintzagai-egitura, hain zuzen. Izan ere, enuntziatu parentetikoan kokagunea informazio ezagunaren (mintzagaia) eta berriaren (irazkina) kokapen estrategikoaren baldintzapean dagoelakoan gaude.

Azalpen honetarako hirugarren atalean bereizi ditugun kokagune-ardatzak izango ditugu oinarri. E1 oinarrizko enuntziatuan hiru gune nagusi egon daudela aipatu arren (hasierakoa¹⁹, amaierakoa²⁰ eta tartekoa), guk, bereziki, E1eko egitura sintaktikoa hautsiz tartekatzen den gunea izan dugu azterkizun. Tarteko posizio honetan, ordea, lau sail bereizi ditugu, E1 oinarrizko enuntziatuaren formazko egiturak baldintzatzen dituen lau sail:

– Oinarrizko enuntziatua perpaus lokabea denean

¹⁸ Osak (1990) euskararen hitz ordena komunikazio zereginaren araberakoa zela frogatu zuen.

¹⁹ Hasiera-hasierako gunean lau adibide soilik aurkitu ditugu, eta laurak erritozko formula eginei dagozkie. Beraz, ezin esan Mitxelenaren luman, E1 oinarrizko enuntziatuaren hasierako posizio hori enuntziatu parentetikoak kokatzeko gune aproposa denik.

²⁰ E1 oinarrizko enuntziatuaren bukaera-bukaeran adibide gehiago aurkitu ditugu: 44, guztira. Maiz, gainera, esatariak, aldeztu aurretik esandakoa zalantzan jarriz egindako galdera, iruzkin nahiz kritikek osatzen dute.

- Oinarrizko enuntziatua maila bereko perpaus koordinatuek osatzen dutenean
- Oinarrizko enuntziatua perpaus nagusiak eta mendekoak osatzen dutenean
- Mendeko perpausaren barnean

Ikus dezagun, bada, hautatutako gune horiek zergatik hautatu ote dituen edo ba ote duten eraginik komunikazioaren ikuspegitik. Hau da, testuaren komunikagarritasunari eragiten ote dioten hautatutako kokaguneeak.

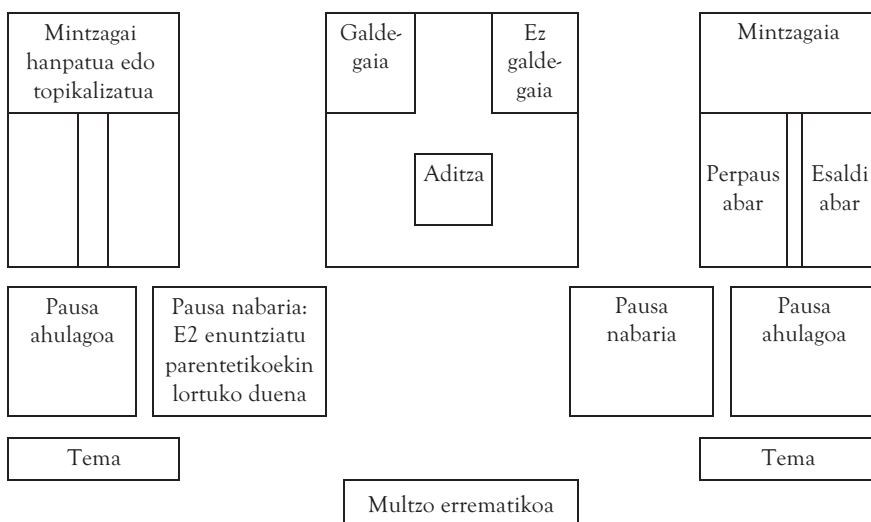
1) Oinarrizko enuntziatua perpaus lokabea denean

Sail honetan, bereziki, bi komunikazio-egitura gailendu zaizkigu eta horiek, ikusiko dugunez, komunikazio-estrategia jakin batzuen zerbitzura egongo dira.

Gehien erabiltzen duen komunikazio egitura ondorengo hau da:

Mintzagai hanpatua + [E2] + fokua + aditza + (perpaus abar) + (esaldi abar)

A) Egitura komunikatiboa 1

E1 perpaus nagusi edo lokabeak osatzen duenean, adibideen %65.70ean, enuntziatu parentetikoak mintzagaia hanpatu edo topikalizatu egingo du, berak dakarren sintaxi- eta tonu-hausturaz baliatuz eta mintzagai markatuaren eta galdegaiaren edo fokuaeren artean kokatuko da. Horrela, mintzagai edo topiko markatutik irazkinerako jauzia egiteko gunean kokatuko du enuntziatu parentetikoak.

Mintzagai hanpatua + [E2] + irazkina, predikazioa edo multzo errematikoak (fokua + aditza)

Beraz, E2 enuntziatu parentetikoak bere ezker aldekoa (dela subjektua, dela adberbio-osagarria, dela osagarri zuzena, dela zehar osagarria) topikalizatzeko balio du, eta hori, bereziki, egitura honek dakarren entonazio-etenak markatuko du:

- *Robert Aldrich'ek –Venezian bigarren Zilarrezko Lehoia eraman du aurten–* HAINBESTEAN ditu irudi moldakaitzak, ofiziale ikasiari dagokionez. (ZIN: 142-143).
- *Argentinako zokoren baten harrapatu duten «Toro Moreno»-ren ibilerek –irabazle parregarri eta galtzaile zintzo–* BIZIRO kezkatzen gaituzte. (ZIN: 167).

Behin topikalizatuz gero, irazkina edo multzo errematikoaren buruan aditza jartzeko debekua (ia) gehienetan errespetatzen du (% 4.4en izan ezik), fokuaeren posizioa²¹ betetzeko (eta perpausa markatu gabe betetzeko) gaitasun berezkoena duten gramatika-kategoriak aditzaren aurretik kokatuz:

²¹ Guk Euskaltzaindiari (1987), Osari (1990) eta Garziari (1997) jarraituz, aditzaren ezker alde hurbila joko dugu fokuaeren posizio naturalizat, nahiz eta jakin, zenbaitetan, eta bereziki euskara mintzatuan entonazioak aipatu ordena hau hauts dezakeela, galdegaia aditzaren eskuinean kokatuz. Galdegaiaren izaera ere kontuan hartu behar dela esaten du Euskaltzaindiak «adibidez, esaldi menperatu luze eta korapilatsu batek osatzen duenean, aditzaren eskuinaldean emateko joera dugu». Alberdi eta Sarasolaren (2001) liburuan ere, ondoko izenburua darama atal batek: «Perpaus osagarrien salbuespena edo lizentzia: galdegaia predikatu nagusiaren ondoren». Hildagoren tesia (1997) eta bere lanak (1996a, b, c, d; 1997, 2002) ikusi besterik ez dago galdegaiaren kokapen hori maiz hauts daitekeela jakiteko, nahiz kokapen honek dakartzan zalantza jabetzeko.

osagarri predikatiboa, adberbio-osagarria, osagarri zuzena...Bat dator, bada, Osak (1990, 126 eta hur.) osagarrien joerak azertzean egiten duen baieztapenarekin: osagarrien artean badela fokutasunarekiko lehentasun bat, nolabaiteko graduazioa eman daitekeela.

Multzo errematikoaaren burua aditzarekin hasten duenean ere, ez du aditz trinkoarekin hasiko²², perifrastikoarekin baizik. Badirudi, bada, debeku horrek trinkoei gehiago eragiten diela perifrastikoei baino. Holakoetan, badirudi enuntziatu parentetikoaren fokua eta aditzaren artean kokatzen duela, baina, esan bezala, ez da ohikoa.

Honenbestez, E1 oinarriko enuntziatuaren hasieran, mintzagaia jarriko du, bertan predikatuko dena espazioan eta denboran kokatzen duten elementuak eskaini ohi dira; hau da, adieraziko dudana *noiz*, *non*, *nor* egiten duen. Horren atzetik, edo hori hanpatuz, enuntziatu parentetikoaren kokatuko du, eta segidan (nahiz beste osagarri batzuen ondoren) aditzera eman nahi den ekintza, gertaera edo egoera adieraziko du. Aditzaren atzean, zama informatibo txikien duten elementuak edo kokatuko ditu, Garziari jarraituz (1997), «perpau abarrak» nahiz «esaldi abarrak»; hots, «mintzagai-galdegai» joko horretatik at gelditzen diren osagaiak.

Enuntziatu parentetikoaren mintzagaiaren segidan kokatze hau, gainera, lot dezakegu Hildagok (1997b) aipatzen duen marko modalarekin ere. Hildagoren arabera, komunikazio-legeek eskakizun dute esaldiaren marko predikatiboa eraikitzeke eginkizuna duten elementuak esaldiaren hasieran paratzea. Elementu horien artean kokatzen ditu bai elementu tematikoak eta modalak, bai esaldiaren aurreko testuinguruarekin lotura-zubia egiten duten elementuak eta baita esaldian jada ezagunak diren elementuak edota aurrerantzean ezaguntzat eman nahi direnak ere, ondoren honen gainean predikatzeke.

Guri interesgarri gertatzen zaigu predikazioaren marko honetan kokatzen dituela esaldiaren interpretazioa modalizatu edo alda dezaketen elementuak (1996e, 33). Izan ere, nola uka enuntziatu parentetikoek modalizazio mai-

²² Ikus, salbuespen gisa, goraxeago aipatu dugun adibidea: «Gisa horretako predikua, **eta luze xamarra aukeran**, da goian aipatu dugun Stanley Kramer'en film hau. (ZIN:193)».

lan duten eginkizuna²³. Predikazio-marko honen ondoren etorriko litzateke irazkina edo predikazioa.

Usu darabilen egitura komunikatibo honekin, gainera, pausaldiak markatzeko estrategia ere erdietsiko du. Subjektuaren eta predikatuaren artean pausaldia adierazteko puntuazio-markak (koma, esaterako) erabiltzea desgokia den arren (edo delako), enuntziatu parentetikoez baliatzen da pausaldi hori markatzeko, eta horrek irakurketa ez ezik ulerkera ere erraztu egiten du. (Zubimendi & Esnal 1993, Esnal 2008, 43).

Subjektuaren eta aditzaren artean komak –koma bat baino gehiago, alegia– idaztekoan, izan dadila koma-tartekoren bat adierazteko. (Zubimendi & Esnal 1993, 219).

Komunikazio-egitura horrekin batera, edo horren aurkez aurk, bada beste egitura bat, adibideen %18.58k jarraitzen duena: enuntziatu parentetikoaren aditzaren aurretik jarri ordez, »fokua + aditza» bikotearen ondoren kokatuko du.

B) Komunikazio-egitura 2

(Mintzagaia) + fokua + aditza + (perpau abar) + [E2] + (esaldi abar)

Mintzagaiaz gain, «fokua eta aditza» bikoteaz osatutako multzo errematikoa enuntziatu parentetikoaren aurretik kokatzen du: bien artean batzuetan ez dago tarterik eta beste batzuetan egon litezkeen sintagmak beste mintzagai batzuen itxura hartzen dute.

– HAMAIIKA NOBELA *bidali dituzte* sariketara –**hamaika esan nahi dut, hamar eta bat gehiago**–, itzuliak eta asmatuak. (LIB I: 49).

Komunikazio-egitura honetan argi ikus daiteke enuntziatu parentetikoaren kokagunea aditzaren eskuinaldera joan dela. Izango luke, bada, aditzaren atzera-kargak arintzeko estrategiarekin loturarik (Zubimendi & Esnal 1993, Hidalgo 1996, Esnal 2008).

²³ Enuntziatu parentetikoaren funtzio komunikatiboari buruzko berri zehatzagoa nahi duenak jo bezala A. Azpeitia (2010; 2011) lanetara.

C) Gramatikaren ikuspegitik bitxiak diren kokaguneak

Bi komunikazio-egitura horien alboz albo badira kokagune batzuk (joezatzat jo ez badaiteke ere) gramatikaren ikuspegitik bitxiak bederen gertatzen direnak; izan ere, sintagmaren egitura hertsia hautsiko du enuntziatu parentetikoak.

Nagusiki «Izenlagun + izenaren» arteko lotura da hautsiko duena (%6.41) eta gutxiagotan «postposizio-sintagma» (%0.64).

1. Izenlagunaren eta izenaren artean kokatzen duenean, ordea, oso kontuan izaten du enuntziatu parentetikoak ere bere ezker aldeko osagaiak bezala izenlagunaren marka gorde behar duela. Horrela, haustura hori leuntzea lortzen du eta begi-belarrientzat hain gogor ez gertatzea.

– Egonaldia hori, laburxkoa izanagatik, aski eta gehiegi izan du «llaneroen»–**hango zabaldietako gizon-emakumeen**– *hizkera* ikasi eta barra-barra egiteko. (LIB I: 51).

2. Postposizio-sintagma oso gutxitan eteten du (E1 perpaus lokabeek osatzen dutenetatik %0.64k, baina guztiak kontuan hartuta %0.34ra heltzen da soilik) eta haustura hau aurrekoa baino nabarmenagoa eta bitxiagoa gertatzen da:

– Ez dio axolabekeriaren pake gozoan bizi denari pake gozorik utzi nahi eta pakearen –**besteak beste**– *jabe* direnek ez diote berari ere barkatuko. (LIB II: 117).

3. Azkenik, fokuari eta aditzaren arteko bloke hori hausten ere badaki (adibide guztien %4.8):

– Zintzotu zen gerratean eta PAKEAN –**eta oparo, ez bide baitzituen itzuli ondasun ostuak**– bizi da, beste «katu» bat katua-renak egiten hasi arte. (ZIN: 187).

2. Oinarrizko enuntziatua maila bereko perpausak osatzen dutenean

Oinarrizko enuntziatua maila bereko perpausak osatzen dutela diogunean, koordinazio hori juntaturaz nahiz alborakuntzaz gerta litekeela ez

dago dudarik. Corpuseko adibideek erakusten digute, ordea, juntaduraz baliatzen dela; koordinazio kopulatiboaz nahiz aurkaritzakoaz.

Pentsa dezakegu koordinaziozko juntagailua enuntziatu parentetikoaren aurretik nahiz atzetik joan daitekeela. Bi aukera horiek zilegi izanik ere, adibiderik gehientsuenetan (hiru adibidetan izan ezik), *eta* eta *baina* juntagailu-lokailuak enuntziatu parentetikoaren ondoren agertuko dira, nolabait oinarritzko enuntziatuari berriz eusteko eginkizuna beteko balute bezala:

[E1] + [E2] + <i>eta/baina</i> + [E3] edota E1 + [E2] + <i>eta/baina</i> + E1

Bi formulazioak dira zilegi; azken batean, oso zaila baita zehaztea oinarritzko enuntziatua maila bereko bi perpausak edo bi enuntziatuk osatzen duten. Are zailago, ikusirik *eta* eta *baina* juntagailu ez zik lokailu ere izan daitezkeela.

Adibide guztien %8.15ek hartzen du kokagune hau.

- Lagunek parre egiten diote **–neskatxa ez da aldamenean harro harro erakutsi nahi izaten ditugun horietakoa**– *eta* bere ama ere, «Noiz ezkondu behar duk»-ka beti ari zitzaion ama, ez du semea ezkontzeko bidean ikusteak gehiegi alaitzen. (ZIN: 151).
- Gai aukeraz zerbait esan daiteke (**arrantzari hiru hizketaldi ematea gehiegixko dirudi**), *baina* batez ere hor agertzen diren hitz-esaerak ez dira jatorregiak, maiz aski ezta dotoregiak ere. (LIB I: 109).

3) Perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko mugan

Adibide(guzti)en %18.57k erakusten digunez, perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko muga horretan kokatzen du enuntziatu parentetikoa. Datuei erreparatu besterik ez dago jakiteko gune hau hautatzen duten adibiderik gehienak perpaus nagusiaren eta mendeko osagarriaren artean kokatzen dituela (%14.81adibide)²⁴.

²⁴ Joera horrek ere izango luke atzerakargak arintzeko estrategiarekin zerikusirik, galdegaia mendeko osagarria denean aditzaren atzera eramaten baitu.

– Poliki-poliki hasten da Maisu Juan ikusten –**horrelako zerbait gertatu bide zitzaion Sokratesekin jarduten zutenei**– erdi us-tela zela zuen jakin-ustea. (LIB I: 72).

Ugariak dira, horrez gain, baldintza perpausei nahiz kausalei dagozkien adibideak ere. Horieta, bai perpaus nagusiaren eta mendekoaren artean, bai mendeko perpausaren eta nagusiaren artean koka daitezke²⁵. Batari eta besteari dagozkion adibideak pareko dabilta.

Datuek erakusten digutenez, gainera, perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko muga hori kokagune aproposa gertatzen zaio batetik pausagunea egiteko, eta bestetik (euskaraz menderakuntzaren marka formala oro har, mendekoaren bukaeran jartzen denez), perpaus nagusiaren eta mendekoaren arteko muga agerian jartzeko; hau da, perpaus nagusiaren ondoren mendeko perpausa non hasten den jakiteko. Horrek ere salatzen digu, bada, Mitxelenak enuntziatu parentetikoak estrategikoki kokatzen dituela; azken batean badirela diskurtsoan aurrera egiteko komunikazio-estrategia. Eta hein batean hor ere aurki ditzakegu euskal prosari atxiki izan zaion egitura «antikomunikatibo» horri aurre egiteko bitartekoak:

Maiz irakurri eta entzun dugun ideia da eraginkortasun falta nabaria dutela egungo euskal testuek, alegia, ez dutela lortzen idazlearen komunikazio-helburuak betetzea. Komunikazio-arazo hauek sarri lotu dira, neurri batean behintzat, euskal hizkuntzaren ustezko barne-egitura antikomunikatiboarekin eta hainbat motatako sendagaiak gomendatu dira: mintzatutik hurbilago dagoen euskara erabiltzea, eta bereziki, esaldi laburrak egitea; lotura-hitz iragarleak erabiltzea, *adibidez ezén, baizik eta, baldin eta, nahiz eta* [...]. Edonola, garbi samar dago gabeziak konpontzeko formulek azken finean zerikusia dutela perpausen osagaien antolakuntzarekin eta puntuazioaren erabilerarekin. (Euskara Berezituaren Mintegia, 2002).

²⁵ Perpaus nagusiaren eta mendekoaren artean, puntuazioari dagokionez, honako ñabardura hau atzeman dugu: mendeko perpausa nagusiaren aurretik agertzen denean, bien arteko muga enuntziatu parentetikoaz ez ezik, komaren laguntzaz baliatzen da; aldiz, perpaus nagusia aurretik doanean, ez.

- Mendeko perpausa + [E2] + (,) + perpaus nagusia
- Perpaus nagusia + [E2] + mendeko perpausa (komarik gabe).

- 4) Enuntziatu parentetikoak, oinarritzko enuntziatuaren eta mendeko perpausaren barnean

Corpuseko adibideen %10.76 daukagu egoera horretan. Hemen ere, oro har, perpaus nagusian bereizitako kokagunea da nagusi: subjektuaren eta predikatuaren artekoa.

- *Ulysseren ibilerek* –**adierazi nahi digute ia irudi bakoitzean**–era-kusten *digutena* hauxe da: jakinko etsaiei, Izadiaren indar itsuei alegia, gogor egitean dago gizonaren handitasuna. (ZIN: 147).

5. Ondorioak

- Azterlanean zehar ikusitakoarekin argi dago Koldo Mitxelenaren euskal prosan (Kritiketan behinik behin) enuntziatu parentetikoak distribuzioari dagokionez izan badaudela erregularitate batzuk, joerak markatzeko bederen baliagarri gerta dakizkigukeenak.
- Joera horiek komunikazio-estrategia batzuen zerbitzura daude; hau da, Koldo Mitxelenak enuntziatu parentetikoak estrategikoki kokatzen ditu eta, azken batean, badira diskurtsoan aurrera egiteko komunikazio-estrategia. Hein batean, estrategia horietan ere aurki ditzakegu euskal prosari atxiki izan zaion egitura «antikomunikatibo» horri aurre egiteko bitartekoak.
- Beraz, honetatik atera dezakegun ondorio nagusia honako hau da: Koldo Mitxelenak bere diskurtsoa modu komunikagarri batean atontzeko, enuntziatu parentetikoak kokaguneaz ere baliatzen da; hauen kokatze-gunea oso hausnartua dago eta ez ditu edonon eta edonola tartekatzen.

6. Erreferentzia bibliografikoak

ALBERDI, X., SARASOLA, I., 2001, *Euskal estilo libururantz*. Bilbo: EHU.

AZPEITIA, A., 2010, *Koldo Mitxelenaren euskal prosako diskurtso-estrategiak: enunziatu parentetikoak*. Deustuko Unibertsitatea (argitaratu gabeko tesia).

———, 2011, «Enunziatu parentetikoak: Koldo Mitxelenaren intentzio ironikoaren ispilu», *Gogoia*, 10, 21-54.

ESCANDELL VIDAL, M.V., 1993, *Introducción a la pragmática*. Barcelona: Anthropos.

ESNAL, P., 2008, *Testu-antolatzaileak. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

EUSKARA BEREZITUAREN MINTEGIA, 2009, «Zer irakatsi euskal hitz-hurrenkeraz eta puntuazioaz? Zabaltzen ditugun ideien egokitasuna auzian». Zientzia Fakultatea (<http://www.ei.ehu.es>).

EUSKALTZAINDIA, 1985-2005, *Euskal gramatika Lehen Urratsak I, II, III, IV, V eta VI*, Bilbo.

GARZIA, J., 1996, «Puntuazioaren sintomatik sintaxiaren gaitzera», *Administrazioa euskaraz* 13, 19. (<http://www.ivap.euskadi.net>).

———, 1997, *Joskera lantegi*. Gasteiz: HAEE/IVAP.

HIDALGO, B., 1994, *Hitzen ordena euskaraz*, Doktore-tesia (argitaratu gabea)

———, 1996a, «Euskal joskeraren mito kaltegarriak (I). Nola idatzi euskaraz modu arin, ulergarri eta aberats batean», *Hizpide*, 35, 39-51.

———, 1996b, «Euskal joskeraren mito kaltegarriak (II). Euskararen hitz-ordena librea», *Hizpide*, 36, 21-27.

———, 1996c, «Euskal joskeraren mito kaltegarriak (III). Aditza maiz euskaraz esaldi hasieran», *Hizpide*, 37, 23-31.

———, 1996d, «Hurbiltze bat euskal hitz ordenaren tradizioari» (http://www.inguma.org/egiledatuakgakoa.php?egile_gakoa)

———, 1997, «Hitzen ordena euskaraz», irailak 22-26 (EIZIEk antolatutako ikastaroko apunteak).

KERBRAT-ORECCHIONI, C., 1986, *La enunciación. De la subjetividad en el lenguaje*. Buenos Aires: Hachette, 1993.

———, 1998, *Les interactions verbales. Approche interactionnelle et structure des conversations*. Tome I, Paris: Armand Colin.

OYHARÇABAL, B. 1985, *Les relatives en Basque, Département de Recherches Linguistiques* (D.R.L.), Université de Paris.

OSA, E., 1990, *Euskararen hitzordena. Komunikazio zereginaren arauera*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitarapen Zerbitzua.

ZUBIMENDI, J.R. eta ESNAL, P., 1993, *Idazkera-liburua. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitarapen Zerbitzua*.

Amorosen disputa

HARITSCHELHAR, Jean
Euskaltzain emeritua

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 833-846. Bilbo
ISSN 0210-1564

«Potaren galdatzia» lehenik, «Amorez errekeritzia» gero, bi olerki horiek erakusten dute nola ausartzen den mutila edo gizona. Urrats bat gehiago «Amorosen disputa» deritzan olerkiarekin mutikoak, azkenean bortxatzen baitu neskatila. Etxepareren X. eta XI. olerkiak batu behar dira XI.a X.aren segida izanez, erakusten duela zein gaizki, nausa, mespretxua eta mehatxuak baliatuz, portatzen den mutila.

Hitz-gakoak: hurrantze, parti, utzi nazazu, bortxatu, ahalgeizuna, maradikatzen.

Después de la «Petición de beso» y del «Requerimiento de amor» el hombre o joven se atreve más y la «Disputa de amantes» se termina por la violación de la chica. Sin embargo, los poemas X y XI de la obra del poeta Etxepare no son más que un solo poema, el XI siendo la continuación de la actitud grosera del varón que añade al escarnio el desprecio y la amenaza.

Palabras clave: hurrantze, parti, utzi nazazu, bortxatu, ahalgeizuna, maradikatzen.

Après la «Demande du baiser» et la «Requête d'amour» l'homme s'enhardit et «La dispute des amoureux» se termine par un viol. Toutefois les pièces X et XI du recueil du poète Etxepare n'en forment qu'une, la XI n'étant que la suite de l'attitude grossière de l'homme qui mêle à la dérision le mépris et la menace.

Mots clés : hurrantze, parti, utzi nazazu, bortxatu, ahalgeizuna, maradikatzen.

These two poems, «Demand for a kiss» first, and then «Love requirement» both show how daring a boy or man is. In another development or step in the poem called «Lovers' quarrel», the boy finally rapes the girl. Nevertheless, poems X and XI of the work of the poet Etxepare have to be put together, XI being the continuation of X, to show how badly the man behaved, thus adding to the scorn and contempt.

Keywords: hurrantze, parti, utzi nazazu, bortxatu, ahalgeizuna, maradikatzen.

Irakurtzen eta, denbora berean, aztertzen delarik Bernat Etxepareren obra, nabari da ez direla nola nahika emanak olerkiak eta *Linguae Vasconum Primitiae* deritzan liburuak baduela bere egitura sakona, ongi asmatua. Badoa lehenik «Doctrina christiana» bere otoitzekin «Judicio jenerala»-rekin bukatzen dela. Doaz gero bi olerki: lehenak, «Amorosen gaztiguya»-k, ospatzen du amodio dibinoa, bigarrenak «Emazten favore» deritzanak, aldiz, amodio profanoa emazteari esker. Zubi gisa har daitezke bi olerkiak, gero, segidan, heldu baitira amodiozko olerkiak, sailkatuz mutikoaren joka moldeak. Alabaina, lehenbiziko lauek erakusten dute mutilaren herabea emaztearen aitzinean, bertze lauek (lau direlakotz enetzat eta ez bost) mutikoaren ausardia. Olerki autobiografikoa eta bi olerki euskararen alde daude azkenik emanak, salatzen dutela Etxepareren garai bateko bizia eta bereziki euskararekilako atxikimendu sakona, baitaki inprimatzeari esker jalgiko dela mundura eta mundu guzian ezagutua izanen dela.

Ausartzia

Hastetik bururaino mutiko eta neskaren arteko elkarriketaz egina da olerkia. Hasten da, bertze olerki batzuetan bezala, bi neurtitzeko ahapaldia-rekin. Mutikoa mintzo da goxoki neska otoituz, «uztazu» aditza delu leku-ko. Hitz guziek salatzen dute mutilaren helburua, neskaren lilluratzea, xarmatzea: «amore maite» deitzen du erakutsiz maitasunaren kalitatea, galdegiten diola «hurrantze», bat bertzearen hurbil edo kontra egoiteko.

«Hurrantze»/»partitze», bi joka molderen arteko jarrerari buruz mintzo zaio bigarren neurtitzean aipatuz partitzearen ondorio latzak: «damu ginate». Humilki, bainan jadanik dena lausengu, adierazten du hurrantzea dela gero zorionsua, partitzea, aldiz, zorigaitzeko ondorioa.

Ez da batere ados neskaitila berehala galdegiten diola urruntzea «parti gitezen», harek ere otoitzen duela maite duen mutikoa. Bi arrazoin baditu: lehena ingurumenarena, jendearen ikus moldea «bekaizten» hitzak salatzen duena eta bigarrena «irrigarri» izaitea eta, beraz, desohorez betea. Ohar gaitzen ahapaldiaren egituraz, bi errepikapenetan oinarritua.

«Amoriak: othoi, parti gitezen;
jendiak diradela hasi bekhaitzen,
laidok hartu gabe geldi gitezen,
jendek irrigarri gerta eskiten».

Alde batetik, «parti gitezen» lehen neurtitzean, «geldi gitezen» (laidorik gabe) hirugarrenean, «jendiak» edo «jendek» bigarren eta laugarren neurtizetan. Ingurumenaren beldur da emaztea, gaizki jujatua izatea, desohoraturik gelditzea. Hortakotz nahi du joan, utzi bere amorantea.

Ez dezake onart separatzea mutilak. Hasten da «Elas» hitzarekin erakutsiz zein hunkia den, nola dolutzen den. Berriz ere mintzo zaio «amoria» deituz, lehen ahapaldian bezala, adierazteko zein atxikia zaion eta segitzen «ene galduia» hitz lerroarekin. Hau da deitoratzeko oihua eta argi dago indar gehiago hartzen duela neurtitz berezi horretan, erritmoari esker, zatitua delakotz 2-4+5 eta ez 6+5. Oihu samina bi zatitan doa, hasieran bi silabakoa eta bukaeran bost silabakoa, azken hitza «galduia» indar handikoa delarik, hondatua, suntsitua balitz bezala.

Bigarren neurtitza «jamas» hitzarekin hasten da, «enoia» hitzarekin bukatzen. Iduri luke indar gehiago hartzen duela zuzenki gazteleratik datorren hitza enplegatuz, zin egiten balu bezala. Erakutsi nahi du zein goxoki dagoen beti amorioaren ondoan, labur direla orduak harekin denaz gero. Alabaina, «enoia» aditzak adierazten du elgarrekilako orduak ez direla aspergarriak, beti zoriotsuak direla. Ez dut ulertzen nolaz Patxi Altunak, bere «Etxepareren hiztegia»-n itzuli duen «enfadado, enojado, gêné» eta ez «aburrido», frantsesez azkenean «ennuyé» dion bezala, hau baita itzulpen egokia.

Ahapaldia bukatzen da galdera batekin «*Honein sarri utzi nahi nuzuia?*» Bi hitz behar dira azpimarratu. Lehenak «sarri» denboraren laburdura adierazten du, bigarrenak «utzi» markatzen duelarik bien arteko separatzea. Galderak berak, alde batetik agertzen du mutikoaren amodio sakona eta bertetik galdegiten du erantzuna, horretan datzala ere maltzurkeria.

Alabaina, neskak, berehala, aitortzen du bere sendimendua lehen bi neurtizetan. Lehenik «gerthuz» aditz lagunak baieztatzen du daukan mai-

tasuna eta gero «oneritze» hitzak errepikatzen du maitasunaren indarra. Bertze bi neurtitzetan, aldiz, joaite alderako bigarren arrazoinak indar gehiago dauka haren ustez: ez da dudarik Jainkoaren beldurra nagusitzen zaiola Jendearen beldurrari. Neskarentzat bekatuan sartua da jadanik «digizi» aditz lagunak «gu» adieraztearekin biak ezartzen dituela bekatuan.

Badaki zer erran mutikoak, berriz ere errepikatzen duela ahapaldiaren lehen neurtitzean «amorea» hitza, errepikatzek baduelarik bere garrantzia elkarriketaren hasiera honetan. Jostatzen da azalduz ez dela urrikaltzearen garaia. Gaztearen erronka da, hain zuzen, gaztetasunaren gozatzea, «carpe diem» leloari jarraikiz, bigarren neurtitzak garbiki salatzen duela:

«*Ienkuaz orhitzeko lekhu diguzu*»

Horiek hola, elgarrekilako harremanak segitzea bultzatzen du errepikatuz azken neurtitzean jadanik olerkiaren hastapenean ziona:

«*Orai partitzeko damu gituzu*»

aldaketa ttipi batekin halere, aditz laguntzailearena «ginate»/«gituzu». Batek «ginate» igortzen duela etorkizunera, bertzea «gituzu» aldiz orainera.

Jendearen esamesak lehenik, Jainkoaren beldurra gero, bekatuan hiltzearen beldurra, horrek oroitarazten du ifernua, sekulako zorigaitza. Biak ikusten ditu bekatuan «hilen bagina», bainan bere buruaz eta bere geroaz bakarrik axolatzen da: «*Damnatu lukezu ene arima*». Azken bi neurtitzek erakusten dute garbiki zertan dagoen: jakin dezala mutikoak ez duela balio lilluratzea («nitán engana») eta ez dezala segi lausengatuz, otoizten duela utz dezan:

«*Niri phorogurik eztidazula*»

Egia erran, azken otoiz honetan salatzen du neskek bere ahulezia.

Gero eta ausartago... bortxatzeraino

Dotzena bat ahapaldi dauka olerkiaren bigarren agerraldiak, azkenean antzerki gisa har daitekellarik bi gazteen arteko elkarriketa.

Alabaina, mutikoak senditu du neskaren azken otoitzak aitortzen zuen ahulezia. Hain zuzen, errepikatuz zenbat maite duen

«Nik nola dadukat amore zugana»

erraiten dio neskari, haserre izan orde, eder zaiola Jainkoari holako maitasuna. Mutikoaren jokoa da sinestaraztea ez dela beldurtu behar eta bi gazteen arteko amodioa gauza ona dela. Azken bi neurtitzetan, erdian diren bi hitzak dira lekuko, lehena «eder» etenaren ondotik, bigarrena, aldiz, «gaitzetsi» etenaren aitzinean. Neskak ulertzen du orduan eman dituen arrazoienek ez dutela balio izpirik.

Bien arteko eztabaidan badaki mutikoak irabaziko duela; neskaita, aldiz, hasten da otoizka aitortuz bere ahulezia. «Utzi nazazu» otoitza jalgiko da bere erantzun guzietan. Bortxatua izan baino lehen bost aldiz mintzatuko da neska eta bost aldiz gauza bertsuak errepikatuko ditu:

«Horlako lausenguz utzi nazazu»

dio lehen ihardespenean,

«Horlako erantzutez utzi nazazu»

bigarreanean,

«Otoizten nizaizu, niri uztazu»

erantzun honek erakusten duela hasia dela moteltzen. Laugarrena da lehenaren errepika zuzen zuzena:

«Horlako lausenguz utzi nazazu»

erakutsiz, beraz, ez dakiela gehiago zer erantzun.

Bosgarrena da azken oihua; neurtitzaren erritmoak 5+2+6 zatikatuz lehen hemistikoa balio handiagoa emaiten dio bi silabako hitzari «otoi» egiazko eskaria:

«Aldi honetan, otoi, utzi nazazu»

Badaki mutikoak zer nahi duen eta hortara doa arrazoinamenduari esker. Ikusi dugun bezala baliatu du neskak zuen Jainkoaren jujamenduarien bel-

durra, aldatuz osoki ideia, erakutsiz, aldiz, begi onez ikusten duela Jainkoak bien arteko maitasuna.

Bere erantzunean argi dago senditzen duela neskatilak zer den mutikoa-ren helburua. Badaki xoratu nahi duela hitz ederrekin: lausenguak dudarik gabe eta haien ondorioak, aitortuz, denbora berean, ez dela gai joko horren kontra joaiteko:

«Nola erhoturik narabilazu!»

erabili aditzak azpimarratzen duela samurtasuna. Bi aldiz otoiztuko du aha-paldi berean «utzi nazazu» lehen neurtitzean, «niri eutzazu» hirugarrenean, «utzi» eta «eutzi» aditzek adierazten dutela ez dela gehiago «parti gitezen» ziona elkarrizketaren hasieran. Aitortzen du, nahita ez, jokoaren nagusia mutikoa dela eta otoitza dela bakarrik daukan geriza.

Aditu du mutilak neskatilaren otoitza, nola galdegiten dion uztea, bien arteko lokarriaren giltza eskuetan daukala. Berriz ere, jadanik egin duen bezala Jainkoarekin, adieraziko du orain bera dela osoki estekatua, kasik esklabo gisa. Hasten da galdera batekin erasiatuz neska bere portaeraren gatik:

«Nola diostazu horlako hitza?»

ez duelarik onartzen eskaintzen dion amodioa eta horretan tematzen delarik. Erakusten du mutilak neska dela egiazko nagusia, kasik hobenduna, aditzek salatzen duten bezala «joan daraudazu» eta «gero gathibatu», alde batetik bihotza, bertzetik gorputza. Azkenean, aurkezten du bere burua osoki emana balitz bezala, egiazko esklaboa «gathibu» hitzak erakusten duena.

Bigarren aldikotz galdegiten du neskak, otoitzaren bitartez, aske izan da-dien:

«Horlako erantzunez utzi nazazu»

Mutil hertsatzailearen aitzinean pentsatzen du bertze jokatzeko manera. Asmakizun giroan jartzen da etxekoen beldurra aurkeztuz:

*«Gure etxian ohart badakizkigu
Biok jagoitiko z galdu gituzu»*

Jadanik aipatua zuen argudioa, jendeen erran-merranak, aldatzen du pixka bat aitamek gatziguaren beldurra aitzinatuz. Ikus daiteke ez dakiela gehiago nola erantzun.

Argudio horren aurka joanen da mutila. Nola erran dezake neskatilak barrandan dagoela jendea eta hori «bethi» ez duela deus bertzerik egiteko. Hori da mutikoak egiten dion galdera. Erakusten du orduan nola elgarretaritzen diren, «sekretuki» doalarik maitearen gana eta nola neskatilak hauta dezakeen juntatzeko garai egokia. Bada hitzen arteko joko berezi bat, jendearen ikuspegia bi gazteei buruz: «gugana», mutikoaren ibilera maiteari buruz: «zugana» eta neskatilaren joera biltzen delarik amorantearekin: «nigana». Urrats hori egina du orduan bertan «zu» delakotik «ni» delakora joan delarik «gu» delakoaren egiteko.

Argi dago neskak erantzuten diolarik senditzen duela lanjerra.

«*Pitxer ebilia hautsi diohazu*» erran zahar aire bat dauka. Ikusten du eta hala aitortzen «pitxer» gisa daukala bere burua, gauza bat erabilia egunero eta hausteko arriskuan. Alabaina, «hautsi» aditzaren pean dago kantu herrikoiak adierazten duena diolarik «*hegal petik lumaño baten galtzea*». Ez dezake onar desohorea, laidostatua senditzen delakotz, «laido handiz» aitortzen duen bezala. Otoitzaren bitartez «niri uztazu» botako dio mutikoari, azpimarratuz ez duela sekulan amore emanez, ez dela «atsegin» emaila.

Ulertu du mutikoak fermuki mintzo dela neskatila, baina otoiztearekin salatzen duela bere ahulezia. Orduan jokaeraz aldatuko da. Amorante kartsu bilakatzen da hasten duelarik bere predikua «Amore maitia» hitzekin. Azaltzen du bere maitasunaren berotasuna, ez dela ezerez hura gabe «*zutan diagozu ene bizia*». Hitz horien egiaztatzeko konparaketan sartzen da «zu» eta «herria»-ren artean, erran nahi baita pertsona bakar baten aitzinean egoiteak balio handiagoa daukala «herri» oso baten fama baino. Ba ote da laudorio handiagorik?

Gehiegikeria dudarik gabe eta ez du sinesten neskak:

*«Horlako lausenguz utzi nazazu
Ixil bazinite nahi nikezu»*

Bigarren aldikotz errepikatzen du ikusten duela mutikoaren jokaera mal-tzurra. Bainan ez daki nola erantzun berriz aipatzen baitu Jainkoaren beldurra. Jadanik errana zuen elkarrizketaren hasieran:

«*Bana Jeinkoaren nuzu beldurtu*»

erantzuna ukan zuelarik segidan:

«*Jeinkuaz orhitzeko lekhu diguzu*»

Hain zuzen gogoan dauka mutikoaren errana eta kasik hitz berekin mintzo da.

«*Jeinkoaz orhitzeko ordu lukezu*»

«lekhu» zion mutilak, «ordu» erantzuten dio neskak. Argudiotzat, otoizten duelarik uztea, adierazten dio bertze neskak ere badirela eta joan dadien haien gana. Argudio makala, ihes bidea, daukan ahulezia agertzen duela bai lehen neurtitzean «utzi nazazu», bai azkenean «niri uztazu».

Badaki mutilak eramaten duela partida eta jokaeraz aldatzen da. Balakari edo lausengari izan den bezain bat kaskail bilakatzen da orain bi galdera garratz eginez:

«*Jeinko beldurturik jarri ziraia?
Halaz despeditu nahi nuzuia?*»

Bigarren galderan «despeditu» hitzak agertzen du mutilaren hasarrea, gaitzitua baita osoki. Orduan botatzen dio azken hordagoa, maitale zena gerlari bilakatzuz:

«*Hebetik joan gabe ene buruia
Egin behar duzu ene nahia*»

Nola erantzun holako hitzei. Lehenik, galdera bortitz baten bidez, galdera horretan agertzen delarik lehen aldikotz «bortxatu» aditza. Neskatilak senditua du lanjerra. Protestaren ondotik jalgitzen da, azken aldikotz, beti errepikatzen duen otoitza. Neurtitzaren erritmoak salatzen du neskak daukan beldurra, durduzaturik dagoela (4/2/5):

«*Aldi honetan / othoi / utzi nazazu*»

Egiazko otoitza, egiazko eskaria.

Horren ondotik dator azken argudioa, hitzemanenez bertze egun batez hurranduko zaiola eta, orduan, emanen diola nahi duenaren egiteko baimena. Osoki nekatua, hitz estaliak baliatuz «nahi duzunori», neskatilak uste du bere maitalearen aztaparretarik eskapatuko dela. Debaldetan! Mutilak aipatzen du holako erran zahar bat:

«*Haraintzinakorik duzu errana*»

bigarren eta hirugarren neurtitzetan hedatzen dena, erran zahar ezagutua «carpe diem» idurikoa, oraina baliatuz, geroa ez baita batere segurra.

«*utzi dazanorrek eskuian duiena
nahi duienian eztakeiela*»

hizkuntza guzietan dagoen erran zaharra.

«*Un tiens vaut mieux que deux tu l'auras*» frantsesez, «*Prefiero un bien presente a uno por llegar*» gaztelaniaz gogoratuz ere Oihenartek bildu duela «*Gerokoa hobe ustezkoa, nahiago dut on oraikoa*», *Refranes y sentencias*-etan aurki daitekeiela «*Nahiago dot to bat ze amabi emon deiat*» eta Axularrek geroaz mintzo delarik nahi dio irakurleari erakatsi «*gero dioenak bego dioela*».

Erran zaharra airoski aldarrikatuz, mutilak botatzen du garailearen oihua:

«*Hitzak haribira, dugun egina*»

aurkatzen dituela «hitzak» eta «egina» hobetsiz egintza, «dugun» inperati-boari esker.

Neskaren auhenak entzun daitezke segidan datorren ahapaldian, desohoratua izan delakotz, ahalgea nagusitu zaiolakotz:

«*eman derautazu ahalgeizuna*»

dakigularik zer zen, garai haietan, birjinasunaren galtzea ezkondu aitzin neskatala batentzat. Diolarik:

«*Maradikatzen dut neure fortuna*»

neurt daiteke haren atsegabea aldarrikatzen diola mutilari:

«Zeren jin bainendi egun zugana»

Nahiz bere buruari mintzo zaion, erasiatzen du mutikoa denbora berean.

Nausa

Den bezala agertzen da mutila. Harremanetan zagoen neskatilarekin eta elgarretaratu direlarik bazuen bere ideia, asmatua zuen helburura nahi zuen joan. Nahi zuen lilluratu neska, hitz ederrez ausartzen zelarik. Emeki emeki, ikusiz ez zuela neskaren baimenik ukanen, ausartu da gehiago eta, azkenean, bortxatu du.

Neskaren erasien aurka joaiteko ironiaz beterikako mespretxua erakutsiko du. Hasten da «amore» hitzarekin, ez gehiago amore maite(a), bainan otoizten du neska harek egiten zuen bezala:

«Amore etzitela, othoi despara»

«othoi» horrek baduela trufa aire bat, doalarik bereziki «despara» aditzarekin etsimendua aditzera ematen duelarik. Galdegiten dio gero egon ditezen biak buruz buru zerbait baitu erraiteko:

«Honat begitartez itzul zakitzat»

Zer du erraiteko? Damu dela gertatu denarekin, urrikalkor agertu dela, hitz kontsolagarriekin aitortuko duela egin duen kaltea, ezkontzeko bidean daudela? Aitzitik, irri maltzur batekin dena trufa eta mespretxu konparaketa egiten du «adiskide» on eta «senhar» gaiztoarekin. Geroari buruz «ene baitan dukezu» erraten dio deblauki ez dela ezkontzarik izanen, ez direla senar-emazte izanen, «uzten» duela, hobe dela neskarentzat adiskidetasuna ezinez ezkontza tzar bat. Hala nola mutilak baztertzen duen neskatila. Bainan ez dut uste horretan bukatzen dela olerkia.

Egia da *Linguae Vasconum Primitiae*-ren lehen edizioan «ordu gaitzareki horrat zakitzat» agertzen dela bertze olerkien tituluak bezala eta, beraz, har zitekeen olerki labur baten titulu gisa.

Urkijo-ri esker, publikatu duelarik Etxepareren lehen edizioaren «fac simile»-a eskaini zien orduko euskaltzaleei aztertzeko parada. Lafon izan da Etxepareren obraren lehen ikertzaile zientifikoa.

Jadanik 1951ko lehen artikuluan «La langue de Bernard Dechepare» esplikatzan zuen «Doktrina Christiana» zela harentzat multzo bat eta «Amorosen gatziguya»-k bigarren zenbakiarekin zoala, orotara 15 olerki zirela.

Bertze 1957ko artikuluan «Sur la versification de Dechepare» garbiki baieztatzen du zerrenda osoa eta agertzen dira:

X. Amorosen disputa

XI. Ordu gayçarequi horrat zaquitçat

bi olerki balire bezala. Idazten zuen ere « *Les pièces X et XI sont en vers de 11 syllabes. La coupe est après la 6e syllabe ; elle concorde le plus souvent, mais pas toujours (ainsi en 14 et en 37) avec le sens. Les strophes sont de 4 vers ; toutefois la pièce X commence par un distique. Le titre de la pièce XI est constitué par un vers de 11 syllabes.* »

Berriz errepikatzen du XI. olerkiaren titulua neurtitz bat dela, jadanik errana baitzuen 1952ko artikuluan «Notes pour une édition critique et une traduction française des *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare» () deritzanean. Hona zer idatzi zuen:

« XI Ordu gayçarequi horrat zaquitçat *L'absence de toute ponctuation accroît encore l'obscurité de cette petite pièce. On ne sait même pas si les quatre vers sont placés dans la bouche de la même personne. Le seul point clair est qu'il s'agit d'une dispute. Ce quatrain dont le titre forme un vers, est écrit dans le même mètre que la pièce précédente. S'agit-il de la même femme ? Est-ce un épilogue de la pièce précédente ?* »

Hona, ene ustez, ikerle on baten lana. Aitortzen du iluna dela olerki tti-pi hori. Ez dakiela nor mintzo den, bainan ohar onak egiten ditu, «disputa» edo eztabaida dela eta neurtitzak hamaika silabakoak direla; are gehiago, egiten dituen bi galderak oso egokiak dira eta biei hona ene erantzunak:

« *S'agit-il de la même femme ?* » Erantzuten dut: «*Bai*». « *Est-ce un épilogue de la pièce précédente ?* » Ihardesten dut ere: «*Bai*»

eta beraz X. eta XI. olerkiek bat egiten dute. Har dezagun delako titulua:

«*Ordu gaitzareki horrat zakitzat*»

Mintzo da neskatila eta erantzuten dio mutilari honek galdegiten ziolarik:

«*Honat begitartez itzul zakitzat*»

«Honat» aditzondoa, erran nahi baita «nire gana» trufaz betea den gomita da. Hala senditu du neskatilak eta ahoan bilorik gabe ihardesten dio finki aurkako aditzondoarekin «horrat», hain zuzen aditz bilakatuz «horrat zakitzat», indar gehiago ematen diola erantzunari. Bertzalde «*Ordu gaitzareki*» esaera baliatzen du mutilaren madarikatzeko. Erantzun horrekin neskatilak bukatzen du elkarrizketa bortizki. Lafon-en itzulpena da: «*L'expression employée ici équivaut à esp. i Vaya V, enhora mala ! Allez vous-en au diable !* »

Neskak bukatu balinbadu, mutilak ez oraindik. Erran zaharrak dio: «*Apezak azken hitza bere*», mutilak ere nahi du azken hitza eta nausa segitu.

«*Orai behar duguia konkista berri*»

Baliatzen du hiztegi militarra «konkista», gaztelu bat hartzen balu bezala. Harentzat lehen «konkista» bortxatzea izan da eta galdegiten du bigarrenaren garaia etorria den. Bigarren neurtitzak indartzen du lehenak daukan nausa. Alabaina «gomita handi» doa «behar duguia»-rekin eta «handi» ize-nondoak, irri maltzurrez betea, erakusten du ez dela nor nahi neskatila, gauzak handizki egiten dituela, ez zaiola aski eztei eguna, behar duela ere biharamuna «Eztei iraganez» esaera itzul daiteke gazteleraz «tornaboda» hitzarekin, ezteien bigarren eguna Covarrubias-en arabera: «*Quando la fiesta de la boda, aviéndose en casa de uno de los consuegros se buelwe a hazer en la casa del otro.*»

Mespretxuz beteak dira azken bi neurtitzak:

«*Hanbat etzirade andere larri*
«*Merexi duzuna narzake sarri*»

Lehenean mutilak bere jujamendu lazgarria dakar, bigarrenean «narçaque» aditza da bereziki iluna irarkolak eginikako hutsa baita dudarik gabe.

Lafon-ek bi aterabide proposatzen ditu: « *On ne voit pas à quel verbe «narçaque» peut se rattacher. Erratum pour «narraque» «je dirais» ou pour «naçaque» «je ferais».* » Azkenean, bere itzulpenean hautatu du «narraque», Akesolok ere. Mespretxua ez da aski mutilarentzat, mehatxuaz ere baliatzen da; «merexi duzuna» aipatzen duelarik erraten du deblauki prest dagoela gertatu dena zabaltzea berehala, denek jakin dezaten neskatilaren desohorea.

«*Una mujer, gozarla y dejarla*» esaera hori entzun daiteke espainiar antzerki batean, Don Juan Tenorio batek eman lezakeena. Hau da mutilaren xede edo helburua eta XI. olerkia lotuz X.ri hobeki ulertzen da zer gizatzarra den mutila.

Antonio Arrue, el carlista que colaboró en el relanzamiento de Euskaltzaindia

Antonio Arrue, Euskaltzaindiaren suspertzean lagundu zuen karlista

Antonio Arrue, le Carliste qui collabore au renouveau d'Euskaltzaindia

Antonio Arrue, the Carlist who help relaunch Euskaltzaindia

MARTORELL, Manuel
Periodista y doctor en Historia

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 847-872. Bilbo
ISSN 0210-1564

Antonio Arrue, euskal ikasketa eta ikerketan esparruan pertsonahi nahiko ezezaguna izan da. Modu desegokian frankistatzat hartua izan da, aitzitik, 50 eta 60. hamarkadan zailetan, karlismoak Euskaltzaindiari eman zion bultzadaren isla izan zen. Arantzazuko Biltzar historikoan ekarpen garrantzitsu egin zuen, bertsolaritzaren garapenenan lagundu zuen, eta oro har, Euskaltzaindiaren lana eragozten zuten oztopo administratiboak gainditzen lagundu zuen.

Hitz-gakoak: Antonio Arrue, karlismoa, gerra zibila, euskal foruak, Arantzazuko Biltzarra.

Antonio Arrue tal vez sea una de las figuras más desconocidas en los ambientes dedicados al estudio, conservación y fomento del euskera. Considerado erróneamente franquista, representó en los difíciles años 50 y 60 del pasado siglo la contribución del carlismo al renacimiento de Euskaltzaindia, realizando una gran aportación a la misma en la celebración del histórico congreso de Aranzazu, en el desarrollo del bertsolarismo y para resolver las trabas administrativas que lastraban su actuación.

Palabras clave: Antonio Arrue, carlismo, franquismo, Guerra Civil, fueros vascos, congreso de Aranzazu

Antonio Arrue est peut-être l'une des figures les moins connues dans les domaines de l'étude, de la préservation et de la promotion de la langue basque. Considéré à tort comme franquiste, au cours des difficiles années 50 et 60 du siècle dernier il représenta la contribution du carlisme à la renaissance d'Euskaltzaindia, effectuant un apport important à Euskaltzaindia lors du congrès historique d'Aranzazu, apportant sa contribution dans le développement du bertsolarisme et participant à la résolution des obstacles administratifs qui gênaient ses activités.

Mots-clés : Antonio Arrue, carlisme, franquisme, Guerre Civile, fors basques, congrès d'Aranzazu.

Antonio Arrue is a somewhat unfamiliar figure in the sphere of Basque studies and research. He has been inappropriately regarded as a Francoist; yet during the difficult decades of the 1950s and 1960s he did in fact reflect the contribution of Carlism to the Euskaltzaindia. He made a key contribution to the historic Arantzazu Assembly, assisted in the development of extempore Basque verse making, and in general helped to overcome the administrative obstacles that were hampering the work of the Euskaltzaindia.

Keywords: Antonio Arrue, Carlism, Spanish Civil War [1936-1039], Basque charters, Arantzazu Assembly.

Si solo nos sirviéramos de la información suministrada por las redes de internet, Antonio Arrue Zarauz habría pasado sin pena ni gloria por el corto camino que recorreremos los mortales. Mirando las entradas a su nombre en esa ingente y globalizada base de datos que es Wikipedia, ni siquiera merecía el honor de figurar entre las «personas ilustres» de Asteasu, el pueblo guipuzcoano donde nació, más exactamente en la casa Apalagasasti del barrio Elizmendi, el 26 de marzo de 1903; el mismo pueblo que fue cuna del renombrado bertsolari Pello Errota, al que debió conocer y sus estrofas escuchar porque falleció cuando Antonio tenía 16 años; e igualmente de Bernardo Atxaga, que guarda un grato y reconocido recuerdo de quien, para muchos, es un total desconocido.

Y, sin embargo, nadie niega su gran aportación al resurgimiento del euskera y de la Academia de la Lengua Vasca después de la Guerra Civil. Pero el olvido de Antonio Arrue aún habría sido más escandaloso si Euskaltzaindia no hubiese publicado el año 2008 *Idazkiak eta hitzaldiak* (Arrue, 2008), una recopilación de sus trabajos históricos y literarios que prologó su amigo Antonio Zavala. Fueron sus hijos, con el apoyo de este jesuita vascólogo, quienes aprovecharon la presencia de Andrés Urrutia en el funeral de la viuda de Arrue, María Teresa Salazar, para sondear la posible publicación de los originales que conservaba Zavala. Fue a la salida de las exequias, oficiadas el 31 de octubre de 2005 en la parroquia donostiarra de San Vicente, la misma donde tres décadas antes también le habían acompañado a despedir a su esposo.

Tres años después, aparecería este interesante libro, en el que pueden encontrarse reflexiones sobre la unificación dialectal del euskera, un repaso a la situación de la poesía vasca al comenzar los años 60, un artículo sobre «el humor en la literatura euskérica», la apasionante aventura de la Real Compañía Guipuzcoana de Caracas, un análisis sobre el valor social de la gastronomía y perfiles dedicados a personalidades como Juan Bautista Aguirre, Louis Lucien Bonaparte, Tomás de Zumalakarregi o el bertsolari navarro Bordel. Cuando *Idazkiak eta hitzaldiak* vio la luz, Andrés Urrutia afirmó que, de esta forma, se saldaba la deuda contraída con Arrue por haber ayudado a superar tantos obstáculos en esa difícil etapa y por haber encauzado Euskaltzaindia hacia su legalización al final del franquismo. Para entonces, la Caja de

Ahorros Provincial de Guipúzcoa ya había recogido también en *Jan edenak* los numerosos artículos publicados desde 1954 a 1975 en la revista *Egan*, de la Real Sociedad Vascongadas de Amigos del País (Ibargutxi, 2009).

Sin lugar a dudas, la perplejidad ante unas posiciones políticas mal comprendidas, sobre todo en lo que se refiere a la Guerra Civil, había contribuido al desconocimiento público de este personaje tan clave en la reciente historia de la lucha por el euskera. Exactamente; Arrue, en los años 30, ya era conocido dentro de la Comunión Tradicionalista por sus mítines contra la República, participando en las actividades para derribar el Gobierno del Frente Popular. Por esta razón, tuvo que esconderse al fracasar la sublevación militar en Guipúzcoa y después, una vez que las tropas navarras ocuparon la capital donostiarra, formó parte de la Junta Carlista de Guerra provincial, siendo primero su secretario y, después, presidente de la misma.

Tal vez debido a ello, Antonio Arrue ha sido erróneamente calificado de «franquista», sobre todo teniendo en cuenta que también fue procurador en las Cortes Orgánicas por el Tercio Familiar entre 1967 y 1971 y que hasta fue condecorado con la Orden del Mérito Civil el año 1964. Sin embargo, Arrue jamás aceptó el sistema político surgido de la Guerra Civil y, desde el principio, se opuso, junto a muchos otros correligionarios suyos, al Decreto de Unificación de FET y de las JONS del 19 de abril de 1937, piedra angular sobre el que se edificaría el entramado ideológico del nuevo régimen. Por esta oposición fue perseguido, multado, desterrado y encarcelado.

Antonio Arrue político

En este sentido, se puede afirmar que Arrue se distinguió siempre por su fidelidad a la línea oficial del carlismo, liderada por Javier de Borbón-Parma, «Príncipe Regente» de la dinastía proscrita, y por su delegado nacional, Manuel Fal Conde, opuestos radicalmente a la integración del legitimismo en el Movimiento Nacional. En esta posición coincidió con la mayor parte de los cuadros del carlismo guipuzcoano, de forma especial con Ignacio Ruiz de la Prada y Pablo Iturria, con los que asumiría la tarea de reconstruir el partido carlista al margen de FET y de las JONS.

De hecho, Arrue compartió los duros momentos de la expulsión de Don Javier en diciembre de 1937, ordenada personalmente por Franco, cuando en calidad de secretario personal del abanderado dinástico del carlismo, recorría los frentes de guerra visitando las unidades del Requeté. Los iniciales recelos y el posterior rechazo de Arrue a la deriva fascista que estaba tomando el conflicto y, por lo tanto, a la amenaza que esto suponía para la lengua y la cultura vascas, se aprecian ya en varios hechos de este periodo bélico.

Uno de ellos es la carta que la Junta carlista de Vizcaya, que actuaba en estrecha colaboración con la que presidía Arrue, envía a la de Navarra con fecha de 15 de febrero de ese año de 1937. En la misiva, se propone a los navarros tener un encuentro conjunto con el recién nombrado «gobernador civil» para las provincias de Guipúzcoa y Vizcaya con el objeto de aclarar la política que las nuevas autoridades iban a aplicar en el País Vasco. En este documento, lo primero que hacen es quejarse de que los nuevos cargos que estaba nombrando este gobernador civil favorecían «a personas de determinada filiación», en clara referencia a la Falange, excluyendo del poder a los carlistas.

De acuerdo con este texto y ante una hipotética ocupación de todo el territorio vizcaíno, proponen plantear al «gobernador civil encargado de Guipúzcoa y Vizcaya» cuál va a ser su postura respecto a «la reintegración del sistema administrativo e instituciones de Vizcaya», y, de forma directa, que explique «su criterio respecto a la colaboración que ha de prestar a la propaganda vasquista y foral que la Comunión Tradicionalista, en cumplimiento de su lema, debe desarrollar en la provincia de Vizcaya». Una propaganda, añaden a continuación, que será «de clara afirmación vasquista, defensa del idioma y de las costumbres tradicionales, de los derechos históricos del País Vasco derivados de sus fueros, himnos regionales, etc. Y, en definitiva, de todo aquello que por ser legítimo español y vasco no debe ser preterido a pretexto de una prudencia mal entendida que desvirtuaría la eficacia de la propaganda que la Comunión Tradicionalista debe realizar clara y noblemente en el Señorío de Vizcaya» (Martorell, 2010).

Solo una semana antes de que se dictara el Decreto de Unificación, concretamente el 12 de abril de 1937, Antonio Arrue firmaba una circular a

todos miembros de la Comunión, en tanto que «presidente en funciones» de la Junta de Guipúzcoa, recordando a los carlistas su obligación de integrarse exclusivamente en entidades dependientes de su partido, advirtiéndoles, en una nueva alusión al predominio político que estaba adquiriendo el fascismo falangista, que debían afiliarse a la Obra Nacional Corporativa, de orientación tradicionalista, rechazando colaborar con otras organizaciones. Además, daba expresas indicaciones para que permanecieran «alertas» frente a las maniobras y actividades de Falange, «vigilando sus movimientos, recogiendo su propaganda y dando cuenta de cuantas novedades ocurran al respecto a la Delegación Social de la Junta Carlista de Guerra de Guipúzcoa» (Santa Cruz, Tomo 2).

Pero el acto que mejor ilustra la incompatibilidad ideológica entre el carlismo y el partido único fue la jura por Javier de Borbón-Parma de los fueros vascos en Gernika el 19 de mayo de 1937. El abanderado legitimista había cruzado la frontera solo tres días antes procedente de San Juan de Luz, instalándose en el señorío de Bertiz, junto a la localidad navarra de Mugaire. Durante una inspección por el frente de Vizcaya, en la que también iba acompañado, entre otros, por Arrue, se detuvieron para visitar «el Santo Árbol de las tradiciones vascas», cuando todavía se apreciaban las humeantes ruinas de la Villa Foral. Allí, según el testimonio directo de Ignacio Orbe y Vives, marqués de Valdespina, «ante el Santo Árbol, Su Alteza juró defender como Regente los Fueros Vascos y sus buenos usos y costumbres», teniendo como testigos al sacerdote navarro, capellán de requetés y párroco de Ezquiroz, Fermín Erice, que es quien le toma el juramento, en presencia de Arrue y otros tres mandos carlistas que, contraviniendo las normas «unificadas», saludan militarmente y no con el brazo en alto, como era preceptivo, vistiendo además de caqui, sin la camisa o cuello azul unificados, y tocados con la boina roja (Orbe y Vives, 1938).

Para entender el auténtico significado político de este simbólico acto, hay que tener en cuenta que se produce exactamente un mes después del Decreto de Unificación, basado en los 26 puntos de la Falange y, por lo tanto, con una concepción territorial uniformizadora del Estado en las antípodas de lo que en esos momentos estaban jurando. Igualmente; se debe valorar lo que suponía realizar ese solemne gesto cuando todavía eran evidentes las

dramáticas consecuencias del castigo aéreo, precisamente por ser Gernika símbolo de esas libertades históricas, y porque apenas un mes después, el 23 de junio, otro decreto fulminaba los últimos residuos forales suprimiendo los conciertos económicos de las dos provincias «traidoras».

Este enfrentamiento entre las dos principales fuerzas políticas del llamado «bando nacional» se exteriorizó, nada más producirse el bombardeo, en otro significativo pero desconocido incidente. Gracias igualmente al testimonio de varios de sus protagonistas, se sabe que al Tercio de Begoña llegaron noticias de que un piquete falangista, perteneciente a la columna del general Sagardía, se proponía destrozarse a hachazos el emblemático roble. Los mandos de esta unidad del Requeté, integrada fundamentalmente por carlistas vizcaínos, ordenaron montar un cordón de seguridad, reforzando las armas reglamentarias con bombas de mano (Martorell, 2010).

Cuando el Príncipe Regente volvió a entrar en la «zona nacional» el 28 de noviembre, una de sus primeras decisiones fue nombrar a Antonio Arrue su secretario personal. Y como tal le acompañó en su gira de casi 4.000 kilómetros por tierras vascas, castellanas, extremeñas y andaluzas, siendo recibidos de forma «triumfal» en todos los lugares donde había unidades del Requeté, un hecho que provocó no pocas suspicacias en la Junta Militar de Burgos ante el potencial político que podía alcanzar el carlismo en el «bando nacional». Descansando en La Ventilla, cerca de Motril, tras haber visitado la Alpujarra granadina, recibieron el 21 de diciembre la orden de detención contra Arrue, orden que respondía a un requerimiento de la Auditoría de la VI Región Militar, con base en Burgos.

Solo la mediación de personalidades cercanas a la comitiva hizo posible que el dirigente guipuzcoano se pudiera presentar voluntariamente, evitando así la sorprendente escena de que la Guardia Civil se llevara detenido a un miembro de la Junta Nacional Carlista de Guerra. Dos destacados integrantes de la delegación, Antonio Garzón y Rafael de Olazábal, fueron los encargados de acompañar en coche a Arrue hasta Granada, donde ingresó en la prisión provincial. Todavía sin haberse recuperado de esta desagradable sorpresa, el propio Príncipe Regente se encontró, al regresar a su residencia en Granada, la carta en la que Franco le invitaba «por el bien de

España» a que saliera cuanto antes de ella. Se la entregó personalmente el comandante Mazas, que se había desplazado expresamente a Granada con esta misión. Don Javier pidió al correo que solicitara «al generalísimo» una audiencia lo antes posible. Según relata el marqués de Valdespina, cuando el enviado de Franco abandonaba la casa, en las escaleras, se produjo un fuerte altercado entre el militar y Olazábal, quien «le cantó las cuarenta», echándole en cara que tanto la detención de Arrue como la expulsión de Don Javier eran una venganza por la fuerza que estaba adquiriendo el carlismo (Orbe y Vives, 1938).

Arrue quedó en situación de prisión incomunicada, siendo inútiles los intentos de verle, «en vista de lo cual, se le mandaron unos colchones y mantas, así como su maleta y la cena». Dolores Valero de Rojas, una de las responsables de la organización de las Margaritas en Granada, quedó encargada de que a Arrue no le faltara nada, mientras que la delegación carlista regresaba a Burgos para cumplimentar el encuentro con Franco. El relato de esta expulsión no deja pasar por alto la coincidencia de que el 22 de diciembre se cumpliera exactamente un año de que Manuel Fal Conde, mano derecha de Don Javier, también «cumpliendo órdenes superiores», se viera obligado a pasar la frontera portuguesa camino de su destierro en Lisboa.

«Justo al año –sigue el testimonio Ignacio de Orbe y Vives– el Señor (Don Javier) sale de Granada para atravesar los Pirineos, cumpliendo órdenes del Jefe del Estado». «A las 8 y cuarto de la mañana, emprendemos viaje a Sevilla, no sin antes haber testimoniado todo nuestro agradecimiento a la familia Contreras (en cuya casa se hospedaba) por las atenciones recibidas y trato dispensado a SAR. El Señor pidió a la familia Contreras que hicieran extensivo su agradecimiento a todo el pueblo de Granada. A Dolores (Valero) pidió se ocupara de que a Arrue nada le faltara y que las Margaritas hicieran lo posible para que, mientras estuviera en la cárcel, lo pasara lo mejor posible. Con el alma llena de tristeza por los últimos acontecimientos, salimos rumbo a Sevilla», para, después, ir a Burgos, desde donde, tras una tensa entrevista con Franco, Javier de Borbón-Parma se dirigió a San Sebastián y de aquí, el día 27 de diciembre, a la frontera de Hendaya (Orbe y Vives, 1938).

Una vez que Arrue quedó en libertad, continuó apoyando los esfuerzos de Manuel Fal Conde para reorganizar la Comución Tradicionalista en la región vasconavarra tanto durante la Guerra Civil como en la inmediata posguerra al margen del partido único. En 1941 contrajo matrimonio con María Teresa Salazar, la joven tolosarra con la que salía hacía años. Su hijo Juan María recuerda que solía ir en bicicleta hasta Villabona, a medio camino entre Asteasu y Tolosa, para encontrarse con su novia «en terreno de nadie». Ya con la licenciatura de Derecho por la Universidad de Oviedo, el matrimonio se trasladó a San Sebastián, donde, debido a sus posiciones políticas, no le fue fácil salir adelante. Arrue pudo haber cogido el carnet de FET y de las JONS y beneficiarse de los cargos y prebendas que llevaba implícito pertenecer al Movimiento Nacional; pero, como hicieron no pocos carlistas y en consonancia con la orden de sus jefes en este sentido, no aceptó cargos del régimen. Antonio Arrue se tuvo que valer de sus propios medios; abrió un despacho en la calle Legazpi, que años después trasladaría a la de Garibay, especializándose en arrendamientos y herencias rústicas, con la ayuda de su mujer, que cubría las tareas de secretaría en el despacho. Después, su esposa comenzó a trabajar como modista en el taller de confección abierto por su madre en la calle Vergara, sastrería que, por cierto, tuvo durante años acreditado predicamento en la ciudad, tal y como recuerda su hijo Juan María.

Políticamente siguió colaborando con Fal Conde en la reorganización del carlismo vasco-navarro. En enero de 1940 figura, junto a Rafael de Olazábal, como representante de Guipúzcoa en una junta interregional con delegados de Vizcaya, Álava y Navarra, dándose la circunstancia de que Jaime del Burgo Torres, uno de los principales mandos que había tenido el Tercio vizcaíno de Begoña, era el representante por el Viejo Reino. Fal Conde también propone entonces a Arrue para formar parte del nuevo Consejo de Administración de Editorial Navarra, la sociedad anónima creada para evitar que *El Pensamiento Navarro* fuera engullido en aplicación del Decreto de Unificación por la cadena de prensa del Movimiento (Villanueva, 1998).

Debido a estas posiciones contrarias a la orientación falangista del régimen, permaneció durante un año desterrado en Gijón y en el transcurso de la II Guerra Mundial figura entre los carlistas que no desean la victoria de

Alemania. Fernando Aramburu, presidente de la Diputación guipuzcoana y uno de los cuadros del tradicionalismo que había aceptado colaborar con el régimen, lo tilda directamente de «aliadófilo» en un informe que envía al subsecretario de Gobernación, Antonio Iturmendi, en relación con los incidentes ocurridos el 9 de agosto de 1942 con motivo de conmemorarse la «toma de Tolosa». De acuerdo con este documento, en el bando «falcondista» o aliadófilo se encontraban, junto a Arrue, los hermanos Larramendi, Ignacio Ruiz de la Prada, Francisco Juaristi, Juan Mocoroa, Bernardo Elio, Elías Querejeta, Juanita Alberdi, Margarita Mojedano y la familia Balezteña, de la cercana localidad navarra de Leiza.

Aramburu hace referencia a los panfletos que se habían requisado ese día, en los que los «falcondistas» denunciaban a los «nuevos Marotos» y «estómagos agradecidos», a las «plumas mercenarias y lacayas» que se habían vendido al régimen, haciendo un llamamiento a los carlistas guipuzcoanos para «defender con todo su entusiasmo la bandera de la legitimidad, hoy en alto mantenida por nuestro Regente Don Francisco Javier de Borbón-Parma y su Delegado y único jefe de la Comunión Tradicionalista Sr. D. Manuel Fal Conde». «¡¡ Carlistas guipuzcoanos!! –termina el documento–: el próximo día 9 de agosto todos a Tolosa, a demostrar que aún se puede salvar a España con el carlismo y solamente con el carlismo». De acuerdo con este informe, Arrue se había reunido la víspera, a las siete de la tarde, en su despacho «con seis o siete desgraciados» con el objeto de «perturbar» la concentración, impedir la lectura del discurso que tenía previsto pronunciar Aramburu y, en definitiva, boicotear los actos oficiales (Santa Cruz, Tomo 4).

Su hijo Juan María también recuerda otra significativa anécdota sobre los roces que solían aflorar cuando coincidían en algún lugar público aliadófilos y germanófilos. En una ocasión, Arrue se encontraba en una terraza con unos amigos de ideas similares, cuando oyeron a una persona de otra mesa decir que sería «totalmente feliz» cuando Alemania triunfara, a lo que uno de los compañeros de Arrue contestó, igualmente en voz alta, que entonces ya conocían a uno que no iba a ser «totalmente feliz». Unos meses después, el 4 de febrero de 1943, el gobernador civil de Guipúzcoa, Luis Rodríguez Miguel, le impone una multa de 5.000 pesetas –una cifra más que conside-

rable entonces— «por actividades encaminadas a entorpecer la normal ejecución de decisiones gubernativas, fomentando actitudes disgregadoras y de indisciplina contrarias al Movimiento Nacional», además de mostrar «insolidaridad con los postulados más fundamentales al desoír reiterados llamamientos de cooperación a la lucha anticomunista, en términos que por su personalidad y significación al trascender al público afectan al orden y disciplina que tenía la obligación de mantener».

Al acabar el conflicto mundial, la dirección javierista de la Comunión, en la que Arrue intervenía activamente, estaba convencida de que su idea de Monarquía Tradicional, basada en el antiguo sistema foral y, en cierta forma, semejante a la británica, permitiría a España reconciliarse con la Europa que había vencido al nazismo, contra el que, por cierto, Javier de Borbón-Parma había luchado activamente apoyando al maquis en el departamento de Allier. De acuerdo con las decisiones del Consejo de la Tradición, máxima instancia consultiva del carlismo, esta alternativa era factible debido a que el carlismo había sido «el único sector político que desde la creación del partido único ha mantenido públicamente su oposición al régimen con actos, manifestaciones y escritos de todos conocidos» (Santa Cruz, Tomo 12). Sin embargo, la correlación internacional de fuerzas debido a la «guerra fría» entre la «Europa libre», liderada por EEUU, y el bloque soviético dieron al traste con estas esperanzas. Las nuevas potencias «democráticas» prefirieron mantener una dictadura fuerte y anticomunista antes que probar nuevos ensayos políticos con los tradicionalistas.

En estos años, Arrue era uno de los más firmes partidarios de que Don Javier asumiera formalmente los derechos al trono de España, ya que, desde el punto de vista dinástico, solo tenía el título de «Príncipe Regente», otorgado por el «rey Alfonso Carlos», consciente de que iba a morir sin descendencia. Javier de Borbón-Parma asumió expresamente estos derechos el año 1952 en Barcelona, coincidiendo con la celebración del Congreso Eucarístico en la Ciudad Condal. Para entonces, Don Javier había reiterado el 26 de junio de 1950 su juramento a los fueros en Gernika, como también lo haría a los catalanes en el santuario de Montserrat un año después, en 1951, y a los de las islas Baleares en 1952, tras lo cual sería de nuevo expulsado a Francia.

Así se lo recuerda cuando en 1953 se dirige a Arrue por carta felicitándole por la celebración del centenario del Gernikako Arbola de Iparagirre, al que Don Javier define como «combatiente carlista y poeta». En la misiva, que lleva fecha de 10 de junio, lamenta no poder asistir al homenaje en Villarreal de Urrechua porque no se lo permiten. Aprovecha la ocasión para recordar su juramento, igual que lo había hecho Carlos VII en 1873. Después, para resaltar la importancia que tenía este símbolo, le explica que Alfonso Carlos, el hermano de Carlos VII, «se llevó consigo al destierro una bellota del Árbol y la plantó en el patio de honor» del castillo de Puchheim (Austria), donde «le recordaba, a él y a sus amigos, la lejana y querida tierra vascongada». «El Rey Don Alfonso Carlos –explica en su carta– duerme su último sueño, junto a la Reina María de las Nieves, en la capilla a la sombra del Árbol hijo de Gernika» (Santa Cruz, Tomo 15).

Antonio Arrue fue el principal responsable de la reorganización del carlismo en Guipúzcoa y trabajaba estrechamente con Fal Conde para que el carlismo navarro también recuperara su impulso anterior a los graves sucesos del 3 de diciembre de 1945, cuando quedó clausurado definitivamente el Círculo Carlista de Pamplona y fueron encarcelados cerca de doscientos militantes. En una carta a Fal Conde en enero de 1953, le informa de la constitución de una nueva Junta Regional guipuzcoana de 25 miembros, bajo la dirección de Ignacio Ruiz de la Prada y con Pablo Iturria como secretario. A finales de ese mes le puede informar de que los navarros se están «moviendo» y que «en breve» tendrán su propia Junta Regional totalmente reestructurada.

En marzo, le explica que en San Sebastián se habían repartido un millar de invitaciones a la misa por los Mártires de la Tradición. La misa se había celebrado en los Jesuitas y había estado presente «la plana mayor» del carlismo guipuzcoano: Julián Elorza, Fausto Gaiztarro, Tirso Olaizábal, Valdespina, conde de Vallcabra, los Juaristi, Elías Querejeta, Larnaga, Lizaso...» De esta correspondencia se desprende una coincidencia entre el entonces principal responsable del carlismo guipuzcoano y Fal Conde en la necesidad de promocionar todo lo que tenga que ver con la cultura vasca. Concretamente, Fal Conde felicita a Arrue por la conferencia que pronuncia sobre la actualidad del «teatro en euskera» y le anima a continuar por ese camino,

igual que había hecho al defender una Universidad Vasca o con motivo del centenario del Gernikako Arbola (Archivo Fal Conde, Carpeta 133/015).

Arrue se distinguiría después por su oposición a la línea colaboracionista que imprimió al carlismo el Secretariado dirigido por José María Valiente a partir de 1955, cuando este nuevo organismo directivo sustituyó a Manuel Fal Conde al frente del carlismo. Arrue, en concreto, fue uno de los principales impulsores de la denominada Junta de Regiones, creada en 1956 precisamente como respuesta a ese Secretariado y en la que la junta regional de Guipúzcoa tenía un peso fundamental junto a los navarros. En las mismas posiciones que Arrue estaban asimismo Ignacio Ruiz de la Prada y Pablo Iturria, sus inseparables colaboradores, pronunciándose, por el contrario, a favor del acercamiento a los nacionalistas vascos, regionalistas de otras zonas de España, a grupos católicos «neutros» e, incluso, a «sectores falangistas» que se habían distanciado del régimen. Tal y como se desprende de las decisiones adoptadas en una de las reuniones de la Junta, el carlismo podría converger con estos grupos en aquellos actos y objetivos que les fueran comunes (Santa Cruz, Tomo 18).

Una muestra de su postura anticolaboracionista es su negativa a asistir a la junta de jefes regionales que el Secretariado había convocado a mediados de octubre de 1956. Valiente, cuando informa de esa reunión celebrada entre los días 12 y 14 de ese mes, señala que algunos dirigentes anticolaboracionistas, como Baleztena, Quint-Zaforteza o Ruiz Peña, tampoco habían asistido pero se habían «excusado debidamente», mientras que Arrue ni había acudido ni se había excusado, puntualiza el nuevo delegado nacional del tradicionalismo.

En otra carta fechada el 18 de noviembre de 1957, Valiente se queja de la campaña lanzada por los sectores contrarios a la colaboración acusándole de que, en realidad, no tenía espíritu carlista, por lo que, tarde o temprano, traicionaría la causa de los Borbón-Parma. En esa campaña, según asegura Valiente, se contraponía su figura a la de otros dirigentes auténticamente carlistas, entre los que se volvía a destacar de forma expresa a Arrue. El 12 de abril de 1959, Arrue presenta formalmente su dimisión como jefe del carlismo guipuzcoano, según dice el acta de la reunión corres-

pondiente, «por no querer adherirse a la política del Secretariado». En el mismo escrito, se menciona que el enfrentamiento entre ambas tendencias venía de lejos y que junto a las posiciones de Arrue había otros jefes regionales, aunque solamente le había seguido en su dimisión el responsable del antiguo Reino de Granada o Andalucía Oriental (Santa Cruz, Tomo 21).

Mientras Arrue fue jefe de la Comunión Tradicionalista en Guipúzcoa no dejó de promover y potenciar el euskera. En diciembre de 1953, por ejemplo, ya informa de las actividades de la Academia de la Lengua Vasca, a la que se incorporaría formalmente al año siguiente, de las iniciativas a favor del euskera tanto en la Diputación provincial como en el Ayuntamiento de San Sebastián o de los estudios del Instituto Julio Urquijo, además de hacer el significativo comentario de que la junta carlista de Tolosa iba a abrir una escuela en euskera (Santa Cruz, Tomo 15. Acta Junta de Guipúzcoa; pp. 19-23). También informa de que para enero de 1954 se tenía previsto celebrar unos actos en honor del vascólogo Juan Bautista Erro, cuyos trabajos sobre el alfabeto influyeron en las teorías del filólogo alemán Wilhelm von Humboldt, además de ser ministro de Carlos V en la primera guerra carlista y, ya en el consiguiente destierro, de estar vinculado al círculo de estudiosos que trabajó con Louis Lucien Bonaparte (López Antón, 1999).

Antonio Arrue vasquista, colaborador de Euskaltzaindia y de la revista *Egan*

Precisamente ese año de 1953, asumiría la dirección de la revista *Egan*, de la Real Academia Vascongada de Amigos del País, junto a Aingueru Irigaray y Koldo Mitxelena, en cuyas páginas comenzaría a escribir el año 1954 sus conocidos artículos de la sección *Jan edenak*, que permitirían a la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa publicar el citado y homónimo libro en 1979.

Al año siguiente ingresa formalmente en Euskaltzaindia y en 1956, juega un papel clave para que se pudiera celebrar el histórico congreso de Aránzazu. Arrue no solamente facilitó, debido a su condición de abogado y a sus

buenas relaciones con personas bien situadas dentro del régimen, la obtención de los permisos necesarios sino que tuvo una destacada participación en sus preparativos y desarrollo, siendo uno de los que, junto con Manuel Lekuona y Koldo Mitxelena, presidían las sesiones de aquel encuentro que supuso el relanzamiento definitivo de las actividades tras la Guerra Civil. Después vendrían otras reuniones que continuaron el trabajo iniciado en Aránzazu y en todas ellas la intervención de Arrue fue decisiva (Arrue, 2008. Presentación biográfica de Antonio Zavala, pág. XIV).

Conocido por su oratoria en euskera, es reclamado por los organizadores para participar en el homenaje dedicado en Bayona a Louis Lucien Bonaparte un año después. Según comentó en sus notas biográficas el padre Luis Villasante, Pierres Lafitte, uno de los responsables del certamen, pidió expresamente la participación de Arrue debido a sus cualidades oratorias. «En los actos públicos de la Academia, Arrue actuó con frecuencia como orador –dice el padre Villasante–. Es que gozaba de una palabra fácil, viva, fluída y agradable. Entre otras muchas actuaciones guardo una en la memoria. Se habían de celebrar en Bayona ciertos actos en recuerdo del Príncipe Bonaparte. Los académicos de Iparralde (zona septentrional del País Vasco) deseaban un orador para ese evento. El señor Lafitte se expresó así con una sonrisa: ‘Nosotros somos muy fríos y usted –Arrue– habrá de venir a dar un poco de calor’. Y como se lo habían rogado, también allí nos obsequió con su palabra. ¡Y cuántas veces lo mismo!» (Arrue, 2008. Presentación biográfica de Antonio Zavala, pág. XVIII).

Liberado de sus responsabilidades jerárquicas dentro de la Comución, pudo dedicarse a partir de 1959 de lleno y dentro de la Academia a la comisión encargada de promover el bertsoarismo. Gracias a su «especial dedicación», según vuelve a comentar el padre Villasante, fue posible convocar, también por primera vez desde la Guerra Civil, un concurso público de bertsoaris. Le seguirían las convocatorias de 1965 y 1967, que, a semejanza de lo que supuso para el euskera el congreso de Aránzazu, sentaron las bases para recuperar uno de los usos más genuinos de la lengua vasca. Según relata Zavala, Arrue tenía una gran estima por Xalbador: «Ese bertsoari de Urepel no es como los otros. Ese es, al mismo tiempo, poeta», señala Zavala que dijo en una ocasión.

En estas tareas, Arrue contó con la inestimable colaboración de este jesuita, no solo amigo sino interesado igualmente en las profundas raíces populares que tenía el carlismo en el País Vasco. Antonio Zavala da detalles del trabajo realizado por Arrue y de su relación con otros vascólogos comprometidos en el fomento del bertsolarismo, como Juan María Lecuona, Alfonso Irigoyen, Fernando Artola, Antonio Valverde, Ambrosio Zaratain o Juan San Martín. Con todos ellos estableció una estrecha relación. «Tantas veces nos reuníamos que llegamos a ser íntimos amigos», dice Antonio Zavala, quien menciona la anécdota de que, cuando se sentaban a la mesa, dejaban en manos de Arrue la elección del menú debido a su «refinado» criterio gastronómico. El buen comer, hasta convertirlo en arte, era otra de sus pasiones, que le llevó a fundar, en colaboración con Busca Isusi y Félix Mokoroa, la prestigiosa Cofradía Vasca de Gastronomía, habilitando como sede el antiguo matadero municipal donostiarra, entonces en ruinas.

Zavala también destaca en su prólogo la ayuda que tuvo por parte de Arrue a la hora de sacar adelante, a partir de 1961, la *Colección Auspoa*, que, con cerca de 300 volúmenes, supuso un trascendental paso para la recuperación del bertsolarismo y, en general, de la cultura popular en euskera. Comprometidos ambos desde el congreso de Aránzazu con la misma causa, Zavala recuerda, en concreto, que Arrue realizó numerosas gestiones ante la Administración para que los libros de *Auspoa* salieran a la luz.

También se debe a las gestiones de Arrue que la obra *Gero*, de Axular, pudiera ver de nuevo la luz el año 1964. Para ello, aprovechó los contactos con antiguos correligionarios, en este caso con Juan Flors. Este médico de Villarreal de los Infantes, «la Estrella del Levante», había sido presidente de la diputación provincial de Castellón, se distinguió por sus obras sociales en el mundo rural, y también por haber puesto en marcha sendas editoriales: una especializada en sanidad –Editorial Científico Médica– y otra, con su nombre, dedicada a humanidades y temas religiosos, en la que se publicó *Gero*, con traducción al castellano del padre Villasante. Juan Flors solo puso como condición que la Academia entregara una cantidad de dinero que no tenía, y que Arrue, de nuevo, consiguió. «No sé qué puertas llamaría para lograr ese dinero, pero cumplió su cometido», explica Zavala (Arrue, 2008. Presentación biográfica de Antonio Zavala, pág. XVII).

Aunque Arrue se había despojado de sus responsabilidades al frente de la Comunción Tradicionalista en Guipúzcoa, no por ello dejó de participar en los actos carlistas como tampoco renunció jamás a sus ideas tradicionalistas, incluso después de romper con la línea izquierdista que imprimió Carlos Hugo a este movimiento en los últimos años de la dictadura. El 26 de junio de 1960, por ejemplo, intervino en el 125 aniversario de la muerte de Tomás Zumalakarregi, que se celebró en Zegama. Ese día y tras la correspondiente y solemne misa, con guardia de honor de requetés uniformados en torno al mausoleo del mítico general, Arrue pronunció un discurso en euskera que fue considerado, entonces, una clara muestra de la evolución ideológica que se estaba gestando en las filas del legitimismo.

Refiriéndose de forma implícita a los temores que suscitaban dentro del tradicionalismo las innovaciones del Concilio Vaticano II, Arrue dijo que el carlismo no daría «un paso más adelante ni más atrás que la Iglesia de Jesucristo», rescatando así las palabras con las que Carlos VII salió al paso de la escisión integrista de Nocedal a finales del siglo XIX. Incluso aclaró que los carlistas estaban dispuestos «a dar un paso más adelante que la Iglesia en la cuestión social». A continuación, igualmente en euskera, reiteró el compromiso del carlismo con los «fueros, usos, costumbres y lenguas de los diversos pueblos de las Españas». «Para nosotros –dijo–, las libertades de los pueblos, las libertades regionales no tienen más que un límite: la unidad de la gran patria española. Para nosotros, por ejemplo, no es Rey legítimo quien no sea amante verdadero del auténtico pueblo; ni tampoco el que no haya jurado previamente, bajo el Árbol de Gernika, los Fueros del País Vasco». Cómo solía ser habitual en otros actos semejantes, la celebración del centenario de Zumalakarregi, en el que actuaron los grupos de dantzaris de Vergara y del Muthiko Alaiak, concluyó con el canto del *Gernikako Arbola* (Santa Cruz, Tomo 22).

Arrue y el padre Zavala vuelven a aparecer juntos en el ambicioso proyecto de Ediciones Montejurra, con el que la Comunción Tradicionalista pretendía lanzar una editorial carlista, intentando así ocupar un espacio propio frente a la orteguiana *Revista de Occidente* o a la Biblioteca del Pensamiento Actual, vinculada al *Opus Dei*. En 1961, Ediciones Montejurra ya tenía publicados quince libros en castellano, tenía previsto sacar seis

en catalán y otros tantos en euskera, entre ellos uno de Zavala –*Romancero Carlista*–, y otro de Arrue con el título *Escritos Vascos*.

El 15 de noviembre de 1965, pronuncia una conferencia en el Teatro Olimpia de Azkoitia sobre *Carlos VII y la poesía popular vasca*, en la que resalta la relevancia que esta emblemática figura tuvo en las canciones y poemas populares. Según informa la revista *Montejurra*, en el número correspondiente al mes de diciembre, el teatro estaba lleno y entre los presentes había carlistas no solo de Azkoitia sino de otras localidades cercanas, como Azpeitia, Cestona, Zumárraga o Villarreal de Urrechua. Arrue aprovechó la ocasión para recordar cómo en plena segunda guerra carlista, tanto la Diputación Foral como las Juntas Generales de «las repúblicas, alcaldías y uniones» de Guipúzcoa, celebradas en junio de 1875 en Villafranca de Oria, bajo control carlista, aprobaron una resolución para «fomentar en todos los órdenes la lengua vascongada» (revista *Montejurra*, nº12).

Al año siguiente, Arrue fue uno de los impulsores de la campaña promovida por los carlistas guipuzcoanos para que el Gobierno derogara el decreto del 23 de junio de 1937 por el que se castigaba la «infidelidad» de Guipúzcoa y Vizcaya suprimiendo para siempre sus conciertos económicos con el Estado. La iniciativa de este movimiento reivindicativo la tomaron los concejales carlistas de Tolosa, quienes, a su vez, se habían hecho eco de las palabras pronunciadas en este sentido por José Ángel Zubiaur en la concentración de Montejurra de ese año.

Ese día, el 8 de mayo de 1966, sobre un mar de boinas rojas que cubría toda la Plaza de los Fueros de Estella, este abogado navarro exigió «una reintegración foral plena no solo para las regiones del Norte sino para todas las de España, como siempre ha querido el carlismo», reclamando expresamente al Gobierno español que derogara el citado decreto. El boletín *Información Mensual*, publicado clandestinamente por la Secretaría personal de Carlos Hugo de Borbón-Parma, asegura que a ese acto de Montejurra acudieron representantes de grupos catalanistas, nacionalistas vascos y de una organización madrileña denominada Estudiantes Demócratas, cuya presencia fue recibida por miles de carlistas al grito de «¡Libertad, libertad!».

Apenas un mes después, el 2 de junio, los concejales carlistas de Tolosa, encabezados por el señor Azurza, presentaron una moción reclamando de forma oficial la anulación del decreto. La moción fue aprobada, incluso con el apoyo del alcalde. A continuación, en buena parte debido al impulso de los carlistas guipuzcoanos, comenzaron a adherirse a esta moción otros ayuntamientos tanto de la propia Guipúzcoa como de Vizcaya, Álava y también de Navarra. Unos días más tarde, por ejemplo, se sumaba el Ayuntamiento de San Sebastián; en Navarra, suscribieron la moción los de Pamplona, Estella y Villatuerta.

Debido al respaldo municipal que estaba teniendo la iniciativa, también lo hicieron las diputaciones de las cuatro provincias, así como otros organismos, entre ellos la sociedad pamplonesa Muthiko Alaiak y las hermandades de ex combatientes de requetés de Guipúzcoa, Vizcaya y Navarra. El asunto no tardó en saltar a la prensa, iniciándose una polémica periodística recogida por *El Diario Vasco*, *El Pensamiento Navarro* y el diario *Arriba*, interviniendo firmas como José María de Areilza, Cruz Martínez Esteruelas o el profesor donostiarra Carlos Santamaría. Antes de que la polémica se extendiera, la Dirección General de Prensa cortó por lo sano dando, como era costumbre, las indicaciones pertinentes a los directores de los periódicos.

A finales de ese mes de junio, Manuel Fraga, ministro de Información y Turismo, reconoció que el asunto se había tratado en el consejo de ministros celebrado en Barcelona, para lo que los responsables de Gobernación y Hacienda habían presentado los correspondientes informes. De acuerdo con sus palabras, el Gobierno había decidido eliminar el preámbulo del decreto-ley, es decir la parte del texto en la que se justificaba la medida pero, en una decisión incongruente desde el punto de vista jurídico, dejaba en vigor la anulación de los conciertos económicos. Además, Fraga dejó muy claro que el Gobierno franquista no estaba dando marcha atrás: «Debo dejar perfectamente claro –explicó–, para que no haya lugar a dudas, que se trata de quitar el preámbulo y no de cambiar la disposición». «La historia es irreversible y el proceso del principio de unidad político-administrativa y de establecimiento de una total igualdad de los españoles ante la ley es inquestionable. El Gobierno no piensa de ningún modo volver la vista atrás» (Santa Cruz, Tomo 28).

A partir de ese momento, la prensa ya no volvió a tratar esta cuestión; meses más tarde, el régimen echó mano de los procuradores a Cortes por Vizcaya Fernández Palacios y Fernández Conde para elevar al pleno de las Cortes una propuesta suprimiendo el citado preámbulo. Para entonces Arrue, junto a Escudero, habían salido elegidos también procuradores por el Tercio Familiar en representación de Guipúzcoa, donde habían derrotado a la candidatura oficialista formada por Araluce y Pagola. «Los Fernández», como eran conocidos popularmente, solicitaron a los nuevos procuradores carlistas que encabezaran el pliego de firmas en la enmienda, a lo que se negaron tras denunciar que aquello no era más que una «grotesca manio- bra» del Gobierno.

Cuando la propuesta fue sometida a votación, los dos procuradores carlistas por Guipúzcoa y los otros dos de Navarra, Auxilio Goñi y José Ángel Zubiaur, abandonaron de forma ostensible el hemiciclo, que aprobó la moción gubernativa, como siempre, por unanimidad. El 10 de mayo de 1968 el Consejo de Ministros culminaba la farsa aprobando otro decreto-ley que suprimía casi todo el preámbulo –del segundo al quinto párrafo– pero mantenía inalterable la parte dispositiva, que era, precisamente, lo que los carlistas querían que se derogara (Santa Cruz, Tomo 28).

Arrue también fue uno de los principales impulsores del memorándum que la Academia de la Lengua elevó al Gobierno, a través del Ministerio de Educación, el 20 de diciembre de 1966 reclamando una serie de medidas para sacar al euskera del estado de postración en que se encontraba. Arrue se refiere a estas reivindicaciones en la entrevista que concede a comienzos de 1967 al diario *El Pensamiento Navarro* que, a su vez, es reproducida de forma íntegra por la revista *Montejurra* en su número 24, correspondiente al mes de marzo de ese año.

En resumidas cuentas, lo que la Academia pide al Gobierno es que se abran «cursos experimentales» de euskera en algunas escuelas públicas de las cuatro provincias, que igualmente se creen «escuelas primarias piloto bilingües», y que se introduzcan cursos de graduado y clases de euskera en la Universidad. Además, reclaman el reconocimiento oficial y subvenciones suficientes para garantizar las actividades de Euskaltzaindia. De acuerdo

con lo que dice en la entrevista, apenas cuentan con recursos, valiéndose de algunas subvenciones, aportaciones de particulares y lo que pueden sacar de los concursos de bertsoalaris.

Para Arrue, «si el vascuence se había conservado hasta entonces había sido por un verdadero milagro de Dios» e insiste en la necesidad de fomentar su uso en escuelas, emisoras de radio, teatros y misas, de las que, según asegura, al menos una treintena se ofician en lengua vasca los domingos y fiestas de guardar en la capital guipuzcoana. No por ello deja de valorar el trabajo que ya realizan numerosas publicaciones editadas a un lado y otro de la frontera, mencionando expresamente, además de la revista *Euskera* de la Academia, *Zeruko Argia* (San Sebastián), *Egan*, *Herria* (Bayona), *Kuliska Sorta* (Zarauz), *Gure Herria*, *Jakin*, *Olerti* y, desde luego, la *Colección Auspoa* que publica su amigo Zavala en Tolosa. Otro de los aspectos interesantes de sus declaraciones es la reivindicación del histórico compromiso del carlismo con el euskera y la cultura vasca. «El vascuence es de todos los vascos» y, por lo tanto, los carlistas «lo consideramos tan nuestro como de otros», declara (revista *Montejurra*, nº24).

Tras volver a recordar la significativa decisión de las Juntas Generales guipuzcoanas de fomentar «en todos los órdenes» la enseñanza del euskera, coloca como ejemplos de este compromiso a figuras como Julio Urquijo e Ibarra, fundador de las publicaciones *Revista Internacional de Estudios Vascos* y *Euskalerraren Alde*, así como impulsor de la Sociedad de Estudios Vascos (*Eusko Ikaskuntza*), de la que fue vicepresidente hasta 1930, además de ser uno de los cuatro fundadores en 1918 de *Euskaltzaindia*, y de la Sociedad Vascongada de Amigos del País, que presidiría a partir del año 1943. Igualmente se refiere a Domingo Aguirre, cofundador con Urquijo de la citada *Euskalerraren Alde*, colaborador de *Euskal Esnolea*, de *Jaungoiko Zale*, pero, sobre todo, «padre» de la novela en euskera (Yoldi, 2011) y al que Arrue califica como «el mejor novelista euskerico de todos los tiempos».

A estas dos importantes personalidades, habría que añadir la no menos trascendental de Julián Elorza Aizpuru, presidente de la Diputación Foral de Guipúzcoa entre 1928 y 1931, que también presidió la Sociedad de Estudios Vascos (López Antón, 1999; Yoldi, 2011). En todos ellos aparece una

constante que responde a la concepción que el carlismo tenía del hecho vasco: la defensa a ultranza de sus fueros, costumbres, lengua y cultura, entendiendo que tal defensa no es incompatible con la permanencia en un mismo proyecto político con otras regiones españolas, a las que se deben reconocer los mismos derechos históricos. En definitiva, un proyecto en defensa de la lengua y la cultura vascas en tanto que genuinas señas de identidad de Euskal Herria pero sin partir de planteamientos políticos nacionalistas.

En este sentido, el trabajo realizado por Arrue y otros correligionarios suyos en la actual Comunidad Autónoma Vasca coincide con la orientación que imprimió al carlismo navarro Ignacio Baleztena Ascárate, asimismo vascólogo, escritor y fundador el año 1931 del Muthiko Alaiak, probablemente una de las sociedades que más ha contribuido a desarrollar el folklore y las tradiciones vascas en el antiguo reino. Aunque es más conocida por su grupo de danzas y su peña sanferminera, el Muthiko Alaiak ya salió en defensa del euskera el año 1945 y en los estatutos que presentó cuatro años más tarde para obtener una legalización que el Gobierno Civil le negaba vuelve a defender esta «reliquia preciosa de nuestra tierra que está desapareciendo».

El Muthiko Alaiak, que en esos años aglutinaba a la mayor parte de la juventud carlista de Pamplona, no duda en utilizar públicamente el término de Euskal Herria, tal y como había hecho siempre el carlismo desde que apareciera en la primera versión del Oriamendi, escrita originariamente en lengua vasca. En noviembre de 1949, esta sociedad señala en *El Pensamiento Navarro* que su objetivo es lograr «la hermandad de todas las gentes del país que crean en Dios, obedezcan a la Iglesia y amen a la vieja Euskal Erria». «El Muthiko Alaiak –añaden– va a desarrollar su programa en Navarra como parte integrante del País Vasco y de España». Tendría que esperar, sin embargo, nada menos que dieciséis años para poder abrir su primera ikastola, el año 1965, en colaboración con Radio Requeté, que emitía las clases durante quince minutos diarios (Martorell, 2006).

Es más que significativo que «Premín de Iruña», como se le conoce también a Ignacio Baleztena, y los vascólogos carlistas de Guipúzcoa participaran juntos en la celebración del Congreso de Estudios Vascos celebrado en

Vergara en septiembre de 1930, cuyo aurresku inaugural fue interpretado por este ilustre pamplonés; que juntos defendieran el Estatuto Vasconavarro de Estella al comenzar la II República; que ambos se esforzaran por recuperar la lengua vasca durante los duros años de la posguerra; que el Muthiko coincidiera con Arrue en el homenaje el año 1960 a Zumalakarregi en Zegama, y que el 30 de abril de 1967 volvieran a coincidir en la Plaza de los Fueros de Lizarra cuando pronuncia su discurso político más comprometido con Euskaltzaindia.

En esa misma plaza, donde los dantzaris del Muthiko Alaiak eran aplaudidos por carlistas de todas las regiones, desde un balcón que hacía de improvisada tribuna, flanqueado por los retratos de Don Javier y Carlos Hugo de Borbón-Parma, Arrue comenzó su arenga con unos párrafos en euskera para continuar, después, en castellano. Con la plaza y las calles adyacentes nuevamente abarrotadas de boinas rojas, Arrue anunció que la Comunión Tradicionalista se adhería de forma oficial al memorándum elevado por la Academia al Ministerio de Educación con el objeto, según dijo, de «conservar este monumento único de la lengua vasca», añadiendo, a renglón seguido, que el carlismo tenía la misma posición con el gallego y el catalán.

Aunque ya había manifestado sus prevenciones hacia la elección de procuradores a Cortes por el Tercio Familiar, en aplicación de la recién aprobada Ley Orgánica del Estado, Arrue reconoce que este tipo de elección directa brindaba «una oportunidad» política que el carlismo no podía desaprovechar, defendiendo, de paso, que se reconocieran los partidos políticos. Luego insiste en que en esas Cortes no están representadas las regiones que, «al menos en España, tienen personalidad propia». «Las regiones – dice – fueron las avanzadas constructoras de la actual nación y esta no puede olvidar la presencia regional, pues constituye aún la columna viva que sostiene la sociedad en que vivimos» (revista Montejurra, nº26).

Tras asistir en 1968, de nuevo junto a Antonio Zavala, al congreso sobre la unificación del euskera en Aránzazu, realizaría otra de sus grandes aportaciones a la Academia. En 1969 se vio la necesidad de dar a Euskaltzaindia la entidad legal de la que carecía y que determinaba seriamente sus actuaciones a causa de la debilidad jurídica que esto suponía. La intervención de

Arrue en la actualización de los estatutos también fue esencial, completando esta labor tres años después. Según recuerda Villasante, se hicieron varios viajes a Madrid para conseguir la legalización y en uno de ellos, tras haber hablado con un ministro, dio la impresión de que se alcanzaría el ansiado objetivo. Incluso Arrue propuso celebrarlo cuando, concluida la entrevista, se dirigieron a un restaurante para comer: «Hoy es un día grande y, para celebrarlo, pidamos un vino de marca». Pero aquel brindis resultó vano; la legalización solo llegaría una vez muerto Franco (Arrue, 2008. Presentación biográfica de Antonio Zavala, pág. XVII).

El 22 de julio de 1969, dos meses después de los graves disturbios registrados en Estella por la nueva expulsión gubernativa de los Borbón-Parma, Arrue protagonizaba su mayor desplante al régimen. Ese día, las Cortes tenían que refrendar con su voto la designación por el Generalísimo del príncipe Juan Carlos como heredero a la Corona de España. Inicialmente, según recuerda el hijo de Arrue, estaba previsto que la votación se realizara de forma secreta y bajo la supervisión del presidente de la cámara. Los cuatro procuradores carlistas por el llamado Tercio Familiar, entre ellos Arrue, consiguieron el compromiso de una treintena más para emitir un voto negativo. Sin embargo, Franco no quería ningún tipo de oposición. Impuso no solamente su presencia, sino que la votación fuera nominal, en pie, uno a uno y a vozalzada. Al menos la mitad de los confabulados incumplieron el compromiso, mientras los síes se iban sucediendo ante la atenta mirada del Caudillo. Solamente diecinueve se atrevieron a desafiar al dictador, entre ellos los cuatro carlistas. De nuevo allí estaba Antonio Arrue. Cuando le llegó el turno, se puso en pie y pronunció un «No» que parecía, más que un voto, un grito de protesta.

Prácticamente esta fue su última intervención pública de Arrue, cuyo desencuentro con la orientación cada vez más izquierdista de Carlos Hugo le llevó a apartarse de toda actividad política sin que, por ello, renunciara a sus principios tradicionalistas. Fue precisamente esta integridad, esta coherencia ideológica, la que le granjeó el respeto de muchos intelectuales con ideas muy distintas a las suyas. Se podrían poner unos cuantos ejemplos, pero tal vez el más significativo de todos sea el de Koldo Mitxelena, con quien mantuvo una larga y estrecha amistad. Su hijo Juan María recuerda sus visitas a casa. Era habitual que se acercara a comer con su mujer, Maite,

que también estableció una amigable relación con la de Arrue. Asimismo recuerda que, en esos años de compromiso mutuo, Mitxelena hacía la crítica de novelas policíacas, algunas de las cuales, una vez leídas, regaló a Juanmari. La amistad y el respeto entre ambos, como ocurría con otros miembros de la Academia, estaban por encima de las diferencias políticas. El hijo de Arrue pone como ejemplo que, pese a su declarada militancia nacionalista y a tener por esta razón antecedentes policiales, su padre, junto a Agud Querol, otro amigo suyo, avalaron a Koldo Mitxelena para que pudiera acceder a la cátedra de Filología de Salamanca, cátedra que, sin este respaldo, difícilmente habría conseguido.

Luis Villasante en su elogioso prólogo al libro *Jan edenak* define a Arrue como el «colaborador que nunca falló» a Euskaltzaindia. Otros tuvieron, igualmente, palabras elogiosas por su inestimable aportación a la Academia. Eugenio Goyeneche, de la revista *Eusko Jakintza*, lo consideró «el mejor orador en vascuence» en esos difíciles años. Para Antonio Zavala, sus méritos eran más que suficientes por «la adhesión que siempre había mostrado a nuestro idioma» para figurar en el cuadro de honor. Lo mismo se podría decir de su paisano Bernardo Atxaga, de José Luis Álvarez Enparantza «Txillardegi» o Xabier Kintana, quien destacó su ayuda para sacar adelante el método de aprendizaje *Euskalduntzen* (Ibargutxi, 2009). En el escueto perfil que le dedica la obra *Nuestro siglo. Cien años en la cultura vasca* se reconoce que fue «para Euskaltzaindia el firme y leal pilar sobre el que se apoyaba todo el trabajo de gestión», aunque no hace referencia a la otra gran causa a la que dedicó toda su vida, simbolizada por el retrato de «su Rey», Javier de Borbón-Parma, que presidía su despacho, en el que el 17 de noviembre de 1976, trabajando por la tarde, le sorprendió la muerte.

Bibliografía

ARRUE, A., 2008, *Idaztiak eta hitzaldiak*. Presentación de Antonio Zavala. Bilbo: Euskaltzaindia.

IBARGUTXI, F., *El hombre que sacó de apuros a Euskaltzaindia*. San Sebastián: El Diario Vasco, 3-5-2009.

LÓPEZ ANTÓN, J.J., 1999, *Escritores carlistas en la cultura vasca*. Pamplona: Pamiela.

MARTORELL, M., 2006, *Muthiko Alaiak. 75 años de nuestra Historia*. Pamplona: Muthiko Alaiak.

———, 2010, *Retorno a la lealtad. El desafío carlista al franquismo*. San Sebastián de los Reyes (Madrid): Editorial Actas.

ORBE Y VIVES, I., 1938, *Diario de mis viajes por España con S. M. el emperador Otto de Austria y S. A. R. el Príncipe Regente, Don Francisco Javier Borbón Parma*. Astigarraga (Guipúzcoa).

SANTA CRUZ, M., *Apuntes y documentos para una Historia del Tradicionalismo Español*. Tomo 2 (1979); Tomo 4 (1979); Tomo 12 (1983); Tomo 18 (1988); Tomo 21 (1989); Tomo 22 (1989); Tomo 28 (1991). Madrid: Fundación Hernando de Larramendi.

VILLANUEVA, A., 1998, *El carlismo navarro durante el primer franquismo*. San Sebastián de los Reyes (Madrid): Editorial Actas.

YOLDI, P., 2011, Bertan 24. Euskera. Donosti-San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa.

1965 *Acto cultural en Azcoitia. Carlos VII y la poesía vasca*. Pamplona: revista Montejurra nº12. Diciembre, 1965.

1967 *Gente que cuenta. Don Antonio Arrue Zarauz*. Pamplona: revista Montejurra nº24. Marzo, 1967.

1967 *El Estado no puede olvidar la presencia regional...* Pamplona: revista Montejurra nº26. Mayo, 1967.

Archivo Fal Conde. Universidad de Navarra.

Los nombres vascos de los meses en una obra de 1621: *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo*

Euskal hilabeteen izenak 1621eko lan baten: *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo*

Les noms de mois en basque dans une œuvre de 1621 : *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo*

Basque names of months in a work of 1621: *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo*

ZULAIKA HERNÁNDEZ, Josu M.

Eusko Ikaskuntza

Sarrera data: 2012-02-21

Onartze data: 2012-07-16

Euskera. 2011, 56, 3. 873-904. Bilbo
ISSN 0210-1564

1621ean, Ardevines Aragoiko medikuak bere *Fabrica universal* lanean, euskal hilabeteen izenak jaso zituen. Modu horretan hauek inprimatuak ageri diren hirugarren liburuki inprimatua bilakatu zen. Ardevinesek, hilabete batzuen transkripzioari, hauen, etimologia nahiko oinarrিতua gaineratu zuen. Ez dakigu zein izan zen Ardevinesen iturria, ahozko komunikazio hutsa izan zen edo eta gaur egun desagertua dagoen lanen bat. Dena dela, nahiko argi dago, ia ezagutzen ez den zerrenda honen egilea euskara oso ongi menperatzen zuen norbait behar zuela izan.

Hitz-gakoak: Ardevines, euskara, hilabeteak, hizkuntza historiografia, etimologia, euskalkiak.

En 1621, el médico aragonés Ardevines incluyó los nombres vascos de los meses en su obra *Fabrica universal*, que se constituye así en el tercer libro impreso en el que aquellos aparecen reproducidos. Ardevines acompañó a la transcripción de algunos de los meses la etimología, bastante fundada, de los mismos. Ignoramos cuál pudo ser la fuente de Ardevines, ni si esta fue una mera comunicación oral o alguna obra hoy desaparecida. Pero, en cualquier caso, parece claro que el autor intelectual de este prácticamente desconocido listado hubo de ser alguien con un muy correcto dominio del euskara.

Palabras clave: Ardevines, euskera, meses, historiografía lingüística, etimología, dialectos vascos.

En 1621, le médecin aragonais Ardevines inclua les noms basques des mois dans son oeuvre *Fabrica universal*, qui fut le troisième livre imprimé où ils apparaissaient. Ardevines accompagna la transcription de certains de ces mois de leur étymologie bien documentée. Nous ignorons quelle put être la source utilisée par Ardevines, ni si cette source fut un simple témoignage oral ou une oeuvre aujourd'hui disparue. Quoi qu'il en soit, il semble évident que l'auteur de cette liste pratiquement inconnue devait être quelqu'un ayant une maîtrise très correcte de la langue basque.

Mots-clés : Ardevines, langue basque, mois, historiographie linguistique, étymologie, dialectes basques.

In 1621 the Aragonese doctor Ardevines included the Basque words for the months in his work *Fabrica universal*. So this became the third work in which they are printed. To the transcription of some of the months Ardevines added a fairly well-founded etymology. It is not known what Ardevines' source was, nor whether it was mere oral communication or a piece of work no longer extant today. Nevertheless, it is fairly clear that the author of this virtually unknown list must have been someone who mastered Basque very well.

Keywords: Ardevines, Basque, months, language historiography, etymology, Basque dialects.

1. Introducción

En el trabajo que aquí presentamos, y tras un somero estudio de la figura de Salvador Ardevines y de su obra, reproduciremos el listado de meses en euskara que este médico aragonés incluyó en su *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo* (1621). Con su publicación, nos hallaríamos en presencia de la tercera obra impresa, tras las de Leizarraga (1571) y Voltaire (ca. 1620), en la que aparece una relación completa de los nombres vascos de los meses. Compararemos las etimologías de Ardevines con las que, siglos después, ensayaron algunos de los más renombrados etimologistas del euskara, e intentaremos averiguar el dialecto al que pertenecen sus vocablos vascos. La reproducción de los nombres dados a los meses en todas las obras vascas conocidas (tanto impresas como manuscritas) anteriores a la de Ardevines, nos permitirá demostrar que ninguna de las mismas sirvió de fuente al erudito aragonés. Quedará, de tal modo, en el aire la auténtica paternidad intelectual de este antiguo y, hasta ahora, poco menos que desconocido listado de meses vascos.

2. Salvador Ardevines, un médico aragonés poco conocido

La figura de Salvador Ardevines Isla permanece oculta tras una nebulosa de silencios e inexactitudes que bien poco nos permiten conocer de su vida. Tanto es así que ni siquiera es seguro su lugar de nacimiento, pues mientras que Arcarazo (2006, 228), sin indicar sus fuentes, lo sitúa en Barbastro en el año 1585, Latassa (1799, II, 293) dice que «nació en la Villa de Luna segun parece¹». Es el propio Latassa (1799, II, 293-294) quien nos refiere que «fue Medico en Aragon muchos años como consta de la primera obra suya» y, más concretamente, que «en 1599 sabemos que era Medico de

¹ Latassa funda su aserción simplemente en el hecho de que, en un acta notarial de 1630, transcrita por Hebrera (1700, 50-51), aparece como testigo un tal «Juan de Ardebines de la Plaça, Infançon, habitante en la Villa de Luna». El acta en cuestión hace referencia a «Ioannes Landa, Ganadero, vezino de la Villa de Ochagavia de la Valle de Salazar del Reyno de Navarra», quien presenció un hecho milagroso «aviendo llegado de su tierra, y Lugar à ver baxar sus ganados a los terminos de la Villa de Luna».

Barbastro²». Pero aquí se acaban las noticias impresas en torno a Ardevines, pues además de lo que puede deducirse de la lectura de su obra y de los datos aportados, de manera un tanto imprecisa³, por el citado Latassa, no hemos encontrado ninguna otra biografía suya que aporte novedad alguna⁴.

La pista aportada por Latassa acerca de la presencia de Ardevines en Barbastro a finales del s. XVI nos animó a realizar unas catas en los registros civiles y eclesiásticos del Barbastro de aquellos años. Así, el examen de los libros sacramentales de la Catedral de Santa María de la Asunción⁵, nos ha permitido saber que «a veintiocho de diciembre de 1592 se desposaron Salvador Ardevines y Esperanza Verdaguer», y que, fruto de ese matrimonio, nacería su hijo Joseph Agustin, bautizado en marzo de 1594. Cinco años después moriría su primera mujer, como consta de su acta de defunción: «a veintidos de febrero de 1599 murió Esperanza Verdaguer, mujer del doctor Ardevines». Conforme a lo que era común en la época, el doliente viudo no tardaría en volver a casarse, y así «a treinta de abril de 1600 se desposaron y oyeron misa nupcial el doctor Ardevines y Marcela Morgos».

En cuanto a los registros de orden civil, en los protocolos notariales del distrito colegial de Barbastro⁶, aparecen numerosas escrituras (arrendamientos, apoderamientos, préstamos, legados, capitulaciones matrimoniales, etc.) en las que participa el «magnifico Ardevines, doctor en medicina». Merced a las mismas, sabemos que Ardevines abandonó Barbastro en 1600,

² Circunstancia esta última que, como enseguida veremos, nosotros hemos podido corroborar y que hace imposible el que, como afirma Arcarazo, hubiese nacido en 1585.

³ Algunas de las notas bibliográficas de Latassa son inexactas, como su referencia al *Obelisco histórico*, pues su autor, Andres (1646, 85), se limita a nombrar a un infanzón llamado Juan (que no Salvador) Ardevines. Otras aportan bien poco, más allá de poner de manifiesto las inclinaciones líricas de Ardevines, de las que quedó constancia escrita en las obras de Briz Martínez (1599) y de Díez de Aux (1619).

⁴ De hecho, el resto de autores que glosan la figura de Ardevines no hacen sino copiar, al milímetro y sin ningún tipo de pudor, los datos de Latassa. Tal hizo, por ejemplo, Fernández Morejón (1847, 48-49).

⁵ Concretamente el Tomo V (*Quinque libri* 1588-1605).

⁶ Disponibles en el Archivo Histórico Provincial de Huesca.

año en el que se avecindó en la cercana población de Estadilla, apareciendo posteriormente, a partir de 1602, como vecino de Naval, siempre en las cercanías de Barbastro. Y aquí perdemos el rastro del doctor aragonés⁷.

Sólo nos consta, en definitiva, que Ardevines fue un médico aragonés que, al menos entre 1592 y 1603, residió y ejerció su profesión en la comarca del Somontano de Barbastro. Pocos datos son estos pero, a cambio, sí disponemos de una imagen de Ardevines (tal vez de su propia mano) gracias a la inclusión de la misma en su obra *Fabrica universal*, y que Latassa (1799, II, 294) describió de la siguiente manera: «Retrato del Autor con el vestido de su profesion, y su uso en este Reyno, y alli el escudo de sus Armas».

Figura 1. Retrato de Salvador Ardevines

⁷ Algo sorprendente resulta que datase de estos años, concretamente de 1603, la «Aprobacion» de Jayme de Ayerve a la *Fabrica universal* (la segunda aprobación, la de Christoval de Ovalle, ya es de 1619). Tal vez Ardevines buscase en poblaciones pequeñas, como Estadilla o Naval, la tranquilidad necesaria para escribir su obra, que puede que tuviese ya finalizada (o, al menos, muy avanzada) por aquellas fechas, aunque finalmente acabase publicándose en 1621.

Salvador Ardevines, quien, como buen humanista, gustaba tanto de la ciencia como de la teología, la filosofía o la poesía, publicó una sola obra, que es la que aquí nos ocupa y de la que pasamos a hablar.

3. *Fabrica universal y admirable de la composición del Mundo (1621)*

Hasta no hace mucho, autores y editores tenían por costumbre dotar a sus obras de largos y, por ende, muy expresivos títulos, cual es el caso del libro del que ahora tratamos: *Fabrica universal y admirable de la composición del Mundo Mayor, a donde se trata desde Dios, hasta nada, y del menor, que es el hombre*. Es esta práctica, de la que, como vemos, también hizo uso Ardevines, la que nos pone sobre aviso acerca del vastísimo contenido de su trabajo; y es que tratar de Dios y del hombre (o, por utilizar los términos del erudito aragonés, del «mundo mayor» y del «menor») es tanto como tratar de todo.

Nos hallamos en presencia de un tratado teológico adornado con ciertas pinceladas precientíficas que conforman un *totum revolutum* de no muy fácil digestión. Ya dijo Fernández Morejón (1847, 49) que la obra de Ardevines «presenta tal cúmulo de preocupaciones, sandeces, y aun estravagancias, que es lástima perder el tiempo en su lectura». Sin embargo, no nos parece del todo correcto juzgar una obra de principios del s. XVII bajo la óptica de alguien que la lee siglos después. Nosotros, además de no querer incurrir en el mismo error, creemos que la *Fabrica universal* no deja de ofrecer al lector desde concienzudos datos científicos hasta las más curiosas y profanas anécdotas.

Ardevines tuvo a bien prologar su obra con un «Catálogo de los autores que van alegados en el presente volumen». La relación de los mismos, ciertamente variopinta, la integran más de trescientos autores, hecho que, por sí solo, ya pone de manifiesto la erudición del autor. Hasta el mismo Francis Bacon, auténtico precursor del conocimiento científico, figura entre las fuentes de Ardevines. Por todo ello, sería de necios negarle de raíz toda validez a su obra (siempre, por supuesto, ubicándola en su concreto contexto histórico).

Lo cual tampoco implica, *sensu contrario*, que la *Fabrica universal* esté exenta de las «sandeces» y «estravagancias» a las que aludía Fernández Morejón. En este sentido, no es poca la importancia (cuantitativa y cualitativa) que Ardevines dedica en su obra a los fenómenos sobrenaturales, especialmente a los duendes, demonios, brujas y, en general, fantasmas de todo pelaje y condición. Tanto es así que, muy probablemente en contra de lo que habría sido el deseo de Ardevines, casi todas las referencias que en el transcurso de los años mereció su *Fabrica universal*, se ciñeron a sus relatos fantasmagóricos, alguno de los cuales llegaría a ser citado por autores tan relevantes como Washington Irving (1836, 339-340) o el siempre añorado Julio Caro Baroja ([1941] 1974, 150)⁸.

En este ámbito del misterio, y por razón de su vecindad pirenaica, Ardevines (1621, 44r) parece conocer muy de cerca «las cosas que hazen las Brujas, y Brujos, de que tenemos larga esperiencia, por las montañas de Aragon, Navarra, y Quipuzqua [sic], confines de Francia, por su propia confesion dellas». La obra está escrita en una época marcada por el terrible auto de fe que, contra las brujas vascas, tuvo lugar en 1610 en Logroño y por las andanzas del cruel inquisidor Pierre Lancre por Lapurdi. De hecho, no hay retrato más fiel de este estado de cosas que el tristemente famoso *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et demons* (1612), obra del citado Lancre. Cierro es que, como alega Ardevines, para la condena de tales presuntas brujas medió siempre la «propia confesión dellas». Pero olvida detallar las torturas empleadas sobre estas pobres mujeres para arrancarles dichas confesiones.

Prosiguiendo con estas que denominaba «ministras del diablo», resulta curioso el empleo por Ardevines (1621, 70v) de la palabra *jorguina*: «Ay otros demonios de las jorguinas, y brujos y brujas, que se aparecen en forma de cabrones, de gatos, y de otros visages, segun les parece convenir». A pesar de su indudable origen vasco, el vocablo *jorguina* aparece documentado ya

⁸ No podemos asegurar si la nota de Irving sobre Ardevines es suya o del editor de su libro *Legends of the Conquest of Spain*. Por otro lado, creemos que ni Irving ni Caro Baroja leyeron directamente la *Fabrica universal*. Su fuente intermedia habría sido *El ente dilucidado*, obra escrita en 1676 por Fuentelapeña, quien se hizo eco de algunas de las peregrinas anécdotas fantasmales aparecidas en el libro de Ardevines.

en 1611 en el *Tesoro de la lengua castellana* de Covarrubias. Y, ciertamente, algo debía saber de este asunto un autor que, como aparece indicado en la portada de su obra, era «Consultor del Santo Oficio de la Inquisición». También la fuente de Covarrubias en este punto, el que desde 1612 fuera obispo de Pamplona, Prudencio de Sandoval ([1604] 1618, 830), parecía ser un gran conocedor de los orgiásticos aquelarres vascos. Así definió Covarrubias (1611, 490v y 495r) a las *jorginas* o *jurginas*, que las dos variantes (ambas incorrectamente transcritas) utilizó el reputado lexicógrafo toledano: «Dicen ser nombre Vascongado, y que vale tanto como la que hace adormecer, o quitar el sentido, cosa que puede acontecer, y que con intervencion del demonio echen sueño profundo en los que ellas quieren para hazer mejor sus maldades». De Covarrubias lo tomaría el conocido como *Diccionario de Autoridades* (1734, IV, 334r), apareciendo ya ininterrumpidamente en los sucesivos diccionarios de la RAE (en el actual, de 2001, aún aparecen las formas *jorguín/na* y *jurguina*). Pese a su temprana consagración académica, y todos sabemos que no es el único caso, es lo cierto que *jorguina* es una voz que apenas ha tenido uso alguno en la lengua española.

Todas estas historias de demonios, fantasmas y hechiceras no tendrían mayor trascendencia si no fuera por la profesión de médico del que las relataba. En efecto, Ardevines (1621, 68r) decía de los endemoniados que «los prudentes y buenos Medicos, mandan que primero acudan a Dios, y se confiessen». Con tales principios terapéuticos, y en una persona que, hija de su tiempo, estaba obsesionada con las potencias del mal, es más que probable que alguno de sus pacientes pasase a mejor vida en el trayecto que iba de la consulta del galeno al confesionario. Siempre les quedaría el consuelo, eso sí, de que, ya que no con «melecinas», al menos los finados emprenderían su viaje al más allá confortados con el perdón del confesor y absueltos de sus pecados.

4. Los meses vascos en la obra de Ardevines

4.1. «De los meses»

El cap. 19 del lib. IV de la *Fabrica universal* está dedicado a la división del año en meses. Ardevines (1621, 190v) comienza su exposición diciendo:

«mes, tanto quiere dezir como medida, y viene de *Mene* vocablo Griego, que significa Luna, porque segun las lunaciones fueron antiguamente distintos los meses». Su fuente parece ser Beda quien, en la edición de su *De temporum ratione* por Noviomago (1537, 39v), decía: «Menses dicti à mensura, qua quisque eorum mensuratur. Sed melius à luna, quae graeco sermone *mene* vocatur».

Tras hablar someramente de las distintas divisiones en las que, sucesivamente, fue dividiéndose el año hasta llegar a los actuales doce meses, Ardevines estudia cada uno de los mismos y la etimología de sus nombres latinos, añadiendo sus correspondientes en las lenguas de diversos pueblos de la Antigüedad: hebreos, caldeos, egipcios, persas, árabes, griegos (así como varias naciones que estuvieron bajo su dominio), anglosajones, germanos y, sorprendentemente, «vascongados» (puntualmente habla también de «vizcaynos» y «guipuzcuanos»).

Aunque la transcripción de Ardevines es un tanto descuidada, parece evidente que, excepción hecha de los meses vascos, sus fuentes en este apartado fueron Beda (más concretamente por la edición de su ya citada obra a cargo de Noviomago en 1537), Scaliger (1583) y Pineda (1589). De hecho, los tres aparecen en su ya reseñado catálogo de autores: Beda, «Juan de Pineda Frayle Menor» y «Josefo Escaligero».

No es fácil saber por qué Ardevines incluyó los nombres vascos de los meses, teniéndose que apartar, para ello, de su cómodo repertorio de fuentes. Tal vez le llamase la atención su peculiaridad y el hecho de que, a diferencia de lo que ocurría en la lengua latina (y en las descendientes de ella), no hubiese en los mismos nombres de «gentiles⁹». En realidad, y salvo algu-

⁹ Ardevines (1621, 196v-197r): «Octubre se llamó assi, porque era el octavo en orden, contando de Março; y este nombre tuvo hasta Domiciano Emperador, que lo mando llamar de su nombre, y porque este fue hombre de mala vida, el pueblo Romano despues de muerto mando raer su imagen de toda la moneda que labrò, y de todas las piedras y lugares publicos adonde estava esculpida, porque del no quedase memoria alguna, y por esta razon le fue quitado el nombre a este mes, y al de Setiembre que lo avia puesto Neron, y bolvieronseles a los meses los nombres antiguos que se tenian, puestos por Romulo, y fue puesto edito, que ningun mes fuesse llamado de nombre de Emperador, exceptado Julio y Agosto, en memoria de los Cesares por quien Roma avia tenido

na que otra etimología aislada¹⁰, no hay muchas más referencias a la lengua vasca en la *Fabrica universal*.

Sí puede tener cierto interés el presunto conocimiento por Ardevines de la por entonces candente polémica acerca de si el euskara fue o no la primitiva lengua de la Península Ibérica¹¹. Aunque Ardevines (1621, 208v) se limite a señalar que la lengua de «los Cantabros o Vizcaynos» era «por opinion de algunos, lengua antiquissima de España», esta inconcreta mención bien podría implicar la lectura de la obra de autores como, entre otros, Rodrigo Ximénez de Rada, Alonso Fernández El Tostado, Pero Antón Beuter, Florián de Ocampo, Ambrosio de Morales, Antonio Agustín y, muy probablemente, Poza¹².

la Monarchia del mundo, y fuera harto mejor que aora se les diera nuevos nombres, y borrar los de los Gentiles, como lo hazen los Vascongados».

¹⁰ Así, Ardevines (1621, 167r) dijo de Tarazona: «en la antigua ciudad de Taraçona (o por mejor dezir *Turricona*, nombre bascongado y no Romano, tomado de su fuente famosa o fuentes)». En cuanto a Zaragoza, dijo lo siguiente Ardevines (1621, 208v): «Caragoça [...] en Aragon junto al rio Ibero, que aora llamamos Ebro, poniendole su nombre, y llamandole Cesar Augusta, segun hasta oy se llama en lengua Latina, y materna de los Romanos, que nos la procuraron introducir esta ciudad, segun Plinio fue reedificada por el dicho Cesar Augusto, y se llamò antes *Saldibia* o *Saldubia*, poblacion de los Cantabros o Vizcaynos, segun el nombre». A propósito de este topónimo, puede tener cierto interés transcribir la mención de Henao (1689, I, 169) a Ardevines, pues es la única que hemos encontrado en el ámbito de la vascológia: «Salvador Ardevines Isla en el lib. 4. de la fabrica del mundo mayor escriviò de Zaragoza: se llamò antiguamente Saldivia, ò Salduba, poblacion de Cantabros, ò Vizcaynos, segun el nombre». Por otro lado, y siguiendo en el ámbito de la toponimia, no parece ser habitual la alusión que (en la dedicatoria de su obra a Felipe IV) Ardevines hace al Bidasoa como «rio Vida»: «en el fin de la Provincia de los Vardulos en el rio Vida, que divide a España de Francia».

¹¹ Sobre esta polémica, *vid.* Madariaga (2008) y Gómez y Urgell (2010).

¹² Los seis primeros aparecen en su catálogo de autores. En cuanto a Poza, *vid. inf.* § 4.6. Por otro lado, Ardevines (1621, 27r) participa con todos los autores referidos de la, en aquellos tiempos, generalizada idea de las 72 lenguas originadas tras el episodio bíblico de la construcción de la torre de Babel.

4.2. Los meses vascos según Ardevines

Ianero	los Vascongados y Vizcaynos le llaman <i>hurtarilla</i> , que es primer mes (1621, 191v)
Febrero	los Vascongados, Vizcaynos, y Guipuzcuanos lo llaman <i>Osailla</i> , que quiere dezir mes de la muerte de lobos (1621, 192r)
Março	en Vascuence, <i>Marchoa</i> (1621, 193r)
Abril	en Vasquence <i>Aprilla</i> (1621, 194r)
Mayo	los Vascongados <i>Mayaza</i> (1621, 195r)
Junio	los Vascongados <i>Garra garrilla</i> [sic], que es mes de cebada (1621, 195v)
Julio	en Vasquence <i>Usta</i> (1621, 195v)
Agosto	en Vasquence <i>Agustua</i> (1621, 196v)
Setiembre	en Vasquence <i>Burulla</i> , que quiere dezir cabeça de mes muerto (1621, 196v)
Octubre	en Vasquence <i>Urria</i> , (que quiere dezir) Corton (1621, 197r)
Noviembre	en Basquence <i>Azaroa</i> , que es simentera (1621, 197v)
Deziembre	en Vasquence, <i>Abendoa</i> , que es Adviento (1621, 197v)

4.3. Las etimologías de Ardevines

Ardevines parece conocer el significado del componente *il/illa* con el que finalizan varios de los meses vascos. Pocos años antes de la publicación de la *Fabrica universal*, Echave (1607, 61v-62r), había escrito al respecto: «al mes, *Yla*, que significa muerte, tomada de la muerte de cada mes de la Luna, â quien se llama *Yllarguia*». Consideraciones etimológicas al margen¹³, es lo cierto que *hil* tanto significa *mes* como *muerto* (y *morir*), y que Ardevines es consciente de esta dualidad.

¹³ Vid. Astarloa (1803, 379), Baudrimont (1854, 74), Vinson (1910, 32), Caro Baroja ([1948] 1980, 85) y Gorostiaga (1958, 52).

En general, y dentro del siempre arriesgado arte de las etimologías (al que, desde el origen de los tiempos, tan aficionados han sido los vascos y los que, sin serlo, se han acercado al estudio de su lengua), sorprende lo bien fundadas que están la mayoría de las que ensaya Ardevines. Más exactamente, lo que asombra es que, siglos después, coincidieran con las conclusiones de Ardevines algunos de los más renombrados etimologistas vascos¹⁴.

A renglón seguido, analizaremos la bondad de las etimologías de Ardevines mediante su comparación con las de algunos de los autores que estudiaron los meses vascos: Garibay, Astarloa, Baudrimont, Vinson, Caro Baroja, López Mendizábal, Gorostiaga o, más recientemente, Kintana. También tendremos en cuenta las propuestas etimológicas que, sólo para alguno de los meses, adoptarían Michelena y sus colaboradores y continuadores en el *Diccionario General Vasco*. Todo ello teniendo siempre presente el dato de que, por su escasa difusión¹⁵ y su temática general (tan alejada de lo vasco), no parece probable el que ninguno de estos autores hubiese leído la peculiar obra del médico aragonés.

Como enseguida veremos, Ardevines omite la explicación de *marchoa*, *aprilla*, *mayaza* y *agustua* (suponemos que por su evidente origen latino), pero también la de *usta*, bien por descuido o bien por desconocimiento de su significado.

4.3.1. «hurtarilla, *que es primer mes*»

Aunque en la relación de meses vascos de Garibay, *urtarrila* se correspondía con octubre, el historiador arrasatearra (1592, 72v) coincide en su significado con Ardevines: «Quiere dezir mes del año, porque *Urtea* significa año, por ventura porque los desta nacion començaban antiguamente el año desde el otoño, como los Egipcios».

¹⁴ Sobre los excesos de los etimologistas del euskara, *vid.* Azkue (1905, I, xxiv-xxv).

¹⁵ No hemos localizado la obra de Ardevines en ninguna biblioteca de Euskal Herria.

También Baudrimont (1854, 75) parece coincidir con la etimología propuesta por Ardevines cuando dice que «*Urtarilla* veut dire lune de l'année, comme nous disons: jour de l'an, pour exprimer le premier jour de l'année». Caro Baroja ([1948] 1980, 77), por su parte, se limita a recoger dicha posible explicación etimológica, pero sin hacerla suya: «*urtarrilla*, *urtarile* o *urtharrilla* han sido objeto de varias conjeturas [...] Algunos han visto en *urtarrilla* un componente de *urte* = año; sería, pues, mes del año o que coge al año, por alusión a que en él comenzaba». Más concreto fue Gorostiaga (1958, 52) al escribir: «*Urtebarri-Il* y *Urteberri-Il*, o sea el mes del Año Nuevo. *Urtebarri* como *Urtats* significa todavía estreno». Reproducimos, por último, la opinión de Michelena *et al.* (1987-2005, XV, 1172): «*Etim.* De *urta-berr(i)-(h)il* mes de año nuevo», con quien coincide Kintana (2009, 61).

4.3.2. «Osaila, que quiere dezir mes de la muerte de lobos»

Ya Garibay (1592, 72r) había considerado que *osa ila* quería «dezir mes de lobos», mientras que Astarloa (1803, 396) pensaba que *otsailla* era «mes de lobos ó de frio».

Posteriormente, Baudrimont (1854, 75-76) especulaba al respecto de la siguiente manera:

Otsailla. La racine *otz* signifie: son, brit, loup, froid et agréable. On a cherché quelle pourrait être la signification la plus convenable pour ce mois: et il faut avouer que l'on n'en a trouvé aucune, à moins d'admettre [...] que dans la région polaire, les loups se livrent dans ce mois à quelque action que nous ignorons, ou que c'était le mois convenable pour leur destruction.

Caro Baroja ([1948] 1980, 78), por su parte, se hizo eco de las propuestas del lingüista durangués: «Astarloa tradujo *otsailla* [...] por luna o mes de lobos (*otsoak*) o de fríos (*otzak*) [...] Parecen probables todas las significaciones». Gorostiaga (1958, 52) también interpreta *otsail* como «mes del lobo», al igual que Kintana (2009, 61): «*otso(en) hila*: mes de los lobos».

4.3.3. «Garra garrilla¹⁶, que es mes de cebada»

Salvo Baudrimont (1854, 76), quien no le encuentra «explication plausible», el resto de etimologistas coinciden expresamente, y hasta en términos literales, con la explicación de Ardevines. Es el caso de Garibay (1592, 72v), Astarloa (1803, 396), Caro Baroja ([1948] 1980, 81), López Mendizábal (1951, 224) y, finalmente, también Gorostiaga (1958, 53): «mes de la cebada».

4.3.4. «Burulla, que quiere dezir cabeça de mes muerto»

Aunque pueda intuirse, no queda del todo claro qué quiera decir Ardevines con la expresión «cabeça de mes muerto». Baudrimont (1854, 75), en una interpretación literal de los componentes de *buruilla*, consideró que significaba «lune de la tête». Vinson (1910, 34), más explícito, dijo lo siguiente: «*Buruila*, en effet, ne saurait être autre chose que le mois de tête c'est a dire le mois extrême, le mois terminal, et nous en concluons que l'année basque se terminait et commençait en septembre». De su opinión se hizo eco Caro Baroja ([1948] 1980, 82) en los siguientes términos:

En algunas localidades del país vasco francés se le llama *buruilla*, *burulla* y *buruile*, que puede valer tanto como mes cabeza, remate o final (de *buru*). Vinson suponía que el año vasco, en consecuencia, comenzaba en septiembre. En cambio, Campión pensaba que acaso *buruilla* designó al último mes del año. Yo me inclino a lo primero.

Gorostiaga (1958, 52), por su parte, pensó lo siguiente: «*Buruil* o mes de la cabeza, es decir de la capitación, pues en Roma el mes de septiembre era el del año fiscal, del catastro o impuestos, que se llamaban *caput* o *iugum*». Mientras que Kintana (2009, 61) dice al respecto: «*buruila*, con el significado de fin del verano o mes del final».

¹⁶ Pensamos que debe ser una mera errata de imprenta la separación de *garragarrilla*.

Michelena *et al.* (1987-2005, V, 814), por último, proponen la siguiente etimología:

Etim. De *buru* cabo, fin + (*h*)il mes (cf. la explicación de Wagner en su *Dizionario etimologico sardo* para sard. *kapudánni* settembre), teniendo en cuenta que el año agrícola acaba hacia septiembre, siendo costumbre muy antigua entregar los arrendamientos en fecha posterior a la Virgen de Agosto.

4.3.5. «Urria, que quiere dezir Corton»

Cabe suponer que en el «corton» de Ardevines pudiera haberse deslizado una errata de imprenta, sobrando, por tanto, la *n* final. También es posible, aunque poco probable, que utilizase *cortón*¹⁷ como aumentativo de *corto*. En cualquiera de los dos casos, hay que pensar que Ardevines hizo uso del adjetivo *corto* en su acepción de *escaso*.

Ese mismo significado aplicó Astarloa (1803, 396) a *urrilla*: «Mes de escasez». Significación que recoge Caro Baroja ([1948] 1980, 82) sin atreverse a hacerla suya: «*urrila* o *urrieta*, que Astarloa tradujo por mes de escasez y otros de otras maneras, no se puede afirmar a punto fijo qué quería decir». Gorostiaga (1958, 52), por su parte, coincide con la etimología de Ardevines y de Astarloa: «*Urri* (*Urriete*, *Urril*, etc.), o mes de la escasez», como también Kintana (2009, 61): «*urria* lit. el (mes) escaso o de penuria (Cfr fr. *la saison morte*)».

Con anterioridad a Ardevines, Garibay (1592, 72r.) había dicho de *urrila* y *urria* (en su caso como correspondientes de *março*): «quiere dezir mes mezquino y encogido, porque *urria* significa cosa encogida y diminuta».

¹⁷ Apenas hallamos rastro en las bases de datos de la RAE (CREA y CORDE) de que tal palabra se haya usado en la lengua castellana. Tampoco parece ser un vocablo aragonés.

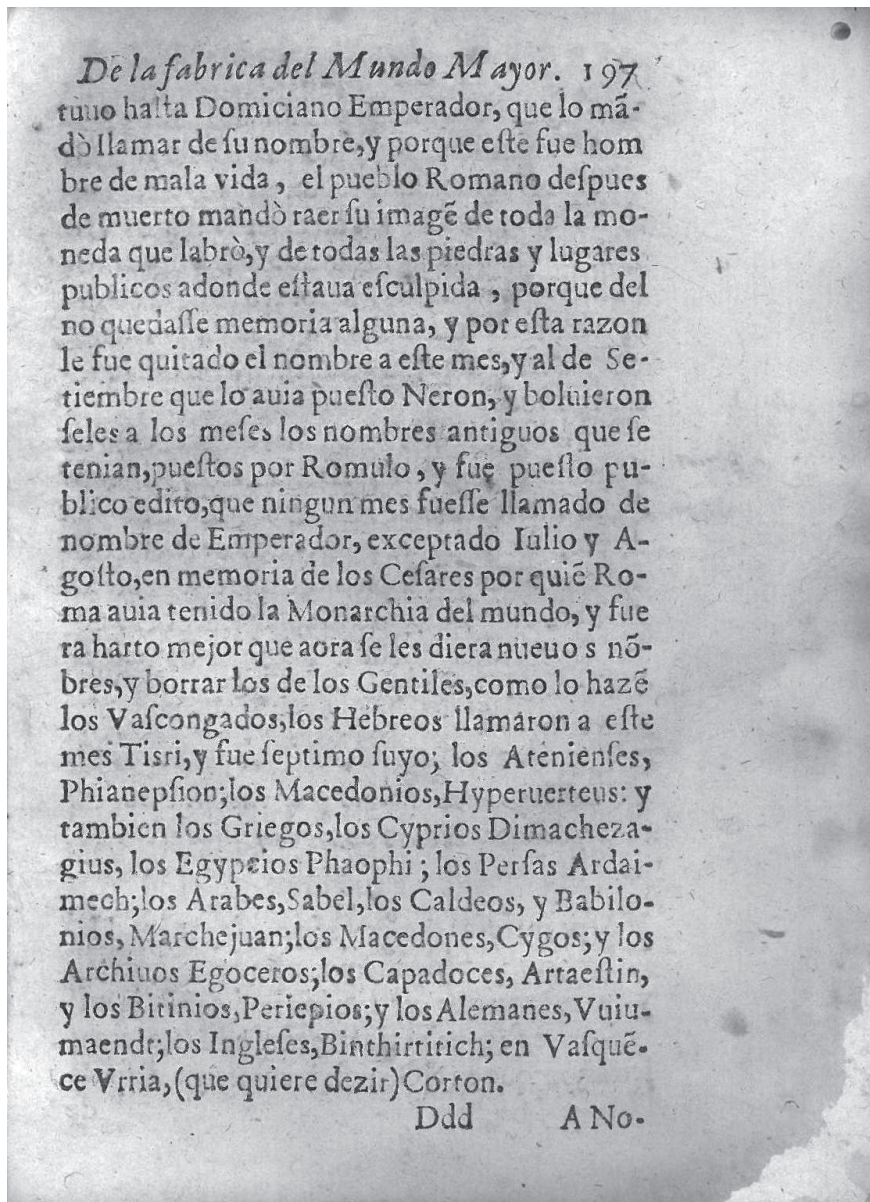

Figura 2. f. 197r de la Fabrica universal

4.3.6. «Azaroa, *que es simentera*»

Astarloa (1803, 396), Baudrimont (1854, 77), Caro Baroja ([1948] 1980, 83), López Mendizábal (1951, 226), Gorostiaga (1958, 53) y Kintana (2009, 61) comparten la explicación que da Ardevines para el mes de noviembre. También lo hacen Michelena *et al.* (1987-2005, II, 560) en la entrada *aro* del *Diccionario General Vasco* («*aro* [...] *azar*o, noviembre, época de la siembra, además de tempero o disposición de la tierra para la simiente») y, nuevamente (Michelena *et al.* 1987-2005, III, 573), en la entrada *azar*o: «*Etim.* De *hazi* + *aro*, con pérdida de aspiración en el compuesto».

4.3.7. «Abendoa, *que es Adviento*»

Con la salvedad de Astarloa (1803, 396), quien propuso para «abenduba» la más que forzada etimología de «bosque detenido», tiene razón Baudrimont (1854, 75) al señalar que «tous les auteurs basques s'accordent à voir dans ce mot un synonyme d'Avent (*Adventus*)». También Michelena *et al.* (1987-2005, I, 97) suscriben esta tesis: «*Etim.* Del lat. *adventus* (Christi)».

4.4. Dialecto vasco utilizado por Ardevines

Aunque los términos vascos utilizados por Ardevines para designar los distintos meses sean, por lo general, comunes a varios dialectos, nosotros nos inclinamos a pensar que bien pudieran pertenecer al que tradicionalmente se ha venido denominando *alto-navarro* y que ahora, en atención a la nueva división dialectal vasca planteada por Zuazo (2010, 35-41), deberíamos llamar simplemente *navarro*¹⁸.

En este sentido, y ateniéndonos al magisterio de Azkue (1905-1906) y de Michelena *et al.* (1987-2005), encontramos en el repertorio de Ardevines

¹⁸ Koldo Zuazo plantea una revisión del mapa dialectal vasco que estableció Louis-Lucien Bonaparte en la segunda mitad del s. XIX y que había permanecido vigente para la crítica sin grandes variaciones hasta nuestros días.

el uso de diversas formas que, sin ser en ocasiones exclusivas de las hablas de la navarra peninsular, sí son bastante características de las mismas. Tal es el caso de la utilización de la forma *agustu*¹⁹ por *abustu* (o *abuztu*); de *abendo*²⁰ en lugar del más general *abendu*; de *usta*²¹ en vez de *uztail*; o, finalmente, de *garagarrilla*²² en lugar del más común *ekain*.

Tal vez sea *hurtarilla* la forma que más dudas plantee en cuanto a su pertenecía al dialecto navarro, pues sería más propio del mismo su uso sin la segunda *r* (esto es, *urtailla*). Llama también la atención la presencia de la *h* inicial, pues es difícil saber si tiene una implicación fonética que, de ser así, acercaría más esta forma a los dialectos del norte. Nosotros sólo la hemos encontrado, escrita *hourtarila*, en Gèze (1873, 336), y como *hurtahila* en Lhande (1926-1938, 460).

4.5. Antecedentes impresos y manuscritos

4.5.1. Obras impresas

No fueron muchas las obras impresas escritas en vasco (o conteniendo información relevante sobre dicho idioma) publicadas antes de la aparición, en 1621, de la *Fabrica universal* de Ardevines. De entre estos pocos libros, solo hemos encontrado una relación completa de los meses vascos en el *Kalendrrera* (1571) de Leizarraga y en *L'Interprect* de Voltaire, obra publicada muy probablemente en 1620²³ y en la que aparecen los meses vascos en un apartado titulado «Les douze mois de l'annee» (Voltaire ca. 1620, 130-131)²⁴.

¹⁹ Forma usada también en el dialecto occidental o vizcaíno.

²⁰ Propia asimismo del dialecto navarro-labortano.

²¹ Modalidad también utilizada en el dialecto central o guipuzcoano.

²² También empleada en el dialecto central, usándose, en cambio, como correspondiente de julio en el dialecto occidental.

²³ La fecha está escrita a mano en el único ejemplar que se conserva de este manual de lenguas.

²⁴ También aparecen, en su orden alfabético, dentro del «Dictionaire Alphabetique» de la obra de Voltaire (ca. 1620, 41-131).

Aparte de Leizarraga y Voltaire, también aparecen algunos meses vascos (no todos) en los anónimos *Refranes y Sentencias* de 1596. Pero, además de en las citadas obras, no los hemos hallado en ninguna otra anterior a la de Ardevines, excepción hecha de alguna aparición, absolutamente casual y esporádica, en las fechas de los preliminares de obras tales como la *Dotrina Christiana* de Materre ([1617] 1623)²⁵, donde tanto Guilantena como el genial Axular firman sus respectivas aprobaciones en «abendoaren [...] milla seyetan ehun eta hamaseigarren urthean».

4.5.2. *Obras manuscritas*

Alguna mano anónima anotó en el *Breviarium* (ca. 1501) de la Catedral de Pamplona, junto a las denominaciones latinas de los meses, sus correspondientes en euskara. Según la siempre autorizada opinión de Peio J. Monteano (comunicada en correo electrónico de mayo de 2011), estas glosas habrían sido escritas en el primer tercio del s. XVI, esto es, muy poco después de que el *Breviarium* fuese editado. De tal modo, esta relación de los meses vascos que en su día reprodujera Satrustegi (1987, 19), sería la primera de la que tenemos noticia.

No mucho tiempo después, en 1562, Landuchio escribiría su inacabado *Dictionarium Linguae Cantabrigiae*, en el que el autor toscano reseñaría el correspondiente vasco de seis de los meses del año²⁶. De la misma época es

²⁵ Aunque no se conserva ningún ejemplar de esta primera edición de la *Dotrina* de Materre, la segunda edición, de 1623, no parece ser sino una «bigarren impressioea» con el mero añadido de la «hirugarren partea» de la obra, que cuenta con sus propias aprobaciones. Donde sí aparecen los nombres de los meses es en el «Kalendarias» de la edición de 1693 de la obra de Materre de la siguiente manera: «Urtharrilla, Otsailla, Marchoa, Apirilla, Maiatça, Erearoa, Ustaila, Abostua, Buruila, Urria, Hacilla, Abendoa».

²⁶ Si a Michelena (1958, 46-48), editor del manuscrito, le asiste la razón, el informante euskaldun de Landuchio hubo de ser un habitante de Vitoria-Gasteiz, ciudad en la que el euskara se hallaba ya en franco retroceso, lo cual explicaría el que no aparezcan los nombres vascos de todos los meses. Recordemos lo que decía el bilbaíno Micoleta casi un siglo después, concretamente el año 1653: «Los doze meses, tambien tienen sus propios nombres vascongados: pero ya no se usan, sino en las montanas y entre labradores, porque en las villas los llamamos de los mismos nombres del

el conocido como *Manuscrito Lazarraga*, en el que hemos localizado los siguientes meses: *maiaz*, *abuztu* y *setienbre*²⁷.

Finalmente, existen también dos colecciones de refranes manuscritos, compilados alrededor del año 1592 muy probablemente por Garibay, en los que también hallamos algunos meses en euskara. En el primero de los manuscritos, titulado *Refranes en Bascuence*, tan solo aparecen las formas *marti* y *april*. Mucho más interesante para nuestros propósitos es el segundo de los escritos de Garibay, encabezado con la rúbrica de *Algunos refranes de la lengua Bascongada*, pues, además de los proverbios vascos²⁸, incluye un apartado denominado «Nombres de los doze meses del año, segun la comun manera de nombrarlos, con sus interpretaciones».

romance y assi se pratica, y nadie los entendera aun entre Vizcaynos en las villas por los nombres de Vasquenze y assi escuso el ponerlos aquí» (*apud* Zelaieta 1988, 190-191). Como acertadamente nos apuntó Jabier Kaltzakorta, pese a la declaración de intenciones de Micoleta, en el «Diccionario breve» de su obra aparecen tres meses vascos: *martia*, *mayaza* y *garagarya* (julio).

²⁷ Un equipo de filólogos de la UPV/EHU, dirigido por Joseba A. Lakarra, está procediendo a la edición crítica del manuscrito de Lazarraga en Internet, concretamente en la dirección <http://lazarraga.com>. Uno de los miembros del equipo, el profesor Ricardo Gómez, nos informa de que son más los meses vascos que hay en la parte aún no editada del manuscrito. Sería el caso, por ejemplo, de *gararril* (julio), que aparece en el f. 1193v, en el poema que comienza «Ain on emun baleust cantaceco», y cuyos versos 47 y 48 rezan así: «dichoso ni laco amoradua / cegaiti gararrilean jaiο ninçan».

²⁸ Benito Mestre entregó este manuscrito de la Biblioteca Nacional de España (Ms. Cc 79) a Francisque-Michel, quien, en 1847, publicaría sólo la parte relativa a los refranes. Tras la muerte de Francisque-Michel, se le perdió la pista al manuscrito hasta que en 1989 Urkizu lo redescubriera en París, en la Bibliothèque Sainte-Geneviève, editándolo por vez primera en su integridad.

4.5.3. Cuadro comparativo de los meses vascos aparecidos en obras anteriores a la de Ardevines

Breviarium ca. 1501	Landuchio 1562	Leizarraga 1571	Garibay 1592	Refranes y S. 1596	Voltaire ca. 1620	Ardevines 1621
Yçozilla	Oşçayla	Urtharrilla	Il belça	(...)	Urtharrilla	Hurtarilla
Oçalla	(...)	Otsailla	Osa ila	Osayl ²⁹	Otxailla	Osailla
Marchoa	Marsua	Martchoa	Urrila ³⁰	(...)	Marchoa	Marchoa
Aprilla ³¹	Apiriça	Aprilla	Cecen ila	Opeil ³²	Aphrilla	Aprilla
Mayaça	Mayasça	Maiatza	Mayaça	Mayaz ³³	Mayaxa	Mayaza
Garaguarrilla ³⁴	(...)	Ereyaroa	Bagui ila	Baguil	Erearoa	Garagarrilla
(...)	Gararilea	Uztailla	Garagar ila ³⁵	Garagaryl	Uztailla	Usta
(...)	Abustuyla	Agorrilla	Abustua	Daguenil	Abuztua	Agustua
Urrilla	(...)	Buruilla	Agora ³⁶	(...)	Buruylla	Burulla
Laztalla	(...)	Urria	Urtarrila	Hurrieta	Urria	Urria
Açaroa	(...)	Hacilla	Cemendia	(...)	Haçilla	Azaroa
Avendua ³⁷	(...)	Advendua	Il olcea ³⁸	Abendu	Avendoa	Abendoa

²⁹ Escrito también *Hosayl* en algún otro pasaje.

³⁰ También recoge la forma *Urria*.

³¹ Satrustegi (1987, 19) añade también la forma *Ostaro* (u *Oriaro*) que nosotros no hemos encontrado en el *Breviarium* (bien es cierto que no hemos tenido acceso sino a la reproducción fotográfica de muy determinado folios del mismo). En cualquier caso, esta forma parece corresponder más a mayo que a abril.

³² Aparecen asimismo las formas *Ope* y *Opeyl*.

³³ También aparece escrito *Mayaç*.

³⁴ Es posible que la lectura correcta de la glosa, tal y como la interpretó Satrustegi (1987, 19), sea *Garaguarçilla*. Hay, además, una segunda glosa, *Gaengarçila*, que parece haber sido anotada con posterioridad a la primera y ser de distinta mano.

³⁵ Garibay dice que «por otro nombre llaman *Uztea* a Julio».

³⁶ También aquí recoge Garibay una segunda forma: «por otro nombre le dicen *Ir ila* por *yra ila*, que significa mes de elechos».

³⁷ En principio se escribió como correspondiente de noviembre, si bien posteriormente fue tachada esta forma y sustituida por la ya correcta de *Açaroa*.

³⁸ Tal vez *Il ulcea*, como lo interpreta Urkizu (1989, 56).

4.6. La incógnita de la fuente de Ardevines

No es tarea fácil escribir los nombres de los meses en euskara (como en cualquier otro idioma, por supuesto). Para ello, y permítasenos adentrarnos en los dominios de Pero Grullo, sería necesario que en el autor del listado de los meses vascos concurriese alguna de las siguientes circunstancias: que conociese la lengua en cuestión; que alguien que la conociese se los hubiese comunicado; o, por último, que los hubiese tomado de alguna otra obra precedente.

Siendo Salvador Ardevines aragonés, parece que debemos desechar de plano la primera de las opciones³⁹. No podemos descartar que, en algún momento de su vida, Ardevines ejerciese su profesión en la vecina Navarra o en cualquier otro punto de Euskal Herria y que allí hubiese aprendido la lengua vasca. Pero, aun aceptando tal posibilidad, no parece sencillo domi-

³⁹ Como en su momento apuntamos (*vid. sup.* § 2), es posible que Ardevines naciese en Luna, localidad zaragozana de la comarca de las Cinco Villas. A la misma comarca pertenece también la localidad de Uncastillo, respecto de la cual resulta cuando menos curiosa la noticia aportada por Irigoyen (1982, 637-638, nota) referida a los rezos en lengua vasca en dicha población: «Debo señalar que en Uncastillo se ha estado rezando en lengua vasca hasta nuestro siglo, de lo cual he recogido el testimonio de un testigo directo, Isidoro Escagüés de Javierre, catedrático y miembro correspondiente de las RR. Academias de la Historia y de Ciencias Morales y Políticas. Se rezaban en vascuence el Padrenuestro, el Avemaría, el Credo, la Salve y unos gozos que se cantaban a la Virgen de San Cristobal, *gosua San Kristobahua...* Él las aprendió de niño el año 1922 o 1923, pues las oraciones las rezaban en dicha lengua incluso los niños. Me dijo parte del padre nuestro espontáneamente, que era lo que en aquel momento se acordó. Así: *Aita guria seude/etán saudená santifikát bedi surei/sená betor gure/gana sure erré/mué eman de/sagesú egunesko ogié egunéta beti barkais/ki/gusú guri gerén sorrák*, y no se acordaba de más. He marcado las separaciones de algunas palabras, porque él las concibe así, así como también los acentos». Ello no implica, por supuesto, que en esta zona aragonesa se hablase vasco en aquellos años. Es posible que estos rezos se los enseñase a sus feligreses algún párroco euskaldun llegado desde Navarra, pues sabemos que Uncastillo, parte integrante del Arciprestazgo de la Valdonsella, dependió de la diócesis de Pamplona hasta 1785 (*vid.* Fernández Pérez 1820, II, 310). También sabemos, la experiencia así lo demuestra, que los rituales litúrgicos, en este caso unos rezos cantados, pueden sobrevivir muchos siglos a la extinción (en aquel lugar) de la lengua en la que están formulados. Pensemos en casos como el de la iglesia copta en Egipto, el del gueez en Etiopía, o el de la lengua pali en Siam. Aunque mucho más cercano culturalmente a nosotros es el supuesto de la pervivencia del latín en los ritos litúrgicos de la iglesia católica hasta no hace muchas décadas.

nar de tal modo el euskara como para ser capaz de interpretaciones etimológicas tan atinadas como las que vimos más arriba⁴⁰.

Más fácil es que la relación de meses vascos se la hubiese comunicado, en el propio Aragón, algún vascoparlante instruido⁴¹. O, si no en Aragón, tal vez en alguno de los viajes que pudo realizar por Vasconia. En dicho sentido, sólo sabemos a ciencia cierta, y ello gracias a la lectura de su obra, que Ardevines (1621, 153r) estuvo en Getaria (Gipuzkoa), donde vio la casa de Juan Sebastián Elcano: «Cano de Guetaria [...] cuya casa y armas dichas vi». Llama, por cierto, la atención, que Ardevines, tan propenso a creer en supercherías, dudase en cambio de la hazaña de Elcano:

muestrase al ojo [...] ser el Cielo redondo, y que rodea la tierra por esperiencia que dello se ha tenido, pues la nave Victoria dio la buelta a toda la grandeza de la tierra, segun nos lo refieren, y fue por Capitan della Cano de Guetaria, y oy la tiene por armas en un mar, con un mote que dize: *Circundedit totum*. Todo lo rodee, pero si es verdad o no, yo no me sabia determinar.

De todos modos, mientras no conozcamos más datos de la trayectoria vital y profesional de Ardevines, estaremos moviéndonos en las movedizas arenas de la elucubración.

La tercera posibilidad, finalmente, es que Ardevines hubiese tomado su listado de meses vascos de alguna obra precedente, ya fuese esta impresa o manuscrita. Fernández Morejón (1847, 49) señaló en su día que la obra de

⁴⁰ *Vid. sup.* § 4.3.

⁴¹ Eran muchos los pastores roncaleses y salacencos que, en aquellos tiempos, llevaban sus rebaños a pastar a tierras del Alto Aragón. Valga como ejemplo ilustrativo el de Ioanes Landa, el pastor de Otsagabia del que hablamos en la nota al pie nº 1. Sin embargo, la presencia en la *Fábrica universal* de un buen número de interpretaciones etimológicas bastante bien fundadas, nos hacen pensar en que el (siempre presunto) informador de Ardevines habría sido un euskaldun con cierta instrucción; puede que algún sacerdote o fraile vasco-navarro, de los que había muchos en Aragón. Todo ello sea dicho con el mayor respeto para con el gremio de los pastores, máxime cuando acabamos de conmemorar el centenario del nacimiento de Miguel Hernández, el insigne poeta oriolano que en su niñez fuera pastor de cabras.

Ardevines no era «sino un compendio de lo que sobre el mismo objeto habían ya dicho diferentes autores». Y tal parece demostrarse con la lectura de la *Fabrica universal* pues, salvo determinadas anécdotas menores, Ardevines parece escribir basándose siempre en la doctrina de los escritores que detalla en su copioso catálogo de autores⁴².

Pero no sólo en ellos, pues es seguro que Ardevines utilizó otras fuentes. Así, y centrándonos únicamente en el ámbito de la vascoología, creemos que el médico aragonés leyó la obra de Poza, como pensamos que quedará de manifiesto al transcribir la etimología con la que Ardevines (1621, 20r) explicó el nombre de Dios en euskara: «Los Vizcainos *jeaum*, que significa tu mismo bueno, o sustento, pronunciado en una silaba». Parece claro que su fuente hubo de ser Poza (1587, 33r), quien había escrito al respecto: «A Dios omnipotente, llama el Vascongado *jeaum*, en una silaba syncopadamente pronunciando todas las vocales, como sino hizieran mas de una silaba, el qual vocablo significa en Vascuence, tu mismo bueno».

En cualquier caso, si Ardevines tomó como fuente para sus meses vascos una obra precedente, habría de tratarse de alguna de las que no han llegado a nuestros días, pues queda claro, tras el examen del cuadro comparativo de las obras conocidas que incluyeron los nombres de los meses en euskara, que en ninguna de ellas pudo basarse el erudito aragonés⁴³.

En este sentido, sabemos, por ejemplo, de la existencia de la desaparecida *Doctrina Christiana* (1561) de Sancho de Elso gracias a Nicolás Antonio (1672, II, 223). Noticia esta que se vería refrendada por la aparición de la obra manuscrita de Isasti ([ca. 1625] 1850, 164): «Escríbese tambien con facilidad como lo hizo el Licenciado Elso navarro de bascos, que há cien años escribió un libro de la doctrina cristiana en romance y vascuence».

⁴² *Vid. sup.* § 3. El propio Ardevines reconoce en el prólogo «Al lector» de su obra que: «no quiero yo dezir que escribo cosas nuevas, porque escribo lo que otros han dicho, añadiendo algo, aunque poco de mi ingenio».

⁴³ *Vid. sup.* § 4.5.3. Además, ya vimos (*vid. sup.* § 4.1) que tampoco se hablaba de los meses vascos en ninguna de las obras en las se basó Ardevines para transcribir los nombres de los meses en las distintas lenguas de la Antigüedad.

Curiosa es también la siguiente cita de Madariaga ([1565] 1777, 252): «Yo no puedo dexar de de tomar un poco de colera con mis Vizcaynos, porque no se sirven della en cartas y negocios; y dan ocasión a muchos a pensar que no se puede escrebir, habiendo libros impresos en esta lengua». Como dicen Gómez y Urgell (2010, 276, nota):

No es fácil saber a qué libros se refiere. Parece difícil pensar que conociera el de Etxepare, pero no imposible (cf. Isasti, c. 1620) y, en cualquier caso, seguramente se refiere también a la o las doctrinas producidas tras las Sinodales de Calahorra (Urquijo 1923), como la de Sancho de Elso (1561), que hoy por hoy nos es desconocida, de las que se sospecha hubiera alguna más, hoy perdida.

Creemos que es muy grande la posibilidad de que hubiesen existido obras vascas impresas hoy desaparecidas. Amén de los testimonios de Antonio, Isasti y Madariaga, si conocemos que en 1617 se publicó la primera edición de la *Doctrina Christiana* de Materre, es sólo merced a la nota de «bigarren impressionea» que aparece en la edición de 1623. Pero, además, recordemos que no son pocas las obras vascas de las apenas uno o dos ejemplares han llegado hasta nuestros días y que, por tanto, estuvieron muy cerca de haber engrosado el capítulo de obras perdidas. Por ceñirnos únicamente al periodo comprendido entre 1545 y 1621, y sin afán de exhaustividad, podríamos hablar de casos como el de la obra de Etchepare, *Linguae vasconum Primitiae* (1545); de los *Refranes y Sentencias* (1596); de *L'Interpret* (ca. 1620) de Voltaire; o, por último, del *Tratado de como se ha de oyr missa* de Beriayn (1621). Y hablamos de obras impresas, pues tratándose de manuscritos las posibilidades de desaparición son mucho mayores.

5. Conclusión

La corrección con la que Salvador Ardevines reproduce los nombres vascos de los meses y la agudeza de muchas de sus etimologías nos hacen pensar que, o bien el médico aragonés se sirvió de algún euskaldun de alto nivel cultural y bastante versado en su lengua natal, o bien los transcribió de alguna obra vasca, manuscrita o impresa, que hoy nos es desconocida. Tal vez una indagación más profunda en los diversos registros civiles y eclesiásticos

aragoneses nos pudiese aportar algún dato biográfico de Ardevines que permitiese arrojar alguna luz acerca de sus posibles fuentes. Nosotros no hemos sido capaces de hacerlo, entre otras razones, a qué negarlo, por la conocida circunstancia, ya señalada por Poza (1587, I, 52r), del «ser los Vizcaynos tan breves y cortos en razones, como es notorio».

Agradecimientos

Por sus valiosísimas aportaciones, sugerencias y, por qué no decirlo, enmiendas, expresamos nuestro más sincero agradecimiento a Ricardo Gómez (Euskal Herriko Unibertsitatea), Jabier Kaltzakorta (Deustuko Unibertsitatea) y Josune Olabarria (Azkue Biblioteka).

Bibliografía

ANDRES, I.F., 1646, *Obelisco historico...* Çaragoça: Hospital R. i G.

[ANÓNIMO], 1596, *Refranes y Sentencias comunes en Bascuence, declaradas en Romance*. Pamplona: P. Porrallis.

ANTONIO, N., 1672, *Bibliotheca Hispana* (2 vols.). Romae: N. A. Tinassii.

ARCARAZO, L.A. y LORÉN, M.P., 2006, «Personajes para la Historia del Somontano», in *Comarca de Somontano de Barbastro*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 227-238.

ARDEVINES, S., 1621, *Fabrica universal y admirable de la composicion del Mundo Mayor, a donde se trata desde Dios, hasta nada, y del menor, que es el hombre*. Madrid: D. Flamenco.

ASTARLOA, P.P., 1803, *Apología de la lengua bascongada*. Madrid: G. Ortega.

AZKUE, R.M., 1905-1906, *Diccionario Vasco-Español-Francés* (2 vols.). Tours: A. Mame.

BAQUEDANO, F., ca. 1501, *Breviarium secundum consuetudinem ecclesiae et diocesis Pampilonensis*. Pampilonae: A. G. Brocario.

BAUDRIMONT, A., 1854, *Histoire des Basques ou Esculdunais primitifs*. Paris: B. Duprat.

BEDA, ca. 723, *De temporum ratione*. Ms. editado en Noviomago 1537.

BERIAYN, I., 1621, *Tratado de como se ha de oyr missa, escrito en romance, y bascuence*. Pamplona: C. Labàyen.

BILBAO, G. et al. (ed.), 2010, *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (A testua, 1.0 bertsioa)*. Vitoria-Gasteiz : UPV/EHU. Disponible en: <http://lazarraga.com>

[BRIZ] MARTÍNEZ, I., 1599, *Relación de las exequias...* Çaragoça: L. Robles.

CARO BAROJA, J., 1941, *Algunos mitos españoles*. Madrid: Editora Nacional. Tercera edición en 1974, Madrid: Ediciones del Centro.

———, 1948, «Sobre la religión antigua y el calendario del pueblo vasco», *Trabajos del Instituto Bernardino de Sahagún de Antropología y Etnología*, 6 (1948) 15-94. Tercera edición en 1980, San Sebastián: Txertoa.

COVARRUBIAS, S., 1611, *Tesoro de la lengua castellana, o española*. Madrid: L. Sanchez.

DÍEZ DE AUX, L., 1619, *Compendio de las fiestas...* Zaragoza: I. Lanaja.

ECHAVE, B., 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua Cantabra Bascongada*. Mexico: H. Martínez.

ETCHEPARE, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*. Bourdeaulx: F. Morpain.

FERNÁNDEZ MOREJÓN, A., 1847, *Historia bibliográfica de la Medicina española* (vol. V de la *Biblioteca escojida de Medicina y Cirujía*). Madrid: V. de Jordan.

FERNÁNDEZ PÉREZ, G., 1820, *Historia de la Iglesia y obispos de Pamplona* (3 vols.). Madrid : Repullés.

FRANCISQUE-MICHEL (ed.), 1847, «Appendice», in *Proverbes basques recueillis par Arnauld Oihenart, suivis des poésies basques du même auteur*. Bordeaux : P. Faye, 252-276.

FUENTELAPEÑA, A., 1676, *El Ente dilucidado*. Madrid: Empr[enta] Real.

GARIBAY, E., ca. 1591, *Refranes en Bascuence*. Manuscrito G 139 de la Biblioteca Nacional de España, editado en Gayangos 1854, 627-660.

———, 1592, *Algunos refranes de la lengua Bascongada, con sus declaraciones, y los meses del año, y dias de la semana, en ella, con algunos verbos masculinos y femeninos suyos como en la lengua hebrea*. Manuscrito 3537 / 3 (fols. 62-74) de la Bibliothèque Sainte-Geneviève, editado en Urkizu 1989.

GAYANGOS, P. (ed.), 1854, «Memorias de Garibay», in *Memorial Histórico Español* (vol. VII). Madrid: J. Rodríguez, VII, 1-626.

———, (ed.), 1854, «Refranes vascongados, recogidos y ordenados por Estevan de Garibay y Çamalloor», in *Memorial Histórico Español* (vol. VII). Madrid: J. Rodríguez, VII, 627-660.

GÈZE, L., 1873, *Éléments de grammaire basque dialecte souletin suivis d'un vocabulaire basque-français & française-basque*. Bayonne: V. de Lamaignère.

GÓMEZ, R. y URGELL, B., 2010, «Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII», in *Post tenebras spero lucem* (ed. A. M. González). Granada: Universidad de Granada, 257-320.

GOROSTIAGA, J., 1958, «Los nombres vascos de los meses», *Euskera*, 3 (1958) 51-55.

HEBRERA, J.A., 1700, *Descripción historico-panegirica de la Montaña y Convento religiosísimo de Nuestra Señora de Monlora*. Zaragoza: D. Gascon.

HENAO, G., 1689-1691, *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria* (2 vols.). Salamanca : E. A. Garcia.

IRIGOYEN, A., 1982, «Sobre el topónimo Gasteiz y su entorno antropónimo», in *Vitoria en la Edad Media*. Vitoria-Gasteiz: Ayuntamiento, 621-652.

IRVING, W., 1836, *Legends of the Conquest of Spain*. London: J. Murray.

ISASTI, L., [ca. 1625] 1850, *Compendio historial de la MN y ML provincia de Guipuzcoa*. San Sebastián: I. R. Baroja.

KINTANA, X., 2009, «El primer calendario en lengua vasca: *Kalendrera de 1571 de Joanes Leizarraga*», in Leizarraga 2009, 43-66.

LAKARRA, J. A. (ed.), 1996, *Refranes y Sentencias (1596): Ikerketak eta edizioa*. Bilbao: Euskaltzaindia.

LANCRE, P., 1612, *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et demons*. Paris: I. Berjon.

LANDUCHIO, N., 1562, *Dictionarium Linguae Cantabrigiae*. Manuscrito 8431 de la Biblioteca Nacional de España, editado en Michelena & Agud 1958.

LATASSA, F., 1799, *Biblioteca nueva de los escritores aragoneses que florecieron desde el año de 1600 hasta 1640*. Pamplona: J. Domingo.

LAZARRAGA, J.P., ca. 1600, *Manuscrito Lazarraga / Lazarraga eskuizkribua*. Manuscrito de la Diputación Foral de Gipuzkoa cedido al Museo Bibat de Vitoria-Gasteiz, editado parcialmente en Bilbao *et al.* 2010.

LEIZARRAGA, I., 1571, *Kalendrera, bazco noiz daten, ilhargui berriaren eta letra Dominicalaren eçagutzeco manerarequin / ABC, edo christinoen instructio-nea* (dos obras reunidas en un solo volumen). Rochellan : P. Hautin. Edición facsímil, con estudio introductorio de X. Kintana, en 2009, Bilbo: Euskaltzaindia.

LHANDE, P., 1926-1938, *Dictionnaire basque-français*. Paris: G. Beauchesne.

LÓPEZ MENDIZÁBAL, I., 1951, «Los nombres euskéricos de los meses», *BAP*, 7: 2 (1951) 221-226.

MADARIAGA, J., 2008, *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia: FEDHAV.

MADARIAGA, P., 1565, *Libro subtilissimo intitulado Honra de Escrivanos*. Valencia: I. Mey. Segunda edición en 1777, con el título de *Arte de escribir, ortografía de la pluma y honra de los profesores de este magisterio*, Madrid: A. Sancha.

MATERRE, E., 1623, *Dotrina Christiana*. Bordelen: I. Millanges.

MATERRE, E. y DURONEA, 1693, *Bouqueta lore divinoena bereciac eta Duronea apeçac T. P. S. V. Aita Materren liburuari emendatuac*. Bayonan: P. Dussarrat.

MICHELENA, L. y Agud, M., 1958, N. Landuchio. *Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*, *Anejos del ASJU* 3.

MICHELENA, L. et al., 1987-2005, *Diccionario General Vasco / Orotariko Euskal Hiztegia* (16 vols.). Bilbao: Euskaltzaindia.

MICOLETA, R., 1653, *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*. Manuscrito Harleyana 6314 del British Museum, editado en Zelaieta 1988.

NOVIOMAGO, I. (ed.), 1537, *Bedae opuscula cumplura de temporum ratione diligenter castigata*. Coloniae: I. Prael.

PINEDA, I., 1589, *Primera parte de Los treynta y cinco dialogos familiares de la Agricultura christiana*. Salamanca: P. Adurça.

POZA, A., 1587, *De la antigua lengua, poblaciones, y comarcas de las Espanas en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria*. Bilbao: M. Mares.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, 1734, *Diccionario de la lengua castellana [Diccionario de autoridades]*. Madrid: Imprenta de la RAE.

———, 2001, *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española* (2 DVD-ROM). Madrid: Espasa-Calpe.

SANDOVAL, P., 1604, *Primera parte de la vida y hechos del emperador Carlos Quinto*. Valladolid: S. Cañas. Tercera edición en 1618, Pamplona: B. París.

SATRUSTEGI, J.M., 1987, *Euskal testu zaharrak*. Iruñea: Euskaltzaindia.

SCALIGER, J.J., 1583, *De emendatione temporum in octo libros tributum*. Lutetiae: M. Patissonium.

URKIZU, P., 1989, «Garibairen eskuzkiribu galdu bat (1592)», *Mundaiz*, 37-38 (1989) 33-85.

VINSON, J., 1910, «Le calendrier basque», *RIEV*, 4: 1 (1910) 32-40.

VOLTOIRE, ca. 1620, *L'Interpret ou Traduction du François, Espagnol & Basque*. Lyon : A. Rouyer.

VV. AA., 1962, *Euskalzaleen Biltzarra: Donostian, 1961 abenduaren 20 eta 21-ean*. (Euskaltzaindia. 4. Biltzarra. 1961. Donostia), in *Euskera*, 7 (1962) 271-346. [Dentro del Congreso, ponencia de L. Villasante: «Illen izenak» (páginas 328-334). En la discusión posterior (páginas 334-346), L. Michelena interviene con la presentación de un listado de los nombres vascos de los meses tomados de autores clásicos].

ZELAIETA, A. (ed.), 1988, «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breu de aprender la lengua vizcayna*. Bilbao 1653», *Oihenart*, 7 (1988) 133-214.

ZUAZO, K., 2010, *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

ZULAIKA, J.M., 2008, «La curiosa historia de una palabra fantasma: *çainana*», *ASJU*, 42: 2 (2008) 119-138.

———, 2009a, «El euskara en la obra de Edward Lhuyd (1660-1709)», *Oihenart*, 24 (2009) 291-334.

———, 2009b, «Nuevos datos sobre las obras vascas de Pierre d'Urte», *Estudios de Lingüística Universidad de Alicante*, 23 (2009) 315-350.

———, 2010, «Leibniz y la lengua vasca», *FLV*, 112 (2010) 105-163.

———, 2012, «Bascuence en Las Batuecas, un delirio de James Howell», *Sancho el Sabio*, 35 (2012) en prensa.

ZULAIKA, J.M. y DELGADO, F.J., 2011, «Les recherches de Leibniz au sujet de la langue basque», in *IX. Internationaler Leibniz-Kongress* (ed. de H. Breger et al. en 3 vols.). Hannover: G. W. Leibniz Gesellschaft, III, 1217-1228.

AURKIBIDEA / ÍNDICE / INDEX
2011

AIZPURUA, Jon	
– <i>Azken 25 urteotako euskararen bilakaera Araban</i>	539-556
ALEMAN, Sagrario	
– <i>Azken hitzak</i>	653-656
ALTUNA, Olatz	
– <i>Euskararen kale erabilera Gasteizen</i>	557-576
ARANA, Begoña	
– <i>Jose Antonio Arana Martijaren (1931-2011) omenez</i>	445-450
AZPEITIA EIZAGIRRE, Agurtzane	
– <i>Koldo Mitxelena bere diskurtsoan estrategikoki integratzen ditu enuntziatu parentetikoak</i>	791-832
COYOS, Jean-Baptiste	
– <i>Euskararen bi dikotomia</i>	17-36
ELUSTONDO, Miel A.	
– <i>Arabako euskara eta herrigintza joan deneko 25 urtean</i>	577-588
ESPARZA ZABALEGI, Jose Mari	
– <i>El euskera en Tafalla</i>	73-82
ETCHEBEST, Mixel	
– <i>Ongietorria</i>	13-14
EUSKALTZAINDIA	
– <i>Euskaltzaindia. Batzar Agiriak</i>	95-174
– <i>Euskaltzaindiak 2011. urtean onartutako arauak</i>	177-182

GORROTXATEGI NIETO, Mikel	
– <i>Luzuero edo Lucero izenaz</i>	395-398
HARITSCHELHAR, Jean	
– <i>Amorosen disputa</i>	833-846
– <i>Euskal Herria Chahoren begietan</i>	719-736
INTXAUSTI, Joseba	
– <i>Fernando Mendizabal Mujika (1934-2011)</i>	475-484
IÑIGO, Andres	
– <i>Euskaltzaindia eta Nafarroa</i>	83-84
– <i>Euskaltzaindia y Navarra</i>	85-88
– <i>Sarrera</i>	519-522
IRISO, Angel «Zaki»	
– « <i>Tafallako Garcés de los Fayos Ikastolaren historia</i> »	53-72
KINTANA, Xabier	
– <i>Sarrera</i>	659-662
– <i>Vahan Sarkisian (1954-2011) armeniar hizkuntzalariaren oroitzapenez</i>	451-462
– <i>Xabier Gereño Arrarte (1924-2011): euskaltzalea, ekintzailea, adiskidea. In memoriam</i>	467-474
LIZUNDIA ASKONDO, Jose Luis	
– <i>Jose Antonio Arana (1931-2011) eta Euskaltzaindia</i>	427-434
– <i>Xabier Gereño (1924-2011) eta Euskaltzaindia</i>	463-466
MARTÍNEZ DE LUNA, Iñaki	
– <i>Euskararen inguruko diskurtso berria Arabarako: gogoeta eta proposamena</i>	589-652
MARTÍNEZ DE MADINA SALAZAR, Elena	
– <i>Sobre los topónimos Gamarra y Gamarragutxia</i>	379-384
MARTORELL, Manuel	
– <i>Antonio Arrue, el carlista que colaboró en el relanzamiento de Euskaltzaindia</i>	847-872

MUGURUTZA MONTALBÁN, Felix	
– <i>Markixa / Marquijana</i>	385-394
OIHARTZABAL, Beñat	
– <i>Grammaire euskarienne delakoaz</i>	663-686
PEILLEN, Txomin	
– <i>Mintzo haren ohoreagatik</i>	37-46
– <i>Agosti Chahoren hiztegi aitzin solasean hitzen iturriak</i>	687-696
RUIZ URRESTARAZU, Manu	
– <i>Izena, izana</i>	523-538
TOLEDO, Ana	
– <i>Tubalengandik Aitorrengana</i>	697-718
TORREALDAI, Joan Mari	
– <i>Jose Antonio Arana (1931-2011) bibliografoa</i>	435-444
URKIZU, Patri	
– <i>Agosti Chahoren obraz eta bere eraginaz</i>	737-788
URRUTIA, Andres	
– <i>Agurra</i>	15-16
– <i>Azken hitzak</i>	89-90
URRUTIA, Rexu	
– <i>Ongietorria</i>	49-52
ZULAIKA HERNÁNDEZ, Josu M.	
– <i>Los nombres vascos de los meses en una obra de 1621: Fabrica universal y admirable de la composición del Mundo</i>	873-904

Euskera agerkariaren idazketa arauak

Normas de redacción de la revista *Euskera*

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

Writing guidelines for the journal *Euskera*

Euskera. 2011, 56, 3. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskera agerkariaren idazketa arauak

1. Euskera agerkariaren esparruak

Euskera Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da. Bi motatako zenbakiak argitaratzen ditu: lehenik eta behin, instituzioaren kide berrien sarrera-hitzaldiak, erakundearen lanak, agiriak, hizkuntza-arauak, *Iker* edo *Jagon* Sailko Jardunaldiak eta antzekoak jasotzen dituztenak, eta, bigarrenik, Euskaltzaindiaren intereseko jakintza esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak. Ondoren zehazten diren irizpideak soilik bigarren motako zenbakietako ikerketa-artikulu originalei eta liburu-aipamenei dagozkie, eta bete beharrekoak dira aintzat har daitezzen argitaratze-bidean. Gainerakoetan, bete beharrekoak dira Euskaltzaindiak ezarritako baldintzak; ikus “Euskaltzaindiaren argitalpen eremua”, *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Hauxek dira *Euskera* Agerkarian jorra daitezkeen zenbait gai:

- Euskal filologia
- Hizkuntzalaritza orokorra
- Gramatika
- Dialektologia
- Lexikografia / lexikologia
- Literatura
- Toponimia / Onomastika
- Fonetika eta Fonologia
- Semantika eta pragmatika
- Hizkuntzaren historia
- Hizkuntzaren normatibizazioa
- Hizkuntzaren normalizazioa
- Soziolinguistika
- Teknologia berriak eta hizkuntza

- Iurilinguistika eta hizkuntza-zuzenbidea
- Itzulpengintza
- Zientzia-arlo desberdinetako euskara teknikoak.

Orobat, aintzat hartuko dira beste hainbat esparrutako diziplinak, euskarekin zerikusirik duten neurrian.

Ikerketa-artikulu originalen eta testuen proposamenak Argitalpen arduradunari zuzenduko zaizkio, ondoko helbidera:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Argitalpen arduraduna
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Hizkuntzak

Ikerketa-artikulu originalak Euskal Herriko mundu akademikoan erabiltzen den edozein hizkuntzatan idatziak izan daitezke, baina euskaraz idatzi-takoak hobetsiko dira.

3. Luzera

Bi motatako testuak argitaratuko dira: artikulu akademikoak eta liburu-aipamenak (erreseinak). Lehenak ez dute luzera jakinik, baina oro har ez dute izango 30.000 karaktere baino gutxiago eta 60.000 baino gehiago (15-30 orrialde). Liburu-aipamenak bi motatakoak izango dira: 3 orrialdekoak (6.000 karaktere) edo 5 orrialdekoak (10.000 karaktere), salbuespenak baztertzeke.

4. Laburpenak

Ikerketa-artikuluarekin batera haren laburpena (gehienez ere 500 karaktere) eta artikuluaren hitz-gakoak (gehienez ere, sei) entregatuko dira, artikulua idatzia den hizkuntzan.

5. Onarpena

Ikerketa-artikuluak eta testuak onartzea *Euskera* Agerkariko Idazketa Kontseiluari dagokio. Honek artikulua bakoitzerako bi kanpo-ebaluatzaile izendatuko ditu eta haien iritzia entzun ondoren hartuko du azken erabakia. Artikulua onartzerakoan egileari oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda emango zaio, hala balegokio. Egileak bere adostasuna jasotzen duen agiria sinatuko du. Hortik aurrera ez da muntazko aldaketa edo zuzenketarik onartuko ez egilearen aldetik ez argitaratzailearen aldetik.

6. Epeak

Ikerketa-artikuluak eta testuak urtean zehar aurkeztuko dira, urtea bukatu arte eta hurrengo urteko lehen seihilekoan argitaratzekotan. Argitaratze-prozesuan ezarritako epeak ez betetzeak artikulua argitalpena bertan behera uztea ekar diezairoke autoreari, argitaratzailearen erabakiz.

7. Artikuluaren euskarriak

Artikuluak ordenagailu formatuan aurkeztuko dira, bertsio inprimatu bat erantsiz. Euskal Herrian arruntak diren testu-prozesadoreak erabiliko dira.

8. Erreferentziak eta oharrak

Ohar gehiegikeriak mugatzeko ahaleginak hobetsiko dira. Erreferentzia guztiak, ahalaz, testu barnean txertatuko dira, artikulua bukatu erantsi ohi den bibliografiarekin lotuz, honela: (Larramendi, 1729) edo Mitxelena (1961, 123). Edozein arrazoiengatik mota horretakoak erabiltzea baztertzeko denean ere, eman bitez erreferentzia zehatzak, *op. cit.* edo *ibidem* bezalakoak saihestuz eta erreferentzia osoak bibliografian eskainirik.

9. Bibliografia

Bibliografia artikulua bukaeran emango da, oinarritzko eredu honi segituz:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los Refranes y sentencias en vascuence de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

Egileak artikulua bibliografia oinarritzko eredu horren arabera antolatuko du. Kasuan-kasuan izan daitezkeen zehaztapenak edota berezitasunak argitaratzaile-arduradunarekin batera konpondu behar ditu.

10. Ordainketak

Egileak modu eskusiboan lagatzen dizkiote Euskaltzaindiari argitaratutako artikuluen gaineko erreproduzio-eskubideak. Halaber, ikerketa-artikulu eta testu guztiak ordainduko dira Euskaltzaindiaren Argitalpen batzordeak kasuan-kasuan erabakitzen dituen tarifen arabera.

Normas de redacción de la revista *Euskera*

1. Ámbitos de la revista

Euskera es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia. Publica dos tipos de números: en primer lugar, aquellos que recogen discursos de ingreso de los nuevos miembros de la institución, trabajos de la Academia, actas, normas lingüísticas, coloquios organizados por las secciones de Investigación (*Iker*) y Tutelar (*Jagon*) o análogos y, en segundo lugar, los que publican artículos de investigación originales en los ámbitos de interés de la Academia, reseñas de libros y similares. Los criterios que se especifican a continuación sólo corresponden al segundo tipo, es decir, a artículos originales de investigación y reseñas de libros, y son de obligado cumplimiento para poder ser aceptados en el proceso de publicación. Para el resto de textos deberán cumplirse las condiciones establecidas por Euskaltzaindia en “Euskaltzaindiaren argitalpen eremua”, *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Los ámbitos de interés de la revista *Euskera* son los siguientes:

- Filología vasca
- Lingüística general
- Gramática
- Dialectología
- Lexicografía / Lexicología
- Literatura
- Toponimia / Onomástica
- Fonética y Fonología
- Semántica y Pragmática
- Historia de la lengua
- Normativización lingüística
- Normalización lingüística
- Sociolingüística
- Lengua y nuevas tecnologías

- Iurilingüística y Derecho de lenguas
- Traducción
- Euskera científico en los diversos campos del saber.

Asimismo, se tomarán en consideración otras disciplinas en la medida en que tengan relación con la lengua vasca.

Las propuestas de publicación de artículos de investigación originales deberán remitirse al responsable de Publicaciones a esta dirección:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable de Publicaciones
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Lenguas

Los artículos de investigaciones originales podrán ser redactados en cualquiera de las lenguas que habitualmente se emplean en los ámbitos académicos de Euskal Herria, aunque se dará preferencia a los redactados en euskera.

3. Extensión

Se publicarán dos tipos de textos: artículos académicos y reseñas de libros. Los primeros no tienen una extensión previamente establecida, pero en general no tendrán un número de caracteres inferior a 30.000 o superior a 60.000 (15-30 páginas). Las reseñas de libros serán de dos tipos: de tres páginas (6.000 caracteres) o cinco páginas (10.000 caracteres), aunque se admitirán excepciones.

4. Resúmenes

Los artículos de investigación deberán estar acompañados por un resumen (máximo de 500 caracteres) y sus correspondientes palabras clave (máximo de seis), ambos en la lengua original del artículo.

5. Admisión

La admisión de artículos originales y textos es competencia del Consejo de Redacción de la revista *Euskera*, el cual designará dos evaluadores externos para cada artículo y, tras tomar en consideración su dictamen, tomará la decisión definitiva, en su caso. Al comunicar la aceptación del artículo se facilitará al autor una lista de errores o cuestiones sujetas a corrección. El autor firmará un documento manifestando su acuerdo. A partir de ese momento no se aceptará ninguna modificación o corrección sustancial ni por parte del autor ni del editor.

6. Plazos

Los artículos de investigación y textos se podrán presentar hasta final de año, en el caso de que vayan a ser publicados en el primer semestre. El incumplimiento de los plazos establecidos en el proceso de publicación puede acarrear la anulación de la publicación del artículo por decisión del editor.

7. Soportes del artículo

Los artículos se presentarán en formato de ordenador junto con una versión impresa. Se utilizará un procesador de textos de uso habitual en Euskal Herria.

8. Referencias y notas

Se favorecerán los intentos de limitar el uso exagerado de notas. A ser posible todas las referencias se integrarán en el texto, conectándolas con la bibliografía que se coloca habitualmente al final del artículo, de este modo: (Larramendi, 1729) o Mitxelena (1961, 123). Cuando por cualquier razón se decida prescindir de ese tipo de referencias, éstas deberán facilitarse de forma exacta, rehuendo los *op. cit.*, *ibidem* o similares y ofreciendo las referencias completas en la bibliografía.

9. Bibliografía

La bibliografía se colocará al final del artículo, siguiendo este modelo básico:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los Refranes y sentencias en vascuence de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

El autor organizará la bibliografía de acuerdo con este modelo básico. Las peculiaridades o especificaciones que puedan darse en cada caso deberán ser resueltas de acuerdo con el responsable de Publicaciones.

10. Retribuciones

El autor cede a Euskaltzaindia los derechos de reproducción de su artículo de forma exclusiva. Asimismo, los artículos originales de investigación así como todos los textos serán objeto de retribución de acuerdo con las tarifas que establezca en cada caso la Comisión de Publicaciones de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia.

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

1. Domaines de la revue

Euskera est la publication officielle de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia. Deux types de numéros sont publiés: tout d'abord, ceux qui rassemblent les discours d'intronisation des nouveaux membres de l'institution, les travaux de l'Académie, les procès-verbaux, les normes linguistiques, les colloques organisés par les sections de Recherche (*Iker*) et Tutélaire (*Jagon*) ou similaires et, ensuite, ceux dans lesquels sont publiés des articles originaux de recherche qui portent sur l'un des domaines d'intérêt de l'Académie, comptes rendus de livres et autres publications. Les critères qui sont précisés ici correspondent seulement au deuxième type de numéros de la revue, c'est-à-dire aux articles originaux de recherche et comptes rendus de livres, et sont à respecter impérativement pour pouvoir être acceptés dans le processus de publication. Pour les autres textes, il faudra remplir les conditions prévues par Euskaltzaindia dans «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Les domaines d'intérêt de la revue *Euskera* sont les suivants :

- Philologie basque
- Linguistique générale
- Grammaire
- Dialectologie
- Lexicographie / Lexicologie
- Littérature
- Toponymie / Onomastique
- Phonétique et Phonologie
- Sémantique et Pragmatique
- Histoire de la langue
- Normativisation linguistique
- Normalisation linguistique

- Sociolinguistique
- Langue et nouvelles technologies
- Jurilinguistique et Droit des langues
- Traduction
- Le basque scientifique dans les divers domaines du savoir.

D'autres disciplines seront également prises en considération dans la mesure où elles ont trait à la langue basque.

Les propositions de publication d'articles originaux de recherche devront être remises au responsable des Publications à cette adresse :

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable des Publications
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Langues

Les articles originaux de recherches pourront être rédigés dans l'une des langues qui sont habituellement employées dans les domaines académiques du Pays Basque, même si une préférence sera accordée à ceux rédigés en basque.

3. Longueur

Deux types de textes seront publiés : les articles académiques et les comptes rendus de livres. Les premiers n'ont pas de longueur préalablement établie, mais en général le nombre de caractères ne sera pas inférieur à 30 000 ni supérieur à 60 000 (15-30 pages). Les comptes rendus de livres seront de deux types: de trois pages (6 000 caractères) ou cinq pages (10 000 caractères), même si des exceptions seront autorisées.

4. Résumés

Les articles de recherche devront être accompagnés d'un résumé (500 caractères maximum) et de leurs mots-clés correspondants (six maximum), tous deux dans la langue originale de l'article.

5. Admission

L'admission d'articles originaux et de textes relève de la compétence du Comité de Rédaction de la revue *Euskera*, qui désignera deux évaluateurs externes pour chaque article et, après avoir tenu compte de leur avis, prendra la décision définitive, si cela s'avérait nécessaire, le Comité de Rédaction fournira à l'auteur une liste des erreurs ou points susceptibles d'être sujets à révision lors de la communication de l'acceptation de l'article. L'auteur signera un document exprimant son accord. Dès lors, il ne sera accepté aucune modification ou correction substantielle ni de la part de l'auteur ni de la part de l'éditeur.

6. Délais

Les articles de recherche et textes seront présentés tout au long de l'année, jusqu'au 31 décembre et seront publiés au plus tard au cours du premier semestre de l'année suivante. Le non-respect des délais fixés dans le processus de publication peut entraîner l'annulation de la publication de l'article sur décision de l'éditeur.

7. Supports de l'article

Les articles seront présentés au format informatique avec une version imprimée. L'auteur utilisera un traitement de texte couramment utilisé au Pays Basque.

8. Références et notes

Les tentatives de limiter l'utilisation exagérée de notes seront appréciées. Dans la mesure du possible, toutes les références seront insérées dans le texte, et seront reliées à la bibliographie placée à la fin de l'article, de la manière suivante : (Larramendi, 1729) ou Mitxelena (1961, 123). Si pour une raison ou pour une autre, l'auteur décide de se passer de ce type de références, celles-

ci devront être indiquées de façon exacte, en évitant les *op. cit.*, *ibidem* ou similaires et en offrant les références complètes dans la bibliographie.

9. Bibliographie

La bibliographie se place à la fin de l'article, en suivant ce modèle de base :

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los Refranes y sentencias en vascuence de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », dans *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

L'auteur organisera la bibliographie de son article en fonction de ce modèle de base. Les particularités ou précisions susceptibles de se présenter dans chaque cas devront être résolues en accord avec le responsable des Publications.

10. Rémunérations

L'auteur cède de manière exclusive à Euskaltzaindia les droits de reproduction de son article. De même, les articles originaux de recherche ainsi que tous les textes feront l'objet d'une rémunération conformément aux tarifs qu'établira dans chaque cas la Commission des Publications de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia.

Writing guidelines for the journal *Euskera*

1. Overview of the journal

Euskera is the official journal of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia. It publishes two types of issue: one containing induction speeches of the newest members of the institution, the Academy's work, publications, language rules, symposia organised by the Research (*Iker*) and Tutelary (*Jagon*) sections and so on, and a second containing original research articles on topics of interest to the Academy, book reviews and the like. The criteria specified below only concern original research articles and book reviews appearing in the second type of issue and are mandatory for manuscript acceptance. All other manuscripts must meet the conditions set by Euskaltzaindia in "Euskaltzaindiaren argitalpen eremua", *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

The following topics are covered in *Euskera* journal:

- Basque philology
- General linguistics
- Grammar
- Dialectology
- Lexicography / Lexicology
- Literature
- Toponymy / Onomastics
- Phonetics and Phonology
- Semantics and Pragmatics
- History of language
- Corpus planning
- Status planning
- Sociolinguistics
- Language and New Technologies

- Jurilinguistics and Language Law
- Translation
- Scientific Basque in the various fields of knowledge.

Likewise, other disciplines will be taken into consideration insofar as they relate to the Basque language.

Proposals for publication of original research articles must be submitted to the Publications Manager at the following address:

Euskaltzaindia
Publications Manager
Plaza Barria, 15
48005 BILBO
Spain

2. Languages

Original research articles may be written in any of the languages that are normally used in academic circles in the Basque Country, although preference will be given to those written in Basque.

3. Length

Two types of texts will be published: academic articles and book reviews. The former do not have a set length, but generally will not have less than 30,000 characters or more than 60,000 (15-30 pages). Book reviews are of two types: three pages long (6,000 characters) or five pages (10,000 characters), although exceptions are allowed.

4. Abstracts

An abstract (maximum of 500 characters) and the corresponding key words (maximum of six), both in the original language of the article, must be submitted together with research articles.

5. Acceptance

Acceptance of original articles and texts is the responsibility of the Editorial Board of the journal. Two external reviewers will be designated for each article and, after taking their opinion into consideration, the Board will make its final decision, if necessary. Upon notification of the acceptance of the article the author will be provided with a list of problems, errors or issues subject to correction. The author will sign a document stating his/her agreement. From that moment on, no substantial modification or correction by either the author or the editor will be accepted.

6. Deadlines

Research articles and texts can be submitted throughout the year for publication by the end of the following half-year. Failure to comply with publishing deadlines may result in cancellation. The editor's decision is final.

7. Article Format

Manuscripts must be submitted in digital format together with a printed version. Any format commonly used in the Basque Country is acceptable.

8. References and Notes

Attempts to limit the excessive use of notes will be looked upon favourably. If possible, all references should be incorporated into the text, connected to the bibliography that is usually placed at the end of the article, as follows: (Larramendi, 1729) or Mitxelena (1961, 123). If for any reason an author decides not to use that reference format, precise mention should be made, avoiding the use of *op. cit.*, *ibidem* or similar and providing full references in the bibliography.

9. Bibliography

The bibliography will be placed at the end of the article, following this basic model:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller and Zavaleta.

Mixelena, K., 1959, «Euskal-itzak zein diren», *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, «De paremiologia vasca: Oihenart conoció los Refranes y sentencias en vascuence de 1596», *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, «Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques» in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris, 331-337.

The author will organise the bibliography according to this basic model. Any additional features or specifications must be agreed with the Publications Manager case by case.

10. Remuneration

Authors must vest copyright in their articles exclusively to Euskaltzaindia. Original research articles and other texts will be remunerated in accordance with the rates established in each case by the Publications Committee of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia.

Harpidetzak eta eskariak / Pedidos y suscripciones

ESKATZAILEAREN DATUAK / DATOS DEL SOLICITANTE:

Izen-deiturak / Nombres y apellidos: _____

Erakundea / Institución: _____

Helbidea / Dirección: _____

Posta kodea / C.P.: _____ Udalerria / Población: _____

Lurralde / Provincia: _____ Estatua / Estado: _____

NAN/IFK · DNI/NIF: _____ Telefonoa: _____

Faxa: _____ E-mail: _____

Eskaera data / Fecha de pedido: _____ - _____ - _____

2012rako harpidetzaren prezioa / Precios de suscripción para el año 2012:

Espainia: 27,12 €

Atzerria / Extranjero: 29,08 €

Zenbaki solteak / Números sueltos:

Kopurua Cantidad	Aldizkaria Revista	Urtea / Año	Bolumena Volumen	Zenbakia Número

Zenbaki solteen prezioa 2012rako / Precios de los números para el 2012

Euskera 2011, 56, 1-2, 15 €

Euskera 2011, 56, 3, 15 €

Ordainketa era / Modo de pago

- Transferentziaz / Transferencia
 - Postordainez / Contrareembolso
 - Errezibuz (kontu korrante zenbakia) / Recibo (número de cuenta corriente):
-

Salmenta eta banaketa / Venta y distribución

Euskaltzaindiko Argitalpen Banaketa Zerbitzua
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

Tel. 94 415 8155

Fax: 94415 8144

e-mail: jartza@euskaltzaindia.net

* * *

Eskatzaileak, datu pertsonalak eman behar dituzenez gero, eskatzaile horrek esanbidezko baimena ematen du datu horiek Euskaltzaindiaren fitxategi informatikoan sar daitezela; fitxategiaren xede bakarra zerbitzu pertsonalizatua eskaintzea da. Fitxategia Datuen Babeserako Agentzian inskribatuta dago, eta, berori kudeatzeko, abenduaren 13ko 15/1999 Lege Organikoa (Izaera Pertsonaleko Datuen Babesari buruzkoa) eta horren garapenerako gainerako arauak betetzen dira.

Eskatzaileak bere datu pertsonaletan sartzeko, horiek zuzentzeko, ezerezteko eta horien aurka jartzeko eskubideak ditu, eta badu eskubideon berri. Eskubide horiek idatziz egikaritu ahal izango ditu, helbide honetara mezu elektronikoa bidaliz: info@euskaltzaindia.net. Edozein kasutan ere, eskatzaileak bermatzen du emandako datu pertsonalak egiazkoak direla.

* * *

El solicitante autoriza expresamente a que los datos personales aportados en relación a su pedido, sean incorporados al fichero informático de Euskaltzaindia, destinado exclusivamente a dar un servicio personalizado al usuario. Dicho fichero resulta inscrito en la Agencia de Protección de Datos y es gestionado de acuerdo a lo dispuesto en la Ley Orgánica 15/1999 de 13 de diciembre sobre Protección de Datos de Carácter Personal y demás normativa de desarrollo.

El usuario queda informado de sus derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición respecto de sus datos personales, pudiendo ejercitar estos derechos por escrito mediante correo electrónico a la dirección info@euskaltzaindia.net. En cualquier caso, el usuario garantiza que los datos personales facilitados son veraces.

